226.734

GÁLOS

BESSENYEI GYÖRGY

ÉLETRAJZA

GÁLOS REZSŐ

BESSENYEI GYÖRGY ÉLETRAJZA

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

OSZK

Gálos Rezső

BESSENYEI GYÖRGY ÉLETRAJZA

OSZK

OSZK

BESSENYEI GYÖRGY ÉLETRAJZA

ÍRTA

GÁLOS REZSŐ

BUDAPEST 1951

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

Bessenyei György közölt arcképét J. F. Greipel „A Szent István-rend vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában" c., az innsbrucki várban lévő freskójáról rajzolta Pohárnok Zoltán.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
226734
R 1965
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
Nyugdíjnapló
1951. év B 12 525 sz.

Felelős kiadó: Róna Miklós.

Az a könyv az MNOSZ 5601—50 Á és MNOSZ 5602—50 Á szabványok szerint készült

3746. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Ketskés János.

Bessenyei György egyetlen életrajza nyolcvan esztendővel ezelőtt jelent meg. A maga idejében is elnagyolt, csak választékos és szép előadásra törekvő munka volt, ma már adatai és felfogása szempontjából a tudomány számára egyként elavult, használhatatlan. 1872 óta nagyobb, összefoglaló monográfia megírását nem is kísérelte meg senki. Ebben a M. Tud. Akadémia is hibás volt, mert sem az életrajz megírásáról, sem Bessenyei munkáinak kiadásáról nem gondoskodott.

A Bessenyei-kutatás e sok évtizedben mégsem volt meddő. Tárcákon és megemlékezéseken túl, komoly tanulmányok, levél- és adatközlések csak gyér időközökben ugyan, de ébren tartották nevét. Elveszetteknek gondolt, vagy eladdig ismeretlen munkái jutottak napvilágra, levelei kerültek elő, s egy lelkes tudós buzgóságából középiskolai tanulók áldozatkész, friss munkaakaratával sorra jelentek meg kiadatlan, vagy már ritka és nehezebben hozzáférhető alkotásai.

Az irodalomtörténetben és a köztudatban «költői iskolákba» sorolva jelentkezik kezdetlegesen rajzolt és sok vonásában hamisan látott alakja, amely szereplésének csak felületeire támaszkodott, de törekvéseinek igazi gyökereitől szinte elvágva élt. A tudományos kutatás csak a költőt, különösen a dráma- és regényírót igyekezett esztétikai szempontból méltányolni, filozófiai gondolkodásának eredetét kereste, egy Magyar Tudományos Akadémia megszervezésének első hirdetőjét ünnepelte benne és sok század leginkább egyházi irodalmával szemben a világi magyar irodalom előretöréséért vívott küzdelmeit hangsúlyozta. Mindezek valóban hozzátartoznak Bessenyei ismeretéhez, de nem mutatják meg törekvéseinek összefüggését, munkásságának egészét és jelentőségét, nem ismerik föl fáradatlan működésének rúgóit. Nem vették észre haladó szellemének legjellemzőbb megnyilatkozásait: a kor társadalmi viszonyainak éles bírálatával együtt a magyar társadalom megújításáért szakadatlanul hangoztatott követeléseit, és — egy-két enyhe kivétellel — hallgattak arról, hogy milyen következetesen támadta Bessenyei a reformokkal szembehelyezkedett egyházi reakciót. Társadalom-

reformról és egyházellenességről sohasem esett szó, pedig minduntalan kiütközik munkáiból.

Szerény próbálkozásom életének ezekkel a vonásaival is számolt és így kísérli meg az igazi Bessenyeinek hű és teljes képét adni. Sok és messzeágazó levéltári kutatással, és a reá vonatkozó irodalom részletes, kritikai fölhasználásával igyekeztem élete történetének nem egy, eddig homályos részletét föltárni, írói tevékenységének jelentősebb rugóit is, mozzanatait is megvilágítani. Megpróbáltam az emberhez is az eddiginél közelebb férkőzni, az embert korának társadalmi mozgalmaiban meglátni és megmutatni, s mindezeken át alkotásait megmagyarázni. Tőlem telhető teljességre törekedtem; mindíg csak megbízható, pozitív adatokra építettem, s ahol csak föltevésekre támaszkodom, azt megmondom. Igyekeztem, mikor csak lehetett, magát Bessenyeit megszólaltatni.

A magyar társadalom Bessenyei korában a feudalizmus válsága felé halad. Az osztályok ellentétei kezdenek kiélesedni és időnként cselekvő mozgalmakká alakulnak. Ezeknek a reformtörekvéseknek öntudatos, sok esemény szemléletében öntudatlan szereplője hősünk. Élete első felének nyugtalanságait, belső vívódásait egyrészt nemesi származásához való ragaszkodása, osztályhelyzete, másrészt a magyarság fölemelkedését és haladását követelő gondolkodása határozza meg. Ugyanilyen ellentét benne, hogy rendületlen deizmusa szembenáll az ébredő materializmussal, amely sok töprengésére ad magyarázatot, megoldást. Csak belső megnyugvásáért törekszik az ellentétek kiegyenlítésére: önmagával köt társadalmi és világnézeti síkon olyan egyességet, amelyben adottságai és haladó törekvései megférnek. Az így megteremtett alapon azonban, mint két gyujtópont adta, egységes keretben, élete végén is ifjúkori, változatlan céljaiért harcol: magyar művelődésért, magyar, gyakorlatias tudásért, a magyarság haladásáért, s ezekkel magyar népének jobb boldogulásáért.

... Ilyenformán bontakozott ki előttem másfél évtized vizsgálódásai folyamán Bessenyei György alakja.

I

IFJÚSÁGA

OSZK

I. A BESSENYEI-CSALÁD

A Bessenyeiek régi hevesmegyei középnemesek, akik ezt az osztályhelyzetüket évszázadokon át nemcsak megőrizték, hanem még javították is: volt idő, mikor a főnemességhez számították őket.

Eredetüket[1] okirataik az Aba-nembeli vagy vele azonos, a Dunántúlra is elszármazott Szalók-nemzetséghez vezetik vissza a XII. század végére; ennek egyik kései sarja az a Márk comes, aki 1322-ben az egykori besenyő-telepet, a hevesmegyei Besenyőt (későbbi nevén — a XVI. századtól fogva — Nagybesenyőt) birtokul kapta. Fiai már Bessenyeieknek *(de Besenew)* nevezik magukat. A család birtokállománya magában Hevesben a két Szalókon, Erdőteleken, Tárkányon, Dormánházán, Sew, Bő és Kőtelek helységeken túl számos falura és pusztára kiterjedt. Maga Nagybesenyő közel 8000 hold volt.[2] — Valami ágon-réven rokonságban voltak a családdal a Barcsayak is. Ezek is Márk comes leszármazottjai s egy a címerük is, amelyet a Bessenyeiek 1452-ben V. Lászlótól kaptak.[3]

A Bessenyei-földekre — nem hiába Eger határában, vagy közelében voltak — hol az egri püspökök, hol a káptalan többször vetettek szemet, néha jogtalan birtokfoglalással is. Bessenyei János, akinek Róbert Károly korában csak egyik birtokrésze is négy ekényi (800 hold) volt, vissza-visszaadogatta a püspöknek a kölcsönt, ezért utóbb jószágvesztésre ítélték; birtokait unokaöccse, László váltotta vissza. Gazdálkodnak, pereskednek, — azóta, hogy Róbert Károly a főnemességtől elfordulva a köznemességet kezdi erősíteni — vagyonosodnak, de a közéletben inkább csak a XV. században kezdenek szerepelni, mikor a köznemesség a főnemességgel egyre élesebben kerül szembe s a királyi hatalom is azon áll vagy bukik, hogy melyikkel szövetkezik. Mikor Zsigmond ellenében a főpapság és főnemesség egyik ligája ellenkirályul Nápolyi Lászlót hozza az országba, Bessenyei László Zsigmond mellé áll. Heves megyében Cság községet kapja jutalmul s koronaőr lesz. Az ő fiával, Mihállyal jut a család először uralomra. Ez a Mihály kapja V. Lászlótól a cimereslevelet, s a köznemességre támaszkodó Mátyás királynak egyik kedves embere. Alnádor lesz. Heves megyében Terpest, Szőkepusztát, Tepelynek — Besenyő szomszédjában

— a felét kapja, több rétet és Gyöngyösön malmot. Igényt tart a borsodmegyei Felbarcsára, és fiai —részben anyai jusson — Kenderesen, Fogacson jutnak birtokrészekhez, sőt Békés megyében is, Ecsegen. Bessenyei Mihály kapja 1464-ben Mátyás királytól «bármelyik vármegyében lévő birtokaira» a pallosjogot, amellyel évszázadokon át éltek is: 1759-ben, majd 1791-ben Szabolcs vármegye írásba adja,[4] hogy az őseiknek adott jus gladii a családnak azóta is élő joga. (A véres pallost tartó kar címerükben van.)

Költőnk is tudatában volt e jognak, de már csak tréfásan fogja föl, s a mult egyik tévelygésének tartja. Nem lehet *egy* embernek annyi joga, mint az ország törvényeinek, egyfelől egymagában annyi, mint az egész vármegye, másfelől elég egy kis szolgabíró, hogy őt magát elítélje és vagyonát lefoglalja. Az is furcsa, úgymond, hogy a vármegye eszét küldik az ő házához és nem az ítélnivaló dolgot a vármegyéhez: «hadd járjon a jászol az ökör után, mint parasztosan mondani szokták.» Nehéz megállni, hogy nevetve ne fakadjunk: olyan ez a jus gladium, «mint a szemölcs az ábrázaton.»

«Énvelem . . . mindíg csak csúfolódzik. Talán ez a tömlöcöd, mond, mikor a tyúkólamat meglátja; ez a tömlöctartó porkoláb, kérdi, mikor a kondásom fekete ingben, gatyában tákos bocskorát előtte vonszolja . . .»

A Heves megyében így elhatalmasodott család a század fordulóján jut először Szabolcsba. Egy Bessenyei György feleségül veszi Berczeli Ilonát és vele kapja meg azt a tekintélyes uradalmat, amely Nagy Lajos óta a Berczeli-család birtoka. Majdnem kétszáz évig tart, amíg az idők viszontagságai miatt, de újabb és újabb birtokszerzésekkel a súlypont Hevesből, a vár és város körül való gazdálkodásból Szabolcsba, a Tisza felső folyásának vidékére tolódik át.

Bercel multjához a feudális társadalmi viszonyokat nagyon jellemző adatok fűződnek. Mátyás király korában pl. a Berczeliek és az erőszakos Zokolyak valóságos kéziharcot folytatnak egymás ellen egy halastó birtokáért, s a küzdelmekhez természetesen csak jobbágyvér tapad, nyíllal halálra sebzett, vagy tömlöcben kegyetlen módon agyonkínzott jobbágyok vére. Nem kell gondolnunk, hogy a Bessenyeiek különbek voltak. Fontos volt számukra, láttuk, a pallosjog, s kezdtek a vármegyéhez tapadni.

A mohácsi vész után a Bessenyeiek eleinte a függetlenségre hajló irány mellé álltak. Ott vannak Zápolya hívei között, «hűtlenségükért» az udvar Besenyő birtokától is megfosztja őket. Utóbb azonban újra birtokukba veszik földjeiket, és megint egy Bessenyei Györgygyel Egerben találkozunk, a híres várnak híres vitézéül. A töröknek rettegett pusztítója volt — egykor Csáktornyán is járt, Zrínyinél — s jól megfészkelte magát Egerben.

Birtokába vette az egykori várnagynak, Ungnád Kristófnak a lakóházát, Losonczy Anna azzal vádolja periratában, hogy erőszakkal foglalta el kőházát. Jól vitézkedett, de nem önzetlenül. Magát is védte vele: besenyei és egyéb hevesi birtokait védelmezte a török ellen, de gondja volt arra is, hogy minél több zsákmányhoz és váltságdíjat jelentő fogolyhoz jusson: végül is a fiaival bűnhődött harácsolásaiért. Boldizsár, az idősebbik maga esett török fogságba s hiába került Ibrahim szolnoki pasa fia, Hallul meg Bessenyei kezére, még ugyanebben az évben (1592) András is, a kisebbik hasonló sorsra jutott s több mint három esztendeig ült török rabságban. — Itt töltött életét nem kell nagyon keservesnek vélni. Hallulnak narancsot és gránátalmát küld a fogságba édesanyja — a Bessenyeiek is becézett, mert sokatérő foglyai a töröknek. Apjuk azután Eger várát, ahol a többségben levő német és vallon várőrség egyre inkább lázongott, föladta. A török a várőrséget — a magyarok kivételével, akikért váltságdíjat remélt — mind fölkoncolta. Bessenyei György pedig — hevesi birtokai török kézre esvén — elment Bercelre. Már Egerben támogatta a reformáció uralomrajutását, most Bercelen folytatta ezt a munkát. Mindez nem zavarta abban, hogy ugyanakkor a pálosoktól bérelt földeken, szőlőkben is gazdálkodjék és vagyonát minél jobban gyarapítsa. Háromszor házasodott, három feleségét — egy Rákóczi-, egy Bocskayakkal rokon Keczer-, végül egy Dengelegi-lányt — temette el: volt atyafiság és jogcím, amellyel pereskedni lehessen.

Ezalatt öccse, István a Báthoryak mellé állt — Mihály vajda 30 főnemes között őt is elvitte tűsznak, de innen kiszabadulva is Báthory András híve maradt és a miriszlói ütközetben «az fejét találák tarackkal, meghala» ugyanabban az évben (1600), mikor György bátyja.

Harmadik testvérük, Mihály — annak az ágnak az őse, amelyből költőnk is származik — Báthory Istvánnak az embere, sőt nagyon kedves embere. Már atyjuktól vette át az ecsedi várnagyságot. (Felesége Wesselényi-lány volt, s Anna leánya, Weér Györgyné Weér Juditnak, Teleki Mihály kancellár feleségének az édesanyja.) Báthory Istvántól kapta Vencsellőt, Timárt, Báthory Gábortól Rakamazt — bár annak birtokba vételét Thurzó György ellenezte, mert a tokaji vár tartozékának tekintette — a Bessenyei-család általa a Tokaj felé hömpölygő egész Tisza-vonalnak, Rakamaztól Bercelig, Paszabig, sőt túl Zemplénben Kenézlőig — hosszú-hosszú sávban ura lett egészen Ibrányig, ahol a vármegye másik hatalmassága, az Ibrányi-család folytatja a vonalat. A hevesi birtokokat a török nyugtalanítja: nyugalmasabb, mert biztonságosabb az élet, könnyebb a birtokgyüjtés, a kezdeti tőkehalmozás első formája Szabolcsban. — Meg is látszik az életmódjukon.

Mihály fiáról, Boldizsárról levelei őrizték meg az adatot, hogy «az 1651 telét Bécsben töltötte sok haszontalan heverésben, mulatozásban.» A birtokszerzésen kívül gondjuk a reformáció terjesztése is: ez a Boldizsár építtette újra a berceli templomot, harangot öntetett a templomnak, s a templom falába vésette címerét. Gyermekei közül Klára is, Mihály is Lorántffy Zsuzsanna udvarában nőttek — I. Rákóczy György környezetéhez tartoztak.

Az új nemzedék már mind szembefordul a Habsburgokkal, mind a szabadság harcosa. A híres egri vitéz egyik unokájának, Istvánnak fejére Wolfgang osztrák generális 1672-ben ezer tallér vérdíjat tűz ki, s kétannyit, ha elevenen fogják el. (Ennek a Bessenyeinek a felesége Kossuth-leány volt.) A Wesselényi-összeesküvésnek részese volt. El kellett bujdosnia, berceli birtokaitól is megfosztották, — majd csak a Rákóczyak adják vissza — török hódoltsági területen halt meg. — De részese volt a Wesselényi-összeesküvésnek a Lórántffy Zsuzsanna udvarában, Patakon nevelkedett Bessenyei Mihály is — az imént, 1658-ban még Szabolcs vármegye alispánja, költőnk dédapja — akit a perben, távollétében, fej- és jószágvesztésre ítéltek. Neki is el kellett bujdosnia. Erdélybe ment, ahol Teleki Mihály nagy szívességgel fogadta, ismételten résztvett az országgyűlésen, többször is követségbe küldték a portára. Ha módja volt rá, labancot kergetett, máskor szívesen agarászott. Lopva hazajárt Bercelre is, ahol a fia gazdálkodott. Ott maradt, Apafi Mihály árnyékában — a többi bujdosóval — nem állt Thököly zászlai alá. Talán mert öregnek érezte magát hozzá. De érzületében ellenzéki, Habsburg-ellenes, kuruc volt. Azzá nevelte a fiát is, az idősebbik Bessenyei Zsigmondot, költőnk nagyapját.

Zsigmond Kolozsvárt tanult, gondos nevelésben volt része. De bujdosónak volt a fia s amit apja nem tett, beállt a Thököly bujdosókból verbuvált, elnyomott, elkeseredett emberekből nőtt seregébe. Thökölynek kedves embere volt, utóbb «hopmestere» is. Mialatt a török Bécset járta, 1683-tól kezdve mint kisvárdai kapitány harcolt a labanc ellen, majd Kisszebent védelmezte s a vár eleste előtt elmenekült onnan, hogy ne jusson labanc kézre. 1687-ben mégis Caraffa karmaiba került. Sikerült kiszabadulnia s hazament Bercelre. Itt 1703-ban — mint egy emberöltővel előbb apját — első alispánná választották. Szabolcsban nemcsak régóta otthon voltak a Bessenyeiek, de a tekintélyük is nagy volt. Mint alispán, elsőnek csatlakozott Rákóczyhoz, akinek, miként Thökölynek, hopmestere lett. Tokajban szőlőt is kapott tőle. Mikor pedig ura 1704-ben már Kassától Erdélyig győzött s csak Nagyvárad nem hódolt be, a város ostromát Bessenyeire bízta. Nehéz feladat volt. Tapasztalatairól híven beszámol Károlyi Sándornak, s ezek

a tapasztalatok igen szomorúak. A nemesség «otthon való heverés-sel könnyen praetereálja ez haza szolgálatját», nem igen siet a táborba. Aki jön is, előbb-utóbb odébbáll. A labancok a rendetlenkedő csapatokat könnyen szétverik, sok embert föl is koncolnak. A város körülzárása nem sikerül. Bár a következő évben újabb lendülettel próbálja meg az ostromzárat, a had élelmezése sok nehézséggel jár, a csapatok «sárga tökkel» élnek és «kedvükre» koplalnak, ezuttal sem jut révbe. Ekkoriban írt Thököly Imrének Nikomédiába s választ is kapott tőle.[5] Talán a régi, győzelmes emlékek is buzdították, egyre lelkesebben s még sokat harcol. Kitartott Rákóczy mellett mindvégig. A maga csapatában példás fegyelmet tudott tartani, a szökevényekkel kíméletlenül járt el. Szókimondó, egyenes természetéért nagyon szerették.

Közben nagy szomorúság érte. László fia, mint félig gyermek, maga is beállt a kuruc fölkelők közé s a trencséni ütközet hős áldozata lett. Bessenyei Zsigmondot a végsőkig keserítette fia halála. Nem ment többé Rákóczy udvarába sem, mert nem tudott többé fiatalságot látni. S nőttön-nőtt keserűsége, mikor meg kellett éreznie, hogy Rákóczyt cserbenhagyják leghívebb emberei. 1710 végén írja Károlyi Sándornak, hogy az «igaz confoederatusok közül» már szinte utolsónak maradt.[6] Nem sejtette, hogy félesztendő mulva Károlyi maga is áruló lesz. — A szatmári békét nem írta alá, de nem bujdosott el. A kuruc ezeres-kapitány megmaradt kurucnak s nem sokkal élte túl Károlyi árulását. A birtokot felesége, Lővey Klára kezelte, aki a Bessenyei-birtokállományt sok beregmegyei birtokrésszel és szőlővel gazdagította.

Ezen a birtokállományon még II. Rákóczy Ferenc forradalma előtt nagy változások estek. Az ismételt elkobzások nem sokat ártottak; a család mindig megtalálta a módját, hogy a földek visszajussanak a tulajdonába. Nagyobb baj volt, hogy Thököly elhíresedett bujdosói nem akartak dolgozni, inkább a jobbágyokat fosztogatták. A töröktől való felszabadulás is sok helyt bizonytalan állapotokat teremtett; a viharos idők megnehezítették a gazdálkodást, kivált a távolból való gazdálkodást. Ráadásul Bessenyei Zsigmond mindvégig a táborban élt s ha nagyritkán hazament — Bercelre s nem Hevesre ment haza. Gyermekei — bár öreglegénynek mondja magát — 5—6 évesek: a hevesi birtokok tisztartók kezén, gazdátlanul vannak. Sok pénzbe kerülhetett katonáskodása is — följegyezték róla, hogy mindig igen jól élt. Mindezt meghányta-vetette feleségével s Egerben, 1696. július 14-én kelt felvallásával[7] «megtekintvén a mostani forgandó és változandó Időnek állapotját s kiváltképpen itten lévő Jószágaimtól távollétemet», azok közül a legrégibb birtokot, a nevüket adó Besenyő praediumot «Eger városában lakos eöreg Szabó András uramnak»

és feleségének, akik annak egy részét már 1665 óta zálogban bírták, «örökösen és megmásolhatatlanul» eladják.[8] Utána Terpest, majd Zsadányt, Csetőházát adják el, a hevesmegyei birtokoktól szemmelláthatólag gyors ütemben szabadulnak. Az ilyen elidegenítéseket maga a nemesség sem tekintette véglegeseknek: az írások a következő nemzedékeknek sok pörösködési anyagot és gazdag lehetőségeket szolgáltattak; a Bessenyeiek le egészen költőnkig s azontúl is ismételten éltek vele. Terpes pl. utóbb az Orczyak kezére került s 1751-ben még mindig egyezkednek Orczy Lőrinccel.

Addig is a való helyzet az lett, hogy a XVIII. század fordulóján — kisebb birtokrészeket és többé-kevésbbé jogos birtokigényeket nem tekintve — a Bessenyeiek elszakadtak az ősi birtoktól s végképpen átszármaztak Szabolcsba, ahol a Tisza partja Tokajtól, a Bodrog torkolatától Bercelig és Paszabig szinte egyvégben az ő világuk volt. De Zemplénben, Beregben, Szatmárban, Biharban is voltak birtokaik, elszórtan, sok kisebb-nagyobb gazdaságra osztottan. Mikor a kuruc ezereskapitány 1714-ben behúnyta szemeit, egyetlen, akkor 13 éves fiutóda maradt, az ifjabbik Bessenyei Zsigmond, költőnk apja.[9] Nem tudjuk, mikor vette át anyjától a birtokok kezelését, mikor házasodott meg, — valószínűleg jó korán — de azt igen, hogy feleségével, Ilosvay Máriával jórészt Bereg megyében, és részben Ugocsában is, Rákócon tekintélyes birtokot kapott. Fiatalkorában, 1727-ben meg kellett küzdenie az újszerzeményi bizottsággal. A kuruc ivadéknak jogigénye vagy keresete nem volt, adományokra nem számíthatott; ellenkezőleg, bizonyítania kellett s igazolta is a hevesi birtokrészekre való jogait. 1732-ben szolgabíró. A megyei szolgálatot azonban hamarosan otthagyja s hazamegy Bercelre gazdálkodni. Elhatározásának nyilván politikai és gazdasági okai voltak. Talán nem merész az a következtetésem, hogy egész gyermekkorát Rákóczy Ferenc forradalmának zajos világa tölti be. Kuruc nagyapa és kuruc apa ivadéka volt. A családi otthonban anyjától s elöregedett atyjától a fejedelemről s az áruló Károlyiról sokat hallott beszélni. A szomszéd Ibrányi-családnak éppen úgy megvolt a háborús halottja, mint az övének. Hallott sokat a trencséni ütközetben elesett testvérbátyjáról is: az udvarház levegője születése óta szabadságharcosok emlékeivel volt telítve. Most pedig át kellett élnie az udvar és a nemesség megegyezését 1723-ban, a Pragmatica Sanctióban; tudták, milyen birtokadományozások, vesztegetések, alkudozások eredménye volt ez. Megcsömörlött tőle. Az új világ, a gyarmatosításnak jól szervezett előjátéka, amely csiráiban már mutatkozott, még hosszú időn át nem az ő világa volt. A könnyen behódolt főnemességgel szemben a középnemesség még ellenállt.

A másik ok, amiért hazament gazdálkodni, maga a gazdaság terhe volt. Említettem, hogy birtokai — kisebb-nagyobb testekben — több vármegyében terültek el. Karbantartásuk nagy gond volt, megbízható tiszttartókkal is egész embert kívánt. Ráadásul családja, melynek ő maga, apja halálakor, egyetlen fiúsarja volt, mindinkább szaporodott. Húsz esztendő alatt tíz életben maradt gyermekéről tudnak — hogy ezeken kívül voltak-e még, akik talán korán elhaltak, ezt nem lehet megállapítani. A nagy család és a sok és sokfelé elterülő birtok a gazdálkodáshoz kötötték: Bessenyei Zsigmond igen jómódú középnemes volt: «nem csekély», «nem kis» birtokait, gazdag rétjeit, csak magán Bercelen hét vagy több legelőjét emlegetik egykorú tanuvallomások.[10] A Bessenyeiek jól éltek, de volt miből. 1754-ben Nemzetes és Vitézlő Bimbó Lázár János tokaji kereskedőnek «boltjából elhordott portékáért», fűszerért, abroszért, italért stb. 2627 forinttal tartoztak.[11] Ez az egyetlen adat is mutatja, milyen gazdag vendégjárás volt a berceli kúrián, milyen pompásan éltek apa és fiai; de bizonysága annak is, hogy milyen jómódúak lehettek, ha ekkora hitelük volt. Még sok adattal és következtetéssel lehetne Bessenyei Zsigmond anyagi helyzetét megtámogatni. Ezek között is a legfontosabbnak tartom, hogy nyolc fiának egyikét sem próbálta soha megyei vagy bírói hivatalba juttatni. Legidősebb fia, László a maga jószántából lett katona; ez az egy, apja példájára, rövid ideig Szabolcs megye szolgabírája volt ugyan, de ő is otthagyta a megyei tisztséget, s hazament gazdálkodni. Neki is megvolt a híre, hogy szeret mulatozni, könnyen költi a pénzt. Apjuk mind a nyolc fiát gazdálkodásra nevelte: ez azt mutatja — s valóban így is volt — hogy mindegyikükre elegendő birtokrész nézett.[12]

Van adat rá, hogy 1741-ben a Haller-gyalogezred kapitányává nevezték ki; tisztjét azonban aligha — vagy ha igen, csak rövid időre, legföljebb egy esztendőre — foglalta el. A középkorból itt maradt s Bessenyei Boldizsár által a XVII. században kijavított templomot 1744-ben jelentékeny költséggel megint helyrehozatta. Nemcsak ez az áldozatkészsége, hanem a Bessenyei-családban hagyományos szellem[13] és fiainak eleven szerepe a protestáns egyházi életben és küzdelmekben arra vallanak, hogy a család erős kálvinista volt. — Bessenyei Zsigmond résztvett a vármegyei közéletben is. Átélte azt a harcot, amelyet a nemesi kiváltságokért küzdő vármegye Mária Teréziával, majd II. Józseffel folytatott. Nevével ismételten találkozunk a közgyűlési jegyzőkönyvekben, utóbb a vármegye táblabírája is lett; jelentékenyebb szerepet azonban nem vállalt. Rokonsága s tekintélye — alispánnak volt a fia is, unokája is — biztosították népszerűségét. Családi körben, fehér asztalnál vendégekkel is bizonyosan megtárgyalták nemcsak

a reformátusok évszázados mellőztetéséből eredett sérelmeiket, hanem Bécs gazdasági törekvéseinek egyre nyomasztóbb hatását is: a növekvő ifjak a közélet eseményeiről — s a század dereka ilyet eleget hozott — alapos vitákból alkothattak véleményt.

III. Károly 1737-iki szlavóniai urbáriuma óta a jobbágykérdés előtérbe került. A jobbágyvédelemben az uralkodót és a kormányzatot nem humanizmus vezette; a főszempont az volt, hogy a parasztok kedvezőbb helyzetbe juttatása megkönnyíti a fokozottabb adómegterhelést.

A sorra megjelenő úrbérrendezések mögött azonban már ott rejlettek a jobbágyság földtelenítésének, távolabbi vonalaiban az árutermelésre való áttérésnek, a majorsági gazdálkodásnak tervei is: a jobbágytelkeknek látszólag szociális megállapítása, éppen ellenkezőleg, gátat vetett a terjeszkedésnek és nemzedékről nemzedékre a jobbágytelkeknek elaprózásához, párholdas, negyed-, majd nyolcadtelkekhez vezetett.[14] A jobbágyság utóbb vagyonosodás helyett mindinkább zsellérsorba süllyedt s a nemesség még nem látta, hogy a majorgazdálkodás a gyarmatosításnak előkészítése. Ha mégis szembeszállt az urbáriumokkal, azért tette, mert leginkább a nemesi jogok megcsonkítását látták bennük, azért is, mert a nemesség és jobbágyság viszonyának rendezését, a nemesség — az elvet III. Károly is elismeri — a maga belső ügyének tekintette. Már pedig «minden törekvése saját feudális kiváltságainak fenntartására irányult és törekvése az udvarral szemben is csak erre korlátozódott.»[15] Nem kétséges, hogy Bessenyeiék szempontja is ez volt. A családról láttuk, hogy Mátyástól kapott pallosjogához szívósan ragaszkodott. Élt-e vele még a XVIII. században is, nincsen rá adatunk. Mint katona, az idősebbik Zsigmond, a kuruc ezredes, fegyelem dolgában kegyetlen és kíméletlen volt, szökevény hajdúit — más ezredbelieket is — szemrebbenés nélkül köttetett föl; nyilván jobbágyaival sem bánt vajszívűen. Az ifjabbik Zsigmondról Széll Farkas jegyzett föl egyetlen adatot. E szerint egyik jobbágyát egyik csínyéért 1727-ben a kisvárdai tömlöcbe záratta. A szomszédok azonban megsajnálták és kezességükre kieresztette a rabot — nagyobb biztonság okáért a kezesek csak azt kívánták, hogy a jobbágy záros határidőn belül házasodjék meg. A fiúk későbbi szerepléséből úgy látszik, hogy Bessenyei Zsigmond elég jól bánt jobbágyaival, s az is föltehető, hogy a gazdag Tisza-vidéken, a termékeny Nyírségen a robot, dézsma, adó, katonáskodás stb. terhe ellenére sem szenvedtek annyira elnyomott helyzetükben, mint sok egyebütt.

A jobbágyokkal kapcsolatban van még néhány hazulról hozott más, jelentékenyebb emlék is a *Holmi*ban. Amit Bessenyei itt a boszorkányokról és kanördögökről ír, azt aligha Bécsben

tanulta. Boszorkányság miatt — mondja — csak a szegény, vén parasztasszonyokat égették, — az urak, a papok azt tanították, hogy a boszorkányok rút, vén ráncos ábrázatú asszonyok — úriasszonyok között nem járta ilyen mesterség. Azt sem hallani, hogy a boszorkányok főispánokon, püspökökön lovagoltak volna, tudósemberbe nem bújt ördög. Az urak törvényt tettek a boszorkányok ellen s a parasztok elhitték. Világjárt, öreg katonákat kanördögöknek neveztek. Mert ezek a tanácsba nem jártak, a templomot elmulasztották, sok szenvedett nyomorúságukon gondolkodtak, megtették őket Pluto kapitányainak s megégették őket. Gyalázatunkra van ez az ostoba, bűnös idétlenség — vallja Bessenyei — örüljünk, hogy végre «világosodhatunk.»[16] Ezeket az emlékeket írónknak, azt hiszem, hazulról kellett hoznia, névvel emlegetett példáit nem külföldi könyvekből olvasta. S otthon — nem a testőréletben — kellett kialakulnia annak a véleményének is, hogy minden nemesi család paraszti sorból emelkedett föl s előbb-utóbb oda dől vissza. A paraszt, aki a terheket viseli, többet ér, mint az atyai örökségét prédáló, erkölcstelen úr.[17]

Ez a, hacsak mérsékelten is, haladó fölfogás mutatja a szellemet, mely a Bessenyei-családban és körében élt. A parasztot, ha megérdemli, meg kell büntetni, szoros fegyelem és törvény alatt kell tartani, de nem szabad megvetni, útálni. «Boldogok azok, kik a szegényekhez irgalmasok.» Ha a világnak már az a törvénye, hogy a nemes embernek a paraszt verejtékén kell élnie, legalább ne csúfolódjék rajta s ne kegyetlenkedjék vele. Ez volt a Bessenyei-családnak s környezetének a fölfogása. Szigorúan fogni, büntetni, ha kell, de nem kegyetlenkedni.

Politikai szempontból a kuruc-ivadékok hangulata eleinte nem volt kétséges. Csak lassan törődtek bele a Habsburg-uralomba s Mária Terézia politikája még szemfényvesztő módon burkolgatta igazi céljait. Bessenyei Zsigmondot gyermekkori emlékei nyilván nem lelkesítették háborúskodásra, sőt az is lehet, hogy családjának erős református hagyományai gondolatban inkább a poroszok mellé állították. De mikor 1763-ban a harcok végetértek, valamennyire beleélte magát az új világba s a nemesi jogokért való küzdelem erősödött benne, mikor az 1764/65-iki országgyűlés megnyílt.

Milyen volt a család műveltségi színvonala? Három körülmény szabja meg ezt. Az egyik a nemességük, amely a Tripartitumot kívánta ismereteik legfontosabb alapjául. A másik kálvinizmusuk, amely a bibliát jelölte leggyakoribb olvasmányukul. A harmadik az iskolázottságuk volt. A Bessenyeieket a Lórántffy Zsuzsannához fűződő hagyományok, de még inkább földrajzi okok a sárospataki iskolához kötötték: Tokaj vidéke Patakhoz közelebb

volt, mint Debrecenhez. Mindnyájan Patakot járták; Bessenyei Györgynek is onnan kezdődnek ismeretei. De, úgy látszik, az iskola elvégzésének nem tulajdonítottak jelentőséget. Bessenyei László, a már emlegetett legidősebb fiú, az iskolából ment el katonának — és Györgyöt is hazavitte apja a poétai osztály után. Nem akartak papok vagy «filozófusok» lenni.[18] «Az oskola csak azt mutatta meg nekik, hogy a tudományok és bölcseségek felé is van út,»[19] «észköszörű» volt s az erkölcsöket szilárdította meg bennük. A tanulással velejárt a klasszikusok ismerete, bizonyos szónoki képesség kifejlesztése — Bessenyei Zsigmondnak ez utóbbi nem volt fontos, nem szánta gyermekeit közpályára.

Nem mindig Tripartitumot és nem mindig bibliát,vagy erkölcsi oktatásokat olvastak. Az az olvasniakarás azonban, amely később Sándorban és Györgyben — mindenesetre a fiatalabb nemzedékben — talán pataki hatásra is, egyre hevesebben mutatkozott s Bécsben kiéli magát, nyelvismeretek híján is, a családi lakban nem találhatott kielégülést. Magyar szépirodalom alig volt, Gyöngyösin kívül csak a mult századok ú. n. népkönyvei kerültek kezükbe. Gyöngyösit a magyar nemesség igen sokra becsülte. Mindenha legkedvesebb olvasmánya volt. Nemcsak az íróké, nemcsak a tanult embereké, a parlagi nemességé is. Aki nem jutott nyomtatásban hozzá, mint Ráday Gedeon, az lemásoltatta — különösen *Kemény János*-át, mint Amade László. «Mióta a magyar szó emberi nyelveken forog — véli Bessenyei is — a mi izünkig olyan poéta . . . nem volt. — Kár, hogy mai időnkben nem élhet.» De Zrínyinek nem ismerése mellett ez a Gyöngyösi-bámulás nem volt mértéke ízlésüknek vagy gondolkodásuknak. Jól megfért a főnemesség familiárisának «mennyei szavával» egy ugyanabban az «édes álmélkodásban» a ponyváról került s jól-rosszul elmagyarosított nemzetközi téma-áradat: Bessenyei György ebből a Stilfridet, a Brunszvikot, Markalfot, Toldit és az Árgirust emlegeti — versben vagy prózában mindössze effélék voltak az olvasmányai. Hogy gyermekkorában ő is hallott meséket, az természetes. Pusztán mint ennek egyik régi följegyzése érdekes a *Holmi*nak az a részlete, hogy csak a tudatlanság lát szüntelen csudákat, mint a mesékben van, «melyek kétfejű sárkányokkal, cinkelábon forgó arany-, ezüst- és rézvárakkal, aranyszőrű lovakkal, beszélő farkasokkal és egerekkel, vasbábákkal és tündérekkel vannak teli.» — Mentül magasabbra jut a tudomány, a józan okoskodás, annál kevesebb csudáról lesz szó.

A testvéreket kisebb-nagyobb korkülönbség választotta el egymástól: László, a legidősebb[20] és a két legfiatalabb között húsz esztendő lehetett. Mind hatalmas szál emberek voltak. László katona korában fiatalságával és nagyságával feltűnt az ezred-

tulajdonosnak, Vetéssy Lászlónak — aki különben atyafiság volt, nyilván ezért került is ezredébe — s az nagyon csodálkozott, hogy atyja nála is nagyobb.[21] Boldizsár termetéről túlzó képet rajzol Laczka János, költőnk első életírója,[22] a családi hagyomány Mihályt mondja a legerősebbnek[23] — általában pedig fennmaradt az emlékezés, hogy Vas-Bessenyeieknek hívták őket.[24] A fiatalabbaknak tekintélyt jelentettek az öregebbek: szüleik elöregedésekor Lászlót tekintették a család fejének, s az ifjú testőrök Mihálynak nagy tisztelettel számolnak be haladásukról.[25] A két testőrköltőn kívül Lászlóról — akinek Dombrády Anna a neje — tudunk legtöbbet. Mint katona, Sziléziában jár Beleznai ezredében, majd Olaszországban harcol, Parma és Guastalla között, ahol tíz évvel előtte Amade László; a megyei szolgálatot rövid idő mulva otthagyta s apjától átvette a gazdálkodást: szülei Bercelen maradtak, ő maga Gáván élt, a birtokok másik «fővárosában». Bercelen gazdálkodott Zsigmond és István is, Pálnak a bereg-, Mihálynak a biharmegyei birtokrészek jutottak. Istvánnak és Pálnak Lőveylány volt a felesége, nagyanyjuk rokonságából, Zsigmond felesége Csoma-leány volt, viszont Mária húguk Csoma Józsefnek volt a felesége: a testvérek lassan így össze is sógorosodtak.

Mihály és a három testőr nőtelenek maradtak s egymással híven összetartottak. Mihály különösen egyházi, protestáns ügyekben sokat és lelkesen fáradozott,[26] valamennyi közül a legmozgékonyabb volt, költőnk életében is nagy szerepet játszott. — Márián kívül még egy nővérük volt, Julianna. Ez Rakovszky Sámuel debreceni ref. pap felesége lett.[27] Nagyon képzett, okos asszony hírében állt, valóságos tudósnak tartották. Debreceni otthonukban a fiúk gyakran megfordultak. «Fia, Dániel — írja Széll Farkas —, Debrecen városának a XIX. század elején hírneves főbírája, unokája pedig, Rakovszky Sámuel az 1848—49-iki vitéz honvéd-huszár-ezredes.»[28] Neki magának azonban nem jó hírét hagyta Mihály, aki egy Pálóczi Horváth Ádám nevű rokonukról írja, hogy vele már semmit sem törődik, mint olyannal, «ki azon erkölcstelen nénémmel az örökös vérek jószágát lopni és elidegeniteni erőlködött.» Ezenkívül hosszú időn át alig-alig fordul elő birtokviszály a testvérek között. Valamennyi — a hazatért három testőr is — a maga birtokán gazdálkodott s egymást szívesen segítették,[29] sőt együtt buzgólkodtak régi jószágaik visszaszerzésén.

Ez a vázlatos kép mutatja a környezetet, a család szellemét, amelyből a három testőr, Boldizsár, Sándor és György elindult. György pályája során minkét bátyjával, és kívülük Mihállyal még gyakrabban találkozunk.

2. BESSENYEI GYÖRGY IFJÚSÁGA

A Bessenyei-fiúk közül a hetedik volt költőnk, nála csak egy volt fiatalabb, Pál. Hogy György mikor született, azt ma már sok föltevés, sok adat összevetése, sok kutatás után sem lehet megállapítani. Sem a berceli anyakönyv, sem a sárospataki iskola bejegyzései nem maradtak ránk. Vannak testőrségi hivatalos adatok, amelyekből az 1744 vagy 1745 évet lehet kiszámítani, és vannak utalások korára a maga írásaiban, ezekből többnyire 1747-re lehet következtetni. A hivatalos adatok nem föltétlenül hitelesek, a maga följegyzései ellentmondanak egymásnak. A testőrség minősítési táblázatai (Conduite-Listen) — s ezekre támaszkodott Toldy Ferenc, mikor az *Ágis tragédiája* megjelenésének századik évfordulójára bizonyosat akart tudni — 1770-ben, 1771-ben, majd 1772-ben 26, 27, illetőleg 28 évesnek mondják.[1] Ámde ezeket évről-évre az előzőkből másolták le, az adatokat nem maguk a testőrök állították ki, legföljebb ha tollbamondták, s a hivatalos helyek György életkorát talán azért írták be így, mert Sándornál egy évvel gondolták fiatalabbnak.[2] A testőrség megszervezéséről szóló rendelet[3] kimondja, hogy a besorolásra leginkább azok alkalmasak, akik 20. életévüket túlhaladták. Bessenyei, aki a testőrségbe 1765-ben került, ezek szerint 1745-ben született. Ám ettől el is lehetett térni és ismételten — pl. Barcsay Ábrahámnál is — eltértek. Maradna leghitelesebbnek az a kérvény, amelyben költőnk a testőrséghez való fölvételét kérte. Ez a kérvény a vármegye ajánlatával együtt a testőrkapitányhoz került, aki áttette a főudvarmesteri hivatalhoz, hogy terjessze a királynő elé. Ennek kísérőiratát megtaláltam.[4] A fogalmazó azonban — több másolatában is — az életkort elhibázta és Bessenyeit 28 évesnek mondja; ez a szám lehet 18-nak is, 20-nak is elírása — tehát végképpen kétségben hagyja, hogy költőnk 1745-ben vagy 1747-ben született-e.[5] Bessenyeinek magának korára célzó első följegyzése a *Hunyadi László tragédiájának* ajánló-levelében van, ahol azt mondja: «Hunyadi László 26 esztendős korában ölettetett meg; én pedig szomorú történetét mintegy 25 esztendős koromban láttatom előhozni.» (1772). Egy 1775-ből közölt francia levelében 28 évesnek mondja magát.[6] A *Holmi* sokat vitatott helye szerint is 1765-ben 18 éves volt.[7] Pope-átdolgozásának 1803-iki változatában azt írja, hogy 1771-ben 24 esztendős volt.[8] Mindebből az 1747. év alakul ki költőnk születési évéül. A maga írásaiból csak egyetlen mondata szól ez év ellen. Egy francia levelében azt mondja, hogy 19 éves korában nem tudott németül és 23 éves korában semmit sem tudott franciául.[9] Ha 1770-ben, 23 éves korában semmit sem tudott franciául, lehetséges-e, hogy a következő évben már francia verses

kiadásból fordítani tudja Pope-nak *Essay on man*jét? — Születésének pontos adata tehát továbbra is kétségben marad, de a továbbiakban — csak gyakorlati szempontból — az 1747-re támaszkodunk.

Gyermekévei a Tisza partjához fűződnek. Az Alföldnek nem a Petőfi megénekelte végtelen rónájához, a nagy szabadságérzéséhez, hanem egy változatosabb, festőibb tájékához, amelynek távlatában Tokaj és a Hegyalja kékes vonulatai látszanak és amely festőiségével korán bevésődött emlékei közé. A berceli udvarház hangos zajából és játékos örömeiből nyolc-kilenc éves korában — írni, olvasni, számolni már otthon megtanulhatott — került a sárospataki iskolába, ahol a Bessenyei-nevet sok előtte ott járt elődeiéből, nemrég vagy most is ott tanuló testvérbátyjairól jól ismerték. — A régi, híres főiskola komor, bolthajtásos, ódon termeiben puritán erkölcsű, komoly, szigorú tanárok nevelték, tanították. Nagyon sok tudomány mégsem ragadt rájuk; közel 300 nagyobb diákon, filozófuson, teológuson kívül több, mint 1000 kisebb zsibongott itten:[10] volt osztály, amelybe 200 gyerek préselődött. «Együgyűek, vadak, manér nélkül valók és szennyesek» voltak, állapítja meg róluk Bessenyei, de nem is adtak a «módira», nem töltötték idejüket hivalkodással és haszontalansággal. A nevelés eredménye leginkább erkölcseik tisztaságán mutatkozott meg. Költőnk hangsúlyozza, hogy nyolc esztendős korától, amikor a bodrogparti iskolába került, — jóllehet ennyi különbözőkorú gyermek és ifjú között veszedelemben forogh atnának az erkölcsök — soha förtelmeset nem hallott, ocsmányságoknak még a nevét sem tudták. Ezt az eredményt erkölcsös életű, tiszta jellemű professzorok példájukkal és szigorúságukkal érték el: keményen büntették már azt is, aki valami «sunda» szót mondott, akiben hiúságot láttak, s törvényt tettek arra, kicsapták, akire ennél is nagyobb «gonoszság» bizonyult. Ocsmány életű tanulót nem szenvedtek meg sem a tanárok, sem a diákok. Megbecsülhetetlennek mondja Bessenyei utóbb is a pataki, debreceni professzoroknak ezt a puritánságát. Bessenyeiben ez mindvégig tudatos maradt. Így írja bécsi életéről a pataki professzoroknak 1803-ban is:[11]

> Tizennyolc esztendők alatt, ifjúságomnak leghevesebb idején, a magokkal ragadó asszonyi tárgyaktól, bujaságtól, romlástól, nyavalyától, pénz- és idővesztegetéstől az az együgyű szemérem őrzött meg, melyet mindezideig az ifjúi élet csak az urak nevelése által szerezhet meg magának.

Kik voltak ezek az «urak» az ő idejében?

Tanárai közül még öregkorában is tisztelettel emlegeti az idősebbik Szathmáry (Paksi) Mihályt — régi, tanult papi család

egyik származékát, aki utóbb, Bessenyei távozása után — hasonnevű fiával együtt volt a pataki kollégium tanára, míg István öccse Debrecenben működött. Apjuk valamikor a kollégiumnak igazgatója is volt. Jó nevelő lehetett, hogy Bessenyei egy emberöltővel halála után is emlegette. — Az öreg Sárkány Dávid — a másik, akinek nevét említi — csak két-három évig taníthatta, mert 1758-ban nyugalomba vonult, és Bányay István a harmadik, aki ott 25 éven át szónoklattant és történelmet adott elő.[12]

Míg a nevelés erkölcsi szépségét mindíg méltányolni tudta — az igazságnak azt a törhetetlen szeretetét, mely jellemének egyik alapvonása lett, talán itt rögzítették bele — addig a tanítás módját annál jobban elítéli, lekicsinyeli Bessenyei. Ez a tanítás — nemcsak protestáns, hanem a jezsuita iskolákban is — a neveléssel ellentétben merő formalizmus volt. Mintha burkoltan is csak két célpontot látott volna maga előtt: ránevelni a nemesifjút az egész Tripartitum pontos, szó szerint való idézni tudására, és a szónoklás módjára, amelyet a megyegyűléseken, vagy mint a megye táblabírája kiélhetett. A tanulmányi anyagnak (egy kis földrajzon kívül, amely nem terjedt a megye ismeretén túl) két gyujtópontja volt: az egyik a biblia, főképpen a bibliai történetek elbeszélése; a másik, az erősebbik «a klasszikus auctoroké.» A többi világról szó sem volt. A tanítás módszere a recitálás, «örökké csak könyvnélkül» tanítás, magoltatás. «Ha elmondottuk, mint a szajkók, amit reánk vetettek, megdícsértettünk» — emlékezik költőnk. S amit még inkább, s alaposan szemére vet ennek a tanításnak, az a megokolás hiánya, az észszerűségé.

> Csak recitáltam, hogy Xerxest, majdnem egy milliom fegyveres néppel, megverték a görögök, kik alig voltak hozzá képest egy néhányan, de soha nem hallottam e csudának okát tanítóimtól. — Hallottam, hogy a Szenakerib seregét az Öldöklő Angyal Jeruzsálem elől elverte; a Nabugodonozorét pedig beeresztette . . . de nem fedeztetett fel ily közönséges nyomorúságoknak oka.

A tanítás a szöveghez ragaszkodott s azért nemcsak az oknyomozás hiányzott belőle, hanem rendszertelen is volt, és nem a lényeget emelte ki. Fújták Cicerót, de Codrusról, Lykurgosról semmit sem hallottak. Sőt: Rákóczy nevét — Sárospatakon — persze, emlegették, de sem Nagy Lajosról, sem Hunyady Jánosról, sem Mátyás királyról nem tudtak semmit. Látókörük olyan maradt, mint földrajzi tudásuk, amely a Bodrog partjának minden falujára kiterjedt, de Kongónak, Mexikónak vagy Braziliának még a nevére sem.

Mindehhez alkalmazkodtak a tankönyvek is. Cellarius szókönyvén túl főképpen Molnárnak a hosszú évtizedeken át használa-

tos debreceni latin grammatikája maradt költőnknek rossz emlékében. Még húsz esztendő multán is tudja «e *mély* verseket»:

Si quoque finitum si consona ponitur ante
Sic dropax, anthrax, atrax cum smilace climax:
His Athacem, panacem, colacem, stiracemque, facemque
Atque abacem, coracem, philacem compostaque nectes etc.

«A nehéz nyavalya tudna ezekből a sárkány szavakból okoskodni. Csaknem kiejtem a nyelvemet a számból, ha mondani akarom őket.» S ráeszmél e tanítás legszomorúbb következményére: a parlagi nemesség műveletlenségének, vagy félműveltségének egyik okára.

Aligha volt öntudatos benne, amikor a pataki kollégiumban kínlódott. De megmaradtak az emlékek későbbre és kialakult benne már most az iskolai tanulástól való írtózás. Az alsóbb osztályokban nem is maguk a tanárok tanítottak, akiktől valamelyes műveltség mégis csak tapadt volna rájuk, hanem többnyire a tanároktól irányított tógásdiákok. Arra, hogy a beidegzett szövegeket szajkó módjára fölmondassák, bizonyára elegendő volt a tudásuk. Többet pedig a tanítástery nem is akart adni. Idézni tudták Cicerót és Ovidiust, főképpen pedig hozzászoktak latin szövegek bemagolásához: jövendő pályájukra ez elégnek mutatkozott. Nagyobb műveltség a megyei élethez nem kellett; a falusi nemesembereknek fiai nem gondoltak udvari tisztségekre.

Ami Bessenyeit még megragadhatta Patakon, az a Rákóczyak vára volt.[13] Már 1711 óta a Trautsohn-család birtoka, le egészen Regécig, Tokajig, a Bessenyei-földek határáig. De a várnak történelmi hagyományai még nyilván éltek — mondhatni — a levegőben, és megfoghatták a gyermeknek képzeletét, gondolkodását. Kevésbbé a könyvekből szó szerint, de kedvetlenül tanult részletek, a klaszszikusok idézetei, mint inkább ezek a benyomások ébreszthették az első történeti érdeklődését. Két mozzanat maradt meg legerősebben benne ebből a korból: az egyik a természet szeretete volt, a másik egyre erősödő, s későbbi olvasmányainak is mindig jelentős részét alkotó történeti tudásvágya.

Tanulmányai öt esztendeig, a poetai osztály befejezéséig tartottak. Ő maga ugyan azt mondja, hogy a «sintaxist» hagyta oda, de ez Szinyei Gerzson véleménye szerint is[14] csak elírás, mert költőnk maga is hozzáteszi, hogy utána «órátornak kell vala lennem.» S ezt igazolja, hogy otthon tanítója csak «oratiókat» iratott vele. A poétai osztály után apja hazavitte Bercelre. Lehet, hogy egyik bátyja akkor fejezte be tanulmányait, de lehet, hogy egyik sem végzett többet a gimnáziumnál. Az iskolai tanulmányoknak ez a megszakítása az oka, hogy Györgyünk nem tanult meg eléggé

latinul sem.[15] Hiszen csak szavakat vágott be és nyelvtant magolt. Ennyi maradt meg benne diákéveiből. A bibliából egy naiv kép, amelyről élete végén az *Értelemnek keresésé*ben beszél: hogy gyermekkorában a mennyországot nagy, fényes templomnak gondolta, amelyben aranyszékek, arany katedrák, gyémántoszlopok, fényesség, aranyfellegek vannak[16] — a latinból nyelvtani szabályok és szókészlet. Apja mégis hazavitte.

Gyermekemlékeinek legszebbjei Sárospatakhoz fűződnek. Szinte ellágyulva írja erről a lustrumról öregkorában:[17]

> Ennek édes emlékezetét csak életemnek utolsó órája törölheti ki szívemből. Ezerszer fordulnak meg fejemben a Királyhegy, Páncélhegy, Kisnagyporta, Bábagödre, Kispatak, Mogyoróskert, hol léppel fogtam az aranyos stiglicet, mely dolog több örömet adott szívemnek, mintha most országot nyernék. Ó kedves idő, mely gyermeki játékának bűn nélkül való gyönyörűségével minden királyi kedvet felülhalad, hova tűntél szívemből s veled együtt az öröm is?
>
> Mindent értettem, tudtam, e világnak kezdetén, létén, végén fel nem függedtem, a természet titkos művein való bámulás elmémben meg nem [zavart?] Testetlen lelkemnek testemmel való összeköttetése fejemet okai közt nem aszalta.

Apja elhatározását úgy magyarázzák, hogy apja, vagyoni romlása miatt, tíz gyermekét nem tudta taníttatni. Ez aligha igaz. Két-három fiúnál több nem volt egyszerre Patakon. A taníttatás — ekkora gazdaságnál — nem volt nagy anyagi teher, hiszen a fiúkat otthonról mindennel ellátták. Sándor már elvégezte az iskolát, Györgyöt otthon fogták, mert — nem szánván magasabb pályára — céltalannak látták taníttatását, apja fölfogása tükrözhetik abban a véleményben, amelyet utóbb a *Holmi*ban is hangoztat:[18] «ha sokáig lakik az ember oskolában, beléfagy osztán, mint az elgémberedett jószág a jegesvízbe, s ott senyved meg.» De ennél is nagyobb súllyal esett a mérlegbe, hogy a gazdaságokban, amelyek Beregtől és Ugocsától le Biharig, Békésig, s Pozsonytól vagy Hevestől Szatmárig aprózódtak, szüksége volt a fiúkra.

Egyes birtokrészeknek ez az elszórtsága nem volt a tagosításra törekvő — s ezelőtt már a Bessenyeieknél is kitetsző — tőkehalmozásnak megtorpanása. A házassággal és pereskedésekkel szerzett birtokok — a hevesi ősi maradványon kívül — mind itt voltak a Felső-Tisza vidékén, s lassankint Bihar és Bereg megyékben újabb középpontjai lettek a tagosodásnak, a következő nemzedék számára. Kezelésük azonban addig is sok gonddal járt — szükség volt a felserdülő fiúkra.

Így került haza 1760 felé György. «Otthon egy ember tanított mint egy esztendeig.»[19] Volt olyan vélemény, hogy ez az ember

valami vándortanító-féle lehetett,[20] mások arra gondoltak, hogy a falu papja volt.[21] Sőt találtak egy kéziratos imádságoskönyvet, amelyet Kováts Pál, «a méltóságos Bessenyei-udvarban» udvari lelkész írt és tudni vélték, hogy ez a Kováts Pál volt Bessenyei György tanítója.[22] A fölbukkant nyom tévesnek bizonyult.[23] De annyit tudunk, hogy ez a tanítója is — latin oratiókat készíttetett vele, nem is sokat, és kevés eredménnyel. Végül ezt a tanulást is félbenhagyta és «hevert» négy esztendőn át. Talán nem henyélt — mint egyik-másik életírója gondolja[24] — csak a tudományokkal nem törődött. Ha olvasni vágyott, nem volt, ami vágyát kielégítse. Heverésnek mondta ezt az életet, amely a suhanc-korban a környező élet megismerése volt. *Élet* jelentette számukra a gazdálkodást. A serdülő ifjú megismerkedett apja birtokviszonyaival, a birtokok fekvésével s a rajtuk fekvő, gyakran nem jelentéktelen terhekkel, adósságokkal — ezekkel együtt a gazdálkodás gondjaival. 15-16 éves korában már rá lehetett bízni gazdasági ügyek intézését. Az uradalomnak minden részében megfordulhatott. Közben megismerte már nyílni kezdő tekintetével a cselédség sorsát, telkes jobbágyaikat és házatlan zselléreiket éppen úgy mint a tiszttartók, ispánok bánásmódját. A maga eszével kezdhette mérlegelni a termelés kérdéseit s a társadalmi viszonyokat. A gazdálkodás nálunk mindenütt elmaradt, sok dologban primitív volt — erről éppen Bessenyei öregkori írásai tesznek bizonyságot: e téren még bihari birtokos korában sem látunk haladást. De a gazdag nyírségi, bihari földek, a gulyák és a kondák, a robotnak a költségeket alaposan csökkentő kihasználása lehetővé tette, hogy a Bessenyeiek jól éljenek. Adomák járják róla, mennyire szerettek nagyokat enni és — Tokaj alján voltak — nagyokat inni; hiteles följegyzésünk van a kuruc ezeres-kapitány gazdag lakmározásairól, költőnkről is tudjuk, hogy nem vetette meg az étkezés örömeit. — A nemesi élettel járt az egymás látogatása, ami a jobbágyság verejtékének árán nem kis dínom-dánommal járt, farsangolás, névnapi mulatozások — említettük már, hogy a Bessenyei-háznál is ilyen nagyszabású, vidám, könnyelmű élet folyt. Akkor is, mikor a társadalmi és ezzel együtt a politikai kérdések előtérbe kerülnek s a felekezetiekkel együtt erősen foglalkoztatják a szabolcsi nemességet is. Ha mindehhez a kártya léha örömeit[25] vesszük s a vidéket fölverő vadászatot, akkor elmondhatjuk, hogy Bessenyei nem henyélt ugyan, mert minden valószínűség szerint alaposan kivette részét a gazdálkodásból — hiszen csak ebben láthatta jövőjét — egészében azonban «parlagon hevert.» A «heverés» azonban csak szellemi továbbhaladására, tanulására áll. Ez a szellemi tétlensége tüstént megváltozott, mihelyest a nemesi testőrséghez, a császárvárosba került.

3. A TESTŐRSÉGNÉL

Ausztriában a feudális társadalom bomlása és az új, tőkés társadalom lassú kibontakozása a XVIII. században már megkezdődött. A tőkés termeléshez az út a kezdeti tőkehalmozással vezet.[1] Fejlődésének rendje, hogy a jobbágyot lépésről-lépésre megfosztják munkalehetőségétől,[2] «földtelenítik», és mindinkább zsellérré süllyesztik, bérmunkára szorítják, aki «létét csak munkája árubabocsátásával tudja fönntartani».[3] — Nálunk a század első felében a termelőviszonyoknak feudális jellege még csak élesebb lett: a török uralom megszüntével s a szatmári békekötés után az újszerzeményű (neoacquisitiós) birtokokon inkább munkaerőkereslet mutatkozott. Jobbágyokra volt szükség, telepítésekre. Kedvező szerződésekkel (amelyek már elvben is eltértek a Tripartitum hagyományaitól), a szokottnál jóval nagyobb telkekkel, sőt adómentességgel hozták be idegenből a jobbágyok tízezreit. A jellemzően feudális jellegű telkesgazdálkodást csak lassan váltja föl az inkább tőkés színezetű majoros- és kertgazdálkodás, amelynek súlypontja azonban még mindig a robot — és nem a bérmunka volt.[4] A kétféle gazdálkodás, a régi és az idegenből beszármazott parasztság életlehetőségének nagy különbsége kiváltotta a jobbágyvándorlás (migráció) mozgalmát: különösen a felvidékről a jobbágyok szökve is sűrűn szivárogtak az alföld felé.

A század második felében a munkaerőkereslet kínálattá alakult. A szaporodó jobbágyság még a nemzedékenkint aprózódott telkéhez, törpebirtokához is egyre jobban ragaszkodik, mert ez az egyetlen megélhetési lehetősége. A nemességnek alkalma nyílik a termelés gyarapítására, a robot növelésére, a kizsákmányolásnak a végsőig fokozására: a zselléresedés egyre nagyobb méretet ölt s a telkesjobbágyokkal szemben a nincstelenek kerülnek túlsúlyba.

A mezőgazdaságnak ezek a proletárjai — nem csoda — a Péró-féle lázadásban, majd Törőék parasztforradalmában egy új Rákóczy-küzdelmet látnak, vagy legalább remélnek s kétségbeesett nyomorukban kíméletlen, elkeseredett harccal fordulnak földesuraik ellen. Meglátjuk majd, hogy egyrészt a jobbágyság szánalomraméltó helyzete, másrészt a parasztforradalmak véres emlékei miatt az ezektől való rettegés hogyan tükröződik Bessenyei egész jobbágyszemléletében, de ezen is túl, a feudalizmustól való lassú eltávolodásában és, nem mindig tudatosan, a polgárosodás szükségességének fölismerésében.

E folyamat lassú menetének nálunk, más népektől eltérően, sajátos okai is voltak.

Egyik a Habsburg-uralom etatizmusa s a velejáró hatalmi

szervezet kiépítése volt. Az állami rendszer eltartásának minden terhe, majd Mária Terézia háborúinak minden költsége a parasztot nyomta, aki most már két úrnak: az államnak és az uralkodóosztálynak közös kizsákmányoltja lett.[5]

Mindehhez járult a Habsburgok gyarmatosító politikája, mint az egész gazdasági rendszernek reánk nézve leggyötrőbb, gyilkos terve.

Nem Mária Terézia uralma jelölte ki ennek irányvonalait. Jól mondják újabb történetíróink,[6] hogy a török kiűzése hazánkból egyben a Habsburgok gyarmatszerző háborúja lett. Hörnigknek és társainak már a XVII. század végén mutatkozó merkantilista tervezgetései Magyarországban látták a nyersanyag-forrást, a «kenyér-, zsír- és húsbányát» — a gyarmati rendszer vámokkal és monopóliumokkal megvalósíthatja, hogy ez a sok drágakincs Ausztriában tőkévé alakuljon[7] s az iparosodást virágba borítsa, gyümölcsözővé érlelje.

Szilézia elvesztése miatt azonban Mária Terézia siettette a gyarmatosítás teljes, fokozottabb kifejlesztését s az ehhez szükséges hatalmi rendszer teljes kiépítését. A Kereskedelmi Igazgatóság, a Bécsi Városi Bank, maga az egységes államtanács (1761) csak a tőkésedés szervei voltak. Sorra megjelenő vámrendeletei hatásos eszközök. Az országgyűlési állandó bizottságok adómegállapító joga jó volt az ellenállásra: magát a gyarmatosítást a titkos tanácstól kezdve a kancellária, a helytartótanács és az udvari kamara szolgálta ki. A hivatalokban, mint végrehajtó szervekben, javarészt főpapok és az indigenákkal fölhigított főnemesség ültek, az új világban készséges kiszolgálói az udvarnak: hivatali működésük irányát osztályhelyzetük szabta meg. Feudális hatalmi állásukat csak erősítették hivatali hatalmukkal, ellenállni csak akkor próbáltak, ha kiváltságaikról volt szó.

A középnemesség nagyobb része még tartotta magát. Az országgyűléseken és a feudalizmus fellegvárában, a vármegyéken éltek a jus resistendivel és, mint a Bessenyeieknél is láttuk, nehezen törődtek bele a változásokba. Sérelmeik közé tartozott, hogy az udvarban uralkodó klerikálizmus nem engedett a régi jogszabályból — protestáns ember nem kerülhetett állami hivatalba. A másodrendűségnek ez az állandó éreztetése a nemességnek protestáns részében nagy elkeseredést tartott ébren és heves antiklerikalizmust.

Ez utóbbi azonban nemcsak a protestánsokban volt meg, és okaival mélyebben gyökeredzett. A feudalizmus legerősebb bástyájának, a főpapságnak az állam minden hatalmi szervében döntő szava volt. A jezsuitáknak Róma és a külföld felé politikai erejük is. Kül- és belügyekben sokkal mélyebbre és messzebb ágazóan érvényesült hatalmuk, hogysem ez magában a feudális társada-

lomban is ellenhatást ki ne váltott volna. Főpapokra és szerzetesekre nemcsak a nép gyűlölete kezdett összpontosulni, hanem a nemességé is.[8] Az antiklerikalizmus már szerte, mindenütt a levegőben volt, a reakció kezdte lejárni magát. Az állami gépezetben Mária Terézia uralkodásának csak utolsó tizedében és teljesen II. József trónrajutása után (hogy utóbb még hevesebben föllobbanjon), de a társadalomban már korábban.

Az egyházellenes és ellenálló mozgalomnak legtudatosabb hordozója a középnemesség s a köréje csoportosuló jobbmódú kisnemesség. Az uralkodó osztálynak ezt a legszilárdabb rétegét kellett Mária Teréziának megpuhítania, hajlékonyabbá tennie. Azért kellett a nemesi testőrségnek megszületnie. Pompás ürügyet talált rá az udvari politika.

A «Kir. magyar nemesi testőrség» megszervezésének gondolata még a hétéves háborúhoz fűződik. Mária Terézia — így hírlelték — a magyarságnak az örökösödési háborúkban tanusított áldozatkészségét akarta vele viszonozni, sőt azt a politikai célt is hangoztatta, hogy magyarnak és németnek egymás iránt való bizalmát óhajtja fokozni. Elmondottuk, hogy e külsőségek mögött egészen más törekvések is rejtőztek. Ezt a módot eszelték ki, hogy a magyar középnemességet az udvarhoz szoktassák, ahol a főnemesség jelentékeny része már úgyis otthon volt és a Habsburg-törekvéseknek, a gyarmatosító politikának teljesen behódolt. A Habsburg-uralom gazdasági, társadalmi és politikai elgondolásainak megvalósításában erre és az egészen aulikus főpapságra bízvást támaszkodhatott. Most a nehezebb dióra, a középnemességre került a sor. Itt nagyobb távlat mutatkozott: általuk a nemesi kiváltságoknak Mátyás király óta szilárd erődítményeibe, az országgyűlések hangulatába és a nemesi vármegyék életébe lehetett behatolni: a testőrségből előbb-utóbb hazakerülő, ismét gazdálkodó és politizáló nemesség hazaviheti magával az udvar tekintélyének tiszteletét, a Bécshez való nagyobb hajlandóságot.

Mária Terézia rendelete nagy kedvezmények sorát s leginkább a jövendő jobb boldogulás reményét helyezte kilátásba. Fényes külsőségekbe burkolta a jelent s ezek között maga az udvari életben való részvétel is csábító volt mindazokra nézve, akik minderről a háborúk öreg, részben már kiábrándult generálisaitól hallottak egyetmást. Ráadásul a protestánsoknak fölvételét is biztosította. Megnyílt az út: előbbrejutni, az udvar közelébe férni, állami hivatalokba kerülni, ott érvényesülni!

Nem csoda, hogy az alapító oklevél — amelyet minden vármegyében kihirdettek — országszerte ujjongó örömet keltett. A testőrség egyharmadát — negyven embert — a katonaságból válogatták ki. Katonai intézményről volt szó, egyrészének fegyel-

mezett, szolgálathoz szokott, gyakorlott katonának kellett lennie. A többi helyért — húsz Erdélynek volt szánva — megindult a versengés a vármegyékben. A megyei életben legbefolyásosabb családok igyekeztek fiatal tagjaikat a testőrséghez bejuttatni.

Két dolgot nem vettek észre. Az egyik az volt, hogy a vármegyék tulajdonképpen — évi 124.000 forint hozzájárulással,[9] a jobbágyság új megadóztatásával — maguk tartották el a testőrséget. Mária Terézia voltaképpen csak megengedte, hogy a nemesség a maga (helyesebben adózó jobbágyai) pénzén személye mellett testőrséget tartson el. Ha később akár rossz gazdálkodás, akár kártétel, bűnös sikkasztás miatt a testőrség pénztára kimerült, a költségek túlhaladták a fedezetet, sohasem pótolta a magáéból, hanem vagy az udv. kamarára bízta a szükséges összegnek a vármegyében való behajtását, vagy a létszám csökkentésével[10] a költségeket kevesbítette. Ez volt a módja annak is, hogy ha a testőrök — ismételten — fizetésük emelését kérték, s ezt a kérelmüket teljesítették. — A másik szempont is jellemző az udvar légkörére és hangulatára. Ugyanakkor, mikor a nemességnek a megcsillogtatott reményekkel kedvükben akartak járni, még ezt sem cselekedték illő mértékkel. A német (arcière) és a lengyel testőrök főhadnagyi rangban szolgáltak, a magyar testőr hadnagyi (alhadnagyi) rangot és fizetést kapott. A nagy lelkesedésre némi lehűlés következett. A vármegyéknél is, amelyek el-elmaradtak a megszavazott összegek befizetésével s fiaiktól nem a legjobb híreket kapták, még inkább azonban maguknál a testőröknél, akik mind többet elégedetlenkedtek. 1767-ben a «nemes Testőrző Magyar Sereg» szépen fogalmazott irattal a «Nemes Státusok»-nak adja elő panaszait és ezt az írását minden vármegyének megküldi.[11] Ételükben rövidséget szenvedtek, udvari ebédeken nem kapják ugyanazt, amit a vendégek, fizetésük (havi 12 frt) kevés — fölmegy a lószerszám karbantartására — ha kilépnek, a maguk, havi levonásra csináltatta egyenruháikat be kell szolgáltatni: ez és egyéb panaszlott bajuk az oka, hogy a kezdettől ott szolgálóknak már több mint a fele kilépett.

1763. július 1-én Szabolcs megye két testőre is, Ibrányi István és Kállay István — az, úgy látszik, kötelező — három esztendei szolgálat lejáróban lévén, megválni óhajtanak a testőrségtől s kérik a vármegyét, hogy helyükbe más alkalmas ifjakat jelöljenek, akik már szeptemberre ott lehessenek.[12] A kancellár hivatalos leirata jóval később érkezik meg s a vármegye csak október 17-én teszi meg javaslatát a két üresedő hely betöltésére. E szerint az egyik helyre Pálffy Rudolf gróf és generális Bessenyei Sándort «határozta meg», a másikra a vármegye Reviczky Andrást jelölte.[13]

Pálffy Rudolf tehát, a Bessenyei-családnak nyilván jóakaró támogatója — a testőrség első, rangban egymást követő két kapi-

tányának, Pálffy Lipótnak és Jánosnak unokatestvére és egy Kaunitz-leány férje — a Bessenyei Sándor jelölését kurtán megparancsolta (constituit) a vármegyének.[14] A vármegye azonban szívesen tette: a legidősebb Bessenyei-fiú, László éppen ebben az időben a dadai járás főszolgabírája. Az ügy népszerűsítésére módja volt. De hogy a vármegye szívesen látta a dolgot, arra vall, hogy a javaslatban a kancellárnak szinte támogatólag említi meg Pálffy Rudolf kívánságát, másrészt, a megyegyűlés utóbb — amire aligha van példa — a házi pénztárból 16 holl. arany útisegélyt szavaz meg neki.[15] Miután Eszterházy Ferenc kancellár ismételten kiköti, hogy a javasoltak szép termetűek, jó külsejűek legyenek s nála személyesen is mielőbb jelentkezzenek,[16] a fölvétel a sok ide-oda-írással húzódik (a nélkül, hogy valami akadálya volna) s 1764 január 3. lett, mikor az immár 21. évében járó Bessenyei Sándor bevonulhat a gárdához. — Úgy látszik, ott jól is érzi magát, mert hamarosan rajta van, hogy Boldizsár bátyja is odakerüljön. Szabolcs megyében nincsen üresedés, onnan ezúttal is négyen vannak. De hamarosan megtudja, hogy az egyik beregi testőr kilépni készül. Idejében megtesz minden lépést. A Bessenyeieknek anyjuk ágán, aki Ilosvay-leány, Beregben több birtokuk és nagy befolyásuk van. Sándor sürgetésére tehát Boldizsár ott adja be kérését s hogy nem eredménytelenül, azt bizonyítja, hogy ugyanaz az irat, amelyben a királynő Rudnyászky elbocsátásához hozzájárul, 1764. május 1-én megengedi, hogy Bereg vármegye és a testőrkapitány javaslata értelmében a 24 éves Boldizsár fölvétessék a gárdához,[17] ahol kívülük még egy Bessenyei — Pál, később a debreceni ker. tábla jegyzője, majd ülnöke — szolgál, aki azonban nyilván nem tartozik közeli atyafiságukhoz. Sándor tehát jól ügyeskedett. Fáradozásainak nagy segítségére lehetett, hogy Bereg megyének ekkor másodalispánja egy Bessenyei György, megint egy atyafi.

A két Bessenyeihez harmadiknak csak egy esztendővel utóbb érkezik a testőrséghez öccsük, György. A vármegye 1765. március 5-iki meleg ajánlásával indul el.[18] Megint május 22. lesz, mikorra a testőrkapitány átír a főudvarmesteri hivatalhoz, hogy tegyen a királynőnek előterjesztést György fölvételére. Az átirat is kiemeli, hogy nemcsak külső megjelenésével, hanem egyéb tehetségeivel is alkalmas e hivatásra.[19] Június 8-án közli létszámba vételét a napiparancs, 15-én kell esküt tennie, akkorra magára kell alakíttatnia az eltávozott Bernát testőr egyenruháját, s 24-én már a kikocsikázó császárt kíséri lóháton, 25-én Schönbrunn termeiben van őrségen.[20] — Bessenyei György is egy-kettőre otthon van a testőrségnél. Jóhírét megint megelőzte közkedvelt bátyjának szorgoskodása: a testőrírók közül mindig Bessenyei Sándornak van a legjobb minősítése, fellebbvalói tehát megbecsülték, társai — köztük

különösen a hasonlóan népszerű Barcsay Ábrahám — szerették. Valószínűleg már ekkor elérte — későbbi időből adatunk van rá —, hogy öccse vele egy szobában lakjék is. Boldizsár ugyan zárkózottabb természetű volt, nem tartott annyira öccseivel, de magatartása éppen olyan komoly és kifogástalan volt, mint amazoké, sőt ő az egyetlen Bessenyei, aki soha a legcsekélyebb büntetést sem kapta.[21]

A testőrség élete közel öt esztendei fennállása óta már kialakult. Nézzünk közéjük kissé közelebbről, annál inkább, mert erről részben eltérő adatok maradtak ránk. Báróczi mondja, hogy a szolgálat kényelmetlen volt és a vezénylések sűrűn követték egymást,[22] s a testőröknek a «Státusok»-hoz intézett panaszlevele is hangoztatja, hogy szolgálatuk terhes és mindenek előtt tudvalevően fáradságos, sőt, hogy «a mi szolgálatunk olyan, melyben hosszas ideig egészségének nagy és örökös megromlása nélkül senki sem maradhat.»[23] Esküjük kötelezte őket, hogy Mária Teréziát és uralkodótársát életük veszélyeztetésével is megvédjék s hogy a testőrség intézkedéseinek, előírásainak és szabályainak mindenképpen engedelmeskedjenek.[24] Legfőbb dolguk tehát a testőri szolgálat volt. Báróczitól tudjuk, hogy a Burgban vagy Schönbrunnban 3—3 főnyi őrség állt a császár, a császárnő, II. József római király és ennek felesége szobái előtt. Ha az udvar bármelyik tagja kikocsizott, 2—4 testőr a kocsit lóháton kísérte tíz lépéssel a kocsi mögött, hogy a kocsinak port ne csináljanak, esőben a kocsit vagy a rajta álló lakájokat be ne sározzák. Mindez nem volt nehéz feladat. — Nehezebb volt a szolgálatuk esküvő, temetés, lakomák stb. alkalmával, legnehezebb pedig az egyházi szolgálat volt, — ebben a protestánsoknak is részt kellett venni. Mária Terézia vakbuzgósága miatt órákat kellett 20—20 testőrnek feszes állásban állnia, ezért húsvéti, úrnapi szertartásoknál, mindenszentek napján, karácsonykor stb., nagyon fárasztó, sőt kimerítő volt a szolgálatuk.

Mégis túlzás ez a beállítás, mert az ilyen vezénylések nem voltak gyakoriak: egy-egy testőr nem sokszor került sorra. A parancskönyvekből pl. meg lehetett állapítani, hogy Bessenyei György a testőrségnél töltött több mint 8 esztendőben összesen 260-szor volt őrségen és kb. 140-szer lovagolt kíséretképpen, tehát együttesen is hetenként átlag egyszer volt szolgálatban. Igen ritkán volt gyakorlatozás. Hetenként kétszerre volt megszabva, de ezt csak nyáridőben, ha az udvar távol volt, tartották meg. Tanuló-órákra pedig az jelentkezett, aki akart.

Ezzel szemben — Báróczi is megvallja, de az iratokból is kitűnik — «voltak a testőrségnek kellemes oldalai is». Udvari ünnepély, szórakozás, mulatság nem volt a testőrök jelenléte nélkül. Bejáratosak voltak minden előkelőbb házba. A királynő beléptí-

jegyeket küldött számukra a Burgtheater előadásaira, a Vigadó (Redut) báljaira s minden «jobb» helyre. Kávéházba — egyetlen kivétellel —, vendéglőbe nem volt szabad járniuk, de ez a tilalom csak arra való volt — a parancskönyvekben kiadott büntetések mutatják — hogy megszegjék. Elvben a testőrségben szigorú katonai fegyelem uralkodott. A valóságban azonban a nemes ifjakkal igen enyhén bántak, súlyosabb büntetést csak igen komoly, törvényekbe vágó esetekben szabtak ki. A napiparancsok telistele vannak tilalmakkal és figyelmeztetésekkel, de büntetésül a korholáson, enyhe szobafogságon kívül a legnagyobb az, hogy a vétkeseknek *egy* napot a profosznál — tehát áristomban — kell tölteniük.

Annál szomorúbb a kép, melyet a parancskönyv a testőrökről elénk tár. A parancsok nem kívánnak mást, mint hogy a testőr legyen «udvarias, illedelmes, tisztességes és szerény.»[25] A statutumok pontosan előírják, mit szabad és mit nem szabad. A testőrök kedvük-kényük szerint azt teszik, amit akarnak s többnyire azt, amit nem szabad. A statutumok szerint őrségen — akár az udvari épületekben, akár magában a palotában — játszani, inni és dohányozni tilos volt.[26] Nemcsak ez ellen vétettek únosuntalan, de a királynő lakosztályában őrködve a kandallónál ültek és melegedtek, az ablakon kinézegettek és csúfolták vagy tükrözéssel bosszantották az arra járó-kelőket, vagy az ajtóból a női személyzettel évődtek, illetlen tréfákat kiabálgattak, káromkodtak, vígan pipázgattak vagy hangoskodtak is.[27] Inasaikat verték, pofozták. Az udvari fogatot nem várták ott, ahova kíséretül rendelve voltak, hanem elellovagoltak[28] s megkéstek: a királynőnek kellett rájuk várni. A testőrpalota ebédlőjében tolongás volt, a későnjövőknek nem jutott ebéd, a bajtársakét is megették. Tanulásra, studiumokra csak nagyon kevesen jelentkeztek. Szobáikban, szigorú tilalom ellenére, idegeneket, természetesen nőket is fogadtak. Engedélyezett szabadságukról csak a legritkábban jöttek vissza idejére; a legtöbben — néha egy hónappal is — megtoldották szabadságukat. Mindez nagyfokú fegyelmezetlenségre, sőt ennél is többre: léhaságra mutat, amit egyik figyelmeztetés szelíden úgy mond, hogy könnyen veszik a parancsokat. Pedig mindez a falusi nemesembernek faragatlan úrhatnámsága volt. Hogy egymással is gyakorta összetűztek, az szinte magától értetődik. Hogy sokan minduntalan adósságba verődtek, az is természetes. De ismeretes, hogy sikkasztás, sőt gyilkosság is előfordult történetükben.

Ezek az adatok, összeségükben, a köztudattól nagyon eltérő világot vetnek a testőrség egy részének életmódjára. Számukra a testőrévek — parádézás, mulatozás, duhajkodás mellett — az ingyenélés kellemes esztendeit jelentették, amit még sötétebbé tesz

az a körülmény, hogy ezt a semmittevő, léha, bűnös életmódot a nemesi vármegyék, tehát az adózó jobbágyság keservesen fizetett polturái tették lehetővé. Egyfelől a fény, a ragyogás, a külsőségeknek kiélvezett pompája — másfelől a dologtalanság, neveletlenség, bárdolatlanság elrettentő példái, örökös elégületlenséggel mutatják sok testőr életszemléletét.

Természetesen a számos egyes esetből sem szabad általánosítanunk. Igen sokan voltak, akik komolyan fogták föl hivatásukat s nemcsak katonai vagy polgári jövőjük megalapozására, hanem önmaguk képzésére is gondoltak. Ezek vagy nekiláttak a munkának, vagy megcsömörlöttek és mielőbb otthagyták a testőrséget.

A két ifjabbik Bessenyei — Boldizsárról nem sokat tudunk, az a benyomásom, hogy pontosan teljesítette, de únta a szolgálatot s amint módja volt rá, hazament — Sándor és György a tanulásnak látott. Már említettem, hogy mindketten könyvéhesek voltak s éhségüknek az otthon nem adott kielégülést. Ahhoz azonban, hogy a könyveknek nekiessenek, nem volt elég a magyar nyelv s a kevéske latintudás. Más nyelvet pedig a Bessenyeiek még nem tudtak. A statutumok megszabták, hogy a testőröknek az udvarnál járatos nyelveket mielőbb el kell sajátítaniuk. E célból a testőrségnél nyelvmesteri állásokat rendszeresítettek. Eleinte csak német és francia nyelvmester fáradozott az arra jelenkezett ifjakkal, 1771-től olasz is. Ezenkívül módot adtak a testőröknek polgári pályához való előkészületre is.[29] Az udvar gondoskodott róla, hogy terveiknek valóban megfelelő tisztviselői kart neveljen.

Leginkább a *Cameralwissenschaften*, a *Ius commune et Caesareum* és a *Ius Regni Patrii* voltak az előadások tárgyai, az elsőhöz Sonnenfels *Polizey-Buch* c. könyvét használták. Bessenyei ez utóbbiak egyikére sem járt: nem volt szándéka sóhivatalhoz, rendőrséghez menni — ha valami megfordult a fejében, inkább a katonai pálya volt. De eleinte erre sem sokat gondolt: tanulni akart. Úgy vélem, a német nyelvet valamennyire hamarosan elsajátította. A testőrök maguk között magyarul beszéltek ugyan, de a nyelvmester, a társaság, maga az udvari élet, a templomi prédikációk és a színház megtették a magukét. A nagy olvasási vágy, a kimondhatatlan könyvéhség, mely otthoni «heverésében» gyötrően kielégítetlen maradt, most egyszerre tápot nyert az udvari könyvtárban, amelynek igazgatója, Gerhard van Swieten, Mária Terézia egyik legbizalmasabb tanácsadója, első őre pedig — utóbb Swieten utóda — Kollár Ádám Ferenc exjezsuita, a *Ratio Educationis* egyik megteremtője volt.

A «császár könyvespalotájába» — mint Barcsay nevezi — mihelyt a németet törni tudta, bizonyosan hamar bekopogtatott Bessenyeink is, s «Ádám uram» jókedvéből neki is sok könyvet kiadott

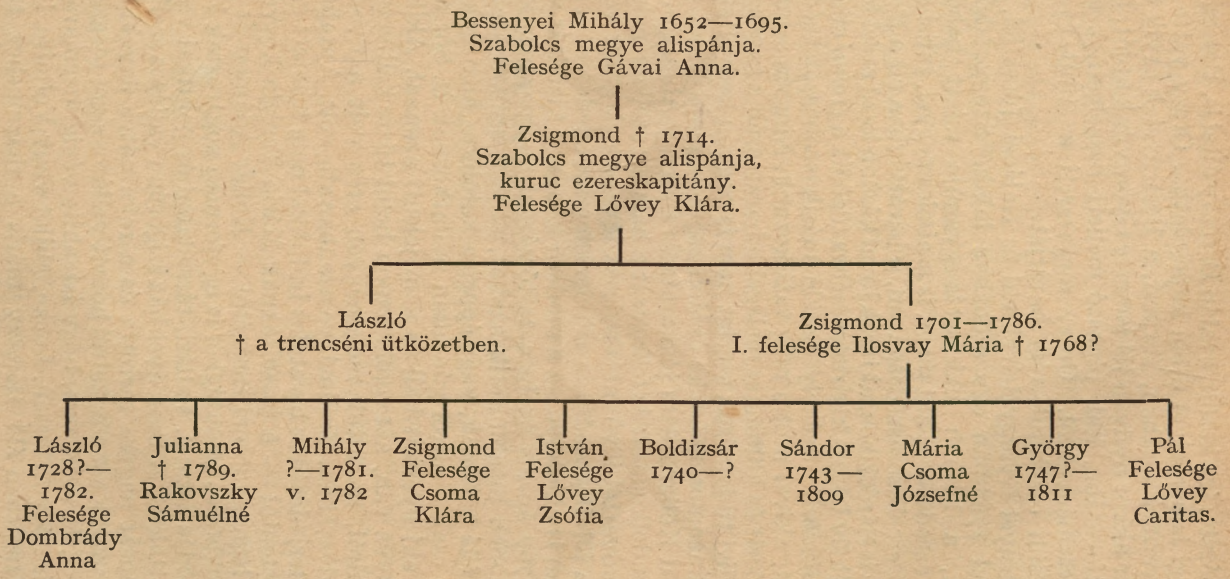
«régi penészéből.»[30] Úgy vélem, érdeklődése elsősorban a történelem, az ó-kor és a magyar történet felé fordult. Ráeszmélt, hogy az iskola még senkit sem tett tudóssá, csak megmutatta, hogy a tudományok és bölcseségek felé is van út a tehetség számára.[31] Locke vagy Bonfini, Montesquieu vagy Wolf, Bossuet vagy Puffendorf nagy összevisszaságokban kerülnek a kezébe, minden új neki, minden gyönyörűség: a tudás öröme. Éjjel-nappal, szakadatlanul tanul, olvas — híven ellátja szolgálatát — de azontúl művelődik. «Hallok némelyeket, kik felettem sóhajtoznak, mondván: be kár, hogy ez az ifjú sokáig nem járhatott s lakhatott oskolában, bezzeg ember lett volna belőle!» Az efféle megjegyzések elszomorítják, már-már le akar mondani a tanulásról — látja testőrbarátain, hogy e nélkül is lehet vígan és jól élni — de lassanként ráeszmél, hogy ha nem lehetett is hivatásos filozófussá, többet tud, mint egyik-másik nagyképű, tudákos, bölcselkedni szerető ember. Most már nincsen megállás. «Egyhuzamban tizenegy esztendeig öli magát.» Barcsay még évek mulva is figyelmezteti, hogy tartson határt a tanulásban, nem lehet — mint eleinte maga is tette — határ nélkül kóborolni. Jó néha farsangolni, táncolni, mulatozni is, «a lelket földre szállítani»:

> Ha nyilodnak tegzét csak felhúzva tartod,
> Rúgó erejének hamar kárát vallod.
> Az elmének tűzét kimélleni is kell.[32]

Barcsay Ábrahámmal, az «elegáns poétával», valamennyi közül a legrokonszenvesebb testőríróval mindketten, Sándor és György melegen összebarátkoztak. Bessenyei Sándor utóbb egy ezredbe kerül vele, együtt járnak Radvánszky Jánosékhoz radványi mulatságokra — ott ismerkedik meg Sándor Prileszky Eszterrel, ott szeret bele[33] — együtt járnak társaságba s élvezik annak örömeit. Györggyel csak egy esztendőt tölt együtt a testőrségnél. (Érdekes, hogy Barcsay még abban az évben, mikor Bessenyei a testőrséghez kerül, áttért a katolikus vallásra.[34] Miért, kinek a kedvéért tette *ekkor*, megoldhatatlan rejtély.) Az együtt töltött idő azonban tartós, komoly barátságot teremtett közöttük, mely két évtizednél is tovább tartott, talán Bessenyei hazameneteléig. Példája volt Barcsay a tanulásban, buzdította őt munkásságában — neki köszönhetjük Bessenyei Lukanus-fordítását, talán vígjátékait is — s óvta a túlerőltető munkától. Ebből a barátságból fakadt költői levelezésük is, amelyre még rátérünk.

Testőrségének első esztendejéből még egy-két barátjáról kell megemlékeznünk. Az egyik közülük Orczy Antal, aki — ismeretes Orczy Lőrinc kapcsolata Barkóczy Ferenccel — a prímás ajánlatával került Heves vármegyéből 1761-ben a testőrséghez, s akit mint rokonát a Bécsbe gyakran járó Orczy Lőrinc bizonyára

(A továbbiak könnyebb áttekinthetése végett adjuk itt György leszármazását, a táblázat alapja a Széll Farkas közölte családfa: abból vettem ki a minket érdeklő részeket, de adataim vagy következtetéseim szerint helyesbítettem.

György testvérei közül Zsigmonddal sohasem találkozunk. 1782-ben már István intézkedik a család ügyeiben. — Mária gyermekei lesznek költőnk főörökösei.)

meg-megnézett: így került, s talán Barcsay által is, Bessenyei családjuknak régi ismerősével újból kapcsolatba. Orczy vette meg, még költőnk gyermekkorában, Terpest, a Bessenyeiek egyik ősi birtokrészét. Már akkor nyilván jól ismerte Györgyünk apját. Most a fiút veszi pártfogásába, ital, pipaszó mellett beszélgetnek el hazai és politikai eseményekről.[35] Orczy megszereti az ifjút és Bessenyei nagyrabecsüli családjuk régi barátját.

Bessenyei György bátyjával és Naláczi Józseffel, a későbbi testőríróval 1768-ban egy szobában lakik.[36] Szomszédaik Székely Lászlónak, a később sikkasztás gyanúja miatt bebörtönözött, alkimista ezredesnek, aki maga is szabolcsmegyei, pilisi származás, s otthon, Bercel szomszédságában, jóbarátságban élt a Bessenyeiekkel.[37] Nem is Báróczihoz, aki csak jóval később kezd ezzel foglalkozni, hanem Székely László kísérletezéséhez fűződik a *Holmi* cikke: *Lehet-é aranyat csinálni?*[38] Székely László másik szobaszomszédja Szluha Ignác volt, akivel utóbb még találkozunk. Nincsen semmi nyoma, hogy Báróczit és költőnket melegebb baráti szálak kapcsolták volna össze. Eddigi tudomásuk szerint nem is nagyon kedvelték egymást.

Párhuzamosan Locke és Montesquieu, majd Millot és Voltaire olvasásával Kollár Ádám jóakarata és Barcsay Ábrahám barátsága vezetik gondolkodását és felfogását a haladás szellemének irányába. Pedig az udvartól jövő intézkedések igyekeznek gátat vetni az új szellem, a fölvilágosodás, a «Freigeisterei» terjedésének. A cenzúra hivatalosan is akadályozza a modern könyvek kiadását vagy behozatalát. 1767 április 25-én a testőrséggel napiparancs közli, hogy legszigorúbban megbüntetik azokat, akik a szabad szellem (Freigeisterei) felé hajolnak, vagy éppen a katolikus hittitkokat gúnyolják, vagy csak a hitről gúnyosan nyilatkoznak is. Sőt azt is megbüntetik, aki ilyesmit hall és nem jelenti azonnal. Akiknek pedig efféle könyve van, azt nyolc napon belül tűzre kell vetnie.[39] Egyházi vonalról, mondtuk, még nagyon erős volt a nyomás Mária Terézia udvarában. Eredménye azonban alig volt. A szabadabb gondolkodás terjedésének hivatalos iratokkal nem lehetett gátat vetni. Van Swietentől — a jezsuitáknak Mária Terézia közvetlen közelében élő legnagyobb ellenségétől — Kollár Ádámon át Barcsayig, de könyvekből és társaságból is egyformán sugároztak költőnkre a fölvilágosodás eszméi. Vallási, társadalmi és politikai vonalon egyként hatottak rá. A Bessenyei-ház szigorúan vallásos szellemben élt, kálvinizmusát nagyra tartotta és a református ügyeknek harcosa volt. Sárospatak ezt a hazulról hozott vallásosságot megszilárdította költőnkben, és ezért van, hogy istenhite végig megmaradt benne. De, nem is nagyon lassan, Locke, Millot vagy Voltaire, lehet, hogy a pantheizmusban élő Barcsay máris a deizmushoz térítették s megindult benne egy töprengő, kínzó folyamat, amely egész életen

át dolgozik benne, nem hagyja nyugodni s végül is valami önmagával kötött egyességgé sekélyesedik.

Elmélkedéseinek másik tárgya, az *emberi boldogulás* kérdése is korán kiütközik belőle—s természetszerűen vezeti a társadalomnak forrongásban levő kérdéseihez.

A testőrélet új volt neki, színes, változatos. Kedves is, mert a mások duhajkodásaival szemben időt és alkalmat adott a tanulásra, beláthatatlan távlatot az önképzésre. Körötte azonban élesednek az osztályellentétek s különösen itthon fölkavarodtak a kedélyek, zajlott a politikai élet.

Mária Terézia 1763-ban befejezte háborúit és erőteljesen fogott állampolitikai terveinek megvalósításához. Ezek sorába tartozott *Urbariuma* is. A III. Károly által negyedszázaddal azelőtt, próbaképpen csak Szlavónia részére kiadott úrbéri rendelkezés nem keltett nagyobb vihart. Mária Terézia — míg Van Swieten egyre inkább az abszolutizmus felé óhajtja terelni — Urbariumát, éppen a nemességre való tekintettel, alkotmányos módon, a nemesi országgyűléssel próbálja megvitatni, tehát magával a nemességgel akarja megszavaztatni. A nemesség azonban régi kiváltságainak erős csorbítását, jogainak megnyirbálását látta e kísérletben, amely országos felzúdulást okozott.

Az országgyűlés ennek a nemesi ellenállásnak jegyében és hangulatában folyt le. A királynő terveit nem tudta megvalósítani. A történetírás felfogása szerint ennek a dacos és meg nem értő szembeszállásnak nemzeti szempontból káros reakciója volt, hogy Mária Terézia, Van Swieten régebbi elgondolása szerint, az abszolutizmus útjára tért és 1767-iki urbáriumát rendeleti úton léptette életbe.

Az 1764/65. évi országgyűlés megnyitásakor Bessenyei még otthon van. A családi háznál sem hallhatott ifjonti fővel egyebet, mint ami a nemesi közvélemény volt. A jobbágy jobbágynak született, ez a sorsa, ezen változtatni nem lehet és nem szabad — arról lehet szó, hogy jobban bánjunk vele. Emberibbnek kell lenni az emberrel. Ezzel az Orczy Lőrinc véleményéhez is közelálló felfogással jött az országgyűlés folyamán Bessenyei György Bécsbe.

De míg az Urbárium tervezete csak némi, nem is nagy rést akart ütni a nemesi jogokon — a főkifogás az volt, hogy az úrbéri helyzet a nemességnek és a jobbágyságnak egymás közötti dolga, ebbe beleavatkozni a királynak sincs joga — 1764-ben, közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt megjelent Bécsben egy könyv, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae* címmel, amely olajként ömlött a már izzó parázsra és lángba borította azt. Ez a könyv történelmi alapon azt akarta igazolni, hogy a királynak joga van az egyházi birtokot is megadóztatni. De ennél is tovább

ment: a nemességet általában be akarta vonni a köztehervise lésbe. A nemesség a személyes katonáskodás kötelezettsége ellenében kapta kiváltságul a «nem adózom» jogát. Mivel azonban ezt a kötelezettségét évszázadok óta nem teljesíti, adót kell fizetnie, hogy az állam eltarthassa katonaságát. Gyűlöletes fölháborodás fogadta a nemesi országgyűlésen e könyvet. Papságot és nemességet vérig korbácsolta a kiváltságait ért ez a merész támadás. Egyházi vonalon el tudták érni, hogy a pápa indexre tette a könyvet; az országgyűlés pedig hóhérral égettette el Pozsony piacán.[40] E könyv szerzője — Kollár Ádám Ferenc volt.

A pozsonyi országgyűlés megnyitására, mivel azon az udvar is megjelent, egy testőrkülönítményt is vezényeltek. Ebben a különítményben ott volt — mintegy tíz hétig — a két Bessenyei, Boldizsár és Sándor, és ott volt Barcsay Ábrahám.[41] Közvetlen tanui voltak tehát az eseményeknek, hallottak minden szóbeszédet, tudtak minden kifakadásról. Egy év mulva is beszélhettek róla Györgynek — az országgyűlés még tartott — mindenesetre alakítólag hatottak későbbi szemléletére. Ha hozzátesszük, hogy Barcsay Ábrahám a testőrök közül mindvégig a leghazafiasabb és legdemokratikusabb gondolkodású, nem lehet félreismernünk a hatást, amellyel ő és Kollár Ádám Ferenc Bessenyei Györgyre már pályája elején voltak.

A három Bessenyei ezenközben híven és pontosan teljesítette kötelességét. Sándor és Boldizsár egyízben Badenből Bécsbe, hazatérőben a maguk fejétől nagyobb sétalovaglást kezdtek s lóháton elkalandoztak: szép volt a vidék, pompás volt a levegő, Mödlingben talán jól esett inyüknek egy pohár bor. Gondolatban otthon jártak, vagy jövőjükről beszélgettek el — Mödlingben talán egy kislány várta őket — későre tértek haza. Szobafogság várt rájuk, főképpen, mert a lovaikat nagyon kifárasztották. Ez volt egyetlen büntetésük, egyébként még nem volt kifogás ellenük. Szinte megható, mennyire figyelembeveszik testvéri összetartozásukat: a parancskönyvben gyakran olvashatni, hogy ide vagy amoda vezényelve — «die drei Bessenyei», a három hatalmas szál legény — Báróczi följegyezte, hogy Pálffy János, a második testőrparancsnok, nagyon szerette a magas termetű testőröket.[42] S ha csak kettőre van szükség, különösen egy-egy udvari kikocsikázásnál, a dandár parancsnoka — a testőrség három, utóbb két dandárba van osztva, mind a három Bessenyei az első dandárhoz tartozik — sűrűn jelöli ki «A. u. G. Bessenyei», Sándort és Györgyöt: tudják, hogy ketten nagyon összenőttek, nagyon összetartoznak, nagyon szeretik egymást. Együtt nőttek fel — Boldizsár jóval idősebb Györgynél — megszokta felsőbbségük is, hogy a kettő állandóan *egy* pár. Feltűnően daliás pár.

Közben mindhármuknak letelt vagy letelőben volt az a három éve, amely a testőrségre kötelező volt. A szabolcsi faluból a tündöklő császárvárosba nemrég érkezett György már kezdte beleélni magát e világban. Jól érezte magát, mert szolgálata nem volt nehéz, tanulhatott, olvashatott, képezhette magát. Csak eggyel voltak a testvérek tisztában: előmenetelük nem volt. «Itt promociónkat kevéssé remélhetjük» — írják a testvérek Mihály bátyjuknak.[43] Lehet, hogy ez volt az oka Sándor és György egy 1767-ből ismeretes szándékának: megírják apjuknak, hogy át akarnak lépni a hivatásos katonasághoz, s beleegyezését kérik. Apjuk azonban erélyesen megtiltja ezt. Szeptember 6-án írt soraikban beismerik, hogy helytelenül jártak el: szerencsére «a katonai életre lett nevek beadása még nem kötelező»: megígérik, hogy szüleik akarata nélkül nem teszik. Érdekessége a levélnek, hogy apjukat Bécsbe várják, akkor majd okaikat személyesen adják elő.[44] — Apjuk nem akarta, hogy katonák legyenek. Talán nem volt kifogása ellene, hogy férfiasodásukig s művelődésük végett a testőrséghez menjenek, de azután hazavárta őket, a gazdálkodáshoz. Már akkor 66 éves volt

Kevésbbé vágyódott az igazi katonaéletre Boldizsár. Félévvel azután, hogy György megérkezett, 1765. december 14-én szabadságot kér, de csak 1766. május második hetében vonul megint be. Ez év karácsonyán megint hetekre távol van, 1768-ban megint közel félesztendőre: amikor teheti, hazamegy s a laza fegyelem mellett, úgy látszik, gyakran tehette.[45] Esze ágában sincs katonának menni. A következő évben — az első alkalommal, mikor öccsei hosszabb időre távol vannak — beadja kérvényét elbocsátásáért s mielőtt azok visszatérnek, hazamegy.

Sándorban és Györgyben azonban aligha a rossz előmenetel ébresztette a katonasághoz való átlépés gondolatát. Inkább a példa hathatott rájuk. 1766 október 28-án a gárdától eltávozott legjobb barátjuk, Barcsay Ábrahám: mint másodkapitány lépett a Lipót toszkánai nagyherceg — a későbbi II. Lipót király — vértes-ezredébe.[46] (Közel tíz év mulva Sándor is ennél az ezrednél van.) A testőrségnél megüresedett helyébe — korán elhúnyt apja érdemeiért, aki egész életét a Gyulai-ezred hadakozásaiban töltötte — a fiatal Naláczi József kerül, ő lesz a két Bessenyei szobatársa.[47]

Íme, ennyi, amit Bessenyeinek a testőrségnél töltött első éveiről tudunk. Öt esztendő alatt sem szabadságot nem kért, sem büntetése nem volt. Az utóbbi szerint kötelességét mindig jól ellátta; az előbbi mellett szól, hogy m nden szabad idejében dolgozott. Olvasott és tanult. Már megpróbált irogatni is. Erről később lesz szó. — Pályáján, csak következményeiből ítélve — fordulatot készített elő az 1769. esztendő.

4. OLASZORSZÁGBAN

Míg György is nem került a gárdához, Sándor leginkább Barcsay Ábrahámmal barátkozott s vele tartott. Már volt róla szó, hogy együtt voltak a pozsonyi országgyűlésre küldött testőrkülönítményben. 1764 októberének derekán együtt jutnak Prágába is, udvari ünnepségre.[1] 1765 elején azonban Sándor három hónapra hazamegy: ütnie kell otthon a vasat, apjánál is (akinek valószínűleg nincsen nagyobb kedvére, hogy immár a harmadik fiát is Bécsbe küldje), a vármegye nemesi családainál is, hogy Györgyöt küldjék melléje Bécsbe. Bizonyos helyzeti előnye van: ő tudja leghamarabb, hogy a testőrségnél üresedés lesz, van ideje és módja, hogy legkedvesebb öccse jelölését előkészítse. Mihelyt György mellette van, többé nem kívánkozik el Bécsből: négy esztendőn át egyikük sem mozdul a császárvárosból. Mindkettejüket s kivált Györgyöt, leköti a társadalmi élet sok új, mozgalmas és színes élményén túl a tanulás. Jellemző, hogy 1765-1769. között, négy esztendeig György egyszer sem volt szabadságon. A minduntalan hazajáró Boldizsártól úgyis eleget hallottak az otthonvalókról. 1768. karácsonyára egy parancs nemcsak azt kéri számon, hogy a hivatalos studiumokban ki vesz részt, hanem pár nap mulva azt is, hogy ki és milyen különórákat kíván venni. Györgyünk valószínűleg mindkét névsorban szerepelt. (A jelentés nem maradt meg.)

1768 utolsó negyedében már járta a hír, hogy Mária Amália kir. hercegnőt — egyik legkedvesebb leányát — Mária Terézia Ferdinand spanyol infánsnak, a pármai uralkodó hercegnek — II. József sógorának — szánta. Az esküvőt április végére tervezték. Január 30-án legfelsőbb rendelkezés jelenik meg — a testőrökkel február 14-én közli a napiparancs — hogy a hercegnő május 2-án, akkor már férjével, indul el Pármába, az úton Casal-Maggioreig Finta József testőrőrmester (alezredes) és egy másodőrmester (őrnagy) vezetésével 13 testőr kíséri el, ezeknek névjegyzékét Fintához kell benyujtani. — Az olasz útra kijelöltek között kezdettől fogva ott volt a két ifjabbik Bessenyei is,[2] szobatársukkal, Naláczival együtt.[3] A többiek közül még Szluha Ignácot említjük meg. — Az esküvő azonban — nem tudni, miért — húzódott. Csak június 25-én jelenik meg parancsban, hogy másnaptól kezdve a pármai útra kijelölt testőrök szolgálatmentességet kapnak előkészületeikre, — másnap, hogy kalpagjukat és díszruháikat becsomagolásra adják be; 27-én van az Augustiner-Hofkirche-ben az esküvői ünnepi szertartás — 40-40 testőrt vezényelnek ki hozzá a magyar és a német gárdából, 29-én az ifjú pár a laxenburgi kastélyba vonul s innen már a testőrkülönítmény kíséri Bécsújhelyre. Onnan van az indulás Olaszországba,[4] Alán és Mantován át Casal-Maggioreba.

A testőrök útközben, fölváltva, lóháton teljesítenek szolgálatot, egyébként ők is hatfogatú, négyüléses kocsikon utaznak, de abban kell díszruhájukat (Gala-Uniform) is vinniük, mert Casal-Maggioreban (20 km-re Pármától) — ahol a hercegnőt már mint pármai uralkodónét «ünnepélyesen» átadják, szükségük lesz díszruhára: a szertartáshoz a terembe az udvarral együtt vonulnak be. Casal-Maggioreból tovább azonban — tehát Pármába — nem szabad menniük; a magyar testőrség hivatalos további szereplése nyilván sértené a pármai «felségjogokat.» Viszont Velence tartományra nézve szigorú különparancsot kapnak: ha a velencei köztársaság fölajánlaná, hogy a fiatal pár díszkocsija után lovas testőröket és tiszteket küld kíséretül, ezt udvariasan, de kereken el kell utasítani.[5] — Casal-Maggioreból (a pármai hercegség határáról, 15 km-re Pármától északra) meg kell fordulniuk és Milano — (Velence) — Görz — Trieszten át kell hazamenniük.[6] Casal-Maggioreig dupla zsoldot és megjavított étkezési pénzt kapnak. Az udvar fontosnak tartotta, hogy a testőrök csakugyan lássanak valamit Olaszországból s ott jól éljenek; ennek bizonysága, hogy a visszatérő útra a cs. kir. (tehát kivételesen nem a *magyar*) udvari kamara terhére viszonylag igen nagy összeget — ezer aranyat — utalt ki Finta kezéhez. Az útra a testőrkapitánynak, Esterházy Miklósnak csak az volt a kívánsága, hogy testőreink a szolgálatot a legtökéletesebb szabatossággal (vollkommene Accuratesse) lássák el s olyan legyen a magatartásuk, hogy az nemzetünknek becsületére váljék.

A kiadott parancsot a Casal-Maggioreban minden hivatalosságtól és díszruhától megkönnyebbült testőrök csak abban szegték meg, de pesze Finta engedelmével, sőt részvételével, hogy nem a legrövidebb úton mentek, egyenest Milanóba, hanem előbb kirándultak a szárd királyok székvárosába, Torinóba s onnan északra, a megszabott útvonalra; Milanóból a Garda-tó déli partján, melynek «sötétkék tükrében az Alpok havas csúcsai tükröződtek»[7] és Veronán át Triesztbe. Hogy Velencében is jártak, annak Bessenyei írásaiban nincsen közvetlen nyoma, de följegyezte Báróczi Sándor. Hintóval voltak: nem gondolhatjuk, hogy Velencéből hajón keltek át Triesztbe. De megkerülhették szárazföldön, Velencéből Portogruaron és Monfalconen át, a velencei tengeröblöt és így Bessenyei megláthatta — mint egykor Balassa Bálint északon, Amade László délen — a tengert. Vessük össze azt a másoknak is feltűnt érdekes mozzanatot, hogy mindíg szeretettel festi a tengert, képeit, hasonlatait szivesen veszi a tenger életéből, a *Tariménes utazásá*nak egyik jegyzetével: «ne gondold, hogy ... az író csak mesére tartozó képzelődéseket rajzolna, mint a selyemmező és rézerdő. Egy szót, egy dolgot ide nem teszen, melyet valóságában szemeivel nem látott volna, vagy egy, vagy más országon.»[8] Akkor bizonyossá válik,

hogy költőnk nemcsak magát a lagunák városát látta, nemcsak a tengert idegnyugtató nagy csöndjét élvezte, hanem látott viharzó hullámokat is. A májusi tavasz helyett — ahogyan eleinte remélhették — forró nyár hevében tett olaszországi útról szeptember 21-én vonultak be Bécsbe.[9] Ha a Casal-Maggioreig vezető út közel három hetét, s ugyanennyit a hazautazásra levonjuk az út időtartalmából, akkor is mintegy hat hetük volt a Po völgyének bebarangolására. Megfordulhattak — ha már Correggio művészetét Pármában nem csodálhatták is meg s a Pármában akkor viruló tudományos életnek hírét is alig vehették, — Cremonában és Bresciában, Mantovában és Veronában, Padovában láthatták Donatello puttoit. Csudálatos, hogy Bessenyei írásaiban mindennek semmi nyoma nincsen. A közvetve annak gondolt emléken kívül, hogy a tenger nagy hatással volt rá, egyetlen kis, sokat emlegetett rajza őrzi úti benyomásait, a *Veneri*.[10] Soha semmiről Bessenyei olyan elragadtatással nem ír, mint erről a «nyári palotáról»: «a néma természetnek csupa tekintetétől megszerelmesedve ölelnéd még a fákat is» . . . «kies Veneri, örök emlékezetedet szívemben elviszem.» Gyémánt ez a hely neki a hegyvidék kiességének aranyában. A völgyekben, távol, heverésző pásztorok furulyája visszhangzik, fellegekig nyúló bércek tövén sötét erdőkbe oroszlánokat és medvéket képzel, s a bércek körül kéklő levegő az emberi gondolatot magasságokba emeli. A palota minden ablakából mintha Euchariszok, Párisok és Helenák, Theseusok és Ariadnék nevetgélve könyökölnének ki, a pázsitos kertben szellők csókolgatják a virágokat és a fasorok között mintha Kalypso, Venus és Diana koszorúba font hajjal énekelve sétálna vagy suhanna végig — Trója él föl itt, nimfák közt Telemahus jár, vagy Paphosban Venus áldozatait látni . . .

«Veneri — mondja a jegyzetben — a szardiniai királynak nyári palotája, melyet Turinban létemkor láttam, Olaszországban. Kiességéről soha el nem felejtkezhetem.» *Veneri*nek hallotta emlegetni a hely nevét, még senkinek sem tűnt fel, hogy ilyen nevű helység Itáliában nincs. De mert Torinóról van szó, nem volt nehéz megállapítani, hogy ez a kastély, költőnknek felejthetetlen parkjával s a regényes háttérrel a Torinótól 7 km-re 1685-ban épült *Venaria reale*, a szárd királyok vadászkastélya. Hatalmas parkjában pogány templomocskák, barlangok, szökőkutak, labirintusok tárultak az ott járó elé. Ma már alig van belőle valami. Jórészét még Bessenyei életében, a XVIII. század végén, Piemontba betört francia csapatok pusztították el — erről Bessenyei aligha hallott valamit pusztakovácsi magányában — s a második világháború azt is elvitte, ami megmaradt. Egy-két kis épület romja «Veneri» minden maradványa.[11]

Olasz útját Bessenyei ezenkívül csak kétszer érinti munkáiban. 1803-ban *Románok viselt dolgai* c. műve ajánlásában Orczy

Lászlónak, a nemesi ellenállás egyik vezéralakjának, egykori atyai barátja, Orczy Lőrinc fiának irja: «Szüntelen rajta fekszik még szívemen az az édes emlékezet, midőn Olaszországnak nyájas egein utazván, Excellenciádat a majlandi nagy teatrumban gyönyörűségei közt láttam, kezét csattogtatva mulatni. Én is oly esztendők közt valék életemmel, mint Excellenciád.[12] Ti örömmel teljes napok! hol az ifjúi élet gondjait felejtve, világának keserves viszontagságait nem is isméri, és vérének hevétől ragadtatva csak abban foglalatoskodik, hogy tárgyait s azokban élő kedvét hányfelől ölelhesse . . . Eltűntek, szökve, mint a fellegbe borult napnak mosolygó világa — csak a száraz okoskodás maradt. Szomorú vigasztalása a meghervadott életnek, mikor már a szív érzéseibe beléfagy.»[13]

Nincsen írott nyoma, de későbbi meleg barátságukból következtetem és valószínűnek tartom, hogy Bessenyei még két magyarral találkozott Olaszországban, akiket addig nem ismert ugyan, de szívébe zárt, s tíz esztendő mulva törekvéseibe is belevont.

Az egyik a pálos Kreskay Imre volt. Kreskayt a rend — Molnár Elek társával együtt — négy esztendőre Rómába küldte. Ottani tanulmányainak utolsó évét, talán hazatérőben, arra is fölhasználhatta, hogy Olaszországot beutazza.

Voltam Venézia csuda városában,
Hol szinte béestem a halál gyomrában.
Feljártam Majlandot Parmat. és Mantovát.
Szennát, Bononiát[14] Viterbót s Padovát.
— — — — — — — — — — — — Veronában voltam. . . .[15]

Mindez 1769-ben van. A daliás magyar testőröknek bizonyára Olaszországban is száll a hírük. De Kreskay külön is tudhatott róluk: rendtársa, Szluha Demeter megírhatta neki, hogy egy öccse is a testőrök között van. Az ifjú pálos tehát kereshette s valószínűleg meg is találta őket. Már ekkor megismerkedhetett Bessenyeivel. Pármában-e, vagy Mantovában — talán leginkább Velencében. Ott is van egy magyar, akiről ő tud: Horányi Elek, a piarista. 1769. decemberéből ismerjük egy Velencében kelt levelét.[16] Praynak írja, hogy ott gyüjtögeti anyagát «de litteraria Hungariae historia» és Pray közreműködését is kéri. Már ekkor hosszabb ideje élt Velencében.

Egy másik kedves emlék. Gondolhatni a nagy élményektől, Veneri képétől hevülő két Bessenyei milyen ujjongó örömmel látja meg a milánói «nagy» színházban — nem a Scalaban, mert azt csak ezután kezdik épiteni — de bizonyára opera-előadáson a fiatal Orczy Lászlót! Magyar embert, még hozzá ismerős magyart, Milánóban . . . nem testőrt, és nem katonatisztet, Orczy Lőrinc

fiát . . . Milyen örömmel öleli most magához Kreskayt és Horányit... Kevésbbé érdekes, de kedves a harmadik megemlékezése, szinte ugyanebből a későkorából. *Debrecennek siralma* c. 1802-ben készült «poémájának»[17] egyik jegyzetében írja tréfás túlzással, hogy Veronában — ahol a kormányzónál voltak ebéden — kenyér helyett valami kis «tészta súlyom vakarót» raktak a tányérja mellé, s ez a vakarék olyan kemény volt, hogy mikor rágta, úgy szikrázott a foga közt, mint a kovács pőrölye alól «a sisterékelő tűz és rotyogó vas.» Veronából, íme, ez maradt meg Bessenyeiben. De a milánói emlékekkel együtt fölélnek benne öregkorában — az *emberre* maradandó volt az olasz út, az íróra látszólag kevésbbé. Csak látszólag. Bessenyei György, a falusi, még bárdolatlan nemesember kikerül Bécsbe, kinyílik a szeme, és elkezd olvasni, szüntelenül olvasni — s a bécsi merev formaságok között engedelmesen élő testőr, jókedvű, kalandvágyó társakkal, a hivatalos ceremóniák után szabadjára eresztve, kikerül kalandozni Olaszországba. Ez a szabadabb élet hatott-e rá, a történelmi benyomások özöne, Itália kultúrával telitett egész levegője — a Venaria Reale kertje, vagy a milánói színház — az a benyomásom, hogy a császár könyvei közül most kitárult az ablak a nagyvilág felé.

Veneri költői képe nem egyetlen emléke utazásának. Egyebütt is látott régiségek a római műveltségre irányozzák figyelmét. Nagyobb kedvet kap nyelvek tanulására. Zenei élményei is gyarapodtak; Bessenyeinkre az olaszországi út több volt egy kis kalandozásnál, gondtalan időtöltésnél, idegen szokások megismerésénél, maradandóbb képeket vésett emlékezetébe. Fölfrissülve tért vissza három hónap multán a császárvárosba.

5. ELSŐ ÍRÁSAI

Bessenyei László, a testvérek legidősebbike, ez idő szerint már házasember, önálló gazda volt, nem is lakott Bercelen. 70. évéhez közeledő apjuk helyett tehát a második fiú, Mihály — aki mindvégig legényember maradt, vette kezébe a fiatalok nevelésének irányítását. A három bécsi testőr közül, talán mert a legfiatalabb volt s rábízták, többnyire György levelezett bátyjával. Mihály is őt serkentette leginkább «a jó erkölcsökre» és föladatainak serény teljesítésére. Neki számol be György — mielőtt Olaszországba útra kelnek — végzett tanulmányairól, köztük a német nyelvben és a hegedülésben tett előmeneteléről.[1] Az utóbbiról először ebből a leveléből tudunk.[2] A zenetanítás nem szerepelt a testőrség programmjában. Vagy a maga szorgalmából tanult, vagy külön órákat vett.

Már ekkor csak ketten vannak Sándor bátyjával, aki bizonyá-

ra együtt halad öccsével tanulmányaiban. A harmadik testvér, a tőlük eddig is mindíg különváló, a maga útjait járó Boldizsár már nincsen Bécsben. Eddig is, ha tehette, hosszú szabadságokra járt haza: vagy a gazdálkodás vonzotta, vagy öregedő atyjuk volt segítségére szorulva a gazdálkodásban. Van egy, Laczka János által följegyzett legenda róla, hogy «három mázsát nyomó nehézsége miatt nem lehetett lóval győzni, különben is az igen nagy test hamar ráúnt a lovaglásra, azért elkéredzett, s a becsület visszakísérte hazájába.»[3] Laczka, aki közel félszázaddal később jórészt emlékezetből írta meg Bessenyei György életrajzát, nem mindíg megbízható forrás. Boldizsár testőrszolgálata Sándor öccsének a gondolata volt s azt láttuk, hogy kedve ellenére volt ott. Most, hogy öccsei Itáliát járták — ahova bizonyára ő is velük mehetett volna — gondolt egyet s alighogy azok elmentek, elbocsátását kérte a gárdától.[4] A kérvény még jámbor hamisságokkal is ékeskedik: minthogy — úgymond — szülei már nagyon öregek és nem tudják eléggé gazdaságukat ellátni, mint legidősebb fiúra (!)[5] reá vár a kötelesség, hogy segítségükre legyen. Két öccse úgyis a testőrségnél marad, s utána harctéri szolgálatra készül,[6] engedjék meg, hogy leszerelhessen; ötéves hűséges szolgálatának jutalmául azt kéri, hogy díszegyenruháját hazavihesse, hogy öreg édesapja őt abban még láthassa, neki magának pedig élete végéig emléke maradjon szolgálatáról. Kérelmét az udvar augusztus 18-án teljesítette. (Érdekes, hogy a testőrség irodája Sándorral összetévesztette, az irat Sándor adatait közli és Sándort bocsátják el.) Boldizsár e napon még Schönbrunnban lóháton teljesít szolgálatot — leszerelése csak szeptember 9-én jelenik meg parancsban — Laczka ló-meséje tehát aligha fedi a valóságot. Igaz az, hogy mikorra két öccse Olaszországból megérkezik, Boldizsárnak már csak régen hűlt helyét lelik.

Györgyünk immár négy esztendeje van Bécsben. A német szó lassan ragadt a szabolcsi magyar fiúra, erősen meg kellett küzdenie vele. Segítségére volt a testőrség német nyelvmestere, Puffendorf András,[7] ágról-végről talán rokona a fölvilágosodás egyik úttörő harcosának, Puffendorf Sámuelnek, aki a természetjogot az emberi észre és az ember társaslény-természetének megfigyelésére alapította. (Puffendorfot Bessenyei többször emlegeti.) A testőrségi nyelvtanulás — igen helyesen, mert hiszen az élőszóban való gyakorlásra úgyis elég módja volt a testőrnek — olvasásra és olvastatásra, egy további lépésként pedig fordításra és önálló fogalmazásra szorítkozott. Nem merész, hanem önként adódik tehát az a föltevésem, hogy a *Holmi* XXX. része, *Próbára fordított magyarság németből* Bessenyeinek egy ilyen nyelvgyakorlása,[8] amelyet megőrzött s utóbb mint hol-mit könyvébe fölvett.[9] Annál inkább gondolhatjuk így, mert a fordítás egy hosszabb munkának kikapott részlete. Az

érzelmes levél Cerimnek önvádja. Szerette Carites barátjának húgát, de az élnivágyó Carine nem engedte ki csápjai közül. Carine sok pénzbe került és Cerimnek e kicsapongásai, Carine «veszedelmes szerelme» Cerim atyját tönkretette. Utolsó pénzével egy uzsorás hitelezőjét akarta kielégíteni, Cerimre bízta a pénzt — az uzsorást nem találta otthon — Cerim ezt a pénzt is Carinére költi, aki pedig csak addig szereti őt, míg gazdagnak tudja — de már azt is tudja, hogy Cerim örökségének vége van. Már hidegen és megvetéssel fogadja, félvállról beszél vele. — Cerim tönkretette szerelmével Carites húgának életét, elpazarolta atyja vagyonát s most Carinetől bűnhődik érte, attól a leánytól, aki mindennek okozója volt. Nincs más hátra —egy puszta, lakatlan szigetre kerül, «itt ül, gondolkodik, érez, sóhajt, sír és — ír.» Írja leveleit Cariteshez és «ezer haszontalan írt levelem után sem szűnök meg írni, valameddig szivemnek egy dobbanása vagy érzése lehet, és kezem mozoghat.» Stb.-vel fejezi be a fordítást Bessenyei.

Az érzelmes történet, amelyben a magánosság, az emberektől való elvonultság gondolata is megvan, talán Schönaich Kristóf *Zarine* c. tragédiájának (1754) tartalma.[10] Schönaich a Gottsched és Bodmer között lejátszódott irodalmi bajvívásnak egyik kevésbbé tehetséges, de Gottschedtől ügyesen fölhasznált szereplője, Bécsben divatban volt, mint Gottsched maga is. Hogy a tragikus történet és az érzelmes előadás hogyan fűződtek össze egy ilyen iskolai tartalom-elmondásban, azt csak Puffendorf mondhatta volna meg.

A történethez méltón sorakozik Bessenyeinek egy másik, erősen németizű alkotása, amely *Az embernek próbája* toldalékául, 1772-ben jelent meg, de véleményem szerint szintén első — mégpedig első verses formájú — alkotásai közül való. Rézusnak és atyjának, Paridesnek, másfelől Rézusnak és kedvesének, Edizának egy-egy levélváltása ez.[11] Rézus — a név Euripides hátrahagyott drámatöredékeiben szerepel — éppen úgy egy lakatlan szigetnek, és ott a magánosságnak rabja, mint Cerim, a levelek légköre éppen olyan érzelmes, mint amazé, sőt kifejezései is emlékeztetnek rá: Rézus is «gondolkodik, sír és ír fájdalmában.» — Hogy Rézus szerelmét atyja kipróbálja, megtagadja hozzájárulását Edizával való házasságához. Rézus egy kereskedő hajójára szegődik, így akar elbujdosni. Messze vizeken járnak, mikor atyja mindent megértető levelét hozzák. Már késő. Rézusék hajóját a tengeri vihar kősziklához csapja, Rézus egy deszkán menekül s kerül a szigetre. Onnan írja meg történetét atyjának. — Ediza is ír Rézusnak: apáca lett, de szerelmét nem felejthette el — Rézus pedig a köveknek sírja el fájdalmát. S mindakettőnek egy a szándéka: meghalni — úgy, hogy a másiknak boldog életet kíván. Nemcsak a tárgy rokonsága, a naív képtelenségek sora (a céltalanul egymásnak írt levelek), a

dagályos stílus, hanem maga az érzelmesség túlfokozott egésze mutatja, hogy egyrészt Puffendorf ebben az irodalmi légkörben él, — az *Új Héloiz*tól a *Siegwart*ig — másrészt, hogy a 21—22 éves Bessenyeinek inyére van ez a szívreható, irreális, könnyhullatásos álköltőiség: éppen, mert faluról jött, mert kezdetben ezt ismerte meg irodalomnak.

Csak Puffendorf vezetésének jóvoltából, s jórészt még öntudatlanul, mégis egy olyan ízlésáramlatba kapcsolódott, amely mögött a társadalmi erők egyik megmozdulásának érverése lüktetett. A fölvilágosodás korának ez az áramlata is, a szentimentalizmus, a világfájdalom, a magánosság sóhajtozása, a feudalizmustól való elfordulást, a polgárosodás irányát jelentette.

Mindkét németesen érzelmes írásmű — Kazinczy egy Klopstock-fordítást is emleget, de annak nem tudtam nyomára akadni — a későbbiektől eltérő ízlésével bizonyítéka annak is, hogy 1769 előtt írta őket. Beleélte magát a nyelvgyakorlásnak ebbe a költőiségébe.

Mindkettőt fordításnak tartom, ha eredetijüket nem tudom is megjelölni. Még így is feltűnő a természeti leírások elevensége. Bessenyei szinte kiéli magát bennük s azt a föltevést is megkockáztatom, hogy leíró költeményei is részben már az olaszországi út előtt születtek. Ezt két tárgyi adatra építem. Az egyik a testvéreknek Barcsay Ábrahámhoz fűződő meleg barátsága. Úgy tetszik, Barcsayt szinte mintaképüknek tartották. Nyilván Bessenyei is hamar megpróbálkozik a versírással. A másik, amit Szluha Demeterhez írt leveleiben emleget, hogy a tudomány karjaiba esvén, csak élete formáját mutatja versével, ezt az életformát pedig még a szentimentalizmus határozza meg: «Az ifjúság véghetetlenül érez, fájdalmakkal gondol, és szüntelen tévelyeg.» — Szentimentalizmusa azonban nem tart sokáig.

A német nyelv gyakorlásának egy másik érdekes emléke, egy önálló fogalmazása, amelyet utóbb, 1774-ben szintén kiadott, már más nyomokat tapos. *Der Amerikaner* a címe s 1770-ben készült.[12] (Mária Terézia *harmincéves* uralkodásáról zeng dicshimnuszt a bevezetésében.) «Egy németül tanuló diák szerzeményének benyomását teszi az olvasóra.» Tele van kezdetleges nyelvtani hibákkal, fogalmazása keresett, különösen mondatkötésein látszik, milyen fáradsággal és nehézkesen fűzi összetett mondatokba mondanivalóját. Szinte csodálatos, hogy mikor pár év mulva írását — bár névtelenül — közrebocsátotta, nem olvastatta és gyalultatta át valakivel, aki valóban tud németül.

A könyv bevezetése — rajongó hódolat kifejezése Bécs iránt — bepillantást ad Bessenyei gondolkodásába abban az időben, amikor Itáliából visszatért. Egyik nevezetes gondolata, hogy

észreveszi a közjóra, az emberi boldogulásra való törekvés érvényesülését, s vele magának a fölvilágosodásnak a kezdetét, amely az erkölcsöknek észszerű törvényeit követeli, az elmult századok sötét balítéleteinek megsemmisítését. A másik, hogy barbár ember az, aki alárendeltjeit megveti vagy üldözi. Szeretni kell, hogy szerettessünk[13] — hirdeti. A harmadik, az a szerény vallomása, hogy még gyermeknek mondja magát a tudományokban. Mindennek reá való jelentőségét azonban gyengíti az a lelkesedve alázatos hang, amellyel a főnemesekről beszél, akik — régente származásukra és őseik cselekedetére gőgösek — most áthatva Mária Terézia jóságának tudatától — maguk is méltó alattvalói lettek. «Ilyeneknek láttam őket, mondja, Bécsben és így lettem én örökre tisztelőjük.» Nemesi fölfogásához most is, haláláig ragaszkodik. Látja a nemesség hibáit, ha kell, gúnyolódik is rajta, de védni törekszik őket.

Az *Amerikaner* mégis nevezetes alkotás: Bessenyei haladó gondolkodásának első, szépirodalmi emléke. — A nyugat-indiai szigetvilágban — Amerikában — még vadságában, csupán a «természet igazgatásában» él egy nép, amely eljutott a napimádásig. Mikor az európaiak megjelentek ott, s a tengerre az út megnyílt, egy Podocz nevű amerikai, fiával Kazimirral Ázsiába, mohamedánok közé sodródik. Ezek bebörtönzéssel, veréssel, a kényszer minden nemével meg akarják téríteni őket. Ők azonban megszöknek, egy szerzetessel kerülnek össze s az a keresztény hitre téríti őket. — A vallási türelmesség — igazában türelmetlenség — a *tolerancia* kérdése, íme, már első, fiatal éveiben felmerül Bessenyeiben. Csak kis mértékben idézhette ezt föl az a nem egyforma bánásmód, amelyben katolikusok és protestánsok a testőrségnél részesültek, s amelyről *Följegyzései*ben Báróczi is nyíltan panaszkodik.[14] Hazulról kapott hírek, vagy a család multjából az egri káptalannal folytatott küzdelmek emlékei formálták ki benne a véleményt, hogy erőszakkal nem lehet a vallást kényszeríteni. Mintahogyan a *Holmi* debreceni változatában írja utóbb: «a hitben való erőltetés vakság, gonoszság, ostobaság.» — A magyar parasztsorsra céloz, s nem egyházellenes szinezet nélkül — mikor azt mondja: «A mahumedanusoknak hitek ágazatjok az, hogy semmit se olvassanak, se ne tanuljanak: a bálványozó és babonás vallás többnyire csak a tudatlanok közt maradhat meg.»

Életszemléletének fejlődésében érdekesnek látom írásainak ezt a kiinduló állomását. De tovább merek menni. Az egészben valami allegóriafélét látok. Bessenyei a bevezetésben gyermeknek mondja magát a tudományokban: Kazimir, a gyermek, a tömlöcből szabadulva elragadtatott örömmel kezdi megölelni a világosságot, mely körülötte lebegett. (... er bemühete sich das Licht zu umarmen,

welches um ihn herumschwebte. . .) A faluról jött Bessenyei elkáprázva fürdik Bécs fölvilágosodottságában. De még tovább megy. A gyermek az, akit apja — talán hazája — így köszönt: «Du hast mich, mein Sohn, von der Nacht befreiet, und zu den Kindern der Sonne heraufgeführet.» Bessenyei reáébredt hivatására. Ez az *Amerikaner* igazi jelentősége. Mikor a 17 éves Kazinczy Bessenyei művét lefordította, még aligha érezte a könyvnek ezt a célzatát, mégis, ő is *világosságról* szól.

Az *Amerikaner*ra már Beőthy szerint Voltaire írásai ihlették Bessenyeit. Ő maga *A hitető Mahomet*tel hozta kapcsolatba — melyet utóbb Zechenter Antal fordított le s Bessenyei előszavával adott ki — azzal, hogy a Mohamed próféta ellen intézett támadásokra költőnk itt kapott példát. A mohamedánokra különben is, Voltaire-rel, Millot-val együtt, nagyon haragszik. Alig van munkája, amelyben — ha szó van róluk — becsmérlően nem nyilatkozik róluk. Nyilván, mert véres öldökléseiknek vallási fanatizmus volt a rúgója. — Az *Ingenu*ben pedig amerikai a hős. Márton József a *Lettres Persanes*ban, Montesquieunek korszakalkotó s akkor népszerű könyvével keres rokon gondolatokat. Vértes O. András valószínűvé tette, hogy az *Alzire ou les Americains* volt Bessenyei elindítója. Alzire kedvesét *Potoze*-nak hívják. A peruiak a nap fiainak tekintették magukat. S ezenfelül az egyes mozzanatokban is van hasonlóság — Bessenyei munkája tehát emlékeztet egyben-másban az *Alzire*-ra. Mindez a keretre vonatkozik, amelybe Bessenyei igazi mondanivalóit foglalja. Ez utóbbiak pedig — amelyekre megpróbáltam rámutatni — az érdekesebbek.

Még egy korai munkája van, amely a magyar változat *Jegyzése* szerint 1771-ben, németül készült s csak utóbb ő maga ültette át magyarba. Ez a *Galant levelek*. A *Jegyzés* maga így szól: «1771-ben ugyanmagam németül írtam és úgy németből fordítottam magyarra 1778-ban. Minden munkáimat e szerint készítettem próbára a magyarságban.» A többször fölmerülő gondolat, hogy «lehet-e ilyet magyarul írni» — nyilván oka, hogy előbb «mindent» németül próbálgat. Az *Amerikaner* mutatja, hogy ez a németség fogalmazásban igen gyarló valami volt. A *Galant levelek* volna a másik próbálkozása, s 5—6 év mulva a *Geschäfte der Einsamkeit* valamivel simább. Eleinte e szerint németül akart írni, azért, mert ilyet magyarul nem lehet, nyelvünk nem alkalmas reá. Amint azonban — jókorán — ráeszmélt arra, hogy a magyar nyelv is alkalmas modern könyvek írására, filozófiai eszmék kifejezésére, Bessenyeiből magyar író lett. Ez a gondolatmenet épül fenti jegyzésére.

A *Galant levelek*ről s így a hozzáfűzött megjegyzésről azonban nem kétségtelenül bizonyos, hogy Bessenyei alkotása. A szerző neve

nem szerepel rajta, sem a nyomtatás helye és ideje. Tárgya szerint eltér eddigi kísérleteitől. Bessenyei maga nem említi soha. Azonkívül, hogy Kazinczy is Bessenyei művének tudja,[15] inkább csak belső okokból valószínű Bessenyei szerzősége. A *Holmi*val — amelyen szintén nincsen sem a szerző, sem a nyomdász neve,[16] egyforma a papirosa, a betűk tipusa, még a címlapja is; a *Jegyzés*ből következőleg ez is 1779-ben jelenhetett meg: a legfőbb érv azonban a *Galant levelek* szoros összefüggése *A filozófus*sal. — Régibb bibliográfiák tudnak a mű francia kiadásáról is. Závodszky említi a *Lettres Galantes* címet,[17] úgy látszik, Jankovich Miklós nem nagyon megbízható adatát vehette át.[18] Nem valószínű, hogy Bessenyei a magyar fordítással egyidőben a franciát is közzétette — néhány levelén kívül[19] franciául egyetlen művét sem adta ki — de az nem lehetetlen, hogy annak idején francia-tanulása közben gyakorlásul ezt a fordítást is megpróbálta. Nyoma nincs.

Munkájához az ösztönzést az irodalmi, azt hiszem, téves köztudat szerint Gellert regénye, *Das Leben der schwedischen Gräfin G.* (1746) adta, de csak formailag. Gellert műve jórészt levélalakú, Bessenyeié tiszta levél-regény. Gellert művének már két magyar fordítása jelent meg, mikorra Bessenyei levélregénye napvilágot látott:[20] mikor azonban 1771-ben a németet írta, még egy sem. Hogy Bessenyei ismerte Gellert regényét, az abból is látszik, hogy nem sokkal később az egyik fordításról bírálatot is ír.[21] De, ha a *Galant levelek* az ő munkája, nem volt szüksége Gellertre: azonkívül, hogy számos francia levélregénynek volt *Lettres galantes* a címe, kezében járhatott Neukirch Benjaminnak 1695-ben megjelent *Galante Briefe* c. nagyhatású kötete: a címet és a levélformát közvetlenül ebből vehette.

A franciás műveltség Bécsben már 1730 körül kezd terjedni[22] éspedig nemcsak az udvari főnemesség, hanem a bécsi polgárság körében is.[23] A francia színház, éppen Bessenyei idejében (1770—1772) egy magyar főúr, Koháry János vezetése alatt működött, magának a kancellárnak, Kaunitznak anyagi támogatásával.[24] Rengeteg francia munka látott Bécsben franciául és németül napvilágot. Az udvarnál és a társaságban is kívánatos volt a francia nyelv ismerete. Bessenyeit ezenfelül olaszországi útjának tapasztalatai is sürgethették. Orczy példája is bizonyára erősen hatott rá. Leginkább pedig az a körülmény, hogy eddig a francia fölvilágosodás íróit, ha olvasta, csak németül olvashatta. A németet kényszerűségből, nehezen tanulta s csak lassan kezdte törni. Igazában sohasem tanult meg tökéletesen.[25] A francia nyelvmesternek, Daly Ferencnek — vajjon Párizst járt magyar ember volt-e? — könnyebb dolga volt.[26] Bessenyei a maga kedvéből akart és nagyon akart franciául tudni, bár tökéletesen ezt a nyelvet sem sajátította

el.[27] Hogy mégis jól haladt benne — 23 éves korában, maga mondja, még semmit sem tudott franciául,[28] e szerint csak olaszországi útja után kezdte tanulni — arra jellemző, hogy alig egy-két esztendő multán Youngöt és Pope-ot már franciából fordítja.[29]

Az első bécsi esztendőkben gyakorlásképpen készített fordítások, majd önálló német fogalmazások után, most — a francia műveltségnek egyre szélesebbkörű megismerésével — fokozódik benne az önképzés és művelődés vágya. A közel háromhónapi kimozdulás az éveken át megszokott testőréletből, a világlátottság, érdekes új tapasztalatok sora új elhatározásokat keltett benne. Az éjt-napot betöltő, lankadatlan olvasás, tanulás, soha eléggé ki nem elégített tudásvágy — egy kis Locke, egy kis Pope vagy Young, egy kevéske Montesquieu — után most megerősödött benne a komoly írnivágyás. Meg kell próbálnia, német szárnypróbálgatások után, tudna-e ő is és magyarul úgy írni, ahogy a francia ír.[30] Vadságot kell szelídíteni, jó erkölcsöket kell tanítani, tisztítgatni kell az anyanyelvet,[31] világosságot kell terjeszteni. Ez a gondolat érik benne, ez nyugtalanítja és veszi el az álmait. Már sok-sok, és egyre több a mondanivalója. Meg kell szólamlani, Bécs «gyermekének» hivatása van. Eddig tanult, tanult és szűntelen olvasott, most írni kell. S 1770—1773., testőrségének utolsó négy esztendejében csak úgy ontotta alkotásait.

Életefolyásában is új változatok következtek. Mintha zárkózottsága megváltozott volna. 1769-ig, láttuk, Bécsből ki sem mozdult, szabadságon sem volt. Mintha Olaszországból megtérve, egyszerre mozgékonyabbá válnék. Három hónapra rá, hogy Olaszországból megjött, 1770. január 1-én tizenötödmagával Pestre vezénylik, ahol március 26-ig maradnak. (Március 30-án már Bécsben — protestáns létére — a föltámadási körmenetben kell részt vennie, még hozzá a gyalogosan kirendelt testőrök között.)[32] Pesten, s talán még inkább Pozsonyban, ahová augusztusban egy hétre küldik, talán magyar könyveket is vásárolhat s a következő év november 29-én egy testőrkülönítménnyel megint Pozsonyba mehet, ahol karácsonyig marad.

Említettük, hogy az Olaszországban járt testőrök között, bátyján és Nalátzin kívül egy Szluha Ignác nevű testőr is volt. Ez a nála valamivel fiatalabb (*1748) vasmegyei testőr az olasz kalandozásokban nagyon összebarátkozott vele. Gyakran vannak együtt, s az eleven Szluha — akiről egyik napiparancs feddőleg említi meg, hogy szolgálatban olyan hangosan vitatkozott egyik bajtársával, hogy a királynő is meghallotta — Bessenyeit mindinkább társaságába vonzza; általa és így kerül költőnk Máriavölgybe, az ősi páloskolostorba s jut a pálosokkal meleg barátságba.

A máriavölgyi kolostor — Pozsony közelében — Nagy Lajos alapítása, ez idő szerint a bécsieknek, pozsonyiaknak kedves búcsújáró helye, ahova nagy tömegekben szoktak kijárni. A kolostor naplója[33] följegyzi pl., hogy 1768. május 23-án egy bécsi zarándoklat «adusque mediam noctem clamorosis suis discursibus nos perturbabunt». A processiókból vidám és hangos kirándulások lettek. — 1771. október 28-án, mint a konvent új tagja, érkezik Pápáról Máriavölgybe Szluha Demeter, aki ettől fogva több mint másfél esztendőn át él a kies, regényes fekvésű völgyben — közel Bécshez, ahol unokaöccse, Szluha Ignác a testőrségnél szolgál. Nem sokkal utóbb, 1771. novemberében Bessenyei György Szluhával együtt Pozsonyba kerül s hamarosan, talán december 8-án meglátogatják a kolostort.

A természetért mindig rajongó Bessenyeit — mint az imént a torinoi vadászkastély — most Máriavölgy gyönyörű vidéke ragadtatja el. Alig hagyják el a kolostort, máris versbe önti élményeit: «kicsoda vethet akadályt egy léleknek — írja december 12-én — mely gyönyörűségét az előtte elterjedett világnak szorgalmatos szemlélésében keresi? Máriavölgyét én is meglátván, róla másképpen, mint verseim alább magyarázzák, nem gondolhattam». A verseket el is küldi Szluhának,[34] aki válaszképpen latin költeményben ünnepli őt:

Grata fuit cunctis, quae nuper epistola missa
Ingenii certe testis amoena tui.
Hungara quam facili fundebas carmina vena!
Quam puro scripsit dextera docta stilo!
Crede mihi, stupuit nostrum quicunque legebat,
In versus natam dixerat esse manum.[35]

A kolostor lakói — s különösen Szluha — szívükbe zárták az ifjú testőrt. Szluha (igen szépen, s alaposan kibővítve) latinra fordítja Bessenyei versét, költőnk pedig, már Bécsből, karácsony harmadnapján, újabb költeménnyel köszöni meg a kapott dícséreteket:

Méltatlanul hányod rám a dícséretet,
Nem érdemlek, hidd el, oly nagy tiszteletet.

Szluhával barátságuk még sokáig tartott. Ennek a barátságnak része lehetett a kapcsolatokban, amelyek Bessenyeit egy évtizednél is tovább a pálosokhoz fűzik. A hozzá írt versek azért is nevezetesek, mert Bessenyeinek olyan legrégibb költeményei, amelyeknek dátuma is ösmeretes.

Nem a legelsők is. Barcsay példája korán hatással lehetett rá, de még jelentősebb volt Orczy Lőrincnek minden irányban megmutatkozó hatása. Hozzá írta — valószínűleg a máriavölgyiek

előtt — egyik első versét, amelyre Orczy 1772. január 10-én Pestről válaszol: «Versben írtál, versben adom válaszomat.»[36] Ez úgy hangzik, hogy először kapott az ifjú testőrtől *verses* levelet. Sajnáljuk, hogy Bessenyeinek ez a kísérlete nem maradt meg. Ma is ismeretes verseinek legnagyobb része első művei, a *Hunyadi László* és az *Embernek próbája* toldalékául már 1772-ben jelent meg. A versek legkésőbben ebből, de valószínűleg korábbi éveiből valók. Elindulásához tehát ezek is hozzátartoznak.

6. A TÁRSADALMI HARC ÉS AZ UDVARI ÉLET

Az olaszországi út után ébred föl Bessenyeiben a költő és az író, ekkor eszmél rá igazi hivatására. Mielőtt műhelyébe bepillantanánk, foglalkoznunk kell azokkal a politikai és társadalmi rúgókkal és mozgalmakkal, amelyek szinte kényszerítően jelölték ki fejlődésének útját s az olvasási féktelen vágyát valósággal gyötrő írói dühvé fokozták.

Hogy a testőrök — javarészt középnemesek s a főnemességnek csak néhány kisbirtokú fia — állandóan foglalkoztak maguk között a közélet eseményeivel, az természetes. Jól látják az udvaroncok mesterkedéseit, az udvari tanácsosok magyarellenes fondorlatait — Bessenyei drámáiban ismételten találkozunk velük. Egyikmásikuk már érzi a társadalmi harcot, tudja, hogyan fordul szembe a középnemesség a birtokok, hivatalok árán megvásárolt, s ezért a gyarmatosító politikának teljesen behódolt főnemességgel. Az udvar köréből is szállingóznak hírek, nem marad titok előttük a rendszer céltudatos, éppen most erőteljesebb kiépítése. Legtöbbjük haza-hazajár szabadságra, ott is értesülnek Bécs intézkedéseiről, sőt csak terveiről is, pl. az egymást követő vámrendeletekről, a kancellária vagy a helytartótanács sérelmes leiratairól, de a nemesség vagy a nemesi vármegye fölfogásáról, a középnemességnek még ez időben heves ellenállásáról is.

Bessenyeinek testőrtársainál messzebbrelátó és jobban tájékozott társasága is volt. Kollár Ádám Ferenc a királynő és Bécs szemével nézte az eseményeket. Orczy Lőrinc is az udvarhoz állt közel. — Ezidétt sokat fordult meg Bécsben — s hosszabbrövidebb ideig bécsi palotájában élt — Beleznai Miklós; házának Bessenyei gyakori vendége volt.[1] Vele még gyakran találkozunk. Anyja Grassalkovich-leány, ő maga Mária Teréziának kedves embere. Az alakuló új világban azonban csak egy nagy föladatot látott maga előtt: a protestánsok helyzetének könnyítését. Ezért a célért a magyarságot fenyegető kérdésekben némi megalkuvásra, vagy — ami egyet jelent — egyezkedésre is hajlott.

Egészen más szemmel nézte a társadalmi és politikai küzdelmeket egyik legjobb barátja, Barcsay Ábrahám. A testőrök közül ez a «fejedelmi sarj» volt egész életén át a legmerészebb, legellenzékibb, majdnem forradalmi szellem. Csak humanizmus, mikor nem sokkal utóbb, 1775-ben, a Duna áradásakor azon aggódik, hogy a vén Ister a zsellérek földjeit, a jobbágyok csűreit lepi el. De túlemelkedik a humanizmus vonalán, mikor még jobban látja a közelgő másik áradást: azt, amely a gyarmatosító politika veszedelmeivel fenyegeti hazánkat. Az 1764—65-iki országgyűlés sikertelensége után Mária Terézia — mint már szó volt róla — a rendeleti kormányzásra tért át. Nemcsak a jobbágysors látszólagos enyhítése, s az Urbárium volt az igazi célokat jól leplező mozzanata törekvéseinek, a középnemesség ellenállását is meg akarta törni. A tőkésedés, az iparosodás, főként Szilézia elvesztése után s annak pótlására, az örökös tartományokban is megindult. A jobbágyokra szükség volt: másképpen Ausztriában, és más érdekből nálunk. A fölvirágzó Bécs, a koronatartományok gazdagodó városai szabad költözködésű jobbágyokat vonzanak műhelyeikbe, a földtelenítéssel kényszerítik is őket rá. Nálunk a gyarmatosítás a burkolt cél; az iparosodást Bécs érdekei szerint kell irányítani, a mezőgazdaságot — az uralkodó osztályok legfőbb jövedelmi forrását — az osztrák ipar nyersanyag-szükségletéhez kell igazítani s a jobbágykérdést is ehhez kell mérni. Barcsay jól látja, hogy mi történik, gyakran idézett két sora világosan mondja:

> Bécs pedig magában keresvén nagyságát,
> Lassankint csorbítja magyar szabadságát.[2]

Lehetetlen, hogy a tábori életből gyakran Bécsbe rándulásakor s a csak kis mértékben, töredékesen ránk maradt verses levelezésükben közte és Bessenyei között ne esett volna szó az udvari politika új és új fordulatairól, különösen, mikorra 1771-ben megjelenik Mária Terézia újabb vámrendelete, a gyarmatosítás felé egyik legjelentékenyebb lépése. Van fölfogás — én nem merném így magyarázni — hogy maga az *Ágis tragédiája* is mintegy felelet a vámrendeletre. De hogy a társadalmi harcot már észreveszi, annak az *Ágis*ban vannak emlékei: azt példázza az egész drámával, hogy (nálunk) «az igazság, ártatlanság és a gonoszság egymásközt szűntelen perelnek», azt sajnálja, hogy a királyi pálca vezérlő munkája a népek belső részeibe nem mindenkor hat. A *Tamás apostol* ajánlásában hangsúlyozza, hogy pusztáink «csak a munkások keze által kövéredhetnek.» Érzi a társadalom kavargását, figyeli a jelenségeket, de az igazi okokat még nem tudja. Barcsay emlegetheti előtte az új intézmények és új intézkedések végső célját — máris kialakulhat költőnkben egész élete folyamán megnyilvánuló keres-

kedelem-ellenessége — de ugyanakkor még udvari szemszögből a béke jólétét dícséri, annak örül, hogy a földet nem az elhullott vér, hanem a munka termékenyíti — nem lát sötéten. Neki most a béke a fontos, és Bécs a világosság.

Mert mindazt a teljes, az egész országot, az egész népet közelről érintő társadalmi mozgást csak az udvar életéből, az udvaron keresztül, vagy *leginkább* azon át láthatta. Ez eleve is bizonyos ellentétességet teremt törekvéseiben. A társadalmi változás kialakítja írói reformprogrammját, amely, még bizonyára nem tudatos és semmiesetre sem jegecesedett ki, de a reakció egyre merészebben kinyujtott csápjaival szemben kezdettől fogva a magyar haladást képviseli. A programmot azonban az udvari élet levegőjében kell kimunkálnia, és az udvari kapcsolatok belejátszanak célkitűzéseibe. Ezt az ellentétet még fokozza, hogy gondolkodása, alakuló művelődési programmja, politikai állásfoglalása éppen nem udvari természetűek, életrendje és körülményei viszont szorosan fűzik az udvarhoz. Nézzük meg tehát ezeket is közelebbről.

Olaszországi útja után jut voltaképpen közelebbi vonatkozásba az udvarhoz, sőt magához a királynőhöz.

Eddig csak föllebbvalói kedvelték, mert jó megjelenése volt, testőrnek teremtett szép szál ember, és komoly és példás magatartásával legtöbb társától különbözött, a legrokonszenvesebb testőrökhöz, Barcsayhoz és Sándor bátyjához állt közel, és kedveltje volt a nagytekintélyű Orczy Lőrincnek. Kevésbbé szerették őt azok a léha, tobzódó, könnyelmű társai, akiktől egész életmódjával elkülönült. Még Báróczi sem szívelte őt — történt-e közöttük valami, nem tudjuk — Kazinczy följegyezte róla, hogy «mindenkor elnémult, midőn Bessenyeire fordult a beszéd.»[3] Bessenyeiben most ébred reformprogrammja, alakul célkitűzése, amelybe csak kevés barátja pillanthatott bele — s a maga útját járta. Ennek az útnak a távlatában most közvetlenebb udvari kapcsolatok által nagy reménységek csillannak föl.

A testőrök legtöbbjének megvoltak a maguk szálai, amelyekkel kérésüket magánúton a királynőhöz tudták juttatni. Barcsaytól kezdve, akiről a fáma azt regélte, hogy a legbensőbb kapcsolatok fűzték egyik királyi hercegnőhöz — Kazinczy minden ilyen mendemondáról félszázad múlva is[4] emlékezik — az udvarhölgyeknek, de sokszor csak a szobalányoknak udvarolgató gárdisták mindig találtak módot, hogy valami bajból kimossák magukat, vagy valami kedvezményt elérjenek. Báróczi Sándor *Följegyzései*ben nem egyszer tárul föl az udvari életnek ez a cselszövésekkel, ellenségeskedésekkel burjánzó részletképe. Külön emlékezést szentel a főudvarmesternő komornájának, Jusztina kisasszonynak,[5] a testőrök kedves Jungfer Justeljának, aki utóbb Mária Terézia szolgá-

latában úrnőjével még «államügyek közé tartozó kérdésekről is» beszélgethetett, és nem nézve, hogy katolikus vagy protestáns-e az illető, sok testőrnek volt segítségére. A melegség, mellyel róla mindig szól, azt gyaníttatja, hogy Báróczi sem volt idegen a leánytól.

Bessenyeinek nem a Jungfer Justel volt a lépcsője, mely a királynőhöz vezette. De tovább is jutott, mint a többiek, Mária Teréziának egyik legkedvesebb embere lett, aki kéréseit személyesen adhatta elő az uralkodónőnek, magánbeszélgetéseket folytathatott vele, sőt megbízásokat kapott tőle. Az ajtót a királynőhöz — ez a maga korában közismert volt — báró Grass Frigyesné,[6] Schwinghamer Teréz nyitotta meg számára. Grassné ismeretségéhez pedig kezdettől való jóakarója, Kollár Ádám által juthatott. Van Swietennek ez az egyik legbizalmasabb embere és pártfogoltja — éppen irodalmi, de főként magyar vonatkozású ügyekben — már régóta tanácsadója a királynőnek, 1764-iki híres röpirata, amelyről már szó volt, bizonyára nem Mária Terézia tudta nélkül jelent meg; Grassné 1763-ban kerül az udvarhoz. Mindketten régóta benfentesek már, mikor Bessenyei is társaságukba kerül. Kollár tud költőnk lelkes és szorgalmas művelődéséről, része van benne; általa-e, vagy másképpen — a királynő lakosztályában, őrségen,— módja van rá Bessenyeinek Grassnéval is megösmerkednie. A legrégibb levélváltás Kollár és Grassné között, amelyben a testőrhadnagyról szó esik, csak 1772 decemberéből való,[7] de itt már Grassné róla, mint «unser bester Georg Bessenyei»-ről, tehát mint jólismert, kedves ismerősükről beszél.

Arról, hogy milyen volt a kettejük kapcsolata, ellentétesek a vélemények. Az irodalmi köztudat a legbensőbb viszonyról tud s ennek a hagyománynak forrása: Kazinczy Ferenc. Mikor Báróczi életrajzát írja, ismételten visszatér erre a kényes pontra, — Kis Jánosnak írja, hogy egyet-mást nem tárhatott föl nyíltan, «ilyen a Bessenyei és egy udvari-asszonyi favorite szerelme.»[8] «Bessenyei kedvében vala Báró Grásznénak, egy nagytekintetű udvari dámának.»[9] A színlelt diszkréció ellenére, az életrajzban mégis nyiltan beszéli, hogy «ez a Grászné a császárné előtt titkolt szerelemben volt az athlétai erejű Bessenyeivel; és hogy elkerülhesse a császárné gyanúját, azt adta elő, hogy ő Bessenyeit pápistává akarja tenni.»[10] Ez persze már Kazinczy hozzáadása; a szándékosság még kirivóbban mutatkozik meg Ráday Gedeon életrajzában, amelyben már képzeletét is szabadon csapongtatva, Grassnét túlságosan is erkölcstelennek festi: «Grászné megkülönböztetett kegyelmeivel élt a nagy Teréziának. Maga a császárné a legtisztább, legfeddhetetlenebb életet élte . . . erkölcsei tisztaságát a religiositás is őrzötte. Grászné együtt imádkozott a császárnéval, de a magánosság óráiban, titkos

összejövetelek által adott pótlékokat a kiállott erőszakért. Bessenyei György is azok számában volt, akiket ez a rossz asszony a maga örömeire kiválasztott. Hogy a virító egészségű és korú, atlétai növésű, igen szép képű s beszédű ifjú szemet ne szúrjon, azt hazudta a császárnénak, hogy Bessenyei nem látszik idegennek a pápistává lételtől. Azonban az apostoli órákon a szerelem adott leckéket, s Voltaire tanítványa Grásznéval a magyarországi intolerancia felől szólott, s szájába adta a csókok közt a bölcseség tanításait, melyeket asszonya előtt elmondjon.»[11]

Nem valószinű, hogy Grassné olyan álszent és olyan erkölcstelen volt, amilyennek az elfogult Kazinczy mondja. De hogy Bessenyei közelállt hozzá, s talán a szívéhez is, az való lehet. Csóka Lajos, aki Kollár Ádámnak Mária Terézia iskolareformjában kiemelkedő munkásságával is foglalkozott, még ennyit sem enged meg.[12] Szerinte Grassné, aki *legkésőbben* 1720-ban született, de meglehet, hogy Mária Teréziával egy esztendőben, 1717-ben, inkább mint egy anya a fiát szerette a szép külsejű, komoly, képzett s tanulmányaival hazájának használni óhajtó Bessenyeit.[13] 25-30 év korkülönbség volt közöttük, ismeretségük folyamán Grassné lassankint a 60. évéhez közeledett, majd azt is túlhaladta. Ennek a fölfogásnak csak azt a gyengéjét látom, hogy Grassné koráról nincsen pontosabb adatunk; ha Schwinghamer felesége 1721-ben meghalt — erre vonatkozik a legkésőbben 1720, sőt 1721 szül. év, — Teréz a második házasságból is születhetett. Fiatalabb korát támogatja az az adat is, hogy 1757-ben ment férjhez. Annyi bizonyos — erről még lesz szó — hogy Bessenyeinek valaki főrangú, az udvarhoz nagyon közelálló nővel volt szerelmi kapcsolata, s ez nem lehet más, mint az özvegy Grass báróné.

Kollár Ádám Ferenc volt minden valószinűség szerint a faluról Bécsbe került, tanulnivágyó ifjúnak első útmutatója. Grassnéval is megismerkedik az ifjú és — bármelyik értelemben — kegyeibe jut. Ettől fogva ketten versengenek a nemes törekvésű Bessenyei boldogulásáért s örülnek, ha érdekében tehetnek valamit. Grassné gondolata lehet, hogy az *Ágis tragédiáját* Bessenyei az uralkodónőnek ajánlja, az ő javaslata, hogy Mária Terézia Bessenyeit bíztassa egy neki nagyon megtetszett prédikáció magyarba ültetésére. Tíz esztendeig tart ez a kitartó támogatás, soha el nem feledkezik az ifjú ügyeiről. Hogy eleinte térítése is megfordúlt eszében, azt éppen a *Tamás apostol*-megbízás igazolja. Ilyenemű becsvágyáról későbbi időből is van megbízható adatom. De mikor látnia kell, hogy törekvései aligha jutnak célhoz, éppen olyan szivesen van segítségére a református ügyekben, mint az *Ágis*nál volt, s az ő következetes támogatásának eredménye lehet, hogy Bessenyeinek tárt ajtaja volt, ha a királynőhöz akart menni, hogy napközben is eljutottak

levelei Mária Teréziához s az uralkodónő rögtön válaszolt is. Éppen ilyen segítségére volt Grassné Kollárnak is, s gondja volt rá, hogy Kollár is mindíg jó véleményt adjon Bessenyeiről.[14] Mikor Bessenyeinek egy róla nyilván hízelgőn szóló, Kollárhoz írt levelét utóbbi suttyomban elolvasásra elküldi neki, boldogan köszöni meg a «bájos» (charmante) levelet.[15] Gyakran vannak hármasban vacsorán Grassnénál, mint három egymást megértő ember, akik közül Grassné az egyik iránt rajongó szeretettel hevül, a másikban a tudást és a királynő tanácsadóját igen nagyra tartja. Ezek a részletek valóban nem a Kazinczy csufondáros, rosszmájú felfogását igazólják; viszont a Bessenyeire belőlük áradó szokatlan nagy melegség a mellett szól, hogy Grassnét mindenképpen gyöngéd érzelmek fűzték Bessenyeihez, közelállt hozzá, és része volt sorsának irányításában. Főképpen az ő érdeme volt, hogy költőnk szinte bejáratos lett az udvarhoz s hogy Mária Terézia jóindulatú hajlandósága Bessenyei iránt haláláig rendületlen maradt.

Az udvarral így teremtett kapcsolat megkönnyítette dolgát, növelte becsvágyát és fokozta munkakedvét. Az a belső kényszer, amely őt kezdettől fogva állandó művelődésre ösztönzi, a társadalmi élet mélyén izzó mozgalmak, amelyek őt most irói alkotásokra egyre jobban késztetik, hogy a haladást hírdesse, így ágyazódnak be az udvari életbe. Egyfelől: szellemi kapcsok mindennél szorosabban fűzik a reformokhoz; másfelől: szilárd vonal vezeti Grassné és Kollár által a királynőhöz, aki iránt hódoló tisztelet fejlődik ki benne. Mégis, az udvarhoz való kapcsolatok írói érvényesülésében segítségére voltak, testőri hivatása megkönnyítette szakadatlan munkásságát.

A testőrségnél kötelességeit változatlan buzgósággal tölti be, de azért 1770-71-ben kétszer is kisebb büntetést kap; egyszer, mert vezényeltetésekor, tehát szolgálatában, szabályellenes, franciás fekete selyem nyakkendő volt rajta, egyszer meg — Sándor bátyjával együtt — azért, mert mint ügyeletesek nem vették észre (vagy talán csak nem jelentették?), hogy három társuk céltudatosan késett el az ájtatosságról, sőt a szolgálat átadásakor mindkettejüknél valami késedelmes lassúságot észleltek.[16] Ennél komolyabb mulasztása Györgynek sohasem volt, ellentétben Sándorral, akit éjtszakai kimaradásáért, sőt szerencsejátékért is megbüntetgettek.

Életkörülményeinek ismeretéhez tartozik, hogy már testőrkorában jelentkezik későbbi betegsége. 1770. április utolsó napjaiban s május első felében egy hétig beteg s utána egy hetet lábbadozik, a következő év augusztusában megint ágyban fekszik. Eleddig ez nem fordult elő, most a lovaglás és a munka alaposan megviselte. Szabadságon soha sem volt, otthon egész időben nem járt. Minden

üdülése két vezényeltetéséhez, az olaszországi úthoz és a pozsonyi szolgálathoz fűződik. Nem csoda, hogy az éjtszakázás egyszer-egyszer leveri lábáról. De ezalatt is van ideje elmélkedni s dolgozni.

7. BESSENYEI ÉS AZ ANGOL FÖLVILÁGOSODÁS

1763-ban, mikorra Mária Terézia háborúit befejezte, megjavult Bécs politikai viszonya Angliához. Az elkülönült szigetország iránt, ahová eddig többnyire csak protestáns diákok jártak, hogy tanulmányaikat ott folytassák vagy fejezzék be, vagy egy-egy utazgató főnemes vetődött el, most Bécsben megelevenedett az érdeklődés. A politikai és társadalmi viszonyokon kívül természetesen az irodalom is mindinkább szóbakerült. A már népszerű Voltaire sok bíráló megjegyzése is belejátszott az érdeklődés alakulásába, az angol műveltséget a császárváros nemcsak hogy francia szemüvegen át nézte, de maga az angol irodalom ismerete is francia fordításokból terjedt s ezek Bécsben is kezdtek megjelenni. A bölcsészek közül Newton, Locke és Hobbes, a költők közül évtizedeken át csak Shakespeare és Milton, Young és Pope munkáit olvassák, emlegetik. Másnak a neve nem is igen szerepel.[1] Az első, akit íróink közül e bécsi divat megfog, Orczy Lőrinc. Már 1761-ben Pope-ot együtt emlegeti Voltaire-rel; Miltonra Barcsay Ábrahám hívja föl figyelmét («Mit nem mutogattál, mire nem ébresztél? Miltonnal felvivél a hetedik égbe!»)[2]. *Neffton* és Young ismételten tollára kerül. Általuk, s még Millot és Voltaire által fordul fiatalon Bessenyei is a fölvilágosodó angol irodalom felé és lát neki, sok, a fejében kavargó történelmi és filozófiai olvasmány után, amelyekből tudnivalói még alig rendeződtek benne, a divatos íróknak, Youngnek és Pope-nak.

Egyenlőre csak egyik legégetőbb, gyakran szóbahozott problémájáról van szó, arról, amit önmagához írt versében[3] így fejez ki:

> Ki vagyok? mi vagyok? merrül s mibül jöttem?
> Hol voltam? s hogy esett, hogy világra jöttem?

Edward Young híres *Éjtszakái* (Night Thoughts on Life, Death and Immortality 1744.), legelterjedtebb és leghatásosabb műve bölcselkedő költemény, éppen a lét problémáiról elmélkedik. Hivatása szerint Young lelkész volt (a «kegyes» Youngnek mondja őt Szacsvay Sándor.) Felesége halálát siratva írta ezt a művét. Szomorú, mondhatni elegikus, sötét, komor hangulatokat fest, gyakori — nekünk már unalmas — erkölcsi oktatásokkal. Érzelmes előadása jól csatlakozik a divatos szentimentalizmushoz. Fölvilágosodottságára vall, hogy istenhite, a halhatatlanság gondolata puszta deizmusra épül,

s a halhatatlanságnak őt vigasztaló gondolata sem a vallásban gyökeredzik. Franciául az *Éjtszakák* Le Tourneuz fordításában terjedtek, ennek első kiadása 1769-ben jelent meg. Bessenyei hamarosan, ahogy franciául tanul, belemerül olvasásába, 1771—72 telén már fordítgat is belőle s a verseket elküldi Barcsaynak. A farsang sem veszi el kedvét és kitartását: «engemet Lorenzo (a farsang), tégedet Young üldöz» — írja Barcsaynak[4] — vagyis Barcsay szívesen mulatoznék, szórakoznék, de Young vonzza, költőnk egészen Youngnek szenteli magát, de a karnevál üldözi — s Barcsay válaszában figyelmezteti is, hogy egészségére vigyázzon, ne csináljon magából «eleven koporsót.»

Bessenyei az *Éjtszakák*nak csak egy részletét dolgozta át. Forrásainak ismerete híjján első fordításainak hűségéről vagy szabadosságáról nem tudtunk meggyőződni. Ez az első alkalom, hogy átdolgozásának módját ellenőrizhetjük. — Young kilenc éjtszakáját francia fordítója 24 részre osztotta föl; Bessenyei a 19. éjtszakát fordította le, «A jó erkölcsről,» nem szolgai módon. «A fordításban, ne gondold, hogy magamat minden szóhoz szorosan kötöttem, volna, *mit nem is akartam*. Ha megvan nálad a munka, előre mondom, ne is igyekezz fordításomat vizsgálni, mert nem fogod egyenlőnek találni. Nem hogy szórul-szóra nem fordítok; de gondolatrul gondolatra, dologrúl dologra megyek csupán magamtúl, melyeket tetszésem szerint alkalmaztatok az író gondolatjai *közé*. Azonban fogadom, hogy nem fogsz a fordításban kétféle elmét, gondolkodásnak módját tapasztalni. Ha reá szorítanának, hogy különböztesd mindenütt a magyar fordító gondolatait az anglius íróétul, majd nagy szorulásba esnél. Valahol látom, hogy a szép dolog nyelvünkön idétlenül esne, ott hozzá gondolok azonnal.» — A fordítás, e magyarázatnak megfelelően, nem szorosan szövegszerű — ennyiben szabad fordítás — de egészében, mondatról-mondatra, hű tolmácsolása Le Tourneuz franciájának.[5] Két évi nyelvtanulás után pedig annak tanusága, hogy Bessenyei már jól érti francia olvasmányait.

Az egészből később (1801) nagyobb részt, 13 éjtszakát — de előszava szerint Báróczi Sándor biztatására — Naláczi József, Zaránd vármegye főispánja, Bessenyeinek olaszországi útitársa, Bécsben lakótársa is lefordított. A lefordított részlet eszmemenete jól egyezik Bessenyei elgondolásaival. A történelem önzést és öldöklést mutat, az erő és erőszak jussán. Ez nem teremthet boldogságot: a bölcs ember boldogulását és az életben való gyönyörűségeit jó erkölcsei szabják meg, azokon épül a boldogság. Hírt, nevet vagy a mulatozás örömeit elveszítheti, vagyona nem kiséri el a sírba, de «vigasztalja» utolsó órájában is, hogy tiszta erkölccsel élt.

Az egyetemes problémákon is gyakran töprengő Bessenyei

természetesen nem elégedhetik meg ennyivel. Nemcsak erkölcsi oktatást, életelveket akar adni. A gondolatot bele is kell illesztenie a maga olvasmányi élményeibe. A megromlott emberi természetet, amely szembeszállt az örökkévaló igazsággal, s amelynek féktelen gonoszságát szemléletes képekkel festi,[6] élesen állítja szembe a jó erkölccsel, amely a boldogsághoz vezet. Mindezt még Younghöz hasonlóan, a megváltásba vetett, még rendületlen hit hatja át, sőt naivan még Youngöt is figyelmezteti, hogy ha az ember győzelméről szól, ne felejtse el, hogy az életnek felét a természet teszi, amely uralkodik az emberen. — A lét problémája, — hogyan, miért vagyunk — zaklatja a XVIII. század emberét, éppen úgy zaklatja, mint a XVII. vagy a XIX. századét, azt keresi Bessenyei is s ez is egy szál, amely őt a társadalom kérdéseihez vezeti. Befejezésül is azt hirdeti: «amit magadnak kívánsz, másnak is azt kívánd.»

Ez a fordítás — egy beleékelt bölcselkedő költeménnyel és magyarázattal megbővítve[7] — irodalmunk első Young-fordítása. Egy különösképpen divatossá lett[8] írónak alkotásaiból egy darabka, de jellemző mutatvány. Meglehet, hogy ez is nyelvgyakorlásul készült; de erőteljes nyelve s a gondolatok kiélezése tetszetős: aki fordította, jól értette az eredetit s ura kezdett lenni a nyelvnek.

Jobban és többet foglalkoztatta költőnket az angolos divatnak egy másik, hasonló bőszavúsággal elmélkedő, világhíres verses olvasmánya: Pope Sándornak (1688-1744) *Essay on man* c., 1733-ban megjelent tanítóköltemény, egyik leghíresebb, legsikerültebb munkája.[9]

Megint rá kell mutatnom Orczy Lőrincre, akinek Pope egyik kedves olvasmánya volt. Miként Youngöt jóval utóbb is sok figyelmére méltatja, de pl. Péczeli Józsefet lebeszéli a fordításról, Bessenyei utóbb igen kevésre becsülte is Péczeli Young-fordítását. Pope-ot gyakorta és nagy tisztelettel emlegeti, különösen Barcsayval váltott levelezésében. Hármasban is beszélgethettek róla, de valószínű, hogy így is Orczy hívta föl erre a munkára is Bessenyei figyelmét. Alig öt esztendővel azután, hogy Pope műve napvilágot látott, 1738-ban, ugyanabban az évben, mikor Newton bölcseletéről írta könyvét, már Voltaire dolgozta át franciába, prózában, teljesen önállóan, eredetijétől nem egyszer függetlenítve magát. Voltaire tetszését nyilván Pope ötletessége, szellemessége nyerte meg. Bessenyeit azonban nem Voltaire vezette el Pope-hoz: Voltaire szabad, az övénél is szabadabb átdolgozását csak jóval később ösmerte meg, egyízben hivatkozik rá. Annak a francia fordítónak a nevét, akinek verses átültetését használta, nem tudjuk. 1761-ben Bécsben is, Lyonban is, s 1763-ban Amszterdamban és Lipcsében jelent meg ilyen fordítás, ezeknek egyike volt költőnk kezében, hogy melyik, az eldöntetlen[10]. Harsányi a bécsi kiadásra gondolt.[11] A lyoniról

azonban nem tudott, pedig annak van egy érdekessége: az a Millot abbé fordította, akinek Bessenyei történeti munkáira mindvégig nagy hatása volt. Ennek is *Essai sur l'homme* a címe, mint a bécsinek s Bessenyei evvel a címmel nevezi meg fordítását. Még érdekesebb hogy van egy függeléke: «Un discours sur la philosophie anglaise." Ez annyit jelent, hogy Bessenyei már ebből is — Voltaire előtt — megismerkedhetett a fölvilágosodás úttörőivel. És semmi lehetetlen nincsen benne, hogy Bessenyei kezébe nem a bécsi, hanem ez a lyoni kiadás került. Sajnos, Millot fordításához nem fértem, ebben a kérdésben véleményt, ítéletet mondani nem tudok.

Bessenyei a maga átdolgozásáról szólva, azt mondja művéről,[12] hogy az nem fordítás, «hanem csak az anglus Pope Sándor gondolatainak magam módja szerént való követése, hol magam gondolatja sokkal több van, mint (amennyit) Pope-tól vettem.» Bizonyos, talán pataki emlékeiből ébredt filológiai érzékkel — amelynek nála egyebütt is nyomát látni — meg-megjelöli az átültetés közé ékelt maga gondolatait. E beékelések által a mű terjedelme mintegy a negyedrészével nagyobb lett. Az eredetileg négy levélre való fölosztást Bessenyei még alcímekkel tagolja.

Youngöt és Pope-ot egyformán szerette, «tudományt, bölcseséget» talált nálunk, mert száz sorukba «több bölcseség van, mint Vergiliusnál ezerben találtatik, ott is pedig, hol szentírásból semmit nem szóllanak, hanem csak természetből írnak.»[12/b]

Lássuk most magának a Pope-pal való foglalkozásának jelentőségét.

Pope Sándor, «a kis törpe», az angol fölvilágosodásnak egyik, jelentőségében Youngöt messze túlszárnyaló írója. Vallásos katolikus polgárcsalád fia volt, aki azonban honfitársainak katolikusellenessége miatt elhallgatta ezt, és annál inkább, mert korán barátságot kötött a meggyőződésesen deista Bolingbroke-kal, Stuart Jakab, majd Anna királynő miniszterével, akiben csupa ellentétes vonás mutatkozik; könnyelmű és pazarlóéletű főnemes volt, de kitűnő szónok és szellemes író. Szilárd deizmusa mellett nagyon hajlott a metafizikai gondolkodásra. Mint politikus, megteremtője volt az 1713-iki utrechti békének. Államférfiúi szorgos tevékenysége nem gátolta benne, hogy Pope-pal, Swifttel, Congréve-vel barátkozzék s filozófiai műveket írjon. Bölcseleti rendszerét inkább töredékes munkái tükrözik. A termékeny Pope-nak minket érdeklő munkája alapjában Bolingbroke rendszerének versbeformálása.

Mégis, a polgárember Pope másképpen, fölvilágosodottabban látja a világot, mint Bolingbroke, a főúr. Eltávolodik a metafizikától, mindössze egy isteni akaratot akar igazolni az emberek előtt. Ezentúl azonban elsősorban a társadalommal, a szabadság és az elnyomatás kérdéseivel foglalkozik. Az ő következtetései, szemlélete

visszhangzik előbb s erősödik utóbb Bessenyei írásaiban, akkor is, mikor azok a társadalmi viszonyok új alakulása és Locke tanítása által mélyebben szántanak. Ezért is van, hogy Bolingbroke-ról még élete végén is (*Az értelemnek keresésé*ben) csak azt emlegeti, hogy «írtóztató könyvet írt a váltságról és a revelációról», ellenben Pope műve mindíg kedves olvasmánya maradt, amely társadalmi fölfogásán is nyomot hagyott.

Az *Essay on man*nek elinduló pontja ugyanaz a kétség, mely itt-ott Youngben, de leginkább Bessenyeiben is fölmerül: a boldogságot az életben kell keresni és feltalálni. Isten kiismerhetetlen és kitanulhatatlan, de nyilvánvaló, hogy a világot — a természetet — tökéletesnek teremtette. Rossz csak az ember lett — az embert kell tehát vizsgálnunk. Pope Shaftesbury tanítását követi: a rossz elkerülhetetlen, de az erkölcsi jóval keveredik s vele harmóniába kerül. Az önzés az embereket gonoszságra hajtja (milyen jól esik Bessenyeinek, ezúttal csak először, hozzáfűzni a megjegyzést, hogy «Nagy Sándor és Julius Caesar nevezetes tolvajai voltak az emberi nemzetnek, kik, hogy koronát viselhessenek, elborították a földet vérrel»: de természetes adottságuk a társadalomnak, tehát a közösségnek tényezőivé sodorja őket.

> Ne gondoljuk, hogy a világ dühösködött
> Alkottatásakor, s mint ma, úgy öldöklött.
> Az ember életét természet oktatta,
> Mely a gonoszt, mint ma, akként nem tudhatta.
> A *magaszeretet*, s *társasági hívség*
> Lett bennük egyedül legfőbb kötelesség.[13]

A mű harmadik levelének végére tett jegyzetben még tovább megy: «az igaz *magaszeretet* soha úgy nem munkálkodhatik, hogy *közönséges* haszonra is ne fáradjon.

Itt alakul ki először (Pope-on át) Bessenyei társadalomelmélete s egyben társadalomkritikája is. — Az önzésnek és a társadalomhoz tartozás érzésének ez a harmóniája valósította meg azt az állapotot, hogy a józan igazság volt az úr,

> Nem részegített meg akkor a méltóság, . . .
> Trónusért nem dúltak pusztító fegyverek . . .
> Vasba verettetett rabok nem szenvedtek. . . .
>
> Régen a halandók élni jobban tudtak,
> Bujaságért eget és földet nem dúltak.

Evvel megmutatta kora társadalmának romlottságát is, amelyben az ember odafajult,

> Hogy mikor már mindent meggyőz dühössége,
> Magának lehessen kínos ellensége.

Míg a természet volt az úr, arra tanította az embereket, hogy vegyenek példát az állatokról. A méhekről való hasonlata találóan jellemzi, hogy

> Mennyi mesterséget tudnak az állatok,
> Miként igazgatják, őrzik s tartják magok!
> ... Királyok van természetektül,
> Soha az felettük nem kegyetlenkedik.

A természet példája adja az ősközösség világát, mikor «egyenlőül élnek gyüjtött javaikkal» s a társadalom elnyomás nélkül, békén élt és dolgozott. Sejt és sejtet valamit a természetes kiválasztódásról, szól az államról, mint az erőszak formájáról: a törvény akkor született meg, mikor az «uraság».

> ... egy kegyetlen magát felemelvén,
> Törvény lett. ...
> ... Népének cserépből istent csináltatott,
> Mellyel, amint tetszett, mindent imádtatott.

A teremtésnek célja, mondja másutt, nem *egy* embernek különös gyönyörűségeit nézni, hanem a világnak egyetemes rendjét, s azt egy kis résznek örömeért vagy bajáért meg nem bontja. Evvel a gondolatmenettel megy át Pope is az embernek a világhoz, az istenséghez való viszonyából az emberi boldogság útjaira: nem egyes emberé a boldogság — Isten nem ad egy embernek, külön törvényekkel boldogságot — csak a közjóé; a boldogság — ezt Young is hirdette — csak reménység, s nem a világ javaiban, hanem a józan észben és a józan szívben rejlik. Ez pedig nem a nemesi születéstől függ («érdem nélkül, atyád vérében lettél úr»), nem a nagyságtól, hatalomtól, hírnévtől, világi dicsőségtől, nagy tudománytól, hanem egyesegyedül a jó erkölcstől.

Ezeket a költői fejtegetéseket Bessenyei példákkal, és — szokása szerint — magyarázatokkal kíséri vagy egészíti ki. Érezte, milyen nehéz a megértésük még akkor is, ha költői mezben jelennek meg. Jegyzetei változatosak, színesek, érdekesek, egyben jó példái Bessenyei dialektikus gondolkodásának. A halált pl. úgy magyarázza, hogy az mindíg életet ad, semmit el nem veszt, csak változtat: «ő legelső mesterember a természetben, ki szűntelen gazdálkodik, hogy új terméseket szüljék. Egy gazda egy magot a földbe teszen, hogy az rothadjon el, s teremjen maga helyett sok magokat. Így ver a halál is mindent a földbe, hogy új életet adhasson. Kiáltson egy búzakalász a cséplőre, hogy miért veszi el tőle gazdag szemjeit; hogy őt aztán rothadásra hajítsa s belőle új termőföldet csináljon.» — Az ősgazdálkodással kapcsolatban a tudomány keletkezését is magyarázza, a szónak legtágabban értett, a gyakorlati tudást fel-

ölelő fogalmával: «Mikor az emberi nemzet gazdaságát kezdette, nem voltak a tudományok elterjedve. A mai csudálatos mesterségek e világnak titkaiban és az embereknek tehetségeikben nyugodtak. Valamit egy halandó kezdhetett, mind a természetnek érzésébül származott. Sem vasmíves, sem ács, sem csillagvizsgáló, sem szántóvető, sem iró, sem olvasó, sem úr, sem szolga, sem pásztor, sem számadó nem lehetett. Kiki külön kereste élelmét önnön természetének oktatásából. Nem magyarázták Pope-ok a világot, sem Montesquieuk nem voltak, kik a külső világi törvényeket (meg)hányhatták volna. Csak maga beszélt a természet, érzéseivel vezérelvén fiait magába elrejtett mesterségeire.»

A tudomány tehát Bessenyeinél teljesen az utilitarizmus jegyében áll, nem elvont elmélet, gondolatrendszer, hanem a társadalmi viszonyok változásának, az emberi boldogulásnak, a «közboldogságnak» hatékony tényezője. Ez az elég korai felfogása alapozza meg későbbi, aktuális alkotásainak (pl. a *Jámbor szándék*nak) fölépítését és zárt gondolatmenetét.

A fogalomkör további kifejtése és társadalomkritikai fejtegetése az őstársadalomhoz kapcsolódva így alakul:

> «Kezdetben oly veszedelmes engedelmesség nem volt, mint ma, mert, mivel a tudomány s mesterség kevés volt, bűn sem találtatott annyi, mint ma. Az öreg Atyák csupán csak a természettül vezéreltetvén, nem parancsoltak fiaiknak veszedelmeket: Az egész alattokvaló társaság egy volt: ők pedig, mint annak atyjai s fejei, engedelmességet mindenkor közönséges haszonra kívántak. Ha valamit vétettek, az a természetnek homályából, és a történetek hirtelen változása miatt eshetett meg; de eltökéllett szándékkal gonoszságra, s közönséges veszedelemre gyermekeiknek engedelmességüket nem kívánhatták: mint továbbá sokan cselekedtek, kik az alattukvalóknak engedelmességüket rablásra, tolvajlásra, s egész országoknak elpusztításokra kényszerítették. Így lett világunkban az engedelmesség is több józan dolgokkal veszedelmes; de nem magába romlott meg, hanem az emberi veszettségben.»

Pope-nak e szerint nagy része van benne, hogy a forrongó társadalmi viszonyok közepett hogyan alakul Bessenyei szemlélete.

A fordítás, mint láttuk, 1771—1772-ben készült, 1772 farasangján, talán húsvét előtt fejezte be. A könyv címe nem egyezik az angollal. *Próbája* tulajdonképpen azt mondja, hogy az embernek *vizsgálása*. (A második átdolgozásnak több ízben meg is változtatta a címét.) Különös, hogy a könyvet a kétes emlékű Niczky Kristófnak ajánlotta. Niczky, a későbbi országbíró, ekkoriban a hétszemélyes tábla bírája, akiről Kazinczy szép bizonyítványt állított ki: «gyűlölt és szeretett ember volt a maga korában, nagy-

nak hitte minden, jónak, akik közelebbről ismerték."[14] Egy rokona a testőrségnél szolgált; Bessenyei innen is ismerhette a tekintélyes embert, de azt is tudjuk, hogy Niczky Bécsben Beleznaiéknál is gyakran megfordult. Kazinczynak egy másik mondata pedig azt mondja, hogy «szabad gondolkodása és beszéde» gyanussá tették az udvar előtt, ahol — láttuk — éles volt a hangulat a «Freigeisterei» ellen: Bessenyei talán kereste is éppen szabadgondolkodásáért hozzá a kapcsolatot. Erre vall az ajánlás is: az előmenetelre (értsd: haladásra) való indulat készteti, hogy hozzá forduljon, neki ajánlja az Embernek Próbáját, mert ismeri valóságos emberi voltát: s ezt ő maga is, személye szerint, és «nyilván» megcsodálta: így kell érteni, hogy a kis ökörszem, mint mondja, a sas tollaiba rejtőzve akar fölemelkedni.

Az *Embernek próbája* Bessenyei első, nyomtatásban megjelent könyvei közt volt,[15] valószínűleg mindjárt a *Hunyadi László tragédiája* után jelent meg, mert annak jelentésében már emlegeti, hogy készen van. — A könyv fogadtatásáról semmi emlékünk nincsen, de van egy egykorú kritikánk egy francia levélben, amelyet a *Geschäfte der Einsamkeit* függelékében közöl: «Votre Poème, intitulé *Essai sur l'homme*, ouvrage philosophique, a l'imitation de Msr. *Pope*, est une Poème, que nous devons d'autant plus admirer, qu'on n'a encore jamais vu de pareils ouvrages dans notre langue. La force du génie, la clarté du stile et l'élévation des sentiments y sont également répandus à chaque passage. On y voit encora briller cette lumière philosophique, qui instruit par tout, et charme les esprit cultivés. Enfin, c'est assez de vous dire, que vous avez réussi en imitant le génie de ce grand homme.» Élete vége felé még egyszer visszatér hozzá.

Young és Pope munkássága idejében már régen lezajlott az angol nagypolgári forradalom, amely a gazdag kereskedők, bankárok és újnemes nagybirtokosok parlamenti győzelmével s az önkényuralom megdöntésével végződött, a néptömegnek azonban sem gazdasági helyzetére javulást, sem politikai jogokat nem hozott. A parasztmozgalmak, amelyek során az utopista Winstanley a társadalom átszervezését követelte s a magántulajdonnal együtt a vagyoni egyenlőtlenség megszűntetését, csak békés küzdelmekre szorítkoztak, és semmi célt nem értek. A király és a veletartó főnemesség, másfelől a kisebb középnemességtől s a kisnemességtől támogatott gazdag nagypolgárság között a XVII. század végén egyesség jött létre.[16] Az egyesség a királyi hatalmat letörte, a nagybirtokosok, kereskedők és bankárok kerekedtek felül, akik a gyarmatok kifosztásával és munkásaik kizsákmányolásával a század végén már a tőke halmozásában igen messze haladtak. Az egész évszázad osztályharca az 1688-iki kompromisszummal látszólag megpihent. Csak látszó-

lag, mert a mezőgazdaság mintaszerű fejlődése a kisparasztokat tönkretette, az iparos a kéziműhelyekben a tőkéseket szolgálta mint bérmunkás — a hamu alatt a parázs megmaradt. Egyenlőre azonban, az új gépek föltalálásáig, az egyesség s a gazdasági viszonyokban bekövetkezett javulás nyugalmat teremtett.

Az egyességnek, osztálykompromisszumnak részese volt a fölvilágosodás egyik legnagyobb alakja s a bölcsészetben is elindítója, John Locke.

A termelőeszközök gyors fejlődése, vele a gazdasági élet új, jobb helyzete s a társadalom új alakulása, amely a feudalizmust már megrendítette, szükségképpen idézi föl a világnézetek fölvilágosodását is.

A XVIII. század új világképet alkot, metafizikai eszmék helyett az emberi tudásban keresi az élet irányítását, a természetben egymástól függő és egymástól feltételezett dolgok összhangos funkcióját látja. Empirikus módszerhez folyamodik, és azt keresi, hogyan jut az ember a maga tapasztalati tudásához: ismereteink eredetét akarja megérteni. Mindennek alapvetője John Locke (1632-1704.) Tőle, aki tanításaiban végső fokon az Orczytól, Barcsaytól és Bessenyeitől sokszor emlegetett Newton természetismereteire támaszkodott, — indul el az irodalomban is a fölvilágosodás egész mozgalma. Mindjárt az egyesség után megjelent könyve — az emberi értelemről — hirdeti a szabadságjogokat, amelyek régebbiek, mint a társadalom, sőt a társadalom törvényei, mint korlátok, azért vannak, a társadalom azért szorítja korlátok közé magát, hogy szabadságjogait megvédelmezze. Hobbes azt tanítja, hogy az erősebbek zsarnoksága a természetes állapot, s az abszolutizmus a jogosult. Locke az alkotmányos monarchia hive, tagadja az Isten kegyelméből való uralkodás jogát s a hatalmat a nép törvényhozó testületével gyakoroltatja, a királyé csak a nép törvényeit végrehajtó hatalom. Ez a politikai liberalizmus alapvetése. Végül: Locke követeli először a toleranciát, amit Angliában katolikusok és puritánok évszázados politikai harca okolt meg.

Munkásságának ezek az eredményei minket Bessenyeivel kapcsolatban nagyon érdekelnek. Bessenyei egész társadalmi és filozófiai szemléletére a legnagyobb hatást Locke gyakorolta, a Locke-tól tanultak éltek mindvégig benne és fejlesztették a mi viszonyaink helyes szemléletét. Mindez már fejlődésének első határállomásán, a *Holmi* megjelenésekor kialakult benne. Mindjárt könyve II-VII. fejezetében a Locke-tól tanult kérdésekkel és ismeretekkel foglalkozik, Locke-nak az emberi értelemről írt könyvében az egész első rész az *idea innatat* tagadja, a «született tudományt», s teljesen a szenzualizmus álláspontjára helyezkedik. «Valamennyi gondolatot, tudományt magamban tapasztalok, mindaz vagy hallás, vagy látás, vagy

izlés, vagy érzés s tapasztalással szereztettek meg részemre. Gondolkozzon magában akárki, tapasztalni fogja, hogy sem Istenről, sem világról egyetlen egy gondolatot sem talál fel magában, «melyet érzésein kívül szerzett volna. Vagy hallani, vagy látni, vagy érezni kellett valamit, különben róla nem tudhatunk.» Mivel pedig születésünk előtt való gondolatainkra nem emlékezünk, pedig az anyaméhben fekvő kisded is él már, nem lehet velünk született tudásunk. Az észbeli megismerésen kívül van az istenhit, amely az értelmet túlhaladja; de az ésszel ennek sem szabad ellenkezésben lennie. (Mindez élénken emlékeztet Leibnizre is, hiszen már benne van az ismert tanítás, hogy nihil est in intellectu, quod non fuit antea in sensu.)

Locke-tól tanulta Bessenyei azt a felfogását is, amellyel már ekkor közeledni kezd a materializmushoz: a test és lélek összeműködéséről. A test a lét, a lélek az élet—tanítja később finom szójátékkal. Most immaterialis, testetlen, halhatatlan lelket különböztet meg a testlélektől.[17] Van tehát «vastagtest, testlélek és halhatatlan lélek.»[18] «Testlélek az csak, mi bennünk, mint tapasztalod, testi változások alá van vettetve.» Ellenben «hisszük, hogy testetlen lelkünk van, mely testünkben lakik, *tapasztaljuk*, hogy testünknek minden változásai egyenesen szaladnak lelkünkbe, és ellenben lelkünkből testünkbe hasonló út vagyon. Amely dolog testedet megéri, illeti, ugyanazon dolog szempillantásban lelkedet is megilleti. . . . ki bizonyíthatja, ha ezerszer Epicurus is, hogy a gondolat test? de ellenben ki magyarázhatja meg, hogy a test a nem testen micsoda úton munkálkodhatik?» De munkálkodik. «Meg kellene hát tudni, hogy az alkotó természet micsodás, és minémű egyessége van az alkotott dologgal.» E kérdések kétségek, amelyek keresik a bizonyosságot. Ezeket a kétségeket is Locke keltette föl benne.

Bessenyei, mint mondtam, lassanként közeledik a materializmus felé, korán foglalkoztatja annak lényege. «Materialista, ki Istennek, világnak—mondja—egy természetet ad, az Istennek eláll természetétől. Mikor érünk azon időkre, hol az emberek e részbe meg fogják magokat nyugtatni, és mindnyájan egy módon gondolkodni.» De maga sohasem lesz teljesen materialista: megtartja istenhitét és hisz,[19] ha sokszor deista értelemben is, egy darabig még hisz a lélek halhatatlanságában. Ebben is Locke kétségeibe kapcsolódik. «Locke, ez az emberi értelemnek nagy mestere, kérdésbe veszi, hogyha az Isten materiális dolognak gondolkodásra való erőt adhat-é, vagy nem. Ki felel meg neki? . . . E dologban bátorkodom írni, hogy egy materialista a lélek materialitásának elhitelével még annak halhatatlanságát halandósággá nem teheti.» — Az örök fejlődést hirdeti a *Mozgás* c. részben. «Minden dolog ugyanazon egy test itt e világban, és szűntelen szül, él és születik, azaz más-más formába öltöztetik . . ,

Nem lehet a nagy mindenben olyan eszköz, mely élhetnivaló, vagy éltethető erejétől egészben megfoszthasson.» Maga ez az elgondolás haladó szellemű volt. Ebben az időben (1770) jelent meg D'Holbachnak (Mirabaud álnévvel) *Système de la nature* c. könyve, a materializmus alapvető munkája, amely azt hirdette, hogy minden jelenség mozgás s ezt a mozgást is az anyag maga indítja el — természetfölötti tehát nincs. Ez a világszemlélet eltér ugyan akár az angol szenzualizmus, akár a francia rationalizmus deista hiveiétől, de maga a gondolat, — Mirabaut nevét a *Geschäfte der Einsamkeit*-ben említi, tehát ebben az időben olvashatta is — megfogta őt bizonyos mértékig.[20] «Valamennyi dolog e világon van, akár holtnak gondoljad, egy sincsen szűntelen való mozgás nélkül, írja a *Holmi*ban. Ha már az élet ... nem egyéb csupa mozgásnál, úgy meg kell engedned, hogy az egész természetben holt állat nincs. ... Élnek a plánták is, a füvek, a fák is. Ezekben tapasztalván a mozgó erőt, nem csudálkozhatunk. De nagyobb vigyázásunkat érdemlik azon eszközök, melyekben elevenséget nem hiszünk, és mégis mozgásban lenni tapasztalunk. ... Lásd hát végre, hogy a természet egy test, és egy szűntelen való mozgás, melyben magára nézve nincs halál, sem rothadás, hanem csak keverés, osztás és új, új forma.»[21] Így közeledik — a folytonos fejlődés szempontját is hangsúlyozva, — Locke tanítványa a materializmushoz. — Hogy Bessenyei államelméleti ismereteinek is Locke-ban van a gyökere, arról még lesz szó későbbi írásaiban, s külön kell foglalkoznunk a Locke-tól először hirdetett vallási türelmesség, tolerancia kérdésével is.

Egyik érdekes, gyakran erős érvül is használt problémája az *emlékezés* kérdése, amelyre még élete végén visszatér. Az emlékezet neki — látszik, sokat töpreng rajta — az agyvelőn egy láthatatlan erecskékkel, inacskákkal bevont kis tábla. (Így tanulta Platontól) Ha a vér gyors mozgása sűrűn elborítja, megzavarodik az okoskodás; a lázas beteg ezért kezd «eszén kívül» beszélni. Az emlékezésnek, «a lélek csudájának» ezt a magyarázatát próbálja meg a maga kielégítésére. Az idea innata tagadásakor már bizonyítéknak is láttuk: «Ha már a lélek, mihelyt teremtetik, gondol is, honnan van, hogy soha, sem születésünk előtt, sem azután tett gondolatunk eszünkbe nem juthat.» — «Mi módon ... bizonyítsuk velünk született tudományunkat az Istenről, ha arra soha nem emlékezhetünk, hogy voltak-e valaha bennünk addig, míg Isten ismeretére nem jöttünk hallás és látás által.» — Hogy lényegében mi az emlékezés, az számára mindig megoldatlan maradt. A *tudat* még nem tartozott fogalmai közé. De itt kell megemlékeznem egy, az angol fölvilágosodásból benne hamar kiérlelődött másik mozzanatról, deizmusáról.

Egyik kiadatlan levelében[22] — amelyet, úgy nézem, a hírhedt egyeki ügyben[23] Batthány Ignác egri nagyprépostho intézett (a

kéziratban csak *Egrinek* szól) — kb. 1775-ben azt írja: «Minden gyermek a maga szüleitől venné nevelését, pedig tapasztaljuk, hogy egy gyermekbe sem pap, sem oskola, sem mester vallást oly kéményen belé nem verhetik, mint szülei. . . . Innen kitetszik, hogy a házi nevelés mindenkor nagyobb erőt ad a hitre, mint az oskolák, univerzitások s filozófia, hol hitet a világ nem tanulni, hanem felejteni, kétségeskedtetni és únni szokta. Megvallom, hogy engemet gyermekségemben hívőnek egyedül szüleim neveltek: valamit mondtak, hogy őket természet szerint felettébb szeretem, azt az egész világ ellen is halálig igaznak hittem volna. . . . Ha hazamentem, s az atyámat s édesanyámat imádkozni vagy énekelni láttam, hallottam, ... ezerszer tettem fogadást, hogy mindig úgy fogok énekelni s imádkozni, mint ők.» — A Bessenyei-ősök mindig nagyon vallásosak voltak, s ezt kifelé is megmutatták: áldoztak felekezetük céljaira, építették, javították templomukat abban a községben, ahol laktak. De védték is kálvinistaságukat, szerepeltek a felekezeti mozgalmakban, egyházkerületi üléseken. Zsigmond bizonyára azért engedte gazdálkodásra szánt fiait a testőrséghez, mert alkalom volt rá, hogy protestánsok az udvarnál szerepelhessenek ugyanúgy, mint a katolikusok. (Hogy a protestánsoknak mégis időnként érezniük kellett itt-ott némi mellőzést, azt Báróczi följegyzéseiből tudjuk.) A testvérek közül Mihály buzgólkodik legtöbbet — még anyagi áldozatokkal is — a kálvinista ügyekben. A családban tehát nemcsak a vallásosság, de egy erős kálvinista öntudat is élt, s mindez megvolt Györgyben is, mikor Bécsbe került.

A császárvárosban hirtelenében megváltozott minden. Mihály bátyja hasztalan érdeklődik leveleiben vallásossága iránt — a külső körülmények is beleszólnak, belsőleg pedig a könyvek és az elmélkedés új utakra terelik. Kálvinista istentiszteleteken alig vehetett részt — az evangélikus testőröknek megengedték, hogy havonta egyszer Sopronba mehessenek — de szolgálatilag ott kellett lennie minden katolikus szertartáson, körmeneten, ünnepségen, legjobb esetben sorfalat kellett állnia. Csak példaképpen említem meg, hogy pl. közvetlenül olasz útjukról való bevonulások után a parancskönyv szerint «Kirchendienst» vár a két Bessenyeire (Boldizsár már hazament) gyors egymásutánban október 8-án, 15-én, november 1-én, 10-én, 12-én — a családi otthon légköre után ennyire távoljut minden kálvinizmustól.

Ugyanakkor körötte Bécs fölvilágosodott levegője, Van Swieten törhetetlenül egyházellenes álláspontja, Sonnenfelsnek a művelt társadalom minden rétegén megmutatkozó hatása, Orczy Lőrinc franciás szelleme, Barcsay pantheizmusa árasztja el és Kollár Ádám buzgón és szivesen bocsátja rendelkezésre a könyveket, amelyek a lét problémáiról szólnak, a természetről, test és lélek

egymástól függéséről: Bessenyei az otthon vallásosságából márólholnapra ráébred a deizmusra.

Az angol fölvilágosodás, Locke-kal az élen, eszméltette rá, Youngben és Pope-ban is találkozott vele. Istenhívő maradt, mert filozófiai mesterei is azok voltak, azonban — Locke-ban és Voltaireben — még erősítést kap a maga istenhitéhez.[24] Eléggé ismeretes, hogy Voltaire deizmusa mellett is lándzsát tör. «Panaszolkodik sok helyen — úgymond — hogy őtet hitetlennek, atheusnak tartják; megmutatván erős okokkal, hogy atheusság eszetlen embert illet, és hogy gondolkodó lélekkel ugyanazon léleknek kútfejét tagadni lehetetlen, azért nyilván vallja, írja, hogy Istent ismér, imád, tisztel.» Voltaire deizmusa a Bessenyeié is. E mellett azonban elszakadt minden vallástól, dogmától, és szertartástól egyként. A *Toleranciától* a *Tariménes*ig szivesen gúnyolódik, különösen a katolikus tanokon, de később nem kiméli a kálvinizmust sem, s Voltaire példájára a legélesebben egyházellenes az álláspontja. Ebben a kérdésben — az engesztelhetlen Van Swietennel az élen — a fölvilágosodás Bécsben egységes volt — felfogása sohasem változott; de a papság ellen harcolva, egy hazulról hozott pápista-gyűlölet még akkor is kicseng munkáiból, mikor a vallási türelmességnek szinte apostolává szegődik.

Deizmusa annak minden változatát átéli. Jelentkezik, ritkán mint monotheizmus, — Barcsayhoz hasonlóan, pantheista vonások is mutatkoznak nála, de — s ez a legáltalánosabb — az agnoszticizmusnak is vannak nyomai. Az otthoni vakbuzgóságból így lesz *ész*szerű istenhívő dualista, aki a teremtésben látja isten művét, de minden mást a természetben keres. Élete vége felé töprengéseiből egyességet köt agnosztikussá vált istenhite és a materializmushoz közelálló természetfelfogása között.

8. BESSENYEI ÉS A FRANCIÁK

A fölvilágosodás angol úttörőin kívül természetesen egyidejűleg terelődött Bessenyei figyelme követőikre, a franciákra is.

Franciaország a XVIII. században még egészen a hűbériség világában élt, szinte közel a középkorhoz. A jobbágy «dézsmá»-ja a termés egy negyede volt, a papi tized éppenúgy megvolt, mint nálunk. A paraszt a földesúr ellen panaszt nem tehetett, pörös ügyekben maga a földesúr döntött. Adó fejében elvitték a paraszt termelőeszközeit és állatait. Ha a paraszt meghalt, utódai csak váltság fejében jutottak az örökséghez. Az iparban virágzott a céh-rendszer s a kiváltságos osztályokban is réteg-ellentétek tomboltak. Az udvarhoz húzó nagybirtokos osztály szembenállt a vidéki közép-

és kisnemességgel, dúsgazdag főpapok falusi szegény plébánosokkal. A gazdagpolgárok a feudális abszolutizmus rendszerét tartották a maguk érdekében a legjobbnak. A nincstelen parasztok százezrei kóboroltak, csavarogtak, raboltak, a falu népe nyomorgott. Éhínségeknek ismétlődő parasztfölkelések voltak a következményei. A társadalom érőben volt a kirobbanásra, mikor az angol találmányok a francia termelési viszonyokat ilyen állapotban találták.[1]

Ennek a kirobbanásnak előkészítői voltak a fölvilágosodás francia hirdetői, a feudális abszolutizmus első támadói, Voltaire, Montesquieu és az enciklopedisták, az utóbbiak közül különösen a fiatalabbak, a materializmusnak is hirdetői. Az osztályharc jelentőségét még nem látták. Egészükben azt hirdették, hogy a társadalmi fejlődés csak a szellemi haladástól függ. Gyakorlatilag azonban a feudalizmust s annak erős támaszát, az egyházat ők kezdték, és pedig élesen támadni. Ők vittek életet az angol tanításokba s náluk fordult az elmélet gyakorlati, a társadalmi kérdésekkel alaposabban foglalkozó irányba. A századnak talán legnépszerűbb, legolvasottabb írója, Voltaire is Locke tanítványa volt. (Eckhardt Sándor véleménye szerint[1a] Bessenyeit Locke-hoz is Voltaire olvasása vezette el, véleményem szerint talán Millot-é is.) Elsősorban az udvarhoz közelálló, Bécset gyakran járó főnemességünk, de a művelődés felé forduló s az egyház világi törekvéseivel szembenálló köznemesség is Voltaire művein épült.

Bessenyei hamar megszerette későbbi mesterét. Vallja, hogy a franciát jól kell értenie annak, aki Voltaire-t ismerni akarja, műveit szorgalmasan és figyelmesen kell olvasnia s még így is kevesen akadnak, akik róla ítéletet mondhatnak. Munkáinak java 36 kötetbe van foglalva. «Mondhatom — írja — hogy másoktól kölcsönözvén mind a 36 könyvet, figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által-olvastam.»[2] Mégis, Voltaire hatását Bessenyeire az irodalomtörténet hosszú időn át túlhangsúlyozta. Beőthy Zsolt tanította először, hogy «soha író nem gyakorolt íróra mélyebb és állandóbb befolyást, mint amilyen Voltaire-é volt Bessenyeire.... Vonzza, csábítja, követésre és utánzásra ingerli őt. ... Valamennyi dolgozatának tárgya, formája, célzata szoros összeköttetésben mutatkozik vele.»[3] Magyar Voltaire-t kezdtek benne látni, sőt Voltaire-nek csak magyar visszhangját.[4] Ma már tudjuk, hogy mindez túlhajtása a valónak. Bessenyei fölvilágosodása filozófia dolgában sokkal közelebb állt Locke vagy Robinet, Montesquieu sőt Rousseau szelleméhez,[5] mint a fernay-i «remetééhez», Nagy Frigyes barátjáéhoz. S annál inkább, mert Voltaire filozófiájában tudvalevőleg sok eredetiség nincs.

Nem tagadhatni azonban Voltaire-nek és alkotásainak példájával, műfajaival, módszerével tett hatását Bessenyei irányításában és sajátosan a *szépirodalmi* műveire; Voltaire-nek nagy része

volt Bessenyei papság-ellenes éles írói magatartásában, a fanatizmus és a babona ellen való harcban, és talán a szellemes franciának ötletessége, iróniája, sőt maró szatirája tükrözik Bessenyeinek kevéssé méltatott humorában. Első alkotásainak nagyobbik, irodalomtörténeti szempontból jelentősebbik csoportjához, a tragédiákhoz jórészt Voltaire karján jutott el. De, persze, hatással voltak rá színházi élményei is.

Először Milanoban találkoztunk vele színházban.[6] Ott bizonyára operát hallgatott, hiszen nagy zenekedvelő volt. Láttuk, hogy bátyját még olasz útja előtt tájékoztatja a hegedűben való előmeneteléről. Ányos is elemlegeti szép játékát:[7]

> Hányszor, midőn Zefir pihegő szárnyával,
> Röpdöz ablakodnál estvél homályával,
> Búra fakad szived hegedűd hangjával! . . .

Bécsben is eleinte, míg nyelveket nem tudott, bizonyára inkább az operába járt. Mária Terézia azonban gyakran küldött a testőröknek 30-40 színházjegyet; táncolni a Vigadóba elmehettek, a német színházban táncolniuk nem volt szabad: ott, úgy látszik, a közönség nem volt «megfelelő» tiszti társasághoz. A színielőadásokra a királynőnek — egy 1762-iki parancs szerint — csak az volt a kikötése, hogy a testőrök ott kifogástalanul öltözve, jól fésülve és behajporozva és teljes illendőséggel jelenjenek meg. A franciás hajviseletet — ezúttal utóljára, hangsúlyozza a parancs — szigorúan eltiltja. Hogy az intézkedéseknek nem sok foganatjuk volt, azt bizonyítja, hogy alig két hónap múlva még erélyesebben meg kellett ismételni. — Már csak társaival is, meg a nyelvtanulás kedvéért Bessenyei is gyakran járhatott színházba. S Olaszországból visszatérve, mikor francia-tanuláshoz fogott, most már több időt fordított a francia színházra is.

Bécsben a divatos franciás művelődés a század derekán megteremtette a francia színházat is. Eleinte, 1744 farsangjától fogva működő előadások folytak, többnyire főúri lakásokon, főúri szereplőkkel, nem egyszer Mária Terézia jelenlétében.[8] 1752-től azonban már francia színészeket hoztak Hollandiából, akik első balsikereik után mégis megnyerték a nagyúri közönség tetszését s csakhamar a Burgtheaterbe költöztek be; Hébert igazgatót maga Eszterházy Ferenc, a kancellár irányította (utóbb Kaunitz is részt vett belőle), Durazzo gr., majd egy olasz kalandor, d'Afflisio igazgatása után a vezetés Koháry János kezébe került éppen abban az időben, amely minket legjobban érdekel, 1770-1772., mikor már Bessenyei is érdeklődéssel hallgathatta francia darabok előadását. (1772-ben, főleg anyagi okokból, részben azonban Sonnenfels egyre

népszerűbb nemzeti szempontjai miatt, a francia színház megszűnt s a társaság Velencébe költözött.)

Bessenyei a színházban Corneille és Marivaux-darabokon, és Molière *Médecin malgré lui*jén kívül főként Destouches- és Voltaire-darabokat láthatott. Ez utóbbi két költő drámái adták a műsor gerincét. Voltaire-nek több, mint 20, s ezekből 1768-1772-ig is 15 drámáját adták elő, köztük első tragédiáját az *Oedipe*-et, továbbá a *Mahomet*et, az *Alzire*-t, a *Mérope*-ot vagy a *Zaire*-t. Vagy itt, vagy már szintén a klasszikus francia drámairodalomnak szellemét tükröző német színházban kapott kedvet verses tragédiák írására. 1770 végétől, talán csak 1771 elejétől 1772-ig, két esztendő lefolyása alatt írta meg három tragédiáját, a *Hunyadi László*t, *Buda tragédiáját* és az *Ágis*t.

Az elsőt még 1770-ben, esetleg 1771-ben írta.[9] Az előbbi év második felére azért gondolom, mert a végén olvasható *Jelentés* szerint megjelenésekor már készen van a *Buda tragédiája* is, ennek a Ráday-könyvtárban őrzött kéziratán pedig rajta van az 1771. évszám.[10] Ha a Buda tragédiája 1771-ben készen van, akkor a Hunyadi Lászlót már előző év végén írhatta. — A közfelfogás is tudja, hogy e két drámáját az *Ágis tragédiája* előtt írta,[11] de az a téves, évszázad óta élő és mindúntalan ismételt megállapítás vált köztudattá, hogy a három közül elsőnek az *Ágis* jelent meg.[12] Tetszetős volt ez a «megállapítás» azért is, mert érvényesült vele Beőthy Voltaire-párhuzama: «Voltaire egy, a görög mondából vett drámával, *Oedipus*-szal nyitotta meg költői pályáját 1718-ban; Bessenyei is, félszázad múlva, 1772-ben, tragédiával lép föl, melynek tárgyát a görög történetből merítette.»[13] Függetlenül attól, hogy Bessenyeinek első könyve volt-e, jogosan számítják az *Ágis*tól a magyar irodalom megujhodását, mert megjelenése az osztályellentétek kiéleződésének ideje,[14] a feudalizmus elleni harc kialakulásáé. Ennek csakugyan szinte jelképesen is, de tárgyával is méltó elindítója az *Ágis*. Valójában azonban Bessenyei elsőnek a *Hunyadi László tragédiáját*, és nem az *Ágis*t bocsátotta közre. Riedl Frigyes mutatott rá először[15] a *Geschäfte der Einsamkeit* már emlegettem francia levelének arra a helyére, hogy «la Tragédie de *Hunyadi* n'a pas eu le même sort. C'est un petit ouvrage, *le premier essai* de votre génie.» Ez persze csak annyit mond, hogy ezt *írta* Bessenyei elsőnek. A kutatás figyelmét azonban — miért, miért nem — elkerülte magának Bessenyeinek Beleznai Miklósnéhoz intézett Ajánló Levele, melyben világosan megmondja, hogy «*Hunyadi László Tragédiáját eresztem legelőször világosságra*, melynek védelmére a Méltóságos Asszony kegyességét bizonyosabb segedelemnek találtam,» t. i. mint az idősebb férfiakét, akik az ifjúság dorgálását már megszokták. «Az ifjúságnak pedig olyan makacssága szokott lenni, hogy amely cselekedetét egy olyan

asszonyi méltóság, kit tisztel, — igazol s helybehagy: azt rossznak előtte többet a világ oskolás lelke sem teheti.» Van azonban egy, talán még döntőbb érv arra, hogy — nemcsak a *Hunyadi László*, hanem *Az embernek próbája* és az *Eszterházi vigasságok* is megelőzték az *Ágist*: ez annak az adatnak ismerete, hogy az *Ágis tragédiája* csak 1772 karácsonyára, *legkorábban* december első napjaiban jelent meg.

Grass Frigyesné 1772. december 4-én írja — szokott udvari és dagályos stílusában — Kollár Ádámnak, hogy Bessenyei az ő tragédiáját Mária Terézia elé terjesztette, s Mária Terézia a műről Kollár véleményét kéri. A minket nagyon érdeklő részlet szó szerint így hangzik:[16] «Unser bester Georg Bessenyei hat seine Tragoedie Ihro Majestät untertänigst zu Füssen gelegt,[17] worüber Ihro Majestät ein sehr gnädiges Wohlgefallen gezeiget. Allein da Ihro Majestät die ungarische Spache nicht verstehet, so befahl sie mir Euerwohl zu sagen, dass Höchstdieselbe von Euerwohl verlanget, und Ihr sollten zu wissen machen, wie Sie solche finden, indem es Ihre Majestät freuet, dass sich diese jungen, adeligen Kinder auf solche vernünftige Sachen verlegen, welches zu wünschen, dass es mehrere täten; und wenn solche Tragoedie von Euerwohl approbiret, so wird Ihre Majestät sehr content darüber sein, und wird solches meinem besten, gescheiten Bessenyei zu seinem grossen Lob und ferneren Glücke bei Ihro Majestät sein. Euerwohl sollen dieses nur schriftlich mir übergeben, dass ich es Ihro Majestät übergebe. Nun bin ich recht erfreut. Dadurch wird dieser junge Mann noch mehr angeeifert in seinem so schönem Vornehmen fortzufahren. . . . Ich recommandire Euerwohl diesen Officieren, . . . der so solide denket und sich auf solche vernünftige Übungen verlegt, dazu noch betrachten: aus freiem Willen, denn *angehalten dazu werden sie bei Noble Garde nicht!*» — Ez a levél sok mindenre rávilágít. A sorok között is kiolvashatni, hogy az *Ágis* sorsát Grassné vette a kezébe és sok mindent tett föl erre az egy kártyára. Ő járta ki a Bessenyeire e levélben is hízelgő adatokkal, hogy művét Mária Teréziának maga nyujthassa át. A királynő az ő megbízható és hozzáértő emberének, Kollár Ádámnak véleményét akarja, még hozzá *írásban* megkapni. Grassné, aki a kívánságot Kollárhoz közvetíti, mindjárt azt is megpróbálja elintézni, hogy Kollár véleménye nagyon jó legyen, mert ettől függ ennek a «legjobb, okos Bessenyeijének» a sorsa. Itt az alkalom, kedveltjét Mária Terézia kegyeibe juttatni: minden tőle telhetőt megtesz érte. Sikerül.

Már most az a kérdés, hogy az *Ágis* kinyomtatva, vagy kéziratban került a királynő elé. Ha a kész könyvet vitte oda — nyilván az első példányt — akkor az december 4-én jelent meg. Grassné bizonyosan mindjárt a kihallgatás után kapja s közli az intézkedést

Kollárral. — Ez azonban a kevésbbé valószinű. — Mikor a következő év tavaszán Bessenyei magának a királynőnek egyenes kívánságára lefordítja magyarra a *Szent apostol Tamás*ról szóló prédikációt (bizonyára megint Grassné tanácsára), a fordítást *kéziratban* kell benyujtania, a királynő azt is Kollárral vizsgáltatja át és csak az ő ismételt javaslatára, bizonyos huza-vona után egyezik bele, hogy Bessenyei azt neki ajánlja.[18] Nem lehet föltenni, hogy az *Ágis tragédiáját* Bessenyei a királynő tudta, előzetes hozzájárulása nélkül merte volna Mária Teréziának ajánlani s az így kinyomatott munkát tette volna az uralkodónő «lábai elé.» A kihallgatáson minden bizonnyal a kéziratot nyujtotta át és engedélyt kért az ajánlásra: az óvatos Mária Terézia *azért* kéri az *Ágis*ról előbb Kollár véleményét. Ha pedig ez így volt, akkor az *Ágis* nyomtatásban csak kb. karácsonyra jelenhetett meg, másik három, 1772-ben megjelent könyvének ezt meg kellett előznie.

Nem jelenhettek meg az *Ágis*szal egyidőben sem. Mert az *Eszterházi Vigasságok*hoz csatolt *Tudósítás*ban, mint ismeretes, Bessenyei már szinte «visszaszívja» a *Hunyadi László*t, «mivel sok olvasók benne, mint értettem, nyughatatlankodnak», annak megjelenése óta sok időnek kellett eltelnie. Az eszterházi vigasságok 1772 júliusában folytak le. Füzetkéje róluk (s Delfénról) hamarosan azután jelenhetett meg; az *Ágis*t e szerint csak ősszel fordította, a *Hunyadi László* «jelentésében» még szó sincs róla: akkor már készen van a *Buda tragédiája*, a *Hunyadi-eposz*, az *Embernek próbája* és egy (azóta is elveszett) Homerosz-fordítás.

Barcsay Ábrahám «patai kunyhójából» 1772. március 24-én kelt verses levelében arra kéri Bessenyeit,[19] hogy ne temetkezzék el a szomorú Youngben, s ha *Attila s Buda szomorújátékát* már elkészítette, örvendeztesse meg Thália kedvével Comusok hajlékát. Ekkor még nem tud róla, hogy a *Hunyadi László tragédiája* megjelent.[20] Nem tudja, hogy a *Buda tragédiája* is már 1771-ben készen volt. Közvetlen forrásból tehát nem lehet a könyvek megjelenési idejére következtetni. A fentiekből azonban, azt hiszem, bátran kimondhatjuk, hogy Bessenyei a *Hunyadi László*val 1772 tavaszán lépett föl. Ez volt a nyomtatásban megjelent *első* munkája. Ezt követte hamarosan *Az embernek próbája*, augusztusban vagy szeptemberben *Az eszterházi vigasságok* s csak karácsony körül az *Ágis*.

9. ELSŐ TRAGÉDIÁI

Bessenyeit a három tragédia írására szinházi élményein és Voltaire példáján kívül más tényezők is ösztönözték. Ami pataki tanulásából és otthoni olvasmányaiból legjobban hiányzott neki:

az egyház- és a bibliai történeten túl a magyar és a világtörténet, azt most mohón pótolta. A magyar multból Nagy Lajos s nála is jobban a két Hunyadi ragadták meg legjobban a figyelmét. Nagy hősökhöz ismételten méri Hunyadi Jánost s azoknál is nagyobbnak tudja. Szépirodalmi első nagyobb alkotásai között ott szerepel *Hunyadi László tragédiája* és a Mátyásról szóló eposz, amelynek kiadását a cenzúra nem engedélyezte. Nem sokkal utóbb Hunyadi János történetét írja meg. — De hogy nemzeti tárgyú drámákhoz fog, annak történeti érzékén kívül a Sonnenfels József ébresztette mozgalom is oka lehet. Lázár Bélának egyenest az volt a véleménye, hogy Bécs és Sonnenfels, nem pedig Voltaire irányították Bessenyeit a dráma felé. Valóbbszínűnek látszik, hogy a franciát imádó Bessenyeire inkább hatott az a körülmény, hogy irodalmunk ebben az időben a dráma körül jegecesedik, hogy a szinházban valóban nagy klasszikusok remekeit adják, kellett, hogy hasson rá a Voltaire- és Destouches-áradat — drámáinak születését nem lehet Sonnenfels köré szigetelni. Viszont, hogy történeti, sőt nemzeti hőst választ drámájának tárgyául, azt egyformán tulajdoníthatjuk Voltaire példájának és Sonnenfels elveinek; Sonnenfels hirdette, s tehette Bessenyeiben öntudatossá, hogy a költő célja nemzetére hatni s ezt csak nemzeti tárggyal érheti el. Sonnenfels erőteljes küzdelme a francia színészet ellen s a német színészet uralomra jutásáért szintén megfoghatta a gondolkodását: magyar színdarabokat kell írni, magyar témával, magyar hősökkel. Így indul el a *Hunyadi László tragédiájá*val.

Cselekvénye szegény. Voltaképpen néhány jelenet: I. Az özvegy Hunyadiné félti gyermekeit az eskü s a királlyal való újabb találkozás után is; hívüket, Rozgonyit azonban éppen bátor szókimondásáért a király kegyelmébe fogadja; Gara nádor, a «kiskirály» féltékenységből és hatalomvágyból Hunyadi László halálát kívánja s leányát, Hunyadi aráját figyelmezteti, hogy Hunyadi gyilkos és fejvesztés vár reá. Rozgonyi Garával is szembeszáll. II. Szilágyi Erzsébet megérzi a veszedelmet, legfőként a király ingadozó jelleme miatt:

> Igaz, hogy a király hozzánk már kegyelmes,
> De tanácsának is igen engedelmes.

Sejtelme megokolt. Gara nádor, Bánfi Pál támogatásával a tanácsban kiküzdi Hunyadi László halálraítéltetését s a király — hosszas töprengés és habozás után — aláírja a tanács halálos ítéletét. Az izgalmaktól maga a nádor is elalél, Bánfit pedig a jövendő kétségei gyötrik. III. Hunyadi — külön-külön jelenetekben — elbúcsúzik mátkájától, Rozgonyitól, anyjától és Mátyástól — különös, hogy halálos ítéletét már tudja, de szabadon jár-kel és búcsúzik — egy

«vezérfegyveres» a «testőrző vitézekkel» érte jön s Mátyással és Rozgonyival együtt elviszi. Néma jelenetben látni, amint a megkötözött Hunyadi Lászlót nagy csendben egy kapun át elviszik, végül «egy tévelygő magyar» izgatottan hozza a hírt, hogy

> Megölték Hunyadi Lászlót ártatlanul,
> Ötször vágták fejét szegénynek, gyilkosul.
> Gyilkosul életett, méltatlan veszett el,
> Ah mely nagy kárunk lett ma az irigyekkel.

Kezdetleges és naiv. Gottsched színpadi reformjából, inkább csak a látott német színdarabokból, annyit tanult el, hogy az írónak a dráma tárgyául «Haupt- und Staatsaktion»-t kell választania, távoli vagy éppen antik világból. A francia hármasegységre is tekintettel van. Voltaire-i benne, hogy a szerelem a darabban alig jut szóhoz s hogy Hunyadit nem a nyílt szinen végzik ki: vérnek nem szabad a színpadon folynia. Voltaire-i a dráma formája is: verses alexandrinusok folynak benne mindvégig, kevéske hibával, de egyhangúan. A szindaraboknak akkor divatos céljait is tükrözi, s ezt az ajánlás is hangoztatja (talán jobban, mint a darab). Az egyik, hogy a hős iránt csodálatot kell kelteni. «A festő Bessenyei György. A tábla — a kép — Hunyadi László ... két oly magyar ifjú (az egyik 26, a másik «mintegy» 25 éves), kik mindketten nemzetük dicsőségének előmozdítására igyekeztek.» Ez a dráma «morális» célja. A másik a szentimentális. A nézőt meg kell hatni, részvétét föl kell indítani — a comédie larmoyante parancsa szerint: még a vígjáték nézőjének is könnyeznie kell[1] — «ha szíve, írja az ajánlás, Hunyadi Jánosné anyai keservében édes fájdalmakat és kegyes megilletődést érezhet, én szerencsés leszek munkámmal.» Fokozza a néző vagy olvasó meghatottságára való törekvést az utolsó felvonásban Hunyadi Lászlónak folytonos, mindenkitől való búcsúzkodása.

Ez a két indíték pótolja a tragikumot, amelyhez Bessenyeinek további darabjaiban sincsen érzéke. A tárgy maga többféleképpen nyujtott volna rá alkalmat. Hunyadi Lászlót magát tragikus sorsú hőssé tehette volna, ha a magyarság jövőjéért harcol meg Czilleyvel (ezt a gondolatot Rozgonyi érezteti). Tragikus mag rejlik szerelmének történetében is. E helyett hatásosnak tetsző, alapjában unalmas monológok lassítják a dráma menetét. Ezeknél a gyöngéinél jobb az alakok színezése. Bessenyei gondolata, hogy a drámákban divatos intrikus szerepét Garára ruházza. Jól rajzolja Rozgonyiban a haza és a Hunyadi-ház rendületlenül hűséges, jellemes és tisztánlátó emberét: a kettőnek szembeállítása sikerült ötlet, s még ügyesebbé válik azzal, hogy a királyt egy fokkal jobb, belátóbb embernek mutatja be, mikor Rozgonyival megbarátkozik, és szinte párhuzamosan mutatja meg Rozgonyi ellentétét a jellem-

telen, nagyravágyó Garával. Ez a kezdetleges kis kísérlet legfinomabb részlete. Kiaknázni persze nem tudja, s az is kevés, éppen nem drámai hatású — aminek, úgy látszik, maga is szükségét érzi — hogy Gara beleroskad cselekedetébe, Bánfi aggodalmaskodik jövőjükön. De talán forrongó filozófiai elgondolásainak halvány visszfénye is ez az ellentét: a gonosznak és a jónak küzdelme. Hogy Mátyás és Rozgonyi foglyul esnek, rabokká lesznek, az Arany *V. László*ját juttatja eszünkbe. A király bűnhődéséről Bessenyeinél szó sem esik: Voltaire sem helyez súlyt a tragikumra.

A közismert tárgyat Bonfini alapján dolgozta föl,[2] akire egy jegyzetben utal is. Önálló változtatása, hogy egészen Gara nádornak tulajdonítja Hunyadi László halálát, így próbálta az eseményt megokolni.

A *Hunyadi László tragédiájá*nak ekkora gyöngesége mellett is van némi nevezetessége. Már mint első nyomtatásban megjelent munkája is megmutatja Bessenyeinek azt a törekvését, hogy nem l'art pour l'art kell dolgozni, hanem az élet jelenségeire fölfigyelve, azokba kell kapcsolódni. Bessenyeinek érdeme, hogy nem irogatott öncélú munkákat. Lehetetlen megértés nélkül olvasnunk Rozgonyi szavait:

> Az udvari édes ízlésű mérgeknek
> Rabja még nem vagyok. S rút mesterségeknek
> Utálom alacsony tetteket örökre.

A maga élményeiből szól. De meglátja azt is, ami az édesízű méreg mögött van (nem sok idő mulva a királynő kedveltjének is szembe kell szállania a rossz tanácsadókkal) — az udvarban a magyarságnak ellenségeként, ártalmasan dolgozó tanácsosok uralmát. Erre a nemzeti szempontból fontos mozzanatra drámáiban megújból visszatér. A *Hunyadi*ból két idézet elég erre. Rozgonyi mondja Garának:

> Mit tudod titkolni tanácsos lelkedet!
> És mézzel szinlelni öldöklő mérgedet!

S ugyancsak Rozgonyi mondja, elég világosan:

> A trónust kétfelől tartják kezeikkel,
> Hordozzák a királyt mesterségeikkel.
> Ilyen egy halandó, hatalmasságában
> Ki semmit nem tehet más nélkül, magában.
> Egy király gyakorta olyanoknak kedvez,
> Kiket méltósága vesztére védelmez.
> — — — — — — — — — — — — — — —
> Átkozott, hitető gyilkos tanácsosok,
> Némelyek kik ott is lehettek gonoszok,
> Hol a kegyelemmel táplálják éltetek,
> Fényre, méltóságra emelvén nevetek!

A király szavával is mintha Bessenyei sóhajtana föl: «lehet-e még nevelnünk a reményt boldogabb időkhöz?»

Már a *Hunyadi László* is benneél tehát a bécsi udvar világában, amelybe környezetéből mindenkinél jobban belelátott költőnk. Az adja éppen drámájának jelentőségét, hogy, íme, első művének is van társadalmi és főképpen politikai célja. Maga persze, a kísérlet írásakor, gyakran ábrándozhatott arról, hogy azt valamikor színpadon is előadják; csak ábrándként villanhatott meg eszében ez a gondolat, magyar színészetünk még nem volt. Igazában színpadon látott darabok hatásaként, de könyvdrámának született meg a színmű «az iskolák gyermekes törvényeitől» függetlenül, éppen azért nagyon gyöngének. Ezt a gyöngeséget maga is hamarosan fölismerte, azért csatolta *Az eszterházi vigasságok* végére az ismert tudósítást,[3] ahol az olvasókat arra kéri, «hagyják el Hunyadit addig, míg *eltökéllett* szándékom szerint a második nyomtatásban, öt játékban[4] egészben meg nem jelenik: akkor fogom történetét a K(egyes) O(lvasó) ítélete alá ereszteni.» Az átdolgozásra sohasem került sor. 1817-ben azonban — Bessenyei már nem érte meg — egyik legnagyobb tisztelője, Virág Benedek, aki ismételten elemlegeti, hogy Bessenyei művein lelkesedve kezdett írni, hatos jambusokba dolgozta át és így adta ki újból a darabot.[5] — Ugyancsak Bessenyei drámáját dolgozta át — de prózában, s Virágnál alaposabban — az idősebbik Teleki László, annak a Teleki Józsefnek a fia, akivel Bessenyei ismert éles harcába keveredik. Teleki László tudja, hogy Bessenyei darabja silány, de előre szabadkozik is az átdolgozás vádja ellen.[6] Pedig — mondja a Teleki-drámák ismertetésében[7] Voinovich Géza — «egyebet sem tesz, mint hogy négy felvonásba osztja azt, ami Bessenyeinél *sokkal jobban* három volt. . . . Bessenyei elrendezése csattanósabb és jobb. Viszont a részletek Telekinél sikerültek jobban.»[8] Az akkor 20 éves Teleki László Bécsben s akkor írta drámáját, 1784-ben, mikor Bessenyei már hazaköltözött. Persze Teleki drámájáról — az apjával az imént lefolyt események miatt aligha kereste a barátságot — semmit sem tudott, s nem hallott róla utóbb azért sem, mert a munka kéziratban maradt.[9] Teleki László atyjának ajánlotta zsengéit, köztük a *Hunyadi Lászlónak fővételét*. Bessenyei a maga első zsengéjét Beleznai Miklósnénak.

Szó volt már róla, hogy Beleznai Miklós ebben az időben Bécsben házat vitt — ez a protestánsok ügyeiben minduntalan sok fáradozása miatt természetes volt — s itt már ebben az időben gyakran megfordult Bessenyei is. Nem sikerült kinyomoznom, hogy a két család kapcsolata nem sokkal régibb-e (nekem ez a benyomásom). Ha csak most szövődnek köztük a szálak, abban bizonyára része volt Orczy Lőrincnek, Bessenyei atyai barátjának, Beleznai Miklós sógorának. Az a körülmény azonban, hogy mindjárt első művét[10]

Beleznainénak ajánlja s a következő drámáját Orczy Lőrincnek, mutatja a családdal való mélyebb kapcsolatait.

Ez a következő tragédia — amely azonban csak 1773-ban, tehát az *Ágis* után látott napvilágot — a *Buda tragédiája* volt. 1771-ben készen volt,[11] tehát röviddel a Hunyadi-dráma után s talán *Az embernek próbájával* egyidőben írta. Bayer József[12] és nyomában egy darabig Pintér Jenő a dráma indítékainak sok hasonlóságából ítélve, úgy vélte,[13] hogy az új dráma a *Hunyadi László*nak, «ennek a gyengén sikerült darabnak mintegy újradolgozása.» Tekintettel arra, hogy a *Buda tragédiája* már 1771-ben készen volt, a Hunyadi újradolgozását pedig Bessenyei a jóval később írott *Eszterházi vigasságok* függelékében ígéri, Pintérnek ez a föltevése teljesen megdől.[14] Az indítékokban magukban, mint mondtam, sok a hasonlóság. — (I.) Atilla hírét veszi, hogy a várost, melyet Budának építtetnie kellett s Attileának elnevezni, Buda a maga nevéről nevezte el. Szörnyű haraggal tér haza háborúiból és előre elhatározza, hogy Budát megöli, fia, Csaba[15] azután vegye el Eméziát. Egyik hadvezére, a derék, egyenestermészetű Kadika ennek hírét előre megviszi Budának. Buda éppen nász előtt van: Eméziát, Atilla feleségének, Mikoldnak a hugát akarja elvenni, akibe titkon Csaba, Atilla fia is szerelmes. Nagy lesz a rettegés a «tigrisfajzattól». Csak a feleségnek, Mikoldnak sikerül lefegyverezni Atilla dühét — Atilla a trónját félti Budától — de megígéri, hogy megbocsát neki. — (II.) Alus azonban, akit parasztfiúból tett Atilla naggyá, urát megint Buda ellen ingerli, sőt — mint egy Detre — elhiteti vele, hogy Emézia, Mikold és Csaba is ellene fordultak. Atilla, tett igérete ellenére, meg is bízza őt, hogy fogja és hozza el Budát. Budát Emézia ismételten szökésre biztatja, de ő nemcsak marad, hanem karddal szalasztja meg az érte jövő Alust. Mikold, aki eddig is le tudta csöndesíteni Atillát, még mindig bízik, noha mennydörgések figyelmeztetik a bajra. — (II.) Mikold Alussal fordul szembe s lerántja róla a leplet

> Meglásd, a királynál még módját föllelem,
> Mellyel gonoszságod kinyilatkoztatik —
> Buda tőled mindig nem vádoltathatik.
> — — — — — — — — — — — — — —
> A poklot megnyilni nem látod előtted?
> Nem hallod dördülni az eget feletted?
> Átkozott fajzása paraszti vérednek,
> Stixnek mérge, s terhe közöttünk a földnek!

Atilla észre is veszi Alus levertségét s megvigasztalja őt. E közben Buda is elveszti minden reménységét. Atilla Alus kudarcba fúlt küldetése után Kadikát akarja rábírni, hogy fogja le Budát, ez azon-

ban ügyesen értésére adja királyának, hogy ily bűnt csak ő maga követhet el. Atilla így is határoz és Alussal elindul Budáért. — (IV.) Csaba Atillához készül Buda érdekében, de az már elindult Alussal, és Júlia, Emézia «titkosa» menekülni akar a készülő bajokból. Míg ők érzelmesen búcsúzkodnak, mennydörgés, villámlás közben megjelenik egy lélek és idétlen, álmos kiáltással hörgi:

Légyen bosszúállás!

Ez mindjárt meg is ismétlődik. Kadika már tudja és Csabának elmondja, hogy Atilla és Alus leszúrták Budát és Buda lelke járt itt. — (V.) Emézia előtt azonban eltitkolják a bizonyosságot, avval áltatják, hogy Buda Atilla fogságában van s félesztendő mulva megláthatja. Atilla és Alus egymást nyugtatják meg, hogy most már minden rendben van — mikor a tér elsötétedik és «szikrás mennykövek» csapódnak, villámlás közepett megjelenik a lélek, s ők is meghallják, hogy «légyen bosszúállás!» Ores, a főpap, megmondja Atillának, hogy

Öcséd vére kiált a magas egekre!
— — — — — — — — — — — — — —
Életetek elfogy, koronád elromlik,
Királyi trónusod ledűl s összeomlik.
Nem fogsz uralkodni itt Pannoniába,
Pusztult néped megtér, vissza, Scythiába —
Ti pedig Alussal véretekbe vesztek.

S csakugyan, hamarosan Mikold segélykiáltása hangzik az éjtszakában: Atilla az italban szerfölött való tobzódás után kínok között gyötrődve, vért okádva, «undokul haldokolva» pusztult el. Ores Csabának megmondja, hogy vissza kell térniük Scythiába. De megjövendöli, hogy

Halálotok után egy nagy scytha vezér
Nemzetetekkel még e földekre kitér.
Ő fogja megvetni örökös lakását,
Felállítja itten tartó uraságát,
Ő nekik rendelték e részt az Istenek.

Ores szavából tudja meg Emézia Buda halálát, s a jelenet hatása alatt Csaba Alusra ront és leszúrja.

Mint a *Hunyadi László tragédiájá*ban, itt is adott ígéretét szegi meg a király egy intrikus biztatására s itt is ártatlanul gyilkol. A gonosz Alussal szemben itt is megismerkedünk az igazságos, derék Kadikával, miként amott Garával és Rozgonyival. Mindkét drámában a trónusát félti a király. Budának is szerepel a mátkája, miként Hunyadinak. S a gyilkosságot itt is

mások beszélik el. A *Buda tragédiája* mégis fejlődést, sőt nagy fejlődést mutat: öt felvonásra építve, jól gondolt, csak gyakorlatlanul szőtt, nagyon átlátszó szálakkal már inkább mutat tragédiát, amelyben a bűnt bűnhődés is követi. Az eseményeket azonban itt is csak elbeszélik. A feszültség alig érezhetően növekszik és több benne az érzelmes megnyugvás, mint a katasztrófát előkészítő cselekvény. Az érezhető fejlődés mellett is meg kell állapítani, hogy kezdetleges, műkedvelő kísérlet ez is, amely arravaló tehetség nélkül, színházi és olvasott emlékekből alakult. Hosszú szónoklatok ezúttal is megindításra törekszenek, ezúttal is megvan a «Haupt- und Staatsaktion», Budát azonban kevésbbé sikerült férfiasan rokonszenvesnek megmutatni, mint Hunyadit. — A szerelemnek ezúttal sincs szerepe a bonyodalomban. De több melegséggel, helyenkint, különösen az elején, nagy líraisággal mutatkozik. Érdekes ellentmondás van Atillában. Csabát így oktatja ki a szerelemről:

> Egy asszony szeret? Nem. Csak rabja kedvünknek,
> Kénytelen szerzője gyönyörűségünknek.
> Számunkra rendelte őket a természet,
> Csak szükségből vagyon nálunk házasélet.[16]

S ugyanez az Atilla Mikoldját «angyali képnek» mondja mindjárt a következő jelenetben, aki nélkül lehetetlen élnie és «szokott dühösségének komor ábrázatjára ülepedett tüzes rozsdáját szívének szerelmes érzékenysége elfujta», s édesen szól:

> Mindent megengedek,
> — — — — — — — — — — — — — —
> Ki állhatna, Mikold, ellent kéréstеknek,
> Ha látjuk hullani könnyét szemeteknek?
> Esedezéstekre a kövek lágyulnak,
> Értetek sziveink fegyverbe indulnak.

«Atilla . . . szerelme, haragjával utolsó csaták között láttatnak lenni: Buda ellen gerjedett dühössége s Mikold szerelme szivét érzékenységeiben kétfelé szakasztották.»

A darabnak van még egy különössége: a hún világot (amelyből semmit sem látunk, érdekesképpen a húnoknak még nevét sem emlegeti, korrajzra, tömegábrázolásra Bessenyei nem is gondol, fogalma sincs róla, hogy ez is lehetséges) római mitológiával népesíti. Olympus, Elysium — Juppiter, Venus, Mars, sőt Hymen intézik az emberek dolgát. Bessenyei ezt tudva cselekszi; maga írja: «Ismerhette-e Atilla Juppitert, én nem tudom, de a tragédia kívánta szerepeltetését: ide tartozik Buda szájában az Elysiumban való jutalmaztatás.»[17] Költőnk nyilván csak így tudta megoldani a tragikus bűnhődést. Sok nehézséget nem oko-

zott neki ez a felemás halmazat: legkedvesebb magyar költőjétől, Gyöngyösitől is tanulhatta.

A drámához azonban ezúttal is megvoltak mesterei. Voltaire volt itt is a tanítója, az *Oedipe*-ben is megtaláljuk a mennydörgést és villámlást, mint a tragikus események kísérő elemét — följegyezték, hogy a nézők még nevettek is rajta, de ez csak a nézők «neveletlensége» volt — megvan a hármas egységre való törekvés, Atilla sem a nyilt színen öli meg Budát stb. De Voltaire gyakran látott alkotásain kívül egy másik, akkoriban nagyon fölkapott és agyondícsért darab is hatott Bessenyeire: ez Cronegk János Frigyesnek, a 26 éves korában elhúnyt költőnek *Codrus*a volt.[18] Cronegk nevét Bessenyei többször is emlegeti. A *Magyarság*ban az egyetemtől kívánja, hogy Cronegket is magyarul lehessen olvasni. Nevét a *Természet világá*ban a legnagyobbak között sorolja föl, tudja tragikus halálának körülményeit — a *Codrus* bevezetésében a kiadó jóbarát részletesen elmondja — és mindig becsülve szól róla.

A *Codrus* alapgondolata is az, aminek bizonyítása Bessenyeinek célkitűzése is: a nyers erőszak felülkerekedik az igazságon. (Hogy nem a színpadon ölik meg a hőst, azt Cronegk azzal is megokolja, hogy ez a hely egységének ártana.) A villámlást, mennydörgést készen találta a *Codrus*ban: Mendelssohn és Lessing elmélete szerint az ijedelem, a csattogás, mennydörgés stb. fokozza a részvétet — már pedig a tragédia célja a megsiratott, megsajnált hős képét rajzolni. A csodálatos elemet mindegyik megengedi, a fontos, hogy valószínűnek lássék, hasson úgy, mintha igaz volna: a valószínűség legyen csodálatos. Bessenyei ebben is eltér a szabályoktól. Elvész a valószínűség egészen, mikor Buda szelleme mindenki által láthatóan megjelenik. Shakespeare *Hamlet*jében — mint ismeretes — megjelenik az apa szelleme, s ezt szokták Bessenyei példájának tekinteni. De ott a szellemet csak Hamlet fölizgatott képzelete látja. Bessenyeinél azonban, ami szinpadon nagyon hatásos és megfélemlítő lett volna — «a játékpiacnak setét szegeleti, hol Atilla tévelygett, kezd kétfelé vonulni, honnan egy hosszas feketeség, mint valamely éjjeli árnyék, a villámlások között kijön» — s ezt Alus is, Atilla is látják. A *Hamlet* nem volt egyetlen példája: Voltaire *Semiramis*ában is Ninus lelke az ország rendjei előtt jelenik meg: több eset van rá, hogy a valószínűség elmélete csődöt mond. Bessenyei nem is elméletekre építette drámáját, láttuk, lenézte az «oskolás törvényeket», de korszerű tudott lenni szinházi ismereteiből.

A tanácsadókra való politikai célzat itt kevésbbé ütközik ki, lényegében azonban megvan. A kegyetlenül elhatározottnak

mutatkozó Atilla egyetlen gonosz tanácsadója, Alus mesterkedéseire olyan gyúrhatóvá válik, mint a viasz. Ugyanaz az Atilla, aki — milyen nemzeti panasz szól e sorból — «már rajtunk mindent elkövethet: király!» — «Vesszen el — teszi hozzá — az olyan gyilkos politika, melynek igaz vér is lehet áldozatja»: még élnek mindenkiben a háborus pusztítások emlékei. A multra való emlékezés nyoma ez a sora is: «Nagy embereink még mindig üldöztettek!» — Talán nem erőltetett még egy célzás kiemelése. Csaba: a trón örököse. Nem a «római királyban», a későbbi II. Józsefben reménykedik-e Bessenyei, mikor Csaba szájába — Atilla örökét átvevén — e mondást adja:

Rabságából népem egyszerre feloldom.

De nem a részletekből — amilyen a magyarok bejövetelét jósló, idézett pár sor is — hanem magából a nemzeti tárgyválasztásból, s magából a magyar könyvdráma megteremtéséből világlik ki ki Bessenyei igazi célja: egy, a franciákéhoz hasonló világi irodalom megteremtésére való törekvés. Hazanézett. «Olyan vagyok, mint egy utazó — írja drámánk ajánló soraiban — már messze tengereken repíttetvén, a csendes révpartokra, honnan elindult, visszanéz, s eszébe forgatja anyavárosát, melynek kebelében életét kezdette: szüntelenül visszanézek én is az édes Hazára, honnan történeteim által kiragadtattam.» S a messze távlatot, a nagy kultúrát látva — «amely koszorújára Mársnak Parnassusról Minerva aranyvizet nem öntött, az mind elhervadott» — írni akar, s felötlik benne a gondolat: «Lehet-e ezt magyarul is?» . . . Még csak próbálkozás. De megkezdte.

A dráma, különösen a tragédia általában a fejlett, mozgalmas társadalmi élet és az élesebb társadalmi ellentétek idejének műfaja. Hogyan magyarázzuk, hogy Bessenyei drámákkal kezdi irodalmi szereplését? Az a lappangó, nyiltan ki nem fejlődött ellentét, amely hazánkban az elnyomottat az elnyomóval, a magyarság érdekeinek képviselőit éspedig elsősorban a közép- és kisnemességet Ausztriával és a meghunyászkodott főnemességgel szembeállította, modern társadalmi témában nálunk nem találta meg irodalmi ábrázolását. Inkább történeti tárgyon át, közvetve és csak homályosan fejlődött ki.

Bessenyei drámaírási próbálkozásának oka abban a, még nem egészen tudatos kultúrpolitikai törekvésében rejlik, amelyet ezek a hazai lappangó ellentétek s a társadalom szükségletei váltottak ki benne. De közvetlenül Voltaire példája, Sonnenfels tanítása és bécsi szinházi élményei ösztönözték rá.

Drámáiba beletartozik Bayle és Voltaire példájára alakult, egyházellenes álláspontjának hangoztatása is. Vallásossága, a de-

izmushoz hajolva, még megvan, istenhite szilárd és élete végéig alig rendül meg. De a papokat nem szereti s ennek egyre élesebben ad kifejezést. Ennek nyomtatásban az első megnyilatkozása drámánkban mutatkozik meg. Mikor Ores megjósolja Atillának és Alusnak vesztüket, Atilla mondja:

Ne higgyük szavát.
Ezek a főszolgák csak raboskodtatnak
S amint nékik tetszik, aképpen szólanak.
Hogy Isteneinknek végezésit tudják,
Az ostoba népnek köztünk azt hazudják.
Az ily csalárd papok csak népinkért vagynak,
Kik mindent meghisznek, valamit hallanak.

Atilla és Alus általatják magukat e szavakkal, de valószínüleg Bessenyei szól belőlük.

Bessenyei, a nemes ember, mikor a nemzet művelődését szolgálja, ugyanakkor nagyon lenézi a paraszt műveletlenségét, «ostobaságát.» Osztályöntudatához nem fér szó. Leginkább azonban — s ebben Montesquieu tanítása szól — a soraikba faragatlanul fölkapaszkodott parasztot gyűlöli. Ez a drámában Alus:

Ebben a szerencse, mint paraszt fiában,
Ostobán hibázott ráköltött javában.
— — — — — — — — — — — — — —
Nincsen születése, s soha paraszt véri
A nemes dolgokat ésszel fel nem éri.
De egy paraszt-gonosz nem olyan tudatlan,
Hogy ostoba élte lehetne ártatlan.
Ha szerencsére kap, ravaszul csal, von, húz,
Gyilkol, árulkodik, hazudik, kinoz, nyúz.
Egy rossz parasztvérnek sokszáz esztendő kell,
Mig a nemes érdem erében helyet lel.

Bessenyeinek utóbb a testőrség életében is adódott esete rá, hogy ebben a véleményében megerősödjék. Osztályhelyzete, neveltetése és Montesquieu alakították így parasztszemléletét. A nemesember is a parasztból lett, hirdeti. De aki a nemesség soraiban is megmaradt parasztnak, arra szivből haragudott.[19]

A dráma alkalmat adott néki még egy Voltaire-től és Millottól tanult, s kiforrott meggyőződésének nyilvánítására: ez a vérengző zsarnokok, a deszpoták ellen benne valósággal tomboló gyűlölet volt. Atilla vagy Nagy Sándor, Július Caesar vagy Nero neki csak vérszomjas tigrisek voltak, akik hatalomvágyból vérözönbe fullasztották a világot, melyet Isten a legjobbnak teremtett. Most alkalma van Atillát a maga megátalkodott »dühösségében» bemutatni. Emézia «titkos veszettségét» emlegeti.

«Gyilkos kezeitől egész világ vérzik.» Egy «megveszett vad», «tigristől fajzott», aki az egyes embert is könnyedén pusztítja:

> Embertelen tűzét mérge ha gerjeszti,
> Haragjának tárgya életét elveszti.

Vakmerőség az ő hatalmát rúgdosni, s reszkessen, aki az ő dolgát kárhoztatni meri. Buda hiteszegett lelkét poklokra tudná verni. Olyan, mint a pokolbéli dühösség. — Ezt tanulta Bessenyei a történelemből. Most van először alkalma megbotránkozását, szörnyűlködését, elrettenését érzéseihez illően kifejezésre juttani, és hirdetni azt, hogy «Atilla Márstól koszorút győzelmeiért nem nyerhetett»,[20] és hogy az ilyen kegyetlen, vérengző zsarnokoknak el kell pusztulniuk, vérbe kell fulladniuk. A nemzeti akaraton kívül ez a másik cél, amiért műve készült.

A *Buda tragédiája* drámának is, bár a *Hunyadit* abban túlhaladja, hogy a szenvedélyek erősebben élnek benne, nagy gyöngéi vannak. Igazában nem is nagyon sikerült képeknek, párbeszédeknek sorozata, amelyek együttesében belső egység nincsen. Bessenyei a tragikus szálakat itt is összeválogatja, de kellően összefonni nem tudja, két drámájának közösen legnagyobb hibája, hogy tragikus *bonyodalom* nincsen bennük. Két engedékeny megkegyelmezés, amelyből végül is két igazságtalan halálos ítélet végrehajtása lesz — valahol a színfakon kívül, Hunyadi László is, Buda is menekülhetne, de mindegyik inkább tudomásul veszi, hogy meg kell halniuk. A nők eredménytelenül próbálják megmenteni őket, tehát érzelmességekben tör ki fájdalmuk. A részvétet és meghatottságot mint célt szinpadról elérte volna Bessenyei, ha a darabokat előadták volna, bőbeszédű monológjai szavalva talán hatottak volna — de erre nem kerülhetett sor. — Egy kis mozzanatukat azonban észre kell vennünk. A párbeszédekben van egy kis realitás. A képzelet nem szárnyal, a történetek itt maradnak a valóságban. Van bennük valami józan okosság, van valami emberi. Amint az a fölvilágosodott íróhoz illett.

A *Buda tragédiája* forrását nem ismerjük. Ő maga a «krónikákat» egyhelyütt emlegeti ugyan, de ez csak szólásmondás. A Kézai-krónikát (bár egy másolata megvolt az Eszterházyak kismartoni könyvtárában) csak 1782-ben adta ki Horányi. Riedl Frigyes a Thuróczi-krónikára gondolt, Császár Elemér meg egyenest úgy vélte, hogy a mű egy német vagy francia dráma átdolgozása.[21] — Belohorszky Ferenc föltevésében, hogy Bessenyei itt is Bonfinire támaszkodott, sok valószínűség van. Ő mutat rá De Guignes *Histoire générale des Huns* stb. c., német forditásban 1768-70 Greifswaldban megjelent művére is,[22] amely Atilla

halálát éppen úgy beszéli el, mint Bessenyei. (Viszont éppen húnokról Bessenyei nem szól.) Sok forrásra nem volt Bessenyeinek szüksége, mert tragédiájában lényegileg csak kevés mondai elem van: az Isten ostora, Buda elnevezése és Atilla halála, ez utóbbi sem Atilla nászához kapcsolódva; húnokról szó sincs a darabban. Mégis, ezeken kívül is kellett valami forrásának lenni, amelyben a Mikold nevét találhatta.

Valószínű, hogy a drámát Arany János is olvasta. (Magyar irodalomtörténetében említi is.) Bessenyei gondolata, hogy Atilla a testvérgyilkosságért bűnhődik birodalmának összeomlásával s hogy «pusztult népe» visszatér Scythiába, művészi fölépítéssel él a hún-trilógiában. Ores jóslatát is ismerte, hogy majdan «egy nagy scytha vezér» fogja e földet örökre elfoglalni. És Bessenyeitől tanulhatta Mikolt nevét is — legalább is Aranynak más forrásáról nem tudunk.

A drámát csak az *Ágis* megjelenése után, 1773-ban bocsátotta közre. Könyvei 1772-ben elég gyors egymásutánban jelentek meg, s a *Buda tragédiája* régóta készen van. Mégsem adja ki, mi lehet az oka? Valószínű, hogy könyveinek megjelenésekor eszmél Grassné a gondolatra, hogy Bessenyeit irodalmi tevékenysége által közelebb hozza Mária Teréziához. A *Buda tragédiája* nem volt alkalmas rá: egy uralkodó szörnyeteg, vérengző tigris ábrázolását nem lehet az uralkodónőnek ajánlani, sőt jobb, ha egyelőre meg sem jelenik. Azt hiszem, ez a késedelem magyarázata.

A *Buda tragédiájával* Bessenyei nyomdát is változtat. Első négy könyve (az *Ágist* is beleszámítva) 1772-ben mind «Kaliwoda Leopold betűivel» jelent meg. Most átmegy Pozsonyba; Landerer Mihály vállalkozik rá, hogy a drámát a maga költségén[23] jelenteti meg. Nyilván ezért pártol hozzá költőnk. Egy másik nevezetessége a könyvnek, hogy ezúttal először jelenik meg a *cím*lapon a szerző neve: «Bessenyei György által.» Az előbbiekben csak az ajánlás végén szerepelt. — A drámának egy harmadik nevezetessége, hogy Bessenyei egyetlen munkája, amely *két* kiadást ért meg. 1787-ben (most már Fűskúti) Landerer Mihály újból kiadta a művet, a jegyzetek elhagyásával, egyébként változatlanul. Csak a címe lett más: *Atilla és Buda tragédiája*. Az új kiadás valószínűleg költőnk híre-tudta nélkül jelent meg. Egyrészt Bessenyei a címbe aligha tette volna *Atilla* nevét; másrészt — *Az emberek próbája* a példa rá — tizenöt esztendővel az első kiadás után — bizonyosan átdolgozta, de talán újra is írta volna művét.

10. ÁGIS TRAGÉDIÁJA

Az év végén jelenik meg, még Kaliwodánál, Bessenyei legfontosabb szomorújátéka, az *Ágis tragédiája*. Jelentősége nem az, hogy jobb az előbbieknél. Ez nem is költőnk érdeme, hanem forrásáé. A két magyar tárgyú darab eredetibb is. Azzal sem mondunk eleget, hogy a fölvilágosodás első igazi alkotása volt, amellyel Bessenyei mint úttörő jelentkezik: az eszmék már élnek a működni kezdő szabadkőműves páholyokban, s élnek a külföldi egyetemeket járt protestáns diákokban. Mint irodalmi alkotás az első fecskéje a fölvilágosodásnak. De ennél is nagyobb s igazi jelentősége tárgyában van. Mikor az udvar, a háborúk befejezése után új társadalmi és gazdasági politikáját kezdi érvényrejuttatni s ennek messzenyúló ágai között szinte kirí a jobbágykérdés, a nagygazdagok és a kizsákmányolt szegény ember helyzete, az *Ágis tragédiája* valóságos forradalmat jelent. A feudalizmus kezd válságba jutni s ezt a válságot nálunk a jobbágykérdés tudatbakerülése robbantja ki. Az *Ágis* megjelenése eleven példája annak, hogy a magyar fölvilágosodás a francia eszmék betűkkel való terjedésén túl mélyrehatóan összefügg társadalmi problémáinkkal is és a tudományos szemlélet nem ver gyökeret, ha társadalmi és gazdasági viszonyainkban nincsen meg a talaja. Az udvari élethez hangolt Bessenyei, forgolódottsága mellett is, látszólag a maga elszigetelt életét éli. De töprengéseibe belejátszanak a hazulról hozott emlékek, a társaitól hallott hírek és beszélgetései akár egyfelől Kollár Ádámmal, akár másfelől Orczy Lőrinccel és Barcsay Ábrahámmal, a korszak egész forrongása: szemlélete tisztul és Mária Terézia uralmának nagy tisztelője a királynő égisze alatt kiadja az *Ágist*, és bedobja a köztudatba a gazdag emberek és a kizsákmányolt szegények küzdelmét, az osztályharcnak egy példáját.

Az *Ágis tragédiája* Spártában játszik. (I.) Likurgus szigorú törvényei megteremtették egykor az emberek egyenlőségét. A nép megint nagy nyomorúságba jutott, sokan eladósodtak, uzsorások garázdálkodnak, akik tömlöcbe vetik, láncra veretik adósaikat. Nagy az elégületlenség. Az eladósodott Agesilaus rábeszéli Ágis «nagy görög herceget», Ágis pedig Kleombrotest, Leonidas vejét, hogy gyüjtsék össze és «nyerjék meg» a népet a gazdagok ellen. Amfares azonban, a király «titkosa» beárulja s azzal vádolja őket Leonidas királynál, hogy a királyságra törnek, s Ágis tirannus szeretne lenni — jóllehet Ágis Kleombrotesnek szánja a királyi széket, ha Leonidas nem enged. A két összeesküvő asszonyaik segítségét is számbaveszi. A király — hír szerint — a dúsgazdagokkal s fő tanácsosaival veszi magát körül, cselekedni kell. Az asszonyok — Agiaris és Telonis — veszélyesnek tartják a pártütést, férjeikkel tartanak, de

elhatározzák, hogy vigyáznak rájuk. A királyhoz mennek (Telonis a Leonidas leánya), aki látja, hogy gyermekei is elpártoltak tőle, pedig — úgymond —

> Az Istenek tartják egy király hatalmát
> S nem a makacs néptől koldulja oltalmát.[1]

(II.) Demókares, a «fő»tanácsos maga is látja a nép zendülésének igazi okát: vérverejtékezve«tartja a világot» s adósságai miatt nagy lett az insége. Az adót is fizetnie kell, uzsorára szerzi a pénzt. Megcsendesülne, ha a király az adósságokat eltörölné. Leonidas így is határoz: el kell égetni az adósságok kötleveleit. A hírre Agezilaus is megfordul és Ágist, Kleombrotest cserbenhagyva, a király mellé áll. A két asszony is elhatározza, hogy férjeiket megállítják túlbuzgóságukban — mert azok nem tudnak élni szabadságukkal:

> Férfiak, férfiak, ti földi Istenek,
> Mennyi csudát tettek belétek az egek!

Demókares a mérsékeltebb Kleombrotesre próbál hatni. De Kleombrotesnek az a véleménye — fedi Bessenyei álláspontját is a jobbágyságról — hogy

> Jobbágyink, törvények kivánják csak tőlünk,
> Különben örömest izzadnak érettünk,
> Ha elvesszük tőlük kinos adójukat,
> Hordozzuk igazság szerint hát dolgukat.

Ágis meg az egyenlőségnek éppen rendíthetetlen híve: Likurgus törvényét kell újra életbeléptetni. Pedig feleségén, Ágiarison kívül, most már anyja, Ágisztrat is aggódik sorsáért. — (III.) Leonidas tróntermében egybegyűltek az eddigi főszereplők, Ágis és Kleombrotes, Ágezilaus és Démokares. Ágis itt terjeszti a király elé kérését:

> Néped szükségében nagyon adósodott,
> Közöttük tömlöcben már sok elrothadott.
> Gazdagaink tették rabbá életüket,
> Kik vérüket szíjják, kínozván testüket.
> Ezek az üldözők, megvévén országunk,
> Akaratjuk szerint igazgatják sorsunk.
> Földünknek javait magokhoz szerzették.
> — — — — — — — — — — — — — —
> Likurgus törvénye úgy osztotta Spártát,
> Hogy kiki egyképen birja benne javát.

Leonidas, méltóságosan, trónjáról azt feleli, hogy a nép kérését megértette; de a kérésnek nem zendülés a módja, az pedig, amit itt Ágis a gazdagokról mondott, újabb lázítás. Sok dolog történhetik —

ÁGIS
TRÁGÉDIÁJA,
ÉS
JÁTÉKBAN,
VERSEKBEN.

BÉTSBEN,
NYOMTATTATOTT KALEWODA LEOPÓLD
C
BETUJIVEL.

CIↃ. IↃ. CCLXXII. dik ESZTENDŐBEN.

Az *Ágis Tragédiája* első kiadásának a címlapja.

a dézsmatábláknál tolvajok is ülhetnek — amiről maga sem tud, mégis őt vádolják érte. Sejti a bajokat, de nem felejti el a szegény népet:

> Megengedem, hogy az adósságlevelek
> Égettessenek meg: *ezt hallják mindenek,*
> Csendesüljön meg ma Spárta, lármájában —
> Állitsuk fel újra Likurgus törvényét.

A célt tehát elérték. A király azonban voltaképpen nem bízik a két hercegben, a megtért Agézilaus is ellenük szól s elhatározza, hogy, ha nem sikerül őket hűségre téríteni, el kell veszniük. Agézilausnak viszont Telonis alaposan megmondja véleményét, leleplezi őt önmaga előtt — már tudja a történteket — szégyenli, hogy egy *gyilkos* atyának leánya s Ágiarisnak megmondja, hogy a kebeléből kihúzott kést Leonidasnak szánta, ha Kleombrotesnek bántódása lesz. S valóban, csak Ágiaris akadályozza meg — azzal, hogy Leonidast a döfés elől elrántja — az apagyilkosságot. — (IV.) Agistrát, az anya már tudja a bekövetkezendőket: a népet majd lecsöndesítik, s Ágist a halálba küldik. De Ágis nem fél meghalni; nem fél Kleombrotes sem. Pedig Ágiaris már tudja vesztüket: a király tanácsa már meghozta a halálos ítéletet, s Telonis már azt is tudja, hogy a fölbujtó, kétszinű Agézilaus volt a tanácsadó. Ágis csak Ágiarisért s szerelméért szeretne élni. Leonidas hajlandó is a kegyelemre, ha mindketten hűséget fogadnak neki, amikor újabb zendülés hírét hozzák s a király valamennyiüket a nép lecsöndesítésére küldi. — (V.) A nép megnyugodott; de Agézilaus még mindig a két herceg ellen ingerli a királyt. Hűségnyilatkozatot követeljen tőlük. A két vezér azonban ezt megtagadja, mert új nyilatkozásuk beismerése volna annak, hogy eddig bűnösök voltak. Ámfares Kleombrotest, Demókares Ágist igyekszik meggyőzni — eredménytelenül; Kleombrotest elviszik, Demókares azonban a vita ingerültségében leszúrja Ágist. Ágis érzelmesen búcsúzik Agiaristól és anyjától, s a nyílt szinen hal meg. Leonidas a halottaknak elégtételt ad:

> Ágist örökösen kesergem vesztével,
> Mert, noha elpártolt; de nagy volt szivével.

Az *Ágis* sem kimagasló tragédia. Ez is hosszadalmas, fárasztó, párbeszédei vontatottak, de jobb, mint Bessenyei első két kisérlete: van valamelyes tragikus magja: Ágis, aki az uralkodó osztály ellen lázítja a népet, maga készíti elő bukását. S vannak jól rajzolt alakjai: Ágis és Kleombrotes. Helyesen élezett, igazi jellemek, akik valóban a nép érdekében harcolnak, és hajlíthatatlanok. Az Ágis, ha nem eredeti alkotása is Bessenyeinek, a mi irodalmunkban annak jelenik meg és történetileg az első igazi tragédiánk. — Rá kell azonban mu-

tatnom valamire, amiről eddig nem esett szó: motivumai nem egyszer éppen úgy egyeznek a *Buda tragédája* inditékaival, mint emezéi a *Hunyadi László* részleteivel. Ámfares pl. éppen úgy avval szitja Leonidas haragját Ágis ellen, mint Alus Atilláét Buda ellen: hogy titkon trónjára tör, hogy ellene mert zendülni. A két hercegnő éppen úgy összetart a király ellen, mint amott a két nővér, s ugyanúgy féltik és mérsékelik Budát, mint itt Ágist. Telonis éppen úgy mondja szemébe Ágézilausnak az igazságot, mint amott Mikold Alusnak. Atilla éppen úgy tudja, hogy Mikold, Csaba, Emerézia őt cserbenhagyták, mint Leonidas, hogy «gyermekei» tőle elpártoltak. Még a papok jellemzése is ugyanaz: mindkét drámában a király — itt Leonidas, amott Atilla — nyilatkozik róluk; Atilla szerint

Amint nékik tetszik, akképpen szólanak.
Hogy Isteneinknek végezésit tudják,
Az ostoba népnek köztünk azt hazudják.
— — — — — — — — — — — — — —
Az ily csalárd papok csak népinkért vagynak,
Kik mindent meghisznek, valamit hallanak.

Lényegében ezt mondja Leonidas is:

Azt hazudják, lyányom, hogy Jupiter dolgát
Látják, s kiadhatják az egeknek titkát,
A tudatlan népet elhitették pénzért.

Ágézialus is megelégszik jutalmul a király jóindulatával:

Hogyha hivségemet vezérem meghitte,
Kegyelme örömem az egekig vitte —

Miként Alus is avval felel Atillának:

Ha a király tudja igy szolgálatomat,
Mint egy hazafia, s jobbágy, jutalmamat
Eléggé elvettem már szegény éltemben.

Indítékoknak és szavaknak ilyen találkozása nem véletlen. A papok gyűlöletéről még feltehetném, hogy Bessenyei önálló betoldása a fordításba. De a személyek és helyzetek párhuzamát ez a föltevés nem magyarázza. A *Buda tragédiája* 1771-ben készen volt. Az *Ágis tragédiája* pedig későbbi *fordítás*. Ebbe nem vihetett át szerkezeti hasonlóságokat. Nem marad más magyarázat, mint hogy az *Ágis* eredetijét már ismerte, mikor a *Buda tragédiáját* írta, de az *Ágis* lefordítására csak később szánta el magát. Előbb megpróbálta: tudna-e ő ilyet magyarul írni. . .

Hogy az *Ágis* nem eredeti alkotás, avval az irodalomtörténet régóta tisztában van. Az első erre vonatkozó följegyzés tudvalevőleg

Bessenyei egykori titkárától, Laczka Jánostól ered.[2] Bessenyei-életrajzában az *Ágis*ról így szól: «Bessenyei György még a gárdában elkezdett magyarul írni, de ott micsoda munkákat írt, szorosan meghatározni nem lehet. *Úgy látszik*, ott munkálta *Ágis* és *Hunyadi László* szomorújátékait, mindakettőt kétsorú magyar versekben, mert így szeretett írni. ... Mind *Ágis*, mind *Hunyadi László* eredeti munkája volt a szerzőnek, Ágisnak ideáját ugyan másunnan vette, de ő öltöztette tragédia ruhába.» Laczka János, az Ágis írásánál később ugyan, de ott élt két esztendeig Bessenyei mellett, tehát tudomása lehetett a darab keletkezéséről, följegyzése valószínűnek látszott. Így fogadták el a kutatók is, akik az *Ágis* forrását keresték.

Ágis történetét Plutarchus írta meg, az ő elbeszélésére épült a világirodalom sok Ágisa. Bessenyei idejében már él a szinpadon Gottschednek 1745-ben megjelent *Ágis*a, amellyel állítása szerint Shakespearenél jobb darabot akart alkotni, s amelyben Plutarchusnak IV. Ágisról, Leonidas királytársáról szóló történetét alaposan megbővítve használja föl. Nálunk Lázár Béla, aki először foglalkozott Bessenyei forrásának kérdésével, azt tanította, hogy közvetlenül Plutarchusból került a téma Bessenyeihez,[3] s véleményével Laczka Jánosra is támaszkodott: az általa említett «ideát» Plutarchusnál találta, akinek *Párhuzamos életrajzai*ból, Elek Oszkár föltevése szerint,[4] Amyot Jakab szellemes francia fordítása volt a kezében. Bayer József azt tartotta,[5] hogy Sonnenfels adott elsőízben példát és ösztönt Bessenyeinek a drámairásra: csakhogy Sonnenfelsnek egy kis játékán kívül (amelyet Révai Miklós fordított magyarra)[6] nincs is szindarabja; Bayer az *Ágis*t Gottschedből készült átdolgozásnak tartotta. Binder Jenő már előtte egészen Gottsched mellé állt,[7] az ő drámájának átdolgozását látta Bessenyeiében. Való az, hogy költőnk az *Ágis tragédiájá*nak ajánlásában Gottsched alapvető elvét teszi magáévá,[8] mikor azt mondja, hogy «egy tragédiában is, mint egyéb írásokban, legjobb törvény az igazságnak s emberi indulatoknak természet szerint való felfedezések; továbbá minden mesterség abban áll, hogy a beszélők egymásnak illendőképpen feleljenek, mint a tragédiában előforduló személyeknek sorsok azt magokkal hozzák.» De semmi bizonysága nincs, hogy Bessenyei Gottschedből dolgozott. Egyetlen párhuzamos helyet sem találni, ami pedig Bessenyei átdolgozási módját ismerve, kikerülhetetlen volna. — Heinrich Gusztáv Lázár Béla és Binder Jenő álláspontját egyeztetve, azt hiszi, hogy Bessenyei Plutarchust is ismerte,[9] Gottschedet is használta. A vita evvel lezárult, de Gottschedet illetőleg mindig maradtak kétségek.

Egy másik vonal volt Beőthy Zsolté, aki Laczkára támaszkodva — hogy t. i. Bessenyei öltöztette *tragédia-ruhába* az ideát — fölveti a gondolatot, hogy «forrása tehát valamely novella lehe-

tett.»[10] Rózsa Géza is így véli,[11] de ilyen novella «eddig ismeretlen.», Újabb negyedszázad múlva Zolnai Béla kutatgatott francia Ágis-drámák után; mint maga is mondja, a «nyersanyagot» gyüjtögette további kutatások számára;[12] a tudomására jutott drámák között volt Guérin de Bouscal *La mort d'Agis*a is. Megítélése szerint — csak a tartalmát ismerte — Bessenyeinek semmi köze ehhez a darabhoz. Vele szemben Elek Oszkárnak az a véleménye,[13] hogy Bessenyei nem olvasta ugyan közvetlenül Bouscal drámáját, de Parfait Ferenc és Kolos francia drámatörténetéből[14] — erre minden valószínűség szerint Kollár Ádám hívta föl a figyelmét — megismerhette a tartalmát, innen vehette az «ideát», amelyet tragédia-formába öltöztetett. Volt Bouscalnak egy *Cléomène* c. drámája is. A két dráma vezette költőnket Plutarchushoz, akinél Ágis történetét, majd Kleomenes-életrajzában még egy mozzanatot talált: a megözvegyült Ágiaris férjhezmenetelét is, amire drámájában ismételten céloz. — Eckhardt mutatott rá, hogy Ágis történetét Millot is elmondja. — A különböző álláspontoknak van egy Achilles-sarkuk: Ágis bennük királytársa Leonidasnak, Bessenyeinél pedig «nagy görög herceg.»

Az évtizedes kutatások s föltevések a forrás kérdését nem döntötték el. Két, egymásnak ellentmondó adatunk maradt az *Ágis tragédiájá*nak keletkezéséről: az egyik Laczka Jánosé, a másik magáé Bessenyeié.

Laczka János megbízhatóságát nézetem szerint a kutatás általában túlbecsülte azért, mert Laczka Bessenyeinél élt két esztendeig. Életrajzi munkája azonban nem ebből az időből való. Mikor Kazinczy Ferenc kiadja a maga munkáit, egyik kötet élére Bessenyei képét szánja s mindent megtesz egy ilyen kép fölkutatására,[15] e foglalatossága közben gondol Bessenyei életrajzára. Döbrenteinek, az Erdélyi Múzeum számára, több ilyen írói méltatást igér. Egyik bécsi útját 1814-ben Jászberénynek veszi, ahol a Feszler-fordító Mihalkovics Józseftől, a jászkerület későbbi kapitányától tudja meg, hogy ott él Laczka János is. Mihalkovicsra bízza, hogy tudjon meg Laczkától egyetmást Bessenyeiről. Mihalkovics ez év október végén írja meg Kazinczynak, hogy beszélt Laczkával: «tiszteletét izeni általam: és ha mi híradások kivántatnának Bessenyei György eránt, melyek kivált Bécsben töltött időpontját tárgyaznák, ajánlja általam kész szolgálatját, minthogy Bécsben sok időt töltött azon érdemes hazafinak társaságában és szorosabb kapcsolatban volt vele.»[16] Mikor 1815. április 14-én Kazinczy megint Jászberényben jár, magától Laczka Jánostól kapja meg a rövid életrajzot s azt «kicsinosítva s megbővítve» igéri Döbrenteinek, aki azt szeretné,[17] ha Kazinczy belefoglalná a tragédiák ismertetését és bírálatát is; ez utóbbira azonban Kazinczy, szokatlanul szerényen, nem vállalkozik: «Sok dramaturgiai ismeretekkel kell annak bírni, aki ilyet

mer.» A Laczkától kapott írást megőrizte,[18] de az életrajz megírásával sohasem készült el.

Laczka tehát, Kazinczy biztatására, pár hónap alatt összeírta, ami — negyven esztendő után — még élt emlékezetében. Valóban, nem egy dologban tévedett.[19] Már abban is, hogy az *Ágis* eredeti alkotás. Talán a *Hunyadi László*ra gondolt, vagy a *Buda tragédiájá*ra (amelyet nem is említ), mikor azt írja, hogy az eszmét másunnan vette, de maga öltöztette tragédia-ruhába. Odavetett mondatát ezért nem tartom a kutatás megbízható elindulási pontjának. Még inkább pedig azért nem, mert Bessenyei maga másképpen mondja. A *Holmi* 33. részében u.is, mikor Teleki Ádám derék Cid-fordításáról szól s annak magyarságát dicséri («e magyar munkát soha ő előtte, maga nemébe, magyarság még meg nem haladta, sem hozzá hasonló nem volt»), nem kis önérzettel írja:

> Bemehetnének a Teleki Ádám tragédiájába e következendő versek, ha nagyon nem hizelkedem magamnak, melyeket *Ágis*nak szájába, *fordításon kívül*, csupa magyar nyelvbül, s fejbül adtam a 114. levelen, hol mond: «Kleombrot, hiába, keserves a halál» . . . stb.[20]

Zolnai ezt (nézetem szerint mesterkélten) úgy magyarázza, hogy az *Ágis*ban voltak «és bizonyára nem kis mértékben, olyan helyek is, amelyeket . . . egyszerűen idegen nyelvből fordított.» Azt hiszem, Bessenyei az ellenkezőjét mondja: az Ágis fordítás, de a «fordításon kívül» nem idegenből, hanem fejből iktatta bele az idézett sorokat. Sőt, az utalás szerint a 9-16. sor maga is fordítás, értelmes és tömör válasz Kleombrotes beszédére. Íme:

Kleombrotes: — — — — — — — — — — —

> Mit tegyünk ma, Ágis? bizzunk-é a néphez?
> Lármázhatunk újra, futván védelmekhez?
> Vagy csak ismerjük-meg alacsony vétkünket?
> Hogy gyalázatunkkal kolduljuk éltünket.

Ágis:

> *(Kleombrot, hiába stb., a beiktatott 8 sor)*
> Kicsoda kívánja vétkemet ismérni
> S érte Leonidast esedezve kérni.
> Ha előbb Jupiter dolgunkban vezérlett
> S ellenségink ellen annyit védelmezett;
> Változtassa önként cselekedeteit,
> Könnyen elhagyhatom pestises egeit.
> Gyaláztatásomban nem élek, Kleombrot.
> Inkább választom ma a setét koporsót.
> *(További beiktatott 4 eredeti sor)*
> Elhagyom Jupiter alacsony világát,
> Eresszük kezére a megveszett Spártát.

Nyilvánvaló, hogy a betoldás nélkül a jelenet tömör egész. A jól összefüggő párbeszéd, Ágisnak Kleombrot kérdéseire gondosan adott válasza: fordítás, s e «fordításon kívül» iktatta be Bessenyei «fejből» a bőbeszédű sorokat, amelyeket büszkén idéz. — Van egy másik adatunk is, amelyet Radó Antal talált meg[21] s Elek Oszkár idéz pontosan:[22] Jankovich Miklós, egy 1811-ben megjelent munka bevezetésében fordításokat sorolván föl — az *Ágist* is megnevezi a görögből magyarra fordított művek során és pedig így: f(ord.) Bessenyei, *francia nyelvbe ruházott* munkából.» —[23] Végül, s talán ez a legdöntőbb bizonyíték, Elek az Ágis stílusát végigvizsgálta s germanizmusra nem akadt, ellenben gallicizmusok hosszú sorára mutat rá. Mindebből kétségtelennek tartom, hogy 1) Laczkát megcsalta emlékezete, az *Ágis* még abban az értelemben sem «eredeti», ahogyan Laczka mondataiból azt mások kiolvassák, hanem 2) Bessenyei által, szokása szerint, helyenként megbővített, fölhígított fordítás, 3) még pedig egy előttünk ismeretlen francia dráma fordítása. — Ez pedig aligha Bouscal XVII. századi műve. Elek kutatását is Laczka megjegyzése irányította. De ha Laczka Jánosnak emlékezetből írt adatát elvetjük, megállapíthatjuk, hogy Bessenyei még ennyire sem dolgozott önállóan, egy tartalomismertetés alapján, hanem, a fönti idézet szerint, kész munkát fordított. Ennek a bizonysága az éppen Elektől megmutatott sok franciásság, amely a tartalmi ismertetésből hogyan kerülhet a kidolgozás részleteibe? Evvel a megállapítással magától megdől a Gottsched és Plutarchus-vita. Az valószínű, hogy Bessenyei olvasta Plutarchust, láthatta Gottsched darabját, lelkesedést, ösztönt merített belőle; de maga az *Ágis* nem a Gottsched darabjának az átdolgozása. — A fordítást Bessenyei megtűzdelte azokkal a sokszor éles szólásokkal — vagy csak kiélezte az eredetinek erre alkalmas részeit — amelyekkel a társadalmi ellentétekre céloz.

Az Ágisnak van egy utójátéka is, az *Ágiaris keserve*. A haldokló Ágis arra kéri feleségét, hogy menjen újból férjhez s engesztelje meg az isteneket. — Ágiaris azonban nem szűnik meg Ágist siratni, s Jupitertől az életbe visszakérni. A kriptában siránkozik, ahol Ágis porai vannak. Egyszerre hangot hall: egy gyászba fátyolozott alak égő fáklyáját egyik bálvány karjai közé dugja s hozzá közeledik. Telonis kereste őt fel, és vissza akarja hívni e helyről. Ágiaris azonban itt akar meghalni. Telonis is szívesen halna meg, ha számkivetett Kleombrotesét többet nem láthatná. Kétfelé szakad a szíve férje és Ágiaris sorsa között. — Eddig az utójáték csupa érzelmes kínlódás és búcsúzás. Most a kripta kezd elhomályosodni. Dörgés és villámlás — megint látnak szellemet: a megvilágosodó szögletből Ágis «árnyéka» emelkedik ki, aki özvegyét arra inti, hogy

Győzd meg sok kinodat. Az élőkhöz menj fel,
S *bosszúld meg* halálom választott férjeddel

azután sötét lesz megint, dörgés és villámlás közt újból eltűnik. Telonis boldog, hogy Ágiaris visszatér az élők közé.

Az *Ágis* forrását nem ösmerve, nehéz eldönteni, hogy az utójátékot is az eredetiben készen találta-e Bessenyei, vagy maga költötte hozzá. Ha maga írta «fejből», lemásolta a Buda tragédiájának hasonló jelenetét. Ha forrásában találta: akkor azt már olvasta, mikor a Buda tragédiáján dolgozott. Nem véletlen a két jelenet hasonlósága, a mennydörgéstől a szellemek megjelenéséig, akit ketten is látnak, s a *légyen bosszúállás*!-ig. Az összefüggés csak így érhető. — A tragédia és az utójáték között van egy kis ellentmondás. A haldokló Ágis az istenek megengesztelését kívánja Ágiaristól, szelleme a bosszúállást. Ez a kis különbség, no meg a jelenet elejének hosszadalmassága, végül a *Buda tragédiájával* való egyezés arra késztetnek, hogy az *Ágiaris keservét* Bessenyei eredeti alkotásának gondoljam.

Visszatérve az Ágisra: a tanácsadók gonoszságát itt nem hangoztatja annyira, mit első drámáiban. Helyesebben szólva: nem szavalnak róla. A valóságban azonban Agesilaus, Amfares és Demókares cselekedeteikkel, az ingadozó király kitartó irányításával még jobban példázzák a bécsi helyzetet, mint költőnk eredeti tragédiái.

Itt mutatkozik meg legjobban az *Ágis* osztálytartalma, társadalmi jelentősége. Kik ezek a tanácsosok, akik belülről vagy a háttérből a királyon át kormányoznak? Csak azokra a behódolt udvari főnemesekre célozhat Bessenyei, akikben — mint a köznemesség általában és helyesen — meglátta, hogy a maguk érdekeit az ország, a nép érdekei fölé helyezik. A kétszínű Ágézilaus a legjobb példa rá. Az alapjában jót akaró abszolut uralkodó — ezúttal Mária Terézia — és az alattvalók az ő hizelgő, de önző tanácsadásaik, az ő fondorlataik, ha kell cselszövéseik miatt nem értik meg egymást. Ezt hangsúlyozza az *Ajánlás* is, amellyel Bessenyei egyenest Mária Teréziához fordult. Nemcsak általánosságban céloz a gonosz tanácsosokra. Nekik tulajdonítja, hogy az uralkodó

Törvényinkről semmit sem kiván hallani
— — — — — — — — — — — — —
Hazája nyakába lefojtó jármot tett,

hogy a «dúsgazdagok mellől sem akar elállni», míg a szegény nép szörnyű inséget szenved vagy tömlöcben ül, vason:

Ez a szegény község, vérverejtékével
Tartja világunkat . . .
De hogy ha a nép nyög kínos fájdalmában,
Ne hagyjuk romlani halálos jármában!

mondja Kleombrotos s így folytatja:

Istent s természetet védelmezik benne.
— — — — — — — — — — — — —
Csináljuk magunkat hiv s igaz bíróknak,
Jobbágyink, törvények kivánják csak tőlünk,
— — — — — — — — — — — — —
Mint herék, ne szíjjunk róluk izzadságot.

Megint az udvar körül lebzselő főurakra s köztük az indigénákra is gondol Bessenyei Ágis szavaiban:

Néped, szükségében, nagyon adósodott,
Közöttük tömlöcben már sok elrothadott.
Gazdagaink tették rabbá életeket,
Kik véreket szíjják, kínozván testeket.

Ezek az üldözők, megvévén országunk,
Akaratjok szerint igazgatják sorsunk.
Földünknek javait magokhoz szerzették.

Ha forrásában így találta is költőnk (ezt nem tudjuk ellenőrizni) s a francia feudalizmusra és abszolutizmusra céloz is az eredeti, kétségtelen, hogy Bessenyei meglátta a drámában a magyar társadalmi viszonyok tükrét és ezeknek ismeretében mondatja Ágisszal, hogy a «vérszopókat fel kell dúlni.»

Elég élesen megmutatkoznak tehát már az *Ágis*ban is reformtörekvései — a reformok szükségessége az ő gondolata — és törekvéseiben forradalmi csíra van. Társadalmi reformokra való törekvéseivel párhuzamosan jelentkezik a darabban még csak alakuló természetbölcselete és ismeretelmélete is. Ismételnem kell, mint amazoknál, hogy forrását nem ismerve, alig tudjuk megállapítani, hogy a darabban ebből mit kapott készen és mi az övé. De éppen az itt helyenkint kirívó ellentmondások arra a föltevésre késztetnek, hogy ezek a maga elgondolásai szerint készült betoldásoknak lehetnek a következményei.

Egyfelől végigvonul a darabon dualista deizmusa: isten és természet. Természetről és istenről azért szól emitt; kétségtelen neki, hogy a természeti törvény isteni törvény, az igazság az istenek első tulajdonsága. De amott már azt is fejtegeti, hogy «minden józan törvény csak természetünkben van.» Ilyen ellentmondások leginkább Ágiáris és Agistrát párbeszédében éleződnek ki. Ágiáris úgy okoskodik, hogy

. . . az emberi élet igy haszontalan,
Bátorság, ész, erkölcs hasznunkra nincsenek —
Miért teremtettek hát így az istenek?

De alább maga válaszol rá:

Bátor sziv, ész, erkölcs és józan természet
Egyedül, melyekbe igazságunk lehet,
Az igazság pedig igen nagy valóság,
Isteneinkben is első tulajdonság.

Ágistrát ezt tagadja. Ha belső seb éget, ha vérzik a szivünk, ingadozik a bátorság bennünk, tudomány, bölcseség nem segítenek. Szerinte — még élesebben fogalmazva:

Akármit cselekszünk, kiált a *természet*,
Soha bölcseségért kínja nem enyészett.

Ágiaris szerint az igazság valóság, bennünk van, a mi természetünkben, tehát megismerhető. Ágistrát ellenkezőleg: a tiszta dualizmust hírdeti, a deista álláspontot: a világtól távol maradó isten hitét s így agnosztikusan megtagadja a valóság megismerhetését:

Valóság miben van, nem határozhatjuk,
Csak a nagy istenek tudnak mindeneket.

Melyik a Bessenyei álláspontja? A materialista Ágiarisé, akinek okoskodása szerint végső fokon eljutunk istenek és ember azonosságához, vagy a deistának mutatkozó Ágistráté? A vita nagy ellentétei szinte megmutatják, mennyit töpreng e kérdéseken Bessenyei. De hogy a daulizmus felé hajlik, azt éppen Ágiáris egy mondata bizonyítja:

Jupiter osztotta ki a törvényeket,
Mégis vérezitek természeteteket.

Az isteni törvény és a természet tehát *két* valami. A «dühösen kiáltó» és a «józan» természet nem ellentmondás: a józan természet, a ratio az isteni igazságra hallgat, a «részeg emberi nem» dühösséggel, kegyetlenkedésekkel, gyilkosságokkal csúfolja meg az isteni törvényt, amelynek a természet törvényének is kellene lennie.

Ennek az állandó küzdelemnek a *halandóság* az oka. Bessenyei fölfogása szerint e miatt van, hogy a természetnek egymást megsemmisítő erői elpusztítják az igazságot:

Verjétek, istenek, ez halandóságot,
Mely elfojtja nála a nagy igazságot,

kéri Ágiáris az istenektől. Kleombrotos haláltmegvető, egyetlen hősi lendülettel ezen is túlmegy, mikor az ellentmondásokból kivezető és mégis immanens út egyedüli lehetőségét hangsúlyozza:

A természetbe úgy élek igazsággal
S meggyőzöm Juppitert, a halandósággal.

Az ember le akarja győzni az istent, fölébe akar kerekedni, az emberfölötti ember eszményét, majdnem a metafizikát súrolva, villantja meg.

Halandóság és halhatatlanság kérdése a másik, amin Bessenyei állandóan töpreng. Ez érzik az *Agis*ban is. Ismeretelméleti gondolkodása gyötri. Soká tart még, amíg a halandóság kérdésében az állandó változás, a folytonosság gondolatáig, a másikban a lélek (az értelem) halhatatlanságának tagadásáig eljut.

Közös hibája mindahárom drámának, hogy tömegjelenetek nincsenek benne. A nyugtalanító megmozdulásokat csak hírből halljuk, a nép zendüléséről csak beszélnek, jóllehet az Ágisban kétszer is volna alkalom ennek megmutatására. Vagy Bessenyei mulasztja el, vagy forrásából is hiányzik, vagy a cenzúra működött. Így is, úgy is a három tragédiának közös gyöngéje ez.

Bessenyei három tragédiájának egyike sem került előadásra, későbbi időben sem, mikor már volt színészetünk. Az *Agis* azonban, mint könyv, azokban a körökben, amelyek egyáltalában törődtek könyvekkel, ismeretessé tette a Bessenyei nevet. Fölfigyeltek rá, mint íróra. E mögött azonban az ajánlásnak és a darab tendenciájának hatása is rejlett. — Már szó volt róla, hogy a Bessenyeiért rajongó Grassné gondolata lehetett, az *Agis* által Bessenyeit a királynőhöz közelebb juttatni. A talaj elő volt készítve rá, az ifjú testőrnek már három könyve látott napvilágot. Az udvarnál kedvelt Orczy Lőrinc, Beleznai Miklós sokra becsülték tehetségét, Orczy, atyai jóakarója hamarosan barátságát is kínálja néki[24]

> Generális Orczy mit cselekszik velem?
> Lehet-e őneki barátjává lennem?
> Miért öleli így ifiuságomat?

írja válaszképen repeső örömmel a megindult Bessenyei. Barcsay valósággal ünnepeli benne a költőt, Orczyval együtt költőtársukká fogadja s utóbb *Amerikaner*je még Patakra is eljut, ahol bizonyosan nagyon büszkék az iskola volt tanítványára.

Grassné, akinek Bessenyei föltárja terveit, elgondolásait, boldog gyönyörűséggel látja tehetségét, elemlegeti Mária Terézia előtt az ifjút. Van rá módja: ő a királynő legbensőbb, legbizalmasabb, «ágyvető» komornája, minden este ott van lefekvésekor, minden este alkalma van a királynővel beszélni. Mária Terézia figyelmét már eddig is alig kerülte el a szép szál, pontos, komoly és szolgálatát lelkiismeretesen végző ifjú, aki gyakran kísérete az ő kikocsikázásainak. Grassné nyilvánítja előtte kérését, hogy az ifjú az *Agist* neki ajánlhassa. Fogadja is a testőrt, aki «lábához» teszi művét. Az uralkodói felelősségében óvatos királynő Kollárral olvastatja el a könyvet és ajánlást is. Grassné viszi a megbízást másik barátjához, s hogy

Bessenyei sikerét még jobban biztosítsa, Kollárnak is hosszú levélben ajánlja figyelmébe az ifjú törekvéseit és munkáját. Kár, hogy Kollár Ádámnak az *Ágis*ról írt jelentése nincsen meg. De az eredmény megvan: a könyv *Ajánló-levél*lel jelenik meg, amelyet a szerző «A felséges Mária Terézia római császárné s kegyelmes apostoli királyné asszonyunknak» címez. S hogy Grassné tervei minden szempontból sikerültek, azt az a közelség bizonyítja, amelyben ezentúl Bessenyei az uralkodónőhöz áll.

Az *Ajánlás* elég merész. Az *Ágis*t a királynő lábai elé teszi, «hol az igazság, ártatlanság s gonoszság egymás közt szüntelen perelnek, hogy felső végezéseket mindenkor nyerhessék. Nehéz ott egy halandónak itéletet tenni, hol sok szolgák szájában az igazság hamis színnel, s a hamisság igaz formával járhatnak.» Mária Teréziának, akinek Kollár bizonyosan lefordította jelentésében az egész ajánlást, tetszésére kellett lennie e szókimondásnak, Bessenyeit szivesen fogadta kegyelmébe.

De volt az *Ajánlás*nak egy másik jelentősége is. Részleteiben, kéziratban a cenzúra bizonyára alaposan átvizsgálta az *Ágis*t, mielőtt a királynő elé került. Lehet, hogy a népnek legalább a szinfal mögül, hallható volt a moraja, megmozdulása (pl. a negyedik fölvonás 6. jelenetében), lehet, hogy Ágis vagy Kleombrotes szavai itt-ott élesebbek voltak, s több volt a Bessenyei kiszólása a jelenre. Toldatai között talán még több politikai célzás volt. De nem változathatott a cenzúra a mű egészén: azon, hogy osztályellentétek kihangzása, népzendülés, emberi egyenlőségek követelése van benne. Mert a munkát az uralkodónőnek ajánlotta a szerző és Mária Terézia elfogadta az ajánlást. Az *Ágis*, mint a fölvilágosodás első hírnöke, sőt több ennél: mint reformtörekvések első kiáltása irodalmunkban, megjelent.

A három tragédia, írása rendjében, fejlődést jelent. Tragédiának mindahárom gyenge, de a *Buda* jobb, mint *Hunyadi*, az *Ágis*-ban pedig Bessenyei az ő gondolkodását tükröző, olyan munkára bukkant, amely felülhaladta az első kettőt, amelyet már joggal nevezhetett tragédiának. Az *Ágis*, még ha nem eredeti munka is, irodalmunk akkori s még évtizedekig tartó viszonyai között az első igazi tragédiánk — és általa ebben osztozik az *Embernek próbájával* is: Bessenyeiben tudatossá lett hivatásérzete, s föladatainak mind e munkái az első állomásai lettek. Ezért, de leginkább osztályharcot hírdető tárgya miatt megérdemli, hogy irodalmunk újabb korszakát, a fölvilágosodás korát az *Ágis* megjelenésétől számítsuk.

II. A KÖLTŐ

Az irodalomtörténeti köztudatban él egy legenda Bessenyei György társaságáról. E szerint nemcsak könyveket írt és nyomatott ki, hanem társakat toborzott, maga köré gyüjtötte irodalom iránt érdeklődő testőrtársait, s a testőrpalota szobáiban, majd ízléses legénylakásában megvitatta velük célkitűzéseit, megbeszélte vállalkozásuk módjait, kiosztották a munkát s új tehetségeket nyertek meg az irodalomnak.[1] Ez az egész szines és mozgalmas elképzelés arra a kis kötetre támaszkodott, amely utóbb, 1777-ben jelent meg, s amelynek *Bessenyei György társasága* volt a címe. Versek és próza vegyest. A címét magyarázták félre: nem irodalmi kört értett rajta Bessenyei, aminő később a pesti társasága, vagy utóbb a Kassai Magyar Társaság volt — hanem egyszerűen annak a bemutatását, hogy kivel szokott «társalkodni» és milyen témákról. Csak a könyvecske szereplőire utalok: Barcsayra és Orczyra, akik nem tanítványai, hanem éppen ellenkezőleg, példái, mesterei voltak; kívülük csak Szluha Demeter szerepel benne hizelgően udvarias verseslevelével. (A Báróczi nevével megjelent egyetlen költemény sem Báróczié, tudvalevő, hogy azt is Barcsay írta)[2] A szolgálatát ellátó, társaséletben szereplő, de közben éjjel-nappal dolgozó testőrnek ideje sem volt rá, hogy ilyen «társaságot» alkosson. A legjobb bizonyság arra, hogy másokat közvetlenül nem buzdított irogatásra, az, hogy Sándor bátyja és Naláczi József szobatársai voltak, mégis Naláczi sem az ő, hanem Báróczi ösztökélésére s csak a nyolcvanas években kezdett irogatni, mikor költőnk már vagy tíz esztendeje nem volt a gárdánál, Sándor meg éppen csak a kilencvenes időkben. Az, aki a testőröket az irodalom művelésére bíztatgatta, Báróczi volt, és nem Bessenyei. Költőnk egy kisebb csoporton kívül a testőrökkel nem sokat törődött, már ismételten szó volt róla, tanulásával, irogatásával a maga magányos életét élte.

A *Bessenyei György társasága*, mint könyv, azért érdekes, mert Bessenyei első verseit adja közre, miként a *Hunyadi László* és az *Ember próbájá*nak toldaléka is. Utóbb a *Futó darabok*ban pótolja meg ezeket, a *Holmi*ban is találunk próbálkozásokat és vannak verses művei a *Toleranciá*ban is.[3] Költeményeinek legnagyobb része írói kisérleteinek első idejéből való. Valószínű, hogy verseket, Barcsay példájára, hamarosan kezdett írni, egyik-másik leíró költeménye talán olaszországi útja előtt is megvolt már, viszont élete második feléből vannak versben írott hosszú tanítóköltemények, de kisebb költeménye egy sincsen.

Egész munkásságában alig van öncélúság,[4] költeményeiben kevés az egyéni, érzelmi líra. Bármennyire hajlik is kezdetben az érzelmesség felé — s ennek velejárója, a dráma egykorú célki-

tűzése: a nézők, olvasók megindítása, elérzékenyítése az ő tragédiáiban is megvan — költészetéből, első kísérletei után, ez a hang is elmúlik. Elmélkedés és leírás — ez a főtémája. Elmélkedések verses leveleiben és önálló bölcseleti költeményeiben, ifjúkori táji benyomásoknak tükrei leíró költészetében. Kisebb verseiből aránylag nem sok, ami ránk maradt. Még az a verses levele sincs meg, amelyet első ízben Orczy Lőrinchez intéz; bizonyos, hogy Barcsayval elevenebb volt a levelezés,[5] mint amennyit ma ismerük belőle, Ányoshoz 5-6 költői levelet írt, és Kreskayhoz is episztolákat.

A világ magában igen nagy valóság,
De a mi életünk hiábavalóság —

írja 1772 elején Barcsaynak. S egy évre rá Orczy Lőrincnek:

Semmit nem ismérvén, mindig okoskodunk,
Pedig alig lettünk, már akkor elmúlunk. —

Önmagához írt versében pedig így töprenkedik:

Ki vagyok? mi vagyok? merrül s mibül jöttem?
Hol voltam? S hogy esett, hogy világra lettem?
— — — — — — — — — — — — — — — —
Nézek, gondolkodom, bújdosok, remélek,
Járok, ülök, mozgok s nem tudom, hogy élek.
Testemben hánykodik valamely valóság;
Lélek, elme, tűz, ész, milyen világosság!
Nem tudom érteni, formája, sem szine
Nincsen, melybe létem valamit meghinne.
De mégis jól érzem küszködő munkáit,
Nem győzvén csudálni kiterjedt csudáit.[6]

Első töprengései, kínlódásai szólnak őszintén e sorokból, s az a vigasztaló érzés, melyet neki a tudományokkal való foglalkozás mégis nyújt: «Minerva egyedül nyujtja segedelmét.»[7] Szluha Demeternek ugyanígy:« . . . én a tudomány karjaira esvén, mozgok; Minervának egével lehellvén»[8] — majd

Póp! emberi nemünk érdemes mestere,
Te legyél lelkeddel elmémnek vezére.
A versnek erejét kérem Henriadtul,
Voltér vetette azt le a Parnasszusrul.

Másik versében:

Magyarázza Nefton az örök, nagy rendet,
Mi módon dolgozik a természet belől.
Magyarázza meg Lokk, mely valóság vagy te,
S hol van egy plántának nevelő élete.

Ekkor írja *A lélek* c. nagyobb terjedelmű bölcselkedő költeményét, amelyben először mondja ki, hogy «kényszerítéssel hitet föl nem vehet»: a hazai állapotokon okulva, Locke és Voltaire tanításaiból itt jelenik meg először a türelmesség gondolata. Ezek a versei mind a *Hunyadi László* kinyomtatása előtt születtek, hű tükrei akkori foglalatosságainak, gondolatvilágának. Külön is ki kell emelnem néhány érdekes verses aforizmája közül a *Szegénység* c. versiképét, amelyben döbbenetes erővel fest képet a nyomorról:

Ez egy búsúlt térség, puszta és fövenyes,
Tele van tövissel, száraz, hitvány, szennyes.
— — — — — — — — — — — — —
Aki benne bolyong, csak sínylik reményén.
Éhség, rongy, gyalázat találtatnak rajta —
Világunk nagy része e téren sóvárog,
Sír, rí, s az avaron szomorún csavarog.

Ilyenformán arra a következtetésre jutunk, hogy elmélkedő verse és episztolái tömör képét adják ekkori vívódásainak. Az emberi lét miértje, az istenfogalom és a természet munkája mutatják, hogy a hazúlról hozott mély vallásosság hogyan alakul benne deizmussá, hogyan vetődik föl benne, még mindíg hazai, de részben már testőrségi élményekből a tolerancia kérdése, hogyan fordul figyelme a társadalom s benne a jobbágysors kérdései felé. Még alig van munkája, amelyben bölcseleti tanulmányainak némi eredménye mutatkoznék; fejlődésének egyetlen bizonysága Young után a Pope-átdolgozás. De verseiben már nyilatkozik, már éreztet valamit a benne éledő új szellemből, a «világosodásból.» Egyik méltatója úgy is fogja föl e verseket, hogy «a forma csak ürügy, a választékosabb prózaíró Bessenyei ez, a verselés nyügében.»[9]

A költő hivatottabban és érettebben szólal meg leíró költeményeiben. Ezek egyik-másika talán az itáliai forró nyár emlékénél régebbre is visszanyúl. Éppen, mert korán szólamlik meg, állítottam azt, hogy természetérzékét még hazulról hozta. A «heverés» idejéhez — serdülő nemes ifjaknál — hozzátartozott a vadászgatás minden öröme is. Költőnkben nem Rousseaunak századukban újszerű természetrajongása élt, amely könyveiben tükröződve végigrezgett az egész művelt világon. Műveit ekkoráig aligha olvasta, irodalmunkban példát a természetfestésre nem igen találhatott. Benne valóban a természet ölén ébredt érzelmek éltek — mennyire megváltozik később, bölcselkedő munkáiban, s hány változatban merül föl a «természet» szó értelme! — előtte mindíg a tokaji hegyekkel, mint háttérrel az a Tiszapartja él, amely Rakamaztól Bercelig, Paszabig régente vagy most, Bessenyei-földekkel volt tele, mind-

megannyi vadászterület, az előtérben nádasok és berkek, túl már erdőség, és kéklő hegyek: messze valahol, és mégis közel, Patak.

Hajnal a Tiszapartján: már Bécsben éledő emlék, de megérzik rajta, milyen mély, milyen tárgyias, milyen reális emléke hatalmas benyomásoknak. Vadászemlék is szól benne:

Jajdulnak a kopók, hangzik a kürt messze,
Bőgnek az élőfák, faldosott a fejsze,
A halász hajója harsog a vizeken,
Keresi prédáját e párás téreken.

A leírás maga hű, gondos, szines, szemléletes, előadása korai alliterációival szép. Elsőül maga a napfölkelte: a napsugarak az ég kékjében tüzesednek, párákba oszlik a köd, a természet még álmos, de már kifújja magát.

Napunknak sugara terjeszkedik rajta,
Mely holdat, csillagot a tengerbe hajtja.
Erdő- s hegytetőket megaranyoz tűze,
Ragyog játékára a harmatnak vize.

S mire a nap teljes fényében kiragyog, a nagy természetben minden kacagni kezd. A triptichon második képe: a megelevenedő élet, a fauna és a flóra, vadászok és halászok, legeltető pásztorok furulyája.

A Tisza partjáról ezeket szemlélvén,
Csendesen állottam, mindennek örülvén —
E viznél kétfelől szörnyű jegenyefák
Nőttek, melyek *csaknem a fellegeket tartják.*
Iszapos gyökerek mélyen ereszkedett,
Boglyas oldalukon kérgük repedezett,
Terjedt gallyaikkal lefelé hajlanak,
S, *mintha szomjúznának, a vizekbe nyúlnak.*
Nyájasan zörgenek zöld, fehér levelek,
Melyeken csak lassan bújdosnak a szelek . . .

Milyen meglepő a jegenyéknek ez a valóságtól el nem szakadó megszemélyesítése a XVIII. század derekán. S milyen szemléletes, mégis reális ábrázolás ez. Csöndesen áll és örül mindennek a költő: ugyanolyan pillanat ez, amilyent majd valamikor Petőfi él át a Tiszaparton: ottan némán, mozdulatlan álltam . . . — A leírás befejező része, a képek kiteljesedése: maga a Tisza. Csendesen folyik — így látja majd Petőfi is, leveleket, gallyakat visz a hátán. Gerlicék turbékolnak, hattyúk nyúlnak el a Tisza fölött s szárnyalásuknak különös kettős hangzása van, a magas egeket darvak kiáltása tölti be.

... szemlélvén a Tiszát,
Gyakran jártam által örvényes folyását,
Füzesei mellett sétáltam magamban
Fövényes lapályán, és gondolatomban
Szüntelen neveltem gyönyörűségemet.

Tavaszillatokat hozott a szellő ...

... ilyen a hely, ahol életreszülettem.[10]

Tájképábrázolás, minden részletre fölfigyelő, gondos realizmussal és mégis nagyon költői.

Valóságérzéke külön figyelmet érdemel, mert vele még ezek a leíró költemények is jól illenek társadalomszemléletéhez. Bizonyos józan érzéket is tükröznek. Költőiségére pedig azért kell rámutatnunk, mert verseinek szépségét még senkisem emlegette. Bessenyei, a reformok hírdetője, mint költő is nagyobb, mint amennyire eddig becsülték. Tiszaparti tájfestéseiről pedig Császár Elemér külön, történeti érdemének mondja,[11] hogy Gaál József és Petőfi előtt, elsőnek aknázta ki a magyar alföld táji szépségét a költészet számára.

Hasonlóan szines és élethű a négy évszak leírása. A tavasz a szerelem ideje:

Csupa szerelemmé válik a természet,
Mindenfelé nevet a sok elevenség,
Valamit láthatsz, mind kies gyönyörűség.

Érdekes a nyár hervadásának képe: mint egy lassankint kihaló fészek, üressé lesz, még a gyümölcs pompázott az imént s már puszta térség lesz mindez:

Kórói közt csak a sok kolompok dongnak,
Gyujtogatnak széjjel a henye pásztorok,
Pipáznak, danolnak — nincsen nehéz dolgok.

A természet ősszel kifáradt, szunnyadoz, elnyugszik és álmodozik:

Fejér koporsóba fekszik nyugalmára,
Melyet a tél készít neki halálára.

A legmeglepőbb a tél leírása. Igazsága teszi, hogy Petőfinek *A puszta télen* c. költeményével megegyezik a szemlélete. El kell olvasnunk e sorait s meg kell látnunk, hogy már Bessenyei is ugyanúgy látta a pusztát télen:

... Mindenütt nyargalnak az északi szelek,
Havas s jeges esők kavarognak velek.
A zúgó patakok fagyva megnémulnak,

Vastag jegek alatt szöknek, hol elfúlnak.
Harsognak a zajok folyó vizeinkben,
Farkasok ordítnak puszta mezeinkben.
Megholt a természet, temetése vagyon,
A tél takarítja, azért lármáz nagyon.
Magas élőfáink kopasz gallyaikkal
Küszködnek a szelek lármás csatáikkal.
A bércek teteje ...
... épen úgy tetszenek,
Mintha égbe, földbe a téltől szöknének.
— — — — — — — — — — — —
Nem zengnek erdeink szép madárszavakkal —
Nincsen gyönyörűség, a természet nyugszik,
Fagyos koporsója szűntelen havazik.
Csak ablakainkról nézzük egeinket,
S házi játékokkal tartjuk sziveinket.[12]

Hogy Bessenyei az alföldnek hivatott költője, s leíró költésztünknek első igazi mestere volt, — azt Petőfi alföldköltészete igazolja.

De nemcsak az alföld iránt van érzéke. Torino mellett, a *Venaria reale* kertjében a távlat nagyon emlékeztethette őt — a messze kéklő Alpesek ellenére — Bercel és Tokaj vidékére: alföldre, amelynek festői hegyek adják a hátsó falát. Éppen ilyen hűséggel, a természettől meghatott melegséggel rajzolja meg Máriavölgyet is, melynek hosszú, boltozatos falai között Vénus elhallgatott a költő «világi szivében», Ádámnak «megtiltott édes asszonyfája» számkivetésbe került: a természetnek ebben a mélységes, áhitatos csöndjében elillan a szerelem érzése.[13]

Fiatal, duzzadó élet zajlik benne, daliás és szép ember. Szinte közhely már, amit Kazinczy ír megjelenéséről, hogy a gárda legszálasabb és legszebb tagjai közé tartozott; «fekete szemekkel és üstökökkel egy szép Meleagerhez, egy nemesb arcvonású inascombos faunhoz hasonlíttathatott.»[14] Kazinczy életében sohasem látta Bessenyeit (Bécsben jártában kereste, de nem találta),[15] amit külsejéről följegyzett, azt másoktól kellett hallania; de annál bizonyosabb, hogy megnyerő, kellemes volt a megjelenése, mert e szerint mások is beszéltek róla. Az ifjú, daliás testőrtiszt Bécs leányai között, a császárváros mulatós világában, amelyben Barcsay is — Bessenyeinek kékszemű, szőke ellenképe, az Antinous — «incselkedő» szépeknek lócáján sokat ült,»[16] s vadászatra szánt idejét is olykor «Vénus nyájas titkaira» kezdte tékozlani,[17] végigélte a szerelem minden gyönyörűségét. «Az asszonyok — ez volt a tapasztalata — egy szép szemet, magas, egyenes, jól elrendelt termetet, rendes ajakakat, akár részünkről, akár magok részéről, nem adnak Plátónak minden filozófiájáért.»[18] Szerelmeiről persze semmit sem tudunk, epedő, siránkozó vagy boldogságtól áradó költeménye nincs. «Ön-

célú» megnyilatkozások még lírájában sincsenek. Volt-e, különösen első bécsi évtizedében valaki nagy szerelme, nem árulja el semmi. Grassné korán betöltötte-e egészen érzéseit, vagy legalább kalandok elől egészen lekötötte-e, nem tudjuk. *Szerelem* c. kis aforizmája is csak annyit árul el, hogy minden érzésnek ez a szülője, oltalom is, veszedelem is, gyötrelem is, öröm is.

Ha élete alkonyán többször is elmondja, hogy bécsi éveit Venus és Minerva karjai között töltötte, nem tartalom nélkül való, nem üres kiszólás Ágisnak egy rövid részlete sem, amely ideillik:

Semmi sincs szabadon: szeret minden állat
E tűz világunkból soha ki nem halhat.
Az égen és földön mindenütt szeretnek:
A szívnek áldoznak istenek, emberek.
— — — — — — — — — — — — — — —
Ugy van: mert a világ *örökös szerelem*,
Mindent kínozhat ez édes veszedelem.
Tanácskoznak vele a mennyei lelkek:
Alatta kell nyögni vitéznek és szentnek.

A házasságról meg éppen józan a fölfogása:

Pénz s szeretet kell a jó házassághoz,
Különben, ha ez nincs, mindig gyötrelmet hoz.[19]

Ilyen józan marad haláláig: a *Természet világá*ban bőven kifejti majd a házasságról való töprengéseit. A szerelem melege, valami rajongó érzés mégis megszólal egyik szép költeményében, amely lírájának leghatásosabb alkotása, a *Delfén*ben.

Mlle Delphin a párizsi Noverre Jánosnak, kora legnagyobb balettmesterének társulatához tartozott. Noverre-t még Sonnenfels is, aki a franciákat nem szívelhette, igen nagyra becsülte: a balettművészet valóságos megteremtőjének nevezte. 1767 őszén jött a császárvárosba s előadásaival egyik diadalát a másik után ülte. De a legforróbb sikereket az akkor 14 éves kis Delphin aratta.[20] Gyönyörű testalkatával, szépségével vetekedett művészetének tökéletessége. *Páris ítélete*ben tűnt föl, Noverre Vénus szerepét juttatta neki. Szerepét valósággal átélte, a közönséget annyira magával ragadta, hogy mindenki lélekzetfojtva leste mozdulatait. A gyermeklányért egész Bécs rajongott — természetesen a testőrök s köztük Bessenyei is. Négy évig volt a császárváros imádatának tárgya — akkor egy láz váratlanul, hírtelen elragadta. Bessenyei egy költeménnyel hódolt imádottja emlékének. Ahogy táncának művészi szépségét leírja, szinte vele érezzük a leánynak mindenkit elbűvölő, lebilincselő hatását, költőnk nem mondja, csak a sorok közül érezni, hogy az ő szivében is «ezerféle csudát élesztett.» Közelebb állt-e hozzá, ki tudja. Csak annyit mond el, hogy szépsége

Sok kinos öreget hevülésbe hozott,
Kiknek győzelmekhez szivek már nem bizott,
Az ifjúság pedig csélcsap szerelmével
Reszketett, sóhajtott, küszködvén szivével.

A daliás testőr is az ifjúsághoz tartozott: 20-22 éves volt. Az ő szive is megremegett. Ennyit tudunk a költeményből, egyetlen halvány emlékül Bessenyei szerelmeiből. Többet következtetni merész volna.

A költemény egy másik, 8-10 lapra terjedő verses naplóval, *Az eszterházi vigasságok*kal egy füzetben jelent meg,[21] költőnknek egyik, korában legismertebb alkotásával.

Eszterházy Miklós, a gárda kapitánya volt Bessenyeinek mindvégig legfőbb parancsnoka. Azok közé a könnyenélő, dúsgazdag feudális főnemesek közé tartozott, akik a fényt, a pompát mindenekfölé becsülték: sokezer jobbágyának verítékes munkája sokszor volt nagyúri dőzsöléseknek, az udvart körülbóklászó ünnepségeknek költségforrása. A gárdakapitányt jószivű embernek ismerték. Ezt az emberszeretetet azonban csak nagy könnyelműség tanusítja, amely a pompázó magamutogatásnak sok változatára, játszva szórja a pénzt. Testőreit valóban szerette. Naponta négyen asztalánál étkeztek — elég gyakran kerülhetett nyolc esztendő alatt Bessenyeire a sor — egész évi fizetését a testőröknek osztotta szét. Már 1764-ben, mikor az országgyűlés alkalmával az udvar is Pozsonyban tartózkodott, köpcsényi uradalmában «valóban királyi vendéglátásban részesítette az udvart.»[22] 1772 júliusában Rohan herceg, francia követ érkezett Bécsbe, ahol nagy ünnepiességgel fogadták. Bizonyára Mária Terézia tudtával, sőt talán óhajtására a követet Eszterházy Miklós meghívta a maga «kiskirályságába» — Bessenyei mondja így — és öt napig tartó szórakozást, dinomdánomot rendezett a tiszteletére; ezen az udvar is résztvett. Meg kellett mutatni, hogy mi is tudunk olyant, vagy talán szebbet is, mint Párizs vagy London: az idegent minél nagyobb álmélkodásra kellett bírni, hogy hazánknak minél jobb hírét vigye külföldre. Bizonyára a vendéglátó házigazda kivánsága volt, hogy Bessenyei e napok emlékét megörökítse, az ő költségén jelenhetett meg maga a füzet is.

A költemény naplószerűen haladva, rendre festi az ünnepségeket. Bessenyeinek a legköltőibb alkotása: ki kellett gazdája előtt tennie és ki is tett magáért. — A követ az esti órákban érkezett Eszterházára (kétölesre nyúlt magyar katonák gyalog kisérik kocsiját,) ahol a szellős nyári estében káprázatos kivilágítással, tűzijátékkal fogadják.

A halhatatlanság tokaji itala
Csorgott az ezüstön . . .
Csendes szelek fújtak bé az ablakokon,

Mosolyodás játszott a szép ajakokon.
A világosság közt sok kifeszült mellek
Pihegtek; csak lopva hevesitvén szivek.
Vénus virágokból szőtt koszorúival
Játékra indul itt kedves fiaival,
Titkon szórja tűzét a tolvaj szivekbe,
Szökdös széjjel a sok csendes beszédekbe.

Másnap vadászat, délután hangverseny, este pedig a szabadban, lángokkal megvilágított erdő előterében miniatűr falvacska, vásári jelenettel: ahogy ma mondanók, szabadtéri hangverseny, nyomában álarcos bál: megint fölhevült szivek, titkos kézszorítások — szerelem. Pihenőnapon séta a várba, majd egy erdei lakban gazdagon terített asztal, erdei tűzijáték este. Mégis álmos másnap is a társaság, csak estére elevenedik meg újabb hangversenyre a jókedv, a nagy kert fái között zene s végül egy különös mutatvány: a megvilágított fák között Eszterházy a jobbágyainak rendezett lakomát:

E helyen tobzódó parasztok lármáztak,
Kik félre hercegjek pénzire vigadtak.
Kétezeren mintegy lehettek számokban,
Ettek s fél juhokat hordoztak szájokban.
Eltölté lármájok a magas egeket,
Ordítva dicsérték kedves hercegjeket.
— — — — — — — — — — — — —
A nemes sereg ezt sok ideig nézte.

A század különös ízlése kellett hozzá, hogy a külföldinek mulatságos szórakozásul mutassák be, hogyan mulat a magyar paraszt, mikor az úr fizeti — a rajta megvett pénzen. — Nagy vadászat s komédia-játék — ezúttal gyermekek a szereplők — fejezi be az eszterházi «vigasságokat.» Bessenyei bizonyosan nem szolgálatban volt részese mindezeknek. Ott mulatozott a francia vendégekkel, udvarolt a dámáknak, incselkedett, tréfálkozott velük — és hódított. A szép költemény a maga emlékeinek boldogan készült megörökítése is volt. Egy hétre teljesen kikerült töprengő, elmélkedő éjtszakáinak hosszú sorából, egy hétig gondtalan volt és élvezte az örömöket, amelyeket a vagyon, a mindenkitől óhajtott jólét nyujtott. Duhaj nappalok után szerelmes éjtszakák — nem volt most ideje emberi egyenlőségre, jobbágysorsra gondolni. Magában mégis talán Delfént siratta. Talán Grassnéra gondolt. Talán lenézte, megvetette magát, hogy belefeledkezett a mulatozásba és titkon iróasztalára is gondolt.

Az eszterházi vigasságok és *Delfén* együttesen jelent meg, még az *Ágis* előtt. Immár négy könyve volt nyilvánosság előtt s nyom-

tatásra várt az ötödik, a *Buda tragédiája* is. De készült másik két munkája is.[23]

Az egyik egy Homeros-fordítása volt. (A másikról később lesz még szó.) Aligha gondolt akár az *Iliász*, akár az *Odisszeia* lefordítására, csak egy tetszetős részletet próbált átültetni, azt is természetesen franciából. Egy 30-32 sornyi részletet megőrzött belőle a *Holmi*:[24] ennél valószínűleg több volt meg. A mutatványt, az *Iliász* első soraiból, csak annak bizonyságára adja közrè — Bessenyei attól kezdve, hogy megismerte, mindétig bámulója volt a francia nyelvnek — hogy a magyar nyelv még nem versenyezhet a franciával: «nem merjük *még* mondani, hogy a magyar nyelv akármely nemében is az írásnak a franciához hasonló erejű vagy méltóságú.» Prózai szövegből, prózában fordít; a franciát is közli összehasonlításul. A fordítás bizony elég gyenge, az egymásbafolyó mondatok szinte értelmetlenek.

A Homerosszal való foglalatosságnak van azonban egy ennél kedvesebb és költőibb emléke is, Bessenyei első költeményeinek egyike — talán a legelső[25] — az *Estveli gondolat*. Szinte korai ellenképe a tiszaparti napkeltéről szóló versnek. Alkonyatkor a természet ölén szárnyaló gondolatai fölrepülnek s «az észnek szelein» szerteszállnak ott, ahol a világ karjára vette Homerusát. Megelevenedik előtte az egész Olymposz, Vénusnak parancsoló hatalma, mellyel az az egész világot gyötörni tudja, mégis mindenütt tisztelik. Mars öldöklő hatalma, Neptunusnak fellegeket verő hullámai — mindenütt harc; csak Minerva — a tudomány — tud békességet teremteni: lelke magasságokban jár, de a mélységben, Akheron partján a poklokat is megtalálja, ahol a sötétséget bámultatja meg: így kezd a tudomány ébredni, minden dolgot egyben meg lehet találni nála. Ezt a képet Homeros ihlette; Bessenyeire vall, hogy történelmi tanulmányainak vértől borzalmas benyomásait, szerelmi boldogságának vagy gyötrődésének szines emlékeit — multat és jelent — a mindent megnyugtató tudomány jövőjével engeszteli ki; Homerosból is ezt olvassa ki.

A «tudomány» szónak persze ezúttal sincsen nála a mai, szorosabb és pontosabb értelme. A minden téren, tehát a termelő eszközökben is, mesterségekben is fejlődő, a társadalmat átalakító tudást érti, a haladás biztos pillérét.

Homerosszal azután Mózest és a keresztény világ születését, másfelől a mindíg gyűlölt Mahometet állítja szembe: így találkozik költeményében ismételten történelem, szerelem és elmélkedés.[26]

Leíró költészetének van irodalomtörténeti jelentősége. Itt-ott a líra is megcsendül verseiben. Elmélkedő részleteinek azonban sem igazi szárnyalásuk, sem bölcseleti mélységük még nincsen. Bessenyei, miként nem értett a drámához, nem született vérbeli lírikusnak sem.

Neki, akinek—mint Ányostól tudjuk—gyönyörűsége a hegedű volt, egyetlen dalszerű költeménye nincsen. Versformája a Gyöngyösitől tanult Sándor-vers, az örökös tizenkettes, de Orczy Lőrinc, vagy közvetlenül Voltaire példájára már csak páros rímekkel. Rímei pedig legtöbbször a leggyöngébb ragrímek. Mégis költeményeken kezdte, drámáit is versekben írta, élete végén is, már kiforrott formákban énekelte meg a természet világát és Debrecen pusztulását.

12. UTOLSÓ ÉVE A TESTŐRSÉGNÉL

Bessenyeinek Homeros-kisérletén kívül kéziratban maradt, de megmaradt még egy munkája, amely a Hunyadi-tragédia megjelenésekor már készen vagy készülőben volt.[1] Ez a Mátyás királyról szóló hosszabblélekzetű elbeszélő költemény, amelynek a *Hunyadi* címet adta.[2] A Hunyadiakért mindíg nagyon lelkesedett, de különösen Hunyadi Jánost a világ legnagyobb hadvezérei közé sorolta. Később (1778) megírta az életét is; Lászlóról tragédiát írt, Mátyásról most valami eposzfélét. Szerinte három nagy királya volt a magyarságnak: II. András, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás. Ellenben az Árpádok közül IV. Béláról igen rossz véleménye volt, mert népét közönséges «utcai haramiáknak», kóbor tatároknak zsákmányul engedte. II. Andrást a magyarság «szinte bálványozta»: magyarságon valószinűleg a nemességet érti, amelynek az aranybullában a legnagyobb jogokat adta. Látott-e mást is Andrásban, nem derül ki. András és Béla egymáshoz viszonyítva — úgymond — olyanok, mint I. és II. Lajos. A Hunyadiak mindezeknél nagyobbak: fényük egész Európát beragyogta, Mátyás valóságos csudát űzött már-már szerencsétlenné vált nemzetével. Ehhez bátorság kellett és szigorúság.[3] Ezt a történetszemléletét kellett volna eposzának tükröznie.

Lényegében azonban, mondhatni, csak az anyagot tárja föl, összefogó egység nincsen benne. Mátyás uralkodásának eseményeit, viselt háborúit mondja el 1468-ig.[4] Ezért a munkát töredéknek gondolják. Pedig Bessenyei maga is hat szakasznak hírdeti, mikor még azt hiszi, hogy kiadhatja, — s a kézirat is hat szakaszra terjed. Tárgyi befejezése mindenképen hiányzik, lehet, hogy azt még hozzáírta volna, lehet, hogy a cenzúrához beterjesztett példányban megvolt.

A mű eposznak indul. Megvan a tárgy megnevezése, a segélykérés, a harcok és epizódok váltakozása, a hősök szokásos egymással vitázó szónoklatai; az első lendület után azonban hamarosan krónikás elbeszéléssé laposodik. Első felében Mátyásnak az osztrákokkal, majd a csehekkel vívott harcait mondja el, a török háborúkra tér át és ebbe illeszti Szilágyi Mihály fogságának és szabadu-

lásának történetét. Majd a rácok ellen megy, az elszakadni készülő Erdélyt fenyíti meg, s közben maga is megsebesül. Budára menet útközben nevezetes álmot lát. Szilágyi Mihály árnyéka elvezeti őt a Lelkek világába s itt egyszercsak ragyogó fellegben egy vitézt lát maga előtt: II. András az, aki bölcs irányításokat ad az uralkodásra. Atyja, Hunyadi János lelkét is megkeresi, sőt szeretne vele maradni. — Álmából fölserkenve folytatja útját Budára, s most már Podgyebrád György ellen indít háborút, de vele is megbékül. Ezalatt itthon egyre nagyobb az elégedetlenség. Janus Pannonius tanácsára az esztergomi érsek áll az összeesküvők élére s az ország többsége Kázmér lengyel herceget hívja be királynak. Mátyás Kázmér csapatait is leveri, az érsekkel Szapolyai Imre csinál rendet. A lengyel király azonban nem nyugszik bele a dolgok ilyen fordulatába s a cseh királlyal szövetkezve nagy sereggel jön Mátyás ellen, végül is a három király megegyezik, «kinek-kinek szive titkon nagyon örül.»

A békességnek (a) mosolygó Angyala
Mennyei tűzével a táborba szálla.
A világosságon szivárványt húz fénye,
Éled sugárival a népek reménye.

Ez valamennyire befejezné az eposzt, a harcok történetét. Ámde az utolsó két sor úgy szól, hogy a békesség sugarai elől a harc ördöge elfutott és «más részről *ismét* háborút indított.» Ha nem Mátyásra céloz a hadindítás, akkor az elbeszélésnek csakugyan vége; de — ismétlem — lehet, hogy egy darab még hiányzik belőle, az is lehet, hogy az ifjú testőr egy második munkában valamikor még folytatni szerette volna: nem zárta be maga mögött a kaputt.

A bőven áradó elbeszélésnek, hosszadalmas folytában is, van néhány elevenebb részlete. Ilyen a harc leírása mindjárt az első szakaszban:

Borongani kezdnek sok tüzes fellegek
Szikrázván közöttük a levegő-egek.
Melegséget okoz kinek-kinek a tűz,
A halál jár széjjel, öl s mindenfelé űz,
Lármával telnek meg a dúló seregek,
Csapkodnak egymáshoz faldokló fegyverek,
Csattogás, kavargás, kiáltás, dübörgés,
Kékes füstfellegek és a puskadörgés
Keverték egymásba a két ellenséget.

Ilyen a harmadik énekben Jajcza megvétele, Beőthy Zsolt szerint «a legelevenebb, legerősebb és változatosabb vonásokkal rajzolt kép az egész költeményben.»[5] Tárgyilag nagyon érdekes a Szilágyi Mihály-epizód, az a történetke, amelyet Kisfaludy Károly egyföl-

vonásos darabbá dolgozott föl, s a Vitéz János pártütése. Janus Pannoniusról a jegyzetben azt is megmondja Bessenyei, hogy «e volt a leghíresebb magyar poéta,»[6] — s az egész költemény keletkezésére a legjellemzőbb Mátyás álma.

Már a pálosokhoz írt költői levelében Pope-on kívül emlegeti költőnk az *Henriade*-ot is, Voltaire nagyhírű Henrik-eposzát, amelytől «a versnek erejét» veszi. Ez a pár sor mondja meg nekünk, hogy 1771 karácsonya körül már dolgozgatott *Az embernek próbáján* kívül Hunyadi-eposzán is: ismeretes, hogy Voltaire példája, akit ekkoriban mesterének látunk, ösztönözte őt eposzírásra. Az *Henriade*-ot megjelenésekor, 1723-ban nagy lelkesedésekkel, dicsőítéssel fogadták, nálunk pedig még a század végén is a legnagyobb remekek közé sorolták. Beőthynek azt a megvilágítását, mely Bessenyei egész munkásságában Voltaire visszfényét látta, Eckhardt Sándor jelentékenyen megváltoztatta. Korai munkáiból azonban kétségtelenül a *Hunyadi* áll legközelebb Voltairehez. A tárgy megválasztásától Voltairenél sokkal ritkábban használt allegóriákig, sőt kisebb, közel egyező részletekig megmutatkozik a hatás. Nemcsak az eszményi uralkodó megrajzolására való törekvés ugyanaz, a bevezető sorokban a segélykérés (11-19. sor) hasonló, a történelmi környezet rajza, a pártos fölkelőknek való megbocsátás jelenete, egész humanizmusa megegyező — hanem a jelzőkben, elnevezésekben is Voltaire a példája. Önkéntelenül is meg kell pl. látnunk, hogy «a harc ördöge» Voltaire-nek «Démon de la guerre»-je.[7] Ennél is fontosabb a csodás elem kérdése. Bessenyei élete folyamán sokszor gúnyolódik írásaiban a csodáról. Voltaire, noha részleteiben nem alkalmazkodott a merészebb eposzi hagyományokhoz, a csodálatos elem szerepeltetése elől nem tudott egészen kitérni. De — a kedves aristotelesi paradoxonhoz tartva magát, hogy: a csoda valószínű, mert valószínű, hogy valószínűtlen dolgok is történnek — a csodás elemnek valószínűségére vigyázott. Így alakul a csoda nála egy vízióvá, vagy, mint az *Henriade*-ban, álommá. Hatásaképen a felizgult képzelet látomásával találkoztunk Bessenyei tragédiáiban; a IV. Henrik álmával találkozunk Mátyás király álomlátásában. Bessenyei józan, észszerű szemléletével ellenkezik a természetfölötti: már Pope tanítóköltemányéből kiirtotta az efféle elemeket. Most sem szerepel nála az eposzi elemek közül az isteni beavatkozás, s a csodás elem — egy allegórián kívül — éppen úgy egy álomra, mondjuk csodálatos álomra szorítkozik, mint Voltaire-nél.[8] IV. Henriknek álmában a francia keresztes hadjárat hőse, IX. Lajos jelenik meg; Mátyás is a keresztes hadjárat vezérét, II. Andrást szólítja meg az «árnyékok» közül.[9] Benne látja a királyok példaképét, vele mondatja el mindazokat a tanácsokat, amelyek Bessenyei gondolkodását, ebben az időben éppen Voltaire hatása alatt, kifejezik.

Ide tartozik elsősorban egyházellenessége, erős gyűlölete a vallásháborúk ellen. Az emberiség története vérengzés és háború, ennek pedig nagyon sokszor volt oka a vallási villongás. Éppen azért tanácsolja — különös — II. András Mátyásnak: «Senkire csak azért, hogy *nem vall úgy, mint te,* ne rohanj!» — és hogy «ne erőltesse a szabad lelkeket,» ... «mikor térített volt a nagy isten vérrel?» mondja utóbb; éppen azért

Ne tégy a léleknek soha törvényeket,
Ne formálj senkibe erővel hiteket.

Álláspontjához tartozik a Róma és a pápa elleni harc. Még nem olyan éles, mint későbbi műveiben, pl. a *Toleranciá*ban, talán nem is olyan mardosó, mint Voltaire-é, de a sorok között már érezhető ellenszenve. Ennek nem a Rómával tartó Mátyás a kifejezője. De az is írónia, mikor Mátyással azt mondatja, hogy «a pápa pásztorbotjával a világ istene», «csak a Vatikánum adhat igaz hitet,» s Hunyadival mondatja el azt is, hogy

Fut az eretnekség, veszti a hitlen vért.
Már az eretnekség rettegi fegyverem,
Mert elpártolásuk Istenükkel verem.
Igy keresi Róma fel az igazságot.

Nemcsak az érsek utasítja Mátyást rendre, hanem utóbb Kázmér is, a maga életének tanulságaképpen figyelmezteti, hogy Róma tanácsára keresztények ellen harcolni szűnjön meg:

A cseh ellen, igaz, én is hadakoztam,
De hidd el, Hunyadi, hogy már megváltoztam:
Vallás — s nyereségért több vért én nem ontok.

Podgyebrád is a vallás szabadságát hirdeti: «Hogy fegyvereddel hitet a léleknek?» és csupa merő gúny a szava:

Hadd nézze Róma is a harcba fúltakat,
Idvezítse az elhullott magyarokat —
Te pedig lelkedre veheted a sok vért.

Leghevesebben maga Bessenyei szól, az események elbeszélésében:

Dördül a Vatikán, szórja mennyköveit,
Dorgálja Rómából sok fejedelmeit.
Hunyadi, Pogyebrád, Friderikus császár
Rettegnek, mert köztük a pápa tüze jár.
E szentelt papvezér, hatalmát az égnek
Kölcsönözvén, régen feje volt sok népnek;
Tanácsosi veres botosokban járnak,
Kik a felsőségre buzgósággal várnak.

Ezek kormányozták titkon Európát,
Hol rettenetessé tehették a pápát.
Hatalmával e nagy világ istenének
Lelkeket láncolnak, s örök törvényének
Egyedül ők lettek főbb magyarázói,

Voltaire szelleme szól itt, de Bessenyei alakuló, egyházellenes meggyőződése. A népre is gondol s II. András tanácsai között ott szerepel:

Igazgasd népedet, formálj békességet.
Vigyázz, ha Koronád áldja-é köznéped,
Mert ezzel lehet csak boldog királyléted —

s nem volna Bessenyei, ha a tanácsosok szerepére ezúttal is nem gondolna:

Ne sarcold népedet, ne nyomd el koldusid,
Rettentsd meg mindennap büszke tanácsosid!

Ezúttal is elemlegeti a királyok nehéz feladatait, minden hab és szél ingadoztatja vitorláikat, bármennyire futják is a tengert: elragadtathatja őket egy «híg tér» — mint ahogyan utóbb Mária Teréziát is erre figyelmezteti az *Ágis* ajánlásában. Ennél erőteljesebben szól s ismétlődik a költeményben egy nemzettudatának fontos megnyilatkozása. Minden háborút, vérontást szivből gyűlölve, egy sajátos nemzeti szempontot is hangoztat:

Felgerjesztvén benned hiv magyar véredet,
Győzedelmeidnek dicsőségeiért
Ne ontass, ha lehet, *hiába magyar vért*

parancsolja Mátyás Nagy Simonnak, vezérének. Utóbb viszont az esztergomi érsek figyelmezteti Mátyást, hogy ne legyen pusztítója az emberéletnek, mignem Kázmér veti szemére: «Miért dúlod e földet nemzeted vérével?» Talán nem merész föltevés, hogy Bessenyei sokat célozgat Mária Terézia hadviselésére.

Fontosabb ennél, hogy a műnek valószinűleg politikai célzata is van: a nemzeti királyság gondolata érzik benne, különösen a két főszereplő, II. András és Mátyás nyilatkozataiból.

A *Hunyadi* tehát pontosan magában hordja mindazokat a gondolatokat, amelyek költőnket a tragédiák írásakor áthatják. A részletekből pontosabban, közvetlenebbül meglátszik e művén Voltaire hatása, mint amazokon; de valamennyi Bessenyeinek a maga, csak Voltaire-en át csiszolt világát tükrözi. Eposzi alkotásnak gyatra. Általában Bessenyeinek műfaji finomságok iránt nincs érzéke. De ennél nevezetesebb, hogy ebben a művében is benne van a közösség érdekeinek gondolata.

Az epikus mű — bár megjelenését már jelezte — mégsem láthatott napvilágot. De volt, aki olvasta. A *Geschäfte der Einsamkeit* függelékéül közölt francia levelek egyikében — úgy gondolom, 1775 végéről — ezt olvassuk: «J'ai lu aussi votre *Hunniade*,[10] poême épique, où vous chantez les exploits de Mathias Corvin. Ce héros est vraiment digne, que la postérité célébre la mémoire. C'est dommage, que cet ouvrage ne soit pas encore imprimé. Je l'ai lu en manuscrit chez Msr. L.... Vous êtes bien capricieux, Mrs; la censure vous y défend quelques vers, et au lieu de les chânger vous faites languir l'ouvrage entier en manuscrit; corrigez-le, et envoyez-le sous la presse. Vous autres auteurs, vous êtes bien ridicules quelquefois, malgré tous vos sages raisonnements.» Fontos és jellemző ennek az ismeretlen kritikusnak a levele, többet árul el, mint amennyit mond. Bessenyei, kivált ha ebben az időben egy könyvének megjelenéséről volt szó, éppen nem volt szeszélyes vagy makacs. De a cenzúra, amellyel még sok-sok baja lesz, bizonyosan olyan sorok vagy részletek megváltoztatását kívánhatta, amelyeket Bessenyei nem volt hajlandó törölni: hiszen ezekért a részletekért készült az egész, s inkább ne jelenjék meg a mű, semhogy ezek nélkül. Az ismeretlennek ez a pár sora mindennél jobban bizonyítja, milyen távol állt Bessenyeitől az öncélú irodalom művelése.

Mégis, volt eset rá, hogy ettől el kellett térnie, hogy adott körülmények olyan könyvek közrebocsátására kényszerítették, amelyek távolálltak kialakuló új gondolatkörétől.

Láttuk, hogy egyengette Grassné, Kollár segítségével is, Bessenyei útját Mária Terézia közelébe, egyenest szeretetébe. Hogy az *Ágis tragédiáját* neki ajánlhatta s hogy királynője az ajánlást elfogadta, azt talán okkal tulajdonítom Grassné jól átgondolt és előrelátó tervének. Az első lépés megtörtént. Nem volt nehéz, ha arra a nagy bizalomra gondolok, amellyel az uralkodónő hozzá volt: még legbensőbb családi leveleit is fölbonthatta.[11] Báróczi, aki szintén sokat tud az udvari «áskálódások titkairól,» — de Bessenyeinek sohasem említi a nevét sem — szintén tudja róla, hogy «folyamodványok mentek át a kezén és kisebb fontosságú ügyekben maga a császárné is többízben igénybevette a segítségét.»[12] Már egyenest azt beszélték az emberek, hogy «a magyar vonatkozású dolgok a Grass báróné ügykörébe tartoznak.» Hogy Bessenyeit valóban át akarta-e téríteni, hogy egyrészt boldogulásának útját egyengesse, másrészt szeretett úrnőjének kedveskedjék vele, nem tartom olyan bizonyosnak, mint ahogyan Kazinczy írta. Kétségtelen, hogy — ha szóbahozta — Bessenyei kereken elutasította a gondolatot is. De hogy felötölhetett benne ez a vágy, azt újabb, az *Ágis* után második lépése bizonyítja; mert bizonyosnak látszik, hogy ez is az ő fejéből pattant ki és jutott a császárnéhoz.

1772. december 12-én Prága egyik templomában prédikáció hangzott el Tamás apostolról, mint Jézus Krisztus istenségének bizonyságáról — a hitetlenek ellen. Ez a hitszónoklat meg is jelent s eljutott Mária Terézia kezébe is.[13] A prédikáció egészen korszerű volt. «A hitetlenség nagyon kíván köztünk terjeszkedni, már a felére *megvilágosodott* népnél is csaknem kérdésbe jött, hogy ha a keresztény vallás isteni törvénye-e, vagy csak emberek találmánya.» A rettegett szabadgondolkodás (Freigeisterei) már úgyis nagyon a begyében volt az uralkodónőnek. Szabadon gondolkodó lelkek ... józan okoskodás ... Rousseau ... a valósággal jólszámoló, művelt prédikátor célkitűzése mindjárt megfogta a túlbuzgó Mária Teréziát. Nagyon tetszett neki a szónoklat: terjeszteni kellene ezt a könyvet. Kivel beszélt volna erről inkább, mint szintén vallásos meghittjével, Grassnéval.

Érthető, hogy Grassné az ő nagyon kedvelt Bessenyeijére gondolt. Így kapta Bessenyei a «Felséges Királyné Asszony Kegyelmes parancsolatját,» hogy fordítsa le a prédikációt magyarra. A parancsolat elől, melyet a királynő személyesen adott neki,[14] nem lehetett kitérni, a munka elkészült. Fordítgatnia kellett érveknek sorozatát, amelyek nagyrészt ellentétben voltak a maga fölfogásával. Már elhagyta a hazulról hozott, buzgó vallásosságot, deizmusa mellett a papság ellen fordult s ráadásul mint kálvinistának kellett ezt a katolikus prédikációt fordítania, tartva attól is, hogy különösen Mihály bátyja, de szülei is s azok ismeretségi köre elítélik érte. Az olvasóhoz intézett mintegy félíves előszót — minden könyvénél terjedelmesebbet — láthatólag ezért írta meg. Ez is hangsúlyozza, Mária Terézia legfőbb érdeméül, hogy «nemzetünket e vérontásnak mérge közül kisegéltette,» hogy «pusztáink most csak a munkások keze által kövéredhetnek» s hogy «élünk a békességnek édességei között.» De ennél fontosabb volt neki az előszó élén hangsúlyozni, hogy parancsra fordította, befejezésében megmondani, hogy nem talált a munkában részletet, amely a reformációval ellenkeznék.

Mária Terézia, mint az *Ágis*t, még ezt a fordítást is kiadta véleménymondásra Kollárnak; az értelmi szerző, Grassné juttatja el hozzá s levele, megint nőies kedveskedésekkel és ügyes fogással hat Kollárra Bessenyei érdekében. Milyen nagy szó, hogy a magyar nemzetnek ilyen tehetséges fia van; a nemzet becsületéről van szó, azt kell az egész világnak megmutatni, hogy *ilyen* nemesifjaink vannak! Abban nem kételkedik, hogy a fordítás jó. Csak arra kéri, hogy mikor visszaküldi a királynőnek, ítéletét szerezze meg néhány dicsérő szóval, mert szavára a királynő sokat ad, s mert Bessenyei is nagy kegyben áll nála.[15] — Kollár szivesen tett eleget barátnője kérésének. A fordítás magyarság szempontjából igen jó, a német szöveget híven és tökéletesen tolmácsolja. S a könyv megjelenése

azért is kívánatos, mert magyarul ehhez hasonló a «sajnos, egyre jobban terjedő Freigeisterei ellen» nyomtatásban még nem látott napvilágot. Magáról sem feledkezvén meg a kegykeresésben, Grassné kéréséhez híven Bessenyeit külön is megdicséri: szép képességei és nem közönséges tehetségét kiemeli. Megemlíti azonban, hogy a fordító előszót is írt hozzá — s evvel majdnem elrontotta Bessenyei otthoni dolgát. Mert a császárné mindjárt ráírta, hogy fél az ilyen hízelkedésektől. Kollárnak tehát újabb fölterjesztésben meg kellett magyaráznia, hogy 1. az előszó nem a királynőhöz, hanem az olvasóhoz szól, 2. magyarul van, ahogy a felség nem is tud, 3. ugyanazt mondja, amit Metastasio, aki pedig mindíg a színigazságot mondta.[16] — Bessenyeinek aligha volt jó napja április 17-ike. Kellemetlen lett volna, ha a fordítás nevével, de a voltaképpen mentegetődző előszó nélkül jelenik meg. Másnapra azonban már elszállt a gondja: Mária Terézia már «meg volt elégedve» az előszóval is. Grassné meleghangú levélben köszönte meg mindjárt 19-én Kollárnak előzékenységét.[17] — A könyv hatását nem ismerjük. Bessenyeinek talán volt rá gondja, hogy otthon ne tudjanak róla.[18]

Már ekkor Sándor bátyja sem volt a testőrségnél. 1773. március utolsó napján, királyi engedéllyel, mint főhadnagy lépett át az Albert herceg nevét viselő karabélyos ezredbe.[19] Amit Boldizsár 3-4 évvel azelőtt kérvényben jelentett, hogy mindkét testőr-öccse a sorkatonaságnál folytatja majd szolgálatát, az felerészben bekövetkezett. Bessenyei Sándor utóbb a Lipót-dragonyosokhoz került, legjobb barátjával, Barcsay Ábrahámmal egy ezredbe. Ott találkozunk még majd vele. Hármuk közül György most már magára maradt a testőrségnél (1770 óta — mikor az épületet megfelelően átalakították — úgyis minden testőrnek külön szobája volt) és György sem érezte már magát jól itt.

Már említettük, hogy társai, a léhább gondolkodású, csak mulatozásnak, sőt kicsapongásoknak élő, vagy üresebb lelkületű testőrök nem nagyon szeretik. Mióta az udvarnál is nagy kegyben áll, és Grassné különösen meleg pártfogásába veszi, irigyei is akadnak, nem egyszer rosszmájú megjegyzések is hangozhatnak el. Az elmúlt őszön, 1772 szeptember végén egy különösen kellemetlen, s úgy látszik, kényes esete is akadt, amelyről a parancskönyvek is csak burkoltan adnak tájékoztatást. Haaz Ferdinánd mosonmegyei testőrrel,[20] akinek már addig sem volt a legjobb neve a testőrségnél, a laxenburgi erdőben alaposan összekülönböztek. Szóváltásuk nagyon éles volt, mert a testőrkapitány egy kisebb bizottságot küldött ki az ügy kivizsgálására: egy százados, két testőr és a hadbíró voltak tagokul kijelölve; maga a testőrség kapitánya, Eszterházy Miklós is megjelenendő volt az ügyben s meghagyta, hogy Bessenyei — ha Schönbrunnba volna vezényelve — ne menjen el, mert őt is ki

akarja hallgatni. Mindkét felet a szolgálattól további intézkedésig fölmentették. Október 1-én tájékozódott Eszterházy a történtekről s 4-én ült össze a bizottság. Haaz azonban «perhorrescálta» a bizottságot, úgy látszik, vagy meg sem jelent, vagy megtagadott minden vallomástételt. Október 10-én d.u. 3-ra megint összehívták a bizottságot. «*Neuigkeit.*[21] Die oben verordnete Comission ist neuerdings zusammengekommen, nichts destoweniger H. Garde U. Lieut. Haaz habe wieder solche perorescirt.» — mondja a napiparancs. 21-én meghozták az ítéletet: Haazt el kell távolítani a testőrségből, Bessenyei pedig teljesítse szolgálatát, mint azelőtt. *Neuigkeit*-nek még ugyanaz a parancs közli, hogy Haazt elparancsolták (abgeschaffet) a gárdából.

Az egész ügynek akkor érzik meg a kényesebb mellékíze, ha — azonkívül, hogy Haaz minden fölvilágosítás és vallomás alól kibújt — megtudjuk, hogy éppen ekkoriban (szeptember 8-án) kérte át magát egyik lovasezredhez,[22] tehát olyan a szine, hogy a laxenburgi erdőben búcsúzóul vágott oda Bessenyeinek valami nagyon kellemetlen megjegyzést. S még feltünőbb, hogy a testőrkapitány nem merte Mária Teréziának a történteket jelenteni: az aktára a királynő maga írta rá, hogy jóllehet semmi különöset sem tud a Haaz bűnéről (Verbrechen), minthogy a herceg (t.i. Eszterházy) jelentette neki, hogy javíthatatlan ember (incorrigible), beleegyezik elbocsáttatásába. — A gyorsan és rövid úton való elintézésből, abból, hogy Haaz nem akart nyilatkozni, a császárnénak pedig a kizárás okát nem merték, vagy nem akarták jelenteni, azt gondolom, hogy ezúttal Grassnéról volt szó. A testőrök egymás között már hetek óta tárgyalhatták a dolgot, a távozni készülő Haaz, talán már régibb ellenségeskedés befejezéséül most szemébe mondta Bessenyeinek.

Így volt-e, vagy más volt az összeszólalkozás oka, Bessenyeinknek mindenképpen kellemetlen volt. Egyéb tervek is jártak az eszében. Lehet, hogy Laczkának is igaza van: kezdett kissé elhízni, a lovaglás is terhére esett.[23] Még inkább ösztökélhette őt az a tanúlni, dolgoznivágyás, amelynek egyik eredményéül könyvei sorra jelentek meg, ebben az évben már négy, és terjedni kezdődő hírneve becsvágyát csak fokozta; a testőrséggel járó lekötöttséget kezdte akadálynak érezni. Elvágyott innen.

A következő év (1773) februárját és márciusát már Sándor bátyja sem tölti Bécsben: Szluha Ignáccal Pozsonyba vezénylik őket és Sándor csak leszerelésére kerül vissza. Ugyanakkor György is engedélyt kap 18 napi eltávozásra: február 3-án utazik el és 21-én (ami a többi testőrnél ritkaság) pontosan bevonul.[24] Bizonyára Pesten járt, de útközben Sándor bátyjával és Szluhával együtt meglátogatta Máriavölgyben régi tisztelőjét, Szluha Demetert is, aki

maga is távozóban volt innen: a rendfőnök a márianosztrai konventbe helyezte át.[25] A baráti kör fölöszlóban volt. Maga is betegeskedni kezdett. Azután, hogy *Buda tragédiája* és a Mária Terézia parancsára készült fordítás, *A szent apostol Tamás bizonysága*[26] megjelent, május 16-án este schönbrunni vezényeltetéséből betegen hozták vissza a testőrpalotába. Egyetlen kis füzetét, az utólag, 1774-ben kinyomtatott *Der Amerikaner*t nem számítva, most három éven át nem jelenik meg könyve.

Egyre elevenebb lesz benne a gondolat, hogy a testőrségtől megválik. Dolgozni akar, tehát nem követheti Barcsay Ábrahám és Sándor bátyja példáját. A háborúskodás nem neki való. Nemcsak egészségének ismételten jelentkező fogyatkozása miatt, hanem azért is, mert az «öldöklést» szívből utálja. S ha ebben a béke idejében még sejtelme sem lehet az újabb sziléziai és a bajor örökösödési háborúról, ahova majd Barcsay és Sándor bátyja harcba szállnak, már a katonáskodás maga olyan fogalom számára, amellyel megbarátkozni nem tud. Más tervek vannak készülőben. Grassnéval bizonyára megvitatja őket.

II

AZ ÁGENS

1. A REFORMÁTUSOK SZOLGÁLATÁBAN

A három Bessenyeinek, de különösen Sándornak és Györgynek a család részéről a másodszülött fiú, Mihály volt a gondviselője. Szüleik már öregemberek voltak, apjuk túlhaladta a hetvenet. A legidősebbik fiú, László, maga is családos ember volt, eléggé elfoglalták őt a maga gazdasági ügyei; Mihály azonban agglegény maradt, éppen úgy, mint a három testőr is. Ez a körülmény talán még jobban összefűzte őket. Mihály meleg szeretettel viseltetett öccseihez, azok neki számoltak be életükfolyásáról, tanulmányaikról, haladásukról, tréfás levelekben a testőrélet érdekesebb mozzanatairól, Olvasztó Gábor folytonos csínyeiről, Krajnyik László párbajtörténetéről, «tőlük való örökös kimozdulásáról» — otthon is ismerték mindakettőt — s arról, hogy ez az utóbbi esemény parancsnokuknak, Finta Józsefnek is nagy kellemetlenségeket szerzett.[1] Mihály gyakran járt, különösen 1772 óta, Bécsbe. Az ő birtokrészeinek magja Bihar déli részén, a Feketekörös mentén, Nagyszalonta vidékén volt, a szomszédjában atyafiságáé, Pálóczi Horváth Ádáméké, amelyre szintén igényt tartott, sőt foglalt is belőle. Mikor Horváth a birtokrészeit el akarja adni, megbízza ispánját, hogy felére mondjon ellent («felét pedig akár az ördög foglalja el, azért ne szólj»)[2]. Be is rendezkedett, Feketetóton udvarházat és gazdasági épületeket emelt. Több perirat szerint a nagyszalontai reformátusok ágense volt. Sok utazása, ide-odajárása persze gazdálkodásának nem vált hasznára. Maga mondja,[3] hogy 1772-től fogva négy esztendőn át Bécsben és Pesten lakozása nagy költségekkel járt. «Esztendőnként egyszerkétszer hazavetődvén, ami kevés jövedelmem volt, azt magamhoz vévén, ismét visszautaztam véle Bécsnek és Pestnek.» Ezért már a második évben örömmel vette atyjafiának, Bónis Ferencnek «keresztényi indulattal» tett ajánlatát, hogy adósságait kifizeti, birtokait pedig felesben kezelésbe veszi. (Ez a Bónis is kuruc-ivadék volt, egyik őse, a Wesselényi-összeesküvésnek részese, Zrínyivel és Frangepánnal együtt vérzett el.) De azontúl is szívesen segíti kölcsönökkel: már 1773 decemberében Mihály «bécsi nyomorúságos utazására» 200 rénesforintot ad, 1775 tavaszán 20 császári aranyat küld utána Bécsbe.

A birtok kezeléséről szóló szerződést Bugyin, Beleznai Miklós

tábornok házában kötötték meg, Mihály tehát, mint máskor is, sokszor, Beleznai vendége volt. A Beleznai-Bessenyei kapcsolatok eredetét nem sikerült kiderítenem, de úgy tetszik, miként az Orczy-Bessenyei kötelék is, ez éveknél jóval régebbi. Beleznai Miklós tábornoknak az apja, a kuruc Beleznai János Miklós, utóbb egy Grassalkovich-leány férje — Mária Teréziának kedves tábornoka volt, annak az ezrednek tulajdonosa, amelyet utána Hadik András kapott meg. Itt szolgáltak a fiai, és Hadik csapatában szolgált az akkor fiatal Orczy Lőrinc is. Résztvettek a híres berlini kalandban is. Orczy és Beleznai kezdettől fogva nagyon meghitt jóbarátok voltak. Utóbb sógorok lettek: a katolikus Orczy és a református Beleznai két evangélikus Podmaniczky-leánytestvért, amaz Juditot, emez Anna-Máriát vette feleségül.

Volt egy harmadik Podmaniczky-leány is, Podmaniczky Erzsébet, becéző nevén a Lizi.[4] A mendemondák vele hozták kapcsolatba Bessenyeit. Némelyek szerint Beleznaiék szerették volna a leányt vele elvetetni, más hagyomány szerint költőnknek volt ez az ábrándja s eleinte jogos reménye, később azonban a leány vonzódása hozzá elmúlt, érdeklődése megcsappant. Semmi hiteleset erről a tervezett frigyről nem tudunk, csak annyi bizonyos, hogy Beleznaiék Bécsben is nagy házat vittek, oda Bessenyei is bejáratos volt s ott Lizivel is találkozhatott. Beleznait azonban ennél az ábrándnál komolyabb — a mint mondtam, valószínűleg sokkal régibb szálak fűzték a fiatal testőrhöz.

A katonai pályáról visszavonulván, 1772-ben a reformátusok dunamelléki kerülete őt, mint Pest megyének talán legtekintélyesebb birtokosát, főgondnokká választotta. A többi kerület főgondnokai, a tiszántúli bihari Dobozy Mihály, a dunántúli Soós István és a tiszáninneni Szathmáry Király György hozzáképest, aki a királynő egyik kedveltje, Grassalkovich-ivadék és hatalmas birtokok ura volt[5], tekintélyben eltörpülő köznemesek, már eleve szivesen nézték őt *primus* inter pares-nek: hallgattak szavára, többre tartották maguknál.[6] Remélték, hogy az udvarnál való nagy befolyása, sőt a kancellária előtt is nagy tekintélye a protestáns ügyeknek kedvezőbb és gyorsabb elintézését biztosítja. Az egyházkerületeknek tehát minden reménye és bizodalma összpontosult benne. Beleznai tudatában volt hivatásának és feladatainak. Még 1772 decemberében megbeszélésre hívta össze az érdekelteket. Az összejövetelnek olyan szine volt,[7] mintha véletlenül éppen látogatóban lettek volna nála az érdekeltek. (Még igy is nagyobb lett a híre a kelleténél, a kancellária is, mint utóbb kiderült, fölfigyelt rá.) Ez alkalommal megkérte a jelenlevőket, hogy a jelentősebb iratokat továbbítsák neki. Zoványi ebben bizonyos hatalmaskodási vágy megnyilatkozását látja, holott Beleznai csak így tudhatta a hozzáfűzött reményeket valóraváltani.

Közel egy esztendeig tartott, míg elgondolásai kialakultak. Ezek eredménye nem lehetett más, mint az egyház szervezetének olyan átalakítása, amely valamennyi reformátusnak egyenkint s mind a négy kerületnek ügyeit egy kézbe irányítja. Az 1773. szeptember 2-ra pesti palotájába, majd folytatólag bugyi házába összehívott tanácskozáson mintegy negyven ember vett részt, köztük Bónis Ferenc is, és három Bessenyei: László, Mihály és Boldizsár. (Tudjuk, hogy Mihály ekkoriban már a szalontai kálvinisták ágense: bajaiknak — úgylehet György segítségével — ő szokott Bécsben utánajárni.) Ekkoriban a szervezés mikéntje már kiforrott.

Beleznai tábornok azt is tudta, hogy mindez hiábavaló Mária Terézia jóindulata nélkül. Ezért már az év elején jelentkezett a királynőnél és előadta tervét. Jól ismervén az 1715:30 törvénycikket, amely megtiltotta, hogy testületek, protestáns közületek egyetemlegesen forduljanak az udvarhoz — Mária Teréziának immár 30 esztendő óta bőven kijutott a küldöttségjárásból, únta is, nem is nagyon értette a panaszok részleteit — az volt az elgondolása, hogy valaki megbizottja lesz, aki a királynő előtt közvetlenül, tehát magánkihallgatáson ismerteti az előforduló ügyeket. Nyilván Bessenyei Mihály volt az, aki mindjárt öccsére gondolt, ő ajánlotta figyelmébe Györgyöt, akivel ezt már megtárgyalta. Beleznai jól tudhatta, mennyire kedveli a királynő a derék testőrt. Az imént megjelent *Hunyadi László tragédiáját* az ő feleségének ajánlotta Bessenyei, és, mint maga mondja, társaságban is megkedvelte a fiatalembert. Mihálynak (jól előkészített) javaslata tehát tetszett neki. Mégsem ő hozta szóba a királynő előtt Györgyünk nevét. Mert Bessenyei ráeszmélt a bátyjával való beszélgetésekben a testőrszolgálatból való távozás útjára. Grassnéval és Kollárral megbeszélgette a kérdést, a többi már, úgy hiszem, Grassné dolga volt. Grassné érte el, hogy Mária Teréziának tetszett a dolog, hogy Bessenyei maga is előadhatta a tervet neki — s hogy most Beleznainak maga a királynő javasolta derék testőrét erre alkalmas «magánembernek.» Költönk ezekután — a királynő szava parancs volt — maga fordult az egyházkerületek egyes kiválóságaihoz s fölajánlotta szolgálatait avval, hogy szivesen szenteli magát egyháza érdekeinek.

Az őszi tanácskozásra tehát minden elő volt készítve. Zoványitól tudjuk, hogy mennyire hangoztatta meghívójában Beleznai a királynő akaratát, akinél ebben a dologban háromszor jelenhetett meg kihallgatáson. Mária Teréziának nagyon tetszett minden előterjesztése, kijelentette, hogy Beleznai által kíván a református ügyekkel foglalkozni és amit tehet «nyugalmas megmaradásukra», azt nem mulasztja el. A körvonalak már élesekké, láthatókká formálódtak. Mihály buzgólkodásának, de a család összetartásának is szép bizonysága, hogy Bugyiban a negyven ember között három

Bessenyei jelent meg.[8] Az egybegyűltek Beleznait, elgondolásaihoz képest csakugyan «egyetemes főgondnokká választották abban a formában, hogy consistoriumot alakítottak a négy superintendensből és négy főgondnokból, s ennek elnöke legyen Beleznai. Ő pedig az ügyeket vagy az ágenssel, vagy *másvalakivel* intéztesse — ennek a «másvalakinek» azután kinevezte Bessenyei Györgyöt s évi 2000 forint fizetést biztosított neki. Persze a benfentesekkel, főként a gyűlésen megjelent világiakkal már megegyezett költőnk személyében. Mindez novemberben történt s Bessenyei még ebben a hónapban megköszöni és elfogadja a hivatalt s rövidesen megírja, hogy ezt a királynő is jóváhagyta. A fizetést azután Beleznai kirótta a szokott arányban elosztva a kerületekre, amelyek berzenkedtek ugyan — a hivatalos ágensnek csak feleannyi volt a fizetése — de fizettek. Bessenyeit nagyon betöltötte a becsvágy: már előbb is megírta Szathmáry Király Györgynek, hogy «sokan itt Bécsben nem szégyenlik nyilván mondani, hogy tőlünk jobban félnek, mint a zsidóktól. Keressünk módot benne, hogy a trónushoz férhessünk. . . . Hibázunk, ha a régi mód szerint törjük ma útunkat, új politikákkal kell élnünk. . . . Ha összeállunk csendesen, igérem azt, hogy esztendő alatt csuda lesz hazánkban a változás, ami vallásunkat illeti.»[9]

Bessenyei, íme, már-már célhoz jutott. Megvolt a polgári hivatása, nem kellett tábori ezredbe átlépnie a terhessé vált testőri szolgálatból, nem kellett sóhivatalba vagy kancellistának mennie és — Bécsben maradhatott. 1773 júliusától a parancskönyvek nincsenek meg s így nem tudjuk, meddig teljesített szolgálatot, volt-e közben Pesten. (Feltünő, hogy haza, talán apja új házassága miatt, sohasem járt.) December 1-én írja meg Beleznainak, hogy a császárnő jóváhagyta kinevezését s 5-én a testőrkapitány fölterjeszti elbocsátási kérvényét.[10] Öt napra rá, december 10-én a főudvarmesteri hivatal már értesíti Eszterházyt a királynő elhatározásáról, amellyel Bessenyei távozását megengedte.[11] A többit csak Laczka Jánostól tudjuk: Bessenyei berendezkedett a polgári életre. «Közel a gárdisták palotájához, a József-városban fogadott szállást, melynek ablakai a várig nyúló Glacisra, vagy sétáló puszta helyre nyílván, a szemnek gyönyörűséget, az okoskodó léleknek pedig munkát szolgáltatott. Különb-különb szinű, elég gazdag készületű, térdig érő magyar ruhákat készíttetett. Magyar gazdasszonyt fogadott, de aki az ő házában sem nem lakott, sem nem főzött, hanem naponkint a maga lakóhelyéből küldötte fel a Bessenyei négy-öt tál ételét.»[12] A kényelmes életmódra bőven telt a 2000 forintból. De még többet is kapott. Ugyanis egyenest Mária Terézia kívánságára a következő év tavaszán az evangélikusok is hasonló módon szervezkedtek, képviseletükkel ők is Bessenyeit bízták meg, «amit semmiesetre sem kivántak tőle díjazás nélkül.»[13]

Látszólag tehát minden jól indult. Meglett a teljes függetlensége, a munkához polgári kényelme, feladatai az udvarhoz kötötték, ahová Grassné által egyre szabadabb lett a bejárata. S itt álljunk meg még egy pillantásra Grassnénál. Meghitt viszonyukra láttam célzást a Haaz Ferdinánd esetében, amelynek történetét Eszterházy nem merte a királynőnek elmondani. De másik bizonyságát vélem Laczka János soraiból is kiolvasni. Bessenyei életmódjáról szólva, hozzáteszi még, hogy soha Bessenyeit asszony vagy leány meg nem látogatta, annál kevésbbé mulatozott nála. Mit jelent ez? Bizonyára nem azt, hogy a 26-27 éves ifjú nőgyűlölő volt. Még jóval utóbb is emlékezik az erdőre, hol nyárban, tavasszal szeretőkkel és jóbarátokkal mulatozott.[14] Nem látogathatták asszonyok, leányok, a gazdasszonya nem lakhatott nála, még az ételeket is csak mással küldhette föl ... hogy szóbeszéd ne legyen belőle, amely kedvese és közte félreértésre adna okot. Tartozott valaki nagyon előkelő asszonynak vele, hogy a maga hírneve a világ előtt makulátlan és tiszta maradjon. Grassné nagyon sokat jelentett neki: szerelmét — és bejáratát a királynőhöz. Nem kételkedem, hogy a dolgok új fordulatában Grassnénak is része volt. De a tér, amelyre jutott, még nem volt egészen sima. Utjába új göröngy hullott. Beleavatkozott a kancellária.

Eszterházy Ferenc, a kancellár, kéz alatt, bizalmasan értesült a tervekről. Valószinűleg Nagy Sámuel, a protestánsok elismert ügyvivője, aki helyzetét is féltette az új fordulattól, javadalmáért is irigykedett Bessenyeire, megtalálta a módját, hogy a maga megvilágításában tájékoztassa a kancelláriát a készülő változásról. Eszterházy úgy érezte, hogy kisiklik a kezéből egy csomó olyan ügy, amely híre-tudta nélkül Bessenyei útján közvetlenül kerülhet Mária Terézia elé és intéződik el. Ezért az első hírre kihallgatást kért és kapott a királynétól, akihez kérdést intézett, hogy miben áll ez az egész ügy, mert «nevezett» Bessenyei a legfelsőbb hozzájárulásra (Begenehmigung) hivatkozik. Mária Terézia, aki természetesen nem tűrte, hogy kérdőre vonják, röviden azzal ütötte el a választ, hogy kérdezzék ki Bessenyeit, milyen minőségben van itt és akar egyházi ügyekkel foglalkozni. — A kancellár 1774. január 21-én kelt s nem kevesebb, mint 15 lapnyi fölterjesztésben tesz jelentést a kihallgatásról,[15] melyen kívüle az előadó és a vicekancellár-püspök volt jelen. Nagyon érdekes, hogy Bessenyei szóbeli nyilatkozatából nem tudott elegendő és megbízható tudomást szerezni hivataláról, azért fölhívta, hogy válaszát foglalja írásba. Ezt Bessenyeitől meg is kapta.

A fölterjesztés valósággal körmönfont körültekintéssel ismerteti az ügyet. Elmondja a Beleznai-féle «conventiculum»-ok történetét s javasolja annak a kivizsgálását, hogy kinek a jóváhagyásával történtek ezek az összejövetelek, mikor még kat. püspök sem tart-

hat a király tudta nélkül zsinatot sem. Mégis ügyeik szerencsés elintézését Beleznaira bízták s elhatározták, hogy alkalmaznak valakit, aki nevében és helyette ezekben eljár. Az illetőnek kellő javadalmazással tisztességes megélhetést kell biztosítani. Mind e fölött hallgatólag szemet lehetne húnyni. Ámde történt, hogy «egy bizonyos» Bessenyei György, kilépett testőrtiszt a külvárosban (Vorstadt) házat bérelt, azt szépen berendezte (a kancelláriának jó besugói voltak) és, mint mondják, magát a nem-katolikusok rezidensének, sőt ellenőrének hireszteli. Erre már mégis közbe kellett lépni.

Bessenyei tehát a föltett kérdésekre — ígérete szerint — írásban felelt.[16] A protestánsoknak két ágensük is van, de azonkívül sok költséggel tanácsbeli emberek, bírák, nótáriusok utazgatnak Bécsbe és «ostromolják» a királynőt. Hogy az ő szerepéről mások balvélekedéssel mit beszélnek, arról sem nem tud, sem nem tehet. Őt Beleznai kurátor (kurátorok pedig mindíg voltak az országban) fizeti, és parancsolja, hogy a királyért, érte és az államért dolgozzék. Minthogy a vallás ügyei *csak* a királyra tartoznak (értsd: nem a kancellárra), «én, mint a generális kurátor is, királyunk lábaihoz estem, aki megengedte nékem kenyeremmel együtt a közönséges jóra dolgozni.» — «Bizonyossá tehetem Excellenciádat arról, hogy semmi ezen dolgokban egyéb nem vagyok, mint csak Bessenyei uram, egy fő nemesember, akinek hazája törvényei parancsolnak egyedül, mikor odahaza van, és a királya mindenütt.» Még erélyesebb azután a befejezés, valóságos személyes támadás:

> Vagy mind katolikusoknak tegyenek bennünket, vagy kihajtsanak hazánkból, semmivé csináljanak, — vagy pedig, ha egyik sem lehet, engedjék meg, hogy királyunkhoz való szeretetünket magunkban nevelhessük, annak józan törvényeit, hogy az uralkodó vallásnak rendelése is rajtunk . . . könnyebbülhessen. Az Isten mind katolikussá tehetne bennünket egy nap, ha akarná. De ezt mégis igazsága nem cselekszi.. Miért akarnának hát az emberek igazabbak lenni, mint az Isten? Ekképpen magyarázom magamat az igazságban . . . melyben magamnak félelmet nem képzelhetek.
>
> Excellenciád halandó, mint én, és 100 esztendő mulva nem lesz különbség köztünk, valamennyin most e világban vagyunk. E szomorú emlékezet fogja írásomban alázatosságomat védelmezni és Excellenciádnak kereszténvi érzését megilletni, ki nagy származása szerint semmi gyönyörűségét abban nem találhatja, hogy bennem hazájának egy kicsiny férgét a trónusnak lábainál elfojtson.
>
> — — — — — — — — — — — — — — — —
>
> Én az Isten előtt voltam, mint mindenkor, mikor ezen örökös igazságokat írtam. Excellenciád is ugyanazon Isten előtt fogja őket olvasni, kit az egész széles világ előtt föltett józan és igaz okaimnak bizonyságául hívok.

A levél aláírása is: *Bessenyei György nemes ember.*

Valószínű, hogy Eszterházy püspök-helyettesével együtt nem ezt a «vallomást» várta, s az is valószínű, hogy életében nem sok ilyen kemény levelet kapott. Igyekezett is előterjesztésében Bessenyeit elgáncsolni. Csodálkozik, hogy egy 1744-iki rendelet ellenére nem egy, hanem három ágens működik. Azzal, hogy ezek járatlanok a dolgokban, vagy hanyagok, Bessenyei a dicasteriumokat sérti meg, mert e szerint azok nem intézkednek elég jól és gyorsan. Ha Bessenyei alkalmaztatását eltűrik, a többi felekezet is hasonlót követelhet. Van is az eddigi nyugalom helyett egy kis kavarodás, csodálkozás, feltűnés, híresztelés. Azonkívül — még Beleznaira is haragszik a kancellár — meggyanusítja, hogy az egész csak ürügy sok más vállalkozásának eltakarására. Bessenyei fizetésére is megjegyzést tesz: 2000 frt nagyon tekintélyes összeg egy magánembertől, részben barátságból, részben felekezeti buzgalomból. De ha az illető meghal, vagy az adózók pénzéből kell fizetni (Eszterházy jól tudja, hogy most is így történik), vagy megszűnik az állás — érdemes *egy pár évre* ilyen föltűnést keltő dolgot teremteni? A végső javaslat az, hogy a királynő az egérutat vesse el, s Bessenyeinek adja értésére, hogy ebben a minőségben többé nem tartózkodhatik Bécsben, keresse jó szerencséjét más utakon. Vagyis: Bessenyeit utasítsa ki a császárvárosból.

Úgy gondolom, Eszterházy Ferenc tökéletesen ismerte a helyzetet. Tudta, tudnia kellett, hogy az az «egy bizonyos» Bessenyei György a királynő kedveltje, ügyeivel bejáratos hozzá. Nem akarhatott bizonyos elvi álláspont megrögzítésén, elavuló rendeletek megszilárdításán kívül mást, mint Bessenyeit lehetőleg befeketíteni és Beleznain is egyet csípni; Bessenyeit pedig kemény és fenyegető válaszáért megalázni. Tudhatta, hogy nem ér célt.

A harc éles volt. Bessenyei éppen nem választékos hangon írta meg jelentését, érvelésének személyes éle volt, és sorai úgy mellékesen a püspöknek is szóltak. Eszterházy fölterjesztése viszont lekicsinylő, megalázó volt. Bessenyei nemcsak útjában volt, hanem kihivó válaszokat adott: küzdelmükben kiérezni az osztályellentétet is. A középnemes protestáns, demokratikusabb Bessenyei merészen mondja meg véleményét az abszolutizmust híven és megalkuvón kiszolgáló, katolikus születésénél fogva is kedvezőbb körülmények között magasra emelkedett gazdag főurnak. Tehette. A királynő jóakaratát maga és nem ellenfele mögött tudta.

Mária Terézia valóban kurtán intézte el a 15 lapos fölterjesztést — bizonyára nevetve és bosszankodva olvasta végig, hiszen két kedves emberéről volt benne szó — maga írta rá rendelkezését: «Die ganze Sache fallen zu lassen, nichts zu tun.» Az egész ügyet el kell ejteni, semmit sem szabad (ez ügyben) tenni!

Grassnénak természetesen ezúttal is benne volt a keze. Kollárnak részletesen megírja, hogy Bessenyeit be akarták vinni a kátyuba — ez már igazán nem járja, panaszkodik — és Kollárt is megkéri, tegyen érte egy jó szót és fesse le Mária Terézia előtt Bessenyeit egész jóságában. Az a véleménye, hogy itt valakinek vaj van a fején, — Nagy Sámuelra gondolhatott — az áskálódik ellene. Egyenest visszataszító, mi mindent felhoztak ellene. Sok ellensége lehet, már a testőrségnél is kellemetlenségeket szereztek neki, azért, mert több volt az esze, mint üldözőinek — még sem tudtak ártani. Így eszméltek rá, hogy a kancelláriánál kellene őt följelenteni. A kancellária maga — ez Grassné véleménye — ezúttal nem volt elég óvatos, elsiette a dolgát, a kelleténél komolyabban vette a fecsegéseket és hireszteléseket. Ha pedig valaki nem tud valamit elég hitelesen, utóbb aggodalmában legjobbnak tartja, ha az illetőt mindjárt az első lépésnél megfojtja.[17]

Nem sikerült, a királynő melléje állt és csak most szilárdult meg igazán Bessenyei helyzete, most gördült el útjából az elébe dobott göröngy.

Új lakásán nem sokan jártak hozzá. Nem szerette a nagy, duhaj társaságot. A kevesen, akik megfordultak nála, a régi jóbarátok voltak. Elsősorban Orczy Lőrinc, akinek fia, László ekkoriban Bécsben tanult, Barcsay Ábrahám s vele a jó testvér, Bessenyei Sándor. Megfordult nála nem egyszer Beleznai Miklós, akinek hivatalos ügyei is voltak «titkárával», kívülük még Vay Miklós is, a kor vezető szellemeinek egyike, aki maga nem volt író, de a nemességnek a fölvilágosodás szülte nemzeti színezetű mozgalmaiban utóbb jelentékeny szerepet játszott.[18] Meg-megjelent nála, sőt bécsi tartózkodásaiban valószínűleg ott is lakott Mihály bátyja, aki nagy segítségére volt a protestáns ügyek intézésében. A hivatalos rész, ha volt ilyen, reá várt. Beleznai az ügyek egyik-másikát Nagy Sámuelre bízta, másokat viszont a Bessenyeiekre. György legfőbb dolga az volt, hogy a legfontosabb dolgokkal, ha kellett, személyesen menjen a királynőhöz.[19] Ilyesmire pedig nem sokszor került a sor, de jó is volt ez így: nagyon beteg volt.

Láttuk, még a testőrségnél is — bár csak egy-két ízben — mutatkoztak rajta a tünetek. A schönbrunni rosszullét már komoly figyelmeztetés volt; s csakugyan, most, mikor végre élete be volt rendezve a munkára, elérte vágyait, hogy tanulmányaiban, mondanivalóinak lerögzítésében semmi, semmi ne zavarja, egyszeriben beleszólt egészségének romló állapota, amely teljesen és igazában sohasem jött helyre. Vesehomok mutatkozott, nem egyszer heves görcsökkel (calculus).[20] Ez már nyár elején megmutatkozott és ágynak verte. 1774. december 15-én Orczynak írja:[21]

Hat hónapja mult már, hogy csak heverészek
S testem csatái közt szüntelen szenvedek:
Több mint öt font homok ment ki a véremből,[22]
Mely sok verset elvitt megbágyadt elméből.
Látja, Nagysád, ilyen emberi életünk,
Alig tudhatjuk már, hányfelől szenvedünk.

Hasztalan hívja a következő farsangra a «dármás városba» s reméli, hogy beszélgetéseikhez tüzet kapnak majd «Sámpániábul»: a pezsgőzésre alig kerülhetett sor. Maga ugyan azt hiszi, hogy «közelítget már az egészsége» s nemsokára megint építheti a Helikon kunyhóját, de még a következő év őszén is azt írja egy D . . .nevű barátjának,[23] aki egészségéről érdeklődik, «je me port très-mal,» nagyon rosszul van. Beszélt emberekkel, akik a természet titkait ismerik, azok azt mondják, hogy a folytonos tanulás okozta szomorú betegségét. (Barcsay már évekkel azelőtt — mint láttuk — ismételten figyelmeztette rá.) Pedig mások arra tanították, hogy a művelődés szerzi meg a boldogságot. Közel két esztendeig tart ez a betegsége. (Azért mondták Toldy, Ballagi és Széchy ezt a két évet ismeretlennek s mert nem tudtak vele mit kezdeni, erre az időre gondolták költőnk olaszországi útját.) Tudták-e kezelni baját, kezeltette-e, annak nincsen nyoma Tulajdonképpen egész életén át elkínlódott vele: 1803-ban a «Popenak elméje szerint» másodszor dolgozott *Ember próbájának*[24] egyik jegyzetében írja e szellemes sorokat:

> Pope-nak ez hát az értelme, hogy minden jó így, ahogy van. Én úgy látom, hogy minden jól van a *Minden*re nézve. De én magam, a *Minden* között, különös állapotban vagyok helyeztetve. *Mikor az ember veséjében kő, calculus terem, mely rettenetes kínokra veti, csak nem állíthatja, hogy jó a kő a vesében.* Hogy a nehéznyavalyatörés, őrülés boldogság annak, akiben egyik vagy másik magát jelenti. E nyavalyák pedig a *legmértékletesebb* embereken is megesnek.

Beteg és beteges volt, de azért megpróbált dolgozni, sőt nyugodtabb napjaiban sokat dolgozott.[25] A reformátusok ügyeiben legfontosabb dolga az egyeki erőszakoskodásról érkezett panasz volt. Egyeken az egri káptalan volt a földesúr, s természetesen minden úton-módon rajta volt, hogy a lakosokat a kat. vallásra térítse. Azonban a lakosság nemcsak, hogy hevesen ellenállt, hanem az ellentétek annyira kiélesedtek — s ebben Laczka János iskolamesternek,[26] aki a pusztán 40 fiú és 20 leánygyermeket tanított jórészt ingyen (csak tizen fizettek), jelentékeny része lehetett — hogy Batthyány Ignác az egri nagyprépost, (a későbbi erdélyi püspök), a falu lakóit házaikból karhatalommal kiverette, házaikat földig romboltatta s őket a faluból kiűzette. Laczka, embereivel főképpen a templomot minden erejével védelmezte, persze sikertelenül, s e közben az orrán

olyan sérülést kapott, hogy annak nyoma haláláig megmaradt. Ő is, de az elüldözött lakosság, is amely az aradmegyei Kisperegre költözött, panaszaikkal az egyházkerülethez fordultak. A páratlan erőszakosság országszerte nagy felzúdulást okozott, az ügy megjárta a helytartótanácsot, a kancelláriát és végső fokon a királyné elé került. Laczka János ekkoriban kétszer is Bécsben járt, Bessenyeinél. Ekkoriban ismerte meg költőnk a volt szegény debreceni diákot, akit később két esztendeig házában tartott. A tőle kapott értesülések alapján módja volt az egész történetet Mária Terézia elé tárni s jelentékeny része volt benne, hogy a helytartó-tanács tisztiügyészi keresetet indított Batthyány Ignác ellen és elrendelte, hogy az okozott károkat térítse meg.[26]

Bessenyeit az ügy, gondolhatjuk, mélyen fölháborította. Papi erőszakoskodásnak, éppen az őt kezdettől fogva keserűséggel eltöltött «hitben való erőltetés»-nek most közvetlenül tapasztalhatta szomorú példáját. Aligha tévedek, ha erre az időre teszem és nemcsak Batthyányra való célzást látok az első *Holmi* ideillő részletében (III. szakasz. *A hitben való erőltetés vakság, gonoszság, ostobaság)*, hogy vannak olyan nagy papok, sokak közt, kik lelkekben valósággal megvakíttattak és dühös buzgóságbul térítenek,"[27] hanem akkor kezdhette a *Tolerancia* anyagának összegyűjtését is, sőt ebből az alkalomból írhatta az ebben a kéziratában megmaradt levelet *Egrinek*: «Jobb volt volna a szegény magyaroknak is András király alatt otthon gazdálkodni, mint Jeruzsálembe búcsúra járni, mert csak Bihar megyét magát egész Palesztináért nem adnám. Most már hála légyen Istenünk akaratának . . . nem járunk Ázsiába országostul búcsúra, hogy felfegyverkezve pogányokkal háborogjunk. Megelégszünk azzal is, ha hazánknak kebelében egymást vesztegethetjük s gyűlölhetjük.»[28] Az erőszakos térítés kérdése mindvégig a legfájóbb problémája volt s ezúttal éppen ilyen ügyben kellett eljárnia. De akadtak más dolgai is. Tudunk róla, hogy az evangélikusoknak egyikmásik dolgát is sikeresen elintézte. Mégis, érezhető volt, hogy amennyit végzett, mindaz semmiség volt ahhoz, amit tőle vártak. Hiszen, aki minden írásában tagadja a csodát, az imént csodákat igért hitfeleinek.

A nagy fizetés is sok szóbeszéd tárgya volt a szuperintendenciák körében. Nagy Sámuel is mindúntalan agyarkodott ellene, Ráday Gedeont meg is látogatta, nyilván Bessenyeire panaszkodott neki. Szelíden megírogatta egy-egy ügyben, hogy nem intézték el, mert «az információ még nem ment fel», — hogy semmi jelét nem látni az ügyek jobbrafordulásának. Piszkálódásai Beleznait is bosszantották, már affélét mondogatott, hogy ezt a Júdást nem tűrheti és nem is fogja tűrni,[29] minden írást Bessenyeihez kezdett küldeni s ő továbbította tetszése szerint Nagy Sámuelnek, akit Bessenyei Mihály

megvádol, hogy egyenest késlelteti az ügyek elintézését. Az ellenségeskedés egyre élesebb lett. Pedig Bessenyei, aki ellen áskálódott, nemcsak hivatalosan járt el a protestánsok érdekében. Kollár Ádám Ferencet éppen most, hogy a jezsuita-rendet eltörölték és protestáns körökben ettől sorsuknak enyhülését várták, éppen úgy tájékoztatta helyzetükről, mint magát a királynőt. Bessenyei vehette rá Kollár Ádámot annak az emlékiratnak kidolgozására, amelyet még ebben az évben, 1774-ben Mária Terézia elé terjesztett, s amelyben a protestánsok számára jelentékeny vallásszabadságot követelt. Mégis elégedetlenkedtek vele, s a következő esztendőben a Nagy Sámueltől elhintett magvak már éppen Beleznai egyházkerületében kezdtek csírázni. Vechelius János, Beleznai segédgondnoka áskálódott ellene; Beleznai füléhez jutnak olyan kifejezései, hogy Bessenyei *tudatlan*, goromba, képtelen az ügyek folytatására, csalárd és hitető, ... megérdemli, hogy a Státus fejét vétesse! S ezt — mondja Beleznai — olyan emberről, akiről a királynő neki magának «sok és nagy dolgokat mondott», melegen ajánlott figyelmébe, s bizalmának tanusága, hogy a Bessenyei által beadott dolgokra «maga kézírásával teszi neki feleleteit.»[30]

Bessenyei megúnta a sok áskálódást és rágalmat, elkedvetlenedett és 1775. június 27-én mind a négy egyházkerületnek bejentette lemondását. Csak Debrecen, a tiszántúli kerület fogadta el — ez került is vele csakhamar a legélesebben szembe — a többi kerület s maga Beleznai megkérte, hogy vállalja a feladatot tovább is. Beleznai már a bugyi tanácskozás után megírta Szilágyi Sámuel superintendensnek, hogy Bessenyei «a felséges udvarnak bizonyos nagyobb és hasznosabb gráciáiból» ennél jobb állást is kapott volna, de a közjóért föláldozta magát.[31] Bizonyos, hogy ezúttal, megbántva és nyomott hangulatban, még nagyobb áldozat volt tőle hivatalának folytatása. De vállalnia kellett, mert ellenkezésével Beleznai neheztelését vonta volna magára — aki természetesen a debreceniek helyett is fizette a 2000 forintból rájuk eső részt — s a királynő neheztelését a protestánsokra, amit semmiképpen nem akart kockáztatni. És vállalnia kellett, mert az elkövetkezendő években felekezetét érintő sokkal nagyobb ügyek kerültek az események középpontjába s vele a magyar kálvinistaság vezető erőinek heves összecsapása. Már nem kis személyi torzsalkodásokról volt szó, hanem nagy hullámokat verő harcokról s azonközben gazdájáról és jóakarójáról, Beleznai Miklósról.

2. BELEZNAI ÉS TELEKI

1775 végén Bessenyei egészségi állapota megjavult, vagy legalább könnyebbedett. Most kezdte elérni azt, ami legnagyobb vágya volt: továbbművelődni és dolgozni. Az *Amerikaner* kinyomatásán kívül már harmadik esztendeje nem jelent meg munkája. Ez persze nem mondja azt, hogy közben nem is irogatott. Bizonyos, hogy a következő éveknek (1777-1779) azt a szinte egész halom könyvét, amely napvilágot látott, sőt annak egy részét is, ami kéziratban maradt, már ekkoriban kezdte irogatni. E mellett azonban a protestáns ügyek az eddiginél jóval nagyobb gondot, felelősséget okoztak neki, nem egy pesti utazással is jártak. Gyors egymásutánban a bécsi vezetőköröknek két olyan intézkedése következett, amely a protestánsok érdekeibe ütközött, vagy reájuk sérelmesnek mutatkozott. Bessenyei mindkét esetben, éppen helyzeténél fogva, az események ütközőjévé sodródott. Mind a két ügy, mely az ellentéteket kiélezte, Mária Terézia tervezett iskolareformjához tartozott.

Az első a helytartó-tanácsnak 1776 nyarán megjelent az az intézkedése volt, hogy az országot tíz tankerületre osztotta föl s ezekbe az ország minden fő- és középiskoláját valláskülönbségre való minden tekintet, és minden kivétel nélkül besorolta.[1] Már ez maga is sérelme volt az eddigi autonómiának. De köztudomású volt, hogy a főigazgatók nemcsak felügyeleti jogot kapnak, hanem a tanítás irányításába is beleszólhatnak. Ráadásul mind a tíz kerületbe katolikus főigazgatót neveztek ki. Természetes, hogy a fölzúdulás országszerte igen nagy volt, a reformátusok érintkezést kerestek az evangélikusokkal, hogy a királynőhöz intézett közös feliratban tiltakozzanak a történtek ellen. 1777 tavaszán ült össze az értekezlet. Ezen már szembenállt a két tábor.

Beleznai Miklósnak Bécsben, részben Bessenyei által is szerzett tájékozódásai szerint a reformátusok elérhetnék, hogy külön református főigazgatót nevezzenek ki, a ref. iskolákat kivennék a tíz főigazgató hatásköréből s csak ennek vetnék alá. Evvel a sérelmek nagyobb része kiküszöbölődnék. Bessenyeitől úgy értesült, hogy ehhez a tervhez a királynő hozzájárulna annál inkább, mert készülőben van egy új *Ratio Educationis* s annak kibocsátásakor ki lehetne nevezni a ref. főigazgatót.

Beleznaival természetesen, sőt még inkább Bessenyeivel azonban szembeszállt a tiszántúli kerület. A hangadó Domokos Lajos volt, mert a szuperintendens, az irodalomból is jólismert Szilágyi Sámuel ezidőtájt sokat betegeskedett. Domonkos Lajos kezdettől fogva ellensége volt Beleznaiék vezetésének. Tartottak tőle, hogy az egyetemes főgondnoki tiszt módot ad Beleznainak az udvarral «de nobis — sine nobis» tárgyalásokra s ez Beleznainak az udvarral

szemben hajlékonyabb magatartása miatt előbb-utóbb inkább ártalmára, mint hasznára lesz a protestánsoknak. Mellettük állt a dunántúli főgondnok, nem kisebb ember, mint Ráday Gedeon, aki a református kérdésben hajlíthatatlan volt; s nem mellettük állt, hanem egyenesen az élükre került Teleki József, későbbi időknek egyik legtekintélyesebb, vezető politikusa.

Beleznai — még mint elnök — a leendő felszólamlás előtt hangulatot akart teremteni a maguk terve részére, azért Bessenyei jelentéseinek olyan részleteit, amelyek ref. főigazgató kinevezéséről szólnak, elkezdette fölolvasni. Ezekből a jelenvoltak meghallották, hogy Bessenyei már ilyen megoldás érdekében kedvező tárgyalásokat folytat. Több sem kellett Telekinek. Fölpattant és Bessenyeit sértegető szavakkal (utóbb is egyik levelében Harlequinnek, pojácának nevezi) fölveti a kérdést, hogy ki bízta Bessenyeire ezeket a tárgyalásokat, hogy merte szándékait a kerületek híre-tudta nélkül szóvátenni! Beleznai is igen élesen válaszolt: ha tudni akarja, ő felsége parancsolta! Telekinek erre az volt a válasza, hogy ő nem tartozik azt tudni, a királynő parancsolta-e vagy sem — mire Beleznai azzal, hogy a tárgyalás személyeskedéssé fajult, elhagyta a termet. Teleki József rögtön elővette a maga javaslatát, a tiltakozó fölirat tervezett szövegét és a gyűlés, némi kis enyhítéssel, elfogadta azt.

Az ellentét tehát kirobbant és pedig két pestmegyei nagybirtokos, két, az udvarnál nagybefolyású és hazájukban népszerű főnemes között, és a mögöttük felsorakozó két tábor között. Teleki József mögött nagybátyja, Ráday Gedeon állt, a század irodalmának egyik nagy embere, tekintélyes és mindenki által tisztelt férfiú, és idesorakozott a Tiszántúl jórésze, elsősorban Debrecen. Beleznai mögött voltak a tiszáninneniek, köztük a Vayak és a dunamellékiek jórésze, ide tartoztak a Bessenyeiek. Orczy és Grassalkovich nem voltak reformátusok, de a Beleznai-atyafiságot az udvarnál hatásosabban tudták támogatni s velük Niczky Kristóf is, aki Beleznainak többször volt Bugyin is vendége. Az ellentét egyik oka kétségtelenül maga a reformátusok ügye volt. A Beleznai-csoport volt a türelmesebb, a haladóbb szellemű, a fölvilágosodottabb.[2] Összeköttetéseik által is jobban látták Mária Terézia közoktatási terveinek nagyvonalúságát, az állami oktatás egységes programmját — de az udvar légköréhez inkább szokott emberek voltak s nem vették észre a politika gazdasági hátterét, az ország gyarmatosításának tervét. — Telekiék voltak a maradibbak; az egyházi hagyományokhoz és autonómiájukhoz merevebben ragaszkodtak és e téren minden újítással szembeszálltak. 1772-ben Beleznai volt az egyházkerületek képviseletében a legnagyobb tekintély. Könnyű volt neki akkor az egyetemes főgondnokságot megteremteni (Debrecen

akkor is azt mondta rá, hogy most már pápánk van, csak Rómánk nincs), abban a jóhiszemű vélekedésben, hogy így az udvarral, személyes összeköttetéseik által, némi engedékenység árán, könnyű lesz a megegyezés. Most azonban a maradi Debrecen már Ráday Gedeont tudta maga mellett, és azt a Teleki Józsefet, aki íme Beleznaival is nyiltan szembe mert szállni. Ennek a maradibb tábornak más szempontból viszont volt egy a haladást jelentő nagyobb érdeme: nemcsak egyházi vonalon nem alakulnak, hanem nemzeti szellemben is erősebbek voltak. Bécs politikájába nagyobb távlatukból jobban beleláttak, és Telekinek már említett elszólása arra vall, hogy az udvari élet őket kevésbbé kápráztatta el: Habsburg-ellenesek voltak. 1778 áprilisában szakítottak is a «pápa-rendszerrel», szembemondták Beleznainak, hogy ők «csak a régi praxis mellett kívánnak megmaradni», Beleznai tehát föladta egységesítő terveit és lemondott az egyetemes főgondnoki tisztről. Ezen a belső vonalon tehát Telekiék kerekedtek felül.

Látszólag ők diadalmaskodtak a másik, az udvar felé vezető vonalon is. Az 1777. márciusi tanácskozás Beleznai távoztával, — mint láttuk — az ellenzék javaslatát fogadta el, amely a főigazgatóságok dolgában éppen Teleki József fogalmazásában tiltakozó föliratot kivánt Mária Terézia elé juttatni. A győzelem csak látszólagos volt, mert a református és evangélikus ágensek által benyujtott önérzetes kérelmet már a kancellária visszautasította, nem is jutott a királynő elé. Végső alakulásában az eredmény mindkét tábor veresége volt.

Hogy a kirobbant, de a színfalak mögött is folyó harcnak régi, gazdasági természetű okai is voltak-e, akár az újszerzeményi (neoacquistica) foglalások óta, akár régebbi pörösködések következtében, azt külön, messzenyúló kutatás híjján inkább csak gyaníthatni. Ellenben volt az ellentéteknek egy személyi oka, és pedig a főigazgatóság kérdése körül. A Bessenyei Györgytől elgondolt megoldás ellen, hogy a ref. iskolákat vegyék ki a főigazgatóságok hatásköréből, s állítsanak élükre egy református főigazgatót, Telekiéknek és Debrecennek sem lehetett volna kifogása. Az ellentétek simán kiegyenlítődtek volna. De — azonkívül, hogy a gondolat a gyűlölt, Telekitől lenézett Bessenyeitől származott — a kinevezendő főigazgató személye körül éleződtek ki az ellentétek. Domokos Lajos tudta és szuperintendensének, Szilágyi Sámuelnek is megírta, hogy «némely circumstánciákból már előre is lehetett sajdítani», milyen megoldáson dolgozik Bessenyei. «Az volna a célja, hogy oskoláink direkciója a m. generálisra (Beleznai Miklósra) bizattassék.»[3] Ennek szellemében szólt az a tervezet is, amelyet Beleznai már a zsebében hordott a tanácskozás alapjául, de a Telekivel történt szóváltás miatt már nem terjeszthetett elő. — A másik pártnak nem kellett Belez-

nai, ők természetesen Teleki Józsefben látták a jövendő főigazgatót. Beleznai útja, s még hozzá Bessenyei szorgoskodásából elő volt készítve, Telekinek kevés reménye lehetett: tehát inkább elvetették a tervet s megmaradtak a mellett, hogy a két protestáns felekezet közös panaszirattal fordul a királynőhöz. Láttuk, fölterjesztésünk nem jutott el hozzá.[4] De a személyi villongásokon a ref. főigazgatóság terve is végleg megsemmisült. Telekiék diadala tehát ügyüknek nem győzelme, hanem végleges veresége volt.

A külön főigazgatóság gondolata s vele Teleki felülkerekedésének reménysége kútbaesett. Teleki jól tudhatta már a gyűlésen is, hogy a háttérben és pedig a legilletékesebb helyeken Bessenyei dolgozik. Inkább csak sejtjük, mint tudjuk, miket mondhatott Bessenyeiről Beleznai előtt és Beleznai távozása után is a gyűlésen. S még fölgerjedt indulatán kívül az a bosszúsága is volt, hogy a hírek szerint Bessenyei mindevvel keveset törődött, «azóta szinte olyan jó kedve van, mint azelőtt.»[5] Evvel a jókedvével írta meg nyomban utána híres gúnyversét, amelynek egyes sorait szerte mindenütt idézték s Kazinczy — mert nyomtatásban nem jelent meg a vers — emlékezetből még harminc esztendő mulva is idézni tudott, bár azt rosszul tudta, hogy Teleki is versben támadta meg Bessenyeit.[6] Miként Teleki, érdemeit, tevékenységét lenézve, valami udvari pojácafélének tekintette költőnket, Bessenyei is most fölényes vállveregetésekkel oktatja ki Telekit, hogy jobb témát is kereshetne magának, minthogy mindíg őt «hurcolgatja»: az irigység esztelenség. Ő is ember, de észt még sohasem vett Telekitől. Legismertebb sorai:

Miért teszi magát önként szelindeknek?
Miért marja tövét nyavalyás fülemnek?
Egyszer olyan döfést tehetek oldalrul,
Hogy leesik Nagysád úgyis tört farárul.
Ahol Nagysád ugat, ott én is bőghetek,
Ha Nagysád szelindek, én bika lehetek.

S a maga irodalmi munkásságára és eddig is nagy szorgalmára és tevékenységére gondolva, megkérdezi:

Valamerre megyen, mindenütt lármát tesz,
S végre a bölcseség benne majd pletyka lesz.
— — — — — — — — — — — — — —
Ha olyan bölcs Nagysád, mit tett országunkban?
Ki látta munkáit még magyar hazánkban?
Rágalmazásaival eleget csavarog,
S akiket dicsérni hall, azokra morog.[7]

A mardosó támadást Bessenyei nem titokban és névtelenül terjesztette, hanem a vers címe alá a nevét is odaírva, Telekinek megcím-

zett és lepecsételt borítékban — egy másolattal együtt — elküldte az ezúttal is Beleznaiéknál lakó Mihály bátyjának Pestre, hogy kézbesíttesse. A másolatot Mihály persze nem tartotta titokban s mikorra Teleki a versről tudomást szerzett — el sem akarta hinni, a vershez odaírt név ellenére sem, hogy az valóban Bessenyei műve, hogy «egészséges ember ilyen, mértéken felül maró pasquillust a maga neve alatt nyilvánosan terjesszen» — a költeményről Pesten már mindenki tudott, egy-egy másolata már mindenkinek a kezében volt — tegyük hozzá, már egész Pest mulatott a szelindek és bika viadalán.

A támadás ebben a formában váratlanul érte a «nagy» Telekit (aki később, Kazinczy szerint, csakugyan nagy ember lett.) Mindenre gondolhatott, csak arra nem, hogy ez a bécsi lenézett emberke, akit egyszerűen a Beleznai fizetett szócsövének tartott, ilyen arcpirító és égető csapással orronkoppintsa. Azonnal bosszút forralt és Bécsbe rohant avval az elhatározással, hogy «ő kegyelmének igen szabad mind nyelvére, mind pennájára ezúttal lakat fog tétettetni.»[8] A gúnyverset maga fordította le németre s azt mellékelve, írásos kérvényben fordult elégtételért Mária Teréziához s nagyobb eredmény kedvéért azt személyesen nyujtotta át.[9] «Georg Bessenyei — mondja — ein sich hier in Wienunter der Masque eines quasi-Agenten der Ungarischen Protestanten aufhaltender Edelmann aus Ungarn hat diesen ... schimpflichen Pasquill verfasset.» A költeménynek különösen azt a sorát tartja veszedelmesnek, hogy

Egyszer olyan döfést tehetek oldalrul ...

Ehhez a következő képtelen gondolatokat füzi: «... Eure Majestät werden allergnädigst einsehen, wie ... Georg Bessenyei nicht allein meine Ehre auf die beleidigendste Art öffentlich angreifft, sondern auch drohet mir einen solchen Stoss beizubringen und zwar von der Seite, dass ich zu Boden fallen werde. Diesen Ausdruck kann er mir entweder in einem physischen, oder in einem moralischen Verstande nehmen. In dem ersten Fall *bin ich nicht sicher ob er mir nicht irgendwo aufpassen und gar seinen Stoss in einem buchstäblichen Verstand zu risquiren trachten wird.* In dem anderen und wahrscheinlicherem Verstande kann ich nichts anderes erwarten, als dass er etwann sich bemühen wird, mir durch seine Verleumdungen den fatalen Stoss bei Ew. ... Majestät zu verfolgen um mich um ... dero bisher immer gegen mir geneigte Gnade zu bringen.» — Mindkét föltevés mulatságos. Az egyik, hogy netán Bessenyei meglesi valahol és úgy oldalba vágja, hogy földrezuhan; a másik, hogy olyanokat mond reá, amiktől a királynőnél kegyvesztetté lesz. Még mulatságosabb azonban, hogy védelméért a királynőhöz menekül

(. . . mich in die Notwendigkeit setzen meine Zuflucht zu Eure Mtt. zu nehmen . . .) és arra kéri, hogy vagy indíttasson Bessenyei elllen fiskális akciót, vagy szerezzen neki más módon elégtételt. Ne tekintse mentségnek — magyarázza — hogy Bessenyei a pasquillusra a nevét ráírta: mert akkor az erőszakos, nyilvános utcai rablót is kevésbbé kellene bűntetni, mint a titkos tolvajt. — Végül, nagyon mulatságos a befejezés is, amelyben a királynő útján fenyegeti meg Bessenyeit: ha azonban bocsánatkérés helyett mégis a fenyegetett csapást akarja rá mérni, ahhoz most van itt a legjobb alkalom: «so wird alsdann sich erst zeigen, wer von uns beiden durch den Stoss zu Boden fallen, und wer aufrecht stehen bleiben kann.» — Nos: Teleki maradt alul a viadalban és Bessenyei maradt épen. Mert a beadványt a királynő három nap alatt, s ugyanazon a napon, amelyen a két protestáns felekezetnek szintén Teleki által fogalmazott közös beadványát, június 20-án kurtán elutasította: «Quantumcumque tota haec, quae medio Instantis demisse remonstratur, in convenientia probationem minus mereatur, si tamen quid quatenus vindicandum esset, id praecise laeso querulanti incumbere, adve privatam ejus actionem pertinere et sic instantiam hanc suo loco reponi. . . » Szörnyűlködött-e a Bessenyeit különben sem becézgető kancellár a gúnyvers sértő hangján, vagy örült-e Teleki megaláztatásának — a kérdésben Mária Terézia maga döntött. Bessenyeit — bizonyára elkérdezte az előzményekről — Teleki kedvéért nem ejtette el. Annál kevésbbé, mert benne kellett látnia kultúrpolitikájának egyik hivatott képviselőjét. Teleki pedig Bessenyei és Beleznai ellen egyformán bosszút lihegve hordta a kapott tövist, az udvarnál emezek bizonyultak az erősebbeknek. Most már híveivel egyetértve Bessenyeit, a «rágalmaknak gyökerét» minél előbb ki akarta irtani.

A harcnak csak első szakasza mult el. Szembekerültek Beleznaiék és Telekiék, és szembekerültek Teleki és Bessenyei. Egy másik hevesebb összecsapás azonban még hátravolt. Hamarosan megjelent az új tanítástery, a *Ratio educationis*, amely közös alapra építette föl az egész magyar közoktatást. Ez az alap — a fölvilágosodás és a század egész szellemének megfelelően — nem lehetett más, mint az államé. Még nem volt ugyan szó az egyház és az állam kettéválasztásáról s az iskolák államosításáról; de az első lépést megtette feléje, mert valamennyi, tehát a felekezeti s így a református iskolákat is az állami tanítástervre kötelezte, s minthogy azokat is már előzőleg, láttuk, az állami főigazgatóságok hatáskörébe rendelte, munkájukat ellenőrizhette is, annak megtartásáról gondoskodhatott. Természetes, hogy az egyházkerületek részéről újabb fölzúdulás következett. Az autonómiának, amelyhez görcsösen ragaszkodtak, az iskolák terén a *Ratio Educationis*ban sokkal nagyobb

sérelmét látták, mint a főigazgatóságokat szervező rendeletben. Most már beláthatták volna, hogy az ő szempontjukból többet ért volna Beleznai főigazgatósága, mint semmi — ezt azonban nem vallották be; csak Kazinczy látta meg három évtizeddel később, a reakció korában.

Az új tanítástervet Bessenyei alaposan ismerhette. Kollár Ádám a királynő szóbeli megbízásából már 1774 eleje óta foglalkozott a középiskolák reformjának kérdésével. Grassné már ekkor lelkesedve szól barátja tervéről, melynek megvalósítását Mária Terézia dicsőségének tartja. Májusban a királynő nemcsak elfogadja Kollár tantervjavaslatát, hanem Kollárt ki is nevezi a monarchia gimnáziumainak főigazgatójává.[10] Csak természetes, hogy Bessenyei György kezdettől fogva tudott mindenről: hármas kis meghitt társaságukban nem egyszer eshetett szó róla. Az is valószínű, hogy költőnk néha pataki emlékeiről is beszélt, amelyekből éppen a tanítástérv helytelenségét emeli ki *Holmi*jában. Kollárt ugyan vetélytársai rendszeres támadásaikkal hamarosan lemondásra késztetik, de annál nagyobb szerep jutott neki a *Ratio Educationis* megalkotásában. Finánczy Ernő köztudomás szerint Ürményi József, a magyar kancellária iskolaügyi előadója mellett Tersztyánszky Dánielben látta az egész tanulmányi rendszer megalkotóját, Makó Pál exjezsuitában a mű szövegezőjét. Csóka J. Lajos azonban beigazolta, hogy az önálló magyar tanulmányi rendszer megteremtése Kollár Ádámhoz fűződik, akinek közreműködését — Locke és Rousseau paedagógiáját is fölhasználta hozzá — megbízható érveléssel s avval is igazolja, hogy Tersztyánszky maga is Kollár neveltje és pártfogoltja volt, aki kétségkívül igénybevette mesterének irányítását.

Bessenyei tehát ott volt a *Ratio Educationis* kohójában, látta annak keletkezését, tudott fejlődéséről, hiszen Grassné együtt lelkesedett érte Kollárral, Mária Terézia pedig olyan büszke lett rá, hogy nyilatkozata szerint még síri álmában is vigasztalásának fogja tartani ennek megalkotását. Most már nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy Bessenyei is szívvel-lélekkel, egész gondolatvilágából eredő belső meggyőződéssel a *Ratio* mellé állt. A tanterv megjelenésének idejében mindjárt megpróbált mellette hangulatot teremteni. «Legyen új tanulás módja, fogadjuk el» — biztatja honfitársait a *Magyarság*ban[11] s Domokos Lajos 1778 elején azt írja Szilágyi Sámuelnek:[12] «Bessenyei György úr csak most érkezett fel, úgy hallom, dicsekszik: már véghez vitte az országban, hogy a mieink akceptálják az új rendet.» Hiú reménység volt. Érezhette, tudhatta, hogy ezen a vonalon szembekerül a maradi debreceniekkel, Domokossal s még inkább a *Ratio*t végsőkig ellenző Telekivel. — Mióta Beleznai az egyetemes főgondnokságról lemondott, az ő hivatali állása is megszűnt, már nem a reformátusságnak titkos ágense, csak

Beleznainak — akitől fizetését most is kapja — magánmegbízottja volt.[13] Függetlenül vehetett tehát részt a tárgyalásokon. A *Ratio Educationis* ellen a tárgyalások, mivel a két felekezet egymással csak nehezen tudott megegyezni, sokáig húzódtak, egészen 1779 júniusáig. Ekkor ismét Beleznai hívta össze a tanácskozást, mely előbb pesti házában, majd pilisi kastélyában folytatódott. Bessenyei is lesietett Pestre, Beleznaihoz, hogy azon résztvegyen. Domokos Lajos azonban, legesküdtebb ellensége már a tanácskozások előtt két nappal megírta szuperintendensének, hogy Bessenyei ellen készül valami. Szerinte Bessenyei «már lesben áll a generális mellett; de nem ő fog «tálalni» neki, hanem Tihanyi (az evangélikus kiküldött); meg akarják befolyását szüntetni, majd megválik, milyen eredménnyel. Nem került rá sor. Már a gyűlést megelőző este Beleznainál összegyűlt társaságban szó esett róla is, és a társaság jórészének az volt az óhajtása, «praeliminare punctum fuit», hogy Bessenyei ne legyen ott a gyűlésen és ne szóljon bele[14] — és Beleznai engedett. A *Ratio Educationis* tárgyalásának egyik következménye volt, hogy Beleznai elszakadt Bessenyeitől. Vannak azonban olyan nyomok is, hogy a tárgyalásokról Teleki József egyszerűen kiutasította őt.

Beleznai, talán éppen Bessenyei hatására, ellene volt annak, hogy a két felekezet az új tanítástery ellen föliratot intézzen a királynőhöz. A *Ratio Educationist*, a maga idejében mindenképpen kiváló alkotást, Beleznai is helyeselte, s ebben a gondolatban akarta a tárgyalásokat vezetni. Domokos Lajos azonban Virág Mihályt, a dunamelléki superintendenst a maguk pártjára nyerte s mivel Virág volt a legnagyobb hatással Beleznaira, reábízta, hogy Beleznait álláspontjáról térítse el. *Ezért* kellett egyenlőre Bessenyeit távoltartani a gyűléstől. Joguk nem, de a házigazdának módja volt rá, Domokosék pedig elérték, hogy Beleznai mentesüljön Bessenyei befolyásától. A második lépés már könnyebben ment, de még így is egy hónapig tartott, míg elérték, hogy Beleznai is magáévá tette a *Ratio Educationis* ellen készült, bár eleve is eredménytelennek látszó előterjesztést. Ezzel természetesen Bessenyei is teljesen elhült Beleznaitól, kettejük között a szálak megszakadtak.

3. BESSENYEI ÁTTÉRÉSE

Az imént még egészen közelállt Beleznaihoz. Gyakran járt le Pestre, hosszabb ideig tartózkodott itt, mint még majd látjuk, újabb nagy terveket akart megvalósítani. Széles baráti kör várta, de legszívesebben Beleznai környezetében volt; még a szörnyű Nyéki Németh Jánossal, a Martinovics-pör fővádlójával is együtt volt itt,[1] aki ekkoriban még Beleznai titkára és ügyvédje. Hol Bugyin, hol

Pilisen, hol meg pesti házában van Beleznainál.[2] Mihály bátyja meg éppen otthonos a házban, de ott lakik, ha Pestre jön, többi testvére is. Most azonban — Beleznainé külön éreztetett jóindulata ellenére is — maga Beleznai ejtette el őt. Nem tett szót a gyűlésből való kihagyása ellen, s véleménye is, a *Ratio*t illetőleg, váratlanul megfordult. Nyílvánvaló, hogy ezután a Beleznaitól húzott évi tiszteletdíjra sem számíthat. Pedig félévvel ezelőtt még, január végén, mikor apját Báji Patay Sámuel — akinek nevét Pancsatantra-fordításából is ismerjük[3] — szorongatta egy nagyobb tartozásáért, s a berceli és gávai birtokokat lefoglalta, Beleznai költőnk egyszerű kötelezvényére 6000 forintot kölcsönzött a családnak,[4] egy évvel előbb pedig azzal ajánlotta *Hunyadi János*át Beleznainak, hogy «jótéteményeihez örökös hálaadatossággal, atyai személyéhez halálig tartó, igaz tisztelettel viseltetni soha meg nem szünhetek.» Ezek után joggal teszem föl, hogy Beleznai nem szeszélyből és nem pillanatnyilag határozta el magát a távolodásra. Sok kisebb félreértés is lehetett kettejük között, ezekről ma már nem tudunk számotadni. A Bessenyeieket, de különösen bizalmasát, Mihályt, s még inkább Györgyöt nagyon szerette. Azt is jól tudta, hogy Bessenyei a királynőnél egyre nagyobb kegyben áll; éppen az időben, mikor a kancellária Telekiék panasziratát elutasítja s magával Teleki Józseffel ridegen bánik el, Bessenyei újabb katolikus munkát kap fordításra a királynőtől — Grassné mindig szeretettel gondoskodik kedveltjéről — a protestáns ügyekben bármikor fordul is hozzá, maga ír azonnal választ rá. Komoly okának kellett tehát lennie Beleznainak a szakításra. Igaza lehet az utóbb hírhedt Németh Jánosnak — aki, mint láttuk, elég közel állott hozzá — hogy Podmaniczky Erzsébetet hozza szóba. «Bessenyei — írja meg 1803-ban Kazinczy a tőle hallottakat[5] — oly formát reménylett, hogy a generális, kinek egész szeretetét megnyerte vala, őt ex asse haeresévé (örökösévé) teszi és vele Podmaniczky Erzsébet kisasszonyt elvéteti, hogy így a generálisné is, Podmaniczky Anna Mária, megegyezzék férjének végzésében. Azonban a nagy kedvesség itt is hűlni kezdett. Bessenyei, haladni látván reményeinek teljesedését, írt a Generálisnak, s szertelen kívánságokat tett. A generális megbosszankodott.» Anyagi okoknak tulajdonítja Kazinczy később is, Báróczi életrajzában, Beleznai visszavonulását: a «*bővebben költő* Bessenyei *elúnatta* magát jóltévőjével s ez kénytelen vala visszahúzni kegyeit.»[6] Beleznai bőkezűségét ismerve, ez nem valószínű. Úgy nézem, nagy terveinek keresztezését látta a Bessenyei körül fakadt gyűlöletben s inkább föláldozta Bessenyeit. Mi volt Bessenyei és Podmaniczky Lizi közt; annak mélyebb hátterét nem látjuk. Bessenyei sohasem szól, csak nagy általánosságban, szerelmeiről. Mikor öregkorában annak minden változatát *Laisz*ban[7] megfesti *(Az ember mint asszony)*, hozzá-

teszi: «ne hidd, hogy a rajzoló ifjúságában véghetetlen szerelemmel élt volna; ezt mind penna festi csak.» De házasságra többször is gondolt; egy tréfás jegyzete mondja:[8]

> Az iró nőtelen, de róla nem tehet,
> Mindenfélét, tudod, az ember nem vehet,
> *Elégszer akarta*, de soha el nem sült.

Ha a hagyomány és Kazinczy följegyzése igaz, Podmaniczky Lizire gondolt legkomolyabban. Harmincadik évét jól elhagyta, ha házasodni akart, éppen ideje volt. Mi történt közöttük? Valóban igen nagy anyagi követeléseket támasztott költőnk s ez lett volna Beleznai elfordulásának oka? Meglehet, de bizonyság nincsen rá. Hogy a sok Pestre utazgatás, még ha Beleznai vendége volt is, sok pénzbe került és sorra megjelenő könyveinek kiadása, bár egyik-másikhoz mecénása is akadt, gyakrabban hozták anyagi zavarokba (1776-ban Kollár Ádám adott neki ezer forintot törvényes kamatra kölcsön)[9], mindez nem vezethetett szakításra. Mint rámutattam, ennek mélyebb oka lehetett, mint az anyagiak kérdése s inkább Beleznai további terveivel volt kapcsolatban.

A Széll Farkas megtalálta családi jegyzetek — legalább a sorok között — azt sejtetik,[10] hogy némi érzelmi szálak fűzték éppen ebben az időben egy másik leányhoz is. Székely László ezredes, a II. József idejében szomorú sorsra jutott testőrőrmester, a szomszédja volt a testőrpalotában — és közel szomszédjuk volt otthon, a szabolcsmegyei Pilisen is.[11] 1778 júniusában az öreg Bessenyei Zsigmond nevenapjára Székely leánya, Antónia a maga és György nevében küld neki üdvözleteket. Júniusban, talán akkor, mikor a pestmegyei Pilisen, Beleznai kastélyában is megfordult, Bessenyei otthon van. (Ez az egyetlen alkalom, mikor apjának meglátogatásáról tudunk.) Most meg maga Székely ír neki, tudósítsa, hogyan van — és Grassné nevében sürgeti, hogy jöjjön vissza Bécsbe, mert ő nem tud Grassné kérdéseire felelni. Melegebb szálak fűzték-e Antóniához, övéihez ezért ment-e haza, ezért — és nem anyagi okokból — szakadt-e meg utóbb Podmaniczky Erzsébet iránt immár «haladó reménysége» — kérdések, melyekre aligha kapunk valaha választ. Való, hogy a Beleznaival történt fordulat életére is nagy változást jelentett.

Ugyanakkor gondolkodásában, haladásának irányában is új fejezeteket látunk. Ezek a fejezetek az egykor nagyon vallásos, utóbb Locke és Voltaire alatt deistává lett embernek a materializmushoz való egyre erősebb közeledését mutatják. Bölcseleti olvasmányai között Hobbes szerepel, sőt 1777-ben már a francia d'Holbach (Mirabaud néven emlegeti); ugyanekkor Kollártól kezdve Van Swietenig mindenki egyházellenes; nem lehetetlen,

hogy Kollárral együtt a különben nagyon vallásos Grassné sem szereti a papokat; Bessenyei teljes meggyőződéssel a papok ellen fordul. Erre nevelik őt történelmi olvasmányai, főként a vallásháborúk vérengzései, erre szoktatja őt az egyeki, imént átélt eseményekkel az élet. Antiklerikális, aki kezd agnosztikus lenni és hajlik a materializmus felé; azonban mindvégig deista.

Ha Grassné a *Szent Apostol Tamás*, utóbb pedig, 1777-ben a *Jézus Krisztus haláláról való gondolatok* lefordítására a királynő megbízásából megnyeri is és titkon táplálja a reményt, hogy Bessenyei katolikussá térítésével Mária Teréziának nagy örömet szerez, nem látni jelét, hogy maga a királynő e tekintetben a legkevésbbé is próbált Bessenyeire valami nyomást gyakorolni. Hiszen félig-meddig maga bízta meg a reformátusok ügyeinek előtte való ismertetésével, tőle tudott meg a protestánsok magyarországi helyzetéből részleteket s Grassnétól tudhatta, hogy Bessenyei nem vallásos ember, de istenhívő és — nyakas kálvinista. Ennek a kálvinista embernek egy darabig mégis végig kellett állnia a miséket, a körmeneteket, a királynő csöndes imáit — minden templomi szertartást.

El kellett jutnia odáig, hogy neki már mindegy. A dogmákban való hit régen kihalt belőle. Kiérett benne a gondolat, toleranciájának is egyik alapköve, amelyet utóbb *Tariménes utazásá*ban így fogalmaz: «Én mindent elhiszek, valamit lelkem józan okainál fogva hihet és elfogadhat.» A dogmák nem tartoztak ide. «Minden vallásnak egy a valósága, csak szokásokban különbözik.» Ezek a «szokások» voltak azok, amelyek ellen — deizmusa megőrzésével — harcolt. «Soha valóságos hitet, vallást azaz *meghatározott értelmet* senki magában nem változtathat, hanem *csak figurákat, öltözetet és szokásokat.*»[12] Kazinczy Ferenc jól eltalálta az igazat: «Barcsay és Bessenyei így szólnának: sem ezt nem hiszem, sem azt. Ezért bántanak, azért visznek. Ergo.»[13]

Most, hogy a reformátusok — talán a *Jézus Krisztus haláláról*-könyvéért — úgyszólván meg sem tűrték maguk között, független lett tőlük, semmi tekintettel nem kellett többé rájuk lennie. Nem kellett Beleznaiékkal, vagy a Podmaniczky-családdal törődnie: ott is kiadták az útját. Nem volt belső kétsége sem: — sem ezt nem hitte, sem azt, amott is, itt is gyűlölte a papokat. S előtte volt, majdnem másfél évtizedről, Barcsay Ábrahám példája. Elhatározta, hogy áttér.

Kötelességtudásának jellemző példáját mondja el Zoványi Jenő.[14] 1779 augusztusában — pár nappal áttérése előtt — a tiszáninneni egyházkerületnek két képviselője járt nála és elmondták neki, hogy gömörmegyei leányegyházaiknak egy és más sérelme ügyében szeretnének a királynő elé jutni: Bessenyei közbenjárt, vagy

maga, vagy Grassné útján, s a királynő 12-én fogadta is őket. Pár nap mulva azonban beváltotta, amivel 1775-ben egyik református egyházkerülethez intézett levelében csak fenyegetődzött: katolikussá lett.

Első életírója, Laczka János így mondja el ennek történetét: «... elvonták Bessenyeitől az esztendei fizetést. Azon vette észre, hogy semmissé lett. Micsoda kontraszt! Bécsben egy úgyszólván udvari embernek, gavallérnak, magyar főnemesnek ... egy szempillanatba pénz nélkül maradni. ... Meg kellett tennie az áldozatot, melyre előtte igen sokakat és még derék embereket is rávitt a szorultság: pápistává kellett lennie!»[15] Németh János is valami hasonlót mondott el Kazinczynak: Beleznai elutasítása után Grassné által jelentette Mária Teréziának, hogy nem idegenkedik az áttéréstől.[16] Mégsem fogadhatjuk el, hogy pusztán anyagi helyzete kényszerítette erre a lépésre. Hiszen Németh János maga mondja, hogy Mária Terézia költőnket tudománya, ékesszólása és szép külseje miatt kedvelte; Grassné «nagy kedvében állott» a királynőnek: bizonyos hogy e nélkül is gondoskodtak volna róla. Az anyagi szempontot csak segíthette az áttérés. De sok más mozzanat játszott össze elhatározásában. Ezek közé tartozott a protestánsok viselkedése is, a Beleznai-epizód, tehát valami dac. És talán az az érzés is, hogy elszakadva eddigi társaságától — hát szakadjunk el egészen — most magára maradt, a legrégibb, legmeghittebb társaságban, Grassnéval és Kollárral, közéjük tartozott — s ők mindhárman kedveltjei, bizalmasai az uralkodónőnek, akiben még egyikük sem csalódott. Érezte, hogy Mária Teréziának nagyon sokkal tartozik. Nem kis része lehetett cselekedetében a hálaérzésnek, mely őt hozzákötötte.

S még egy dolgot föl kell vetnem, ami erősíthette elhatározását. A *Méltóság keservé*nek egyik jegyzetében írja: «Halhatatlan emlékezetű Mária Teréziának azelőtt kegyelmébe lévén, kétszer jöttem hanyatlásban, majdnem semmiségnél fogva, vigyázatlanságbul.» Sem az időpontot nem mondja meg, sem a «vigyázatlanságot» nem beszéli el. Föl lehet tenni, hogy éppen mostanában történt másodszor: az uralkodónő neheztelését ki kellett engesztelni. Ennél Mária Teréziának tetszetősebb módot aligha találhatott.

A szertartás 1779. augusztus 16-án[17] a Mária Terézia atyjától Fischer v. Erlach által építtetett Karlskircheben, a déli órákban ment végbe. A királynő nem volt jelen. A professzióról maga a salzburgi érsek vitte meg a hírt neki Schönbrunnba és Németh János szerint a királynő az oltárnál mondott hálát «egy lélek megtéréséért.» Grassné pedig az uralkodónő 2000 frt. ajándékáról értesítette. — Bécs egyik legnagyobb templomában — tehát nem «minden lárma nélkül», mint Laczka János írja[18] — tért át, s a késői

közléseken kívül Waldapfel József egykorú híradásokra is bukkant: az *Ephemerides Vindobonenses* már augusztus 20-án, magyar vonatkozású bécsi hírei közt közli, hogy Bessenyei György, aki Bécsben kiadott több magyar, részint fordított, részint eredeti munkájával nagy hírnevet [laudem] szerzett magának hazájában, katolizált. A tudósítást bizonyára hivatalosan kapta az újság, vagy az udvar, vagy a klérus köréből: mindenképpen bizonysága annak, hogy katolizálásának Bécsben jelentőséget tulajdonítottak.[19] A család, amely Mihály útján bizonyosan értesült a történtekről, jól tudta, miért történt a rájuk nézve is kényelmetlen vallásváltoztatás. Protestáns körökben azonban nagy fölháborodást keltett a hír; ennek késő bizonysága Kazinczy, aki mindig lenézőleg beszél Bessenyei cselekedetéről. Az áttérés csak egy emberben válthatott ki nagy károrömet: Teleki Józsefben. Neki elégtétel volt ez, rámutathatott ellenfelei előtt a gyűlölt Bessenyeire: íme ilyen embere ő a reformátusoknak.

Egészen más képet kapunk a katolikus papok, különösen a pálosok megítélésében. Révai mint új hírt írja meg hosszabb költői levelében Szluha Demeternek s ugyanúgy Kreskay Imrének.[20] Kreskay is boldogan ünnepli Bessenyeit[21] s Ányos Pál is megemlékezik róla, — egyik a másiknak adja tovább a hírt.[22] Valamennyinek egy a téves alapgondolata; hogy a töprengő, nyughatatlan, tévelygő elme parthoz ért, megpihent, a kat. hitben megnyugvást talált. Nem tudták, hogy már D'Holbach materialista írásait olvassa. Révai még úgy látja, hogy

> Megtért, Bessenyeink, vak eretnekségnek hitetlen
> Hályoga mult s nem vet tiszta szemének homályt.

Kreskay világosabban azt mondja:

> . . . megtért Bessenyei,
> Napfényre derültek bokros kétségei,
> Elmúltak a mesés igéknek jelei,
> Midőn a *valóra* felnyíltak szemei.

Ányos magának Bessenyeinek fejezi ki a gondolatait:

> . . .Mennyi változások egy ember kedvében,
> Ki, noha filozóf, tűz, villám eszében,
> Mégis szüntelen nyög titkos keservében,
> Mig az igaz hitnek nem nyugszik ölében.

Katolikus papi fölfogással örültek valamennyien Bessenyei «megtérésének.» Nem tudták, mekkora belső vívódással járt ez, mekkora önmegtagadás volt attól, aki a vallásokat, s a pápistát talán jobban, mint a mohamedánust szívből gyűlölte, aki minden meggyőződése

ellenére, sok körülmény és érzelem összejátszása miatt, s talán érdekből is tette, amit tett. És hogy magát mennyire megvetette érte, azt évtizedek múlva a *Tariménes utazásában* örökíti meg.[23]

Bessenyeire, szokás szerint, még egy föladat várt: meg kellett bérmálkoznia is. Ez az aktus, 1780 áprilisában még nagyobb pompával és hírveréssel folyt le. Maga a bíboros bécsi érsek bérmálta meg, az udvari kápolnában, a szertartáson ezúttal már maga Mária Terézia is megjelent, s a bérmálás tanuja Miksa főherceg volt, aki ez alkalommal egy drágakövekkel ékesített gyűrűt ajándékozott bérmakeresztfiának. Hogy Bessenyei már mennyire benne volt a történésekben, mennyire Grassné térítő bűvkörében volt, annak érdekes emlékét találtam a tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában.[24] Két hónappal a bérmálkozás után Rhédei Ferenc mentegetődzik Szilágyi Sámuel superintendens előtt, hogy az ő, a ref. gondnok Lajos fiáról is hasonló hírek járják, mint Bessenyeiről. A királynő — talán éppen Bessenyei bérmálásának napja körül — magához hivatta a Bécsben katonáskodó fiút, igen nagy jóindulattal fogadta és már másnap a gárdába tetette át. «Nagy próbákat is állott, még Grassné előtt is, de *Bessenyei is missionariuskodott* véle, akit ugyan alkalmasint kifizetett; és a többiekre nézve is úgy állotta a sárt, amint ott akármelyikünk cselekedett volna.» Bessenyei e szerint már úszott az árral, amely őt elragadta.

Neki azonban a legfontosabb volt, hogy tudományos és irodalmi munkásságát folytathassa. Kollárnak már régi gondolata volt, hogy Bessenyeit a Hofbibliothekben kellene elhelyezni. Sem neki, sem Grassnénak már eleve nem tetszett az ágensi szerep. Tudták, hogy Bessenyei kellemetlen feladatra vállalkozik, Grassné igyekezett is lebeszélni szándékáról, de sikertelenül. Mikor aztán már egy hónap mulva, 1774 elején a kancellária felé, majd maga a kancellária által megkezdődött az aknamunka Bessenyei és ágensi tiszte ellen, Kollár fölvetette tervét Grassné előtt, aki azt mindenben helyeselte. Választott hivatásához — véli Grassné — csak a buzgósága hajtja, de ha Kollár beszél vele, talán enged: Bessenyei, mondja, nagyon hajlékony ember, mert van esze! Ha már a kancellária túllőtt a célon, úgy kellene segíteni rajta, hogy ő maga se vegyen semmit észre, a fő, hogy minden bosszúságtól megmentsék őt; azt is megígéri, hogy a királynőnél minden tőle telhetőt megtesz ez irányban, a királynő pedig tisztánlátó és belátó asszony.[25] — Bessenyeit azonban elragadta az igyekezet; már nagyon beleélte magát a Mihály által sugalmazott és Beleznaitól fölvetett gondolatba, Beleznai beszélt is róla már Mária Teréziával, ő pedig — talán Podmaniczky Lizi miatt is — már erre a szekérre kapaszkodott, és a királynő támogatását is tapasztalván, már nem akart eltérni útjából. Beleznai Kollár tervére gondolt, mikor azt írta a felekezetebéli-

eknek, hogy Bessenyeinek kedvezőbb állás is kínálkozott, de föláldozta magát a közjónak.

Most újból szőnyegre került a kérdés, és természetesen Grassné is, Kollár is visszatértek eredeti tervükhöz. Azóta azonban több mint öt esztendő telt el, Kollár helyzete a könyvtárban megváltozott. Az udvari könyvtárnak ugyan most is ő volt az igazgatója, sőt a királynő időközben udvari tanácsossá nevezte ki, megerősítette nemességében és Sopron megyében birtokot adományozott neki, de félévvel ezelőtt történt valami, ami kedvét szegte. A királynő az ifjabbik Van Swietennek politikai szolgálatait meg akarta külön valamivel jutalmazni. (Gottfried annak a nagy Van Swietennek a fia volt, aki a jezsuita rendből kilépett Kollárt először vette pártfogásába s úgyszólván ránevelte pályájára.) Az ifjabbik Van Swietent a könyvtár prefektusává akarta kinevezni. Kollár kihallgatásra jelentkezett Mária Teréziánál s az uralkodónő ekkor is, s egy hétre rá, mikor a kinevezés már megjelent, Grassné útján is megnyugtatta Kollárt: Van Swietennek semmi joga sem lesz Kollár ügyeibe való beavatkozásra, a cimet csak a porosz udvarnál tett szolgálataiért kapta — az év végén mégis Van Swieten volt az, aki meggátolta Bessenyei kineveztetését a könyvtárhoz.

Kollár mellett dolgozott egy Martines nevű könyvtárőr. Ez, úgy nézem, Bessenyei beosztásától a maga helyzetét féltette, már csak azért is, mert tudhatott Kollár és Bessenyei meghitt barátságáról, tudhatott Grassnéról, és tudta, hogy Bessenyeit a királynő mennyire kedveli. Martines behízelegte magát Van Swietennél s rávette, hogy forduljon Bessenyei kineveztetése ellen. Ürügyet könnyen talált rá: Bessenyei nagyműveltségű ember volt, tudott németül és franciául, de az ókori, keleti, s főként a klasszikus nyelveket nem ismerte, pedig e nélkül nem lehet járatossá a könyvtári teendőkben.[26] Semmi képessége a könyvtárosi tiszthez nincsen. Ez persze csak ürügy volt, hiszen egy könyvtárosra más feladatok is várakozhattak. Fondorkodásaiknak Grassné hamarosan nyomára jut és értesíti Kollárt, hogy ezek ketten — «Martines azt csinálja Swietennel, amit akar» — homlokegyenest ellenkező irányban dolgoznak a Bessenyei-ügyben, mint ők.[27] Meg is igéri Kollárnak, hogy Martines ennek megissza majd a levét — majd a karácsonyi ünnepekben elmondja neki a részleteket s azt is, hogy mennyire meg is mondta már a véleményét Martinesnek. — Mária Terézia azonban nem akarta sem Van Swietent megbántani, sem Bessenyei helyzetét azzal megnehezíteni, hogy legfőbb előljárójának akarata ellenére alkalmazza őt (okos és belátó asszonynak mondta őt az imént is Grassné): valami egyességfélét teremtett meg úgy, hogy 1780 január 29-én kelt elhatározásával Bessenyeit létszámfölötti címzetes könyvtárőrnek nevezte ki, 2000 forint kegydijjal. Rendeleté-

ben kimondotta azt is, hogy a könyvtár fizetett tisztviselője sohasem lehet, de módot akar neki nyujtani, hogy a könyvtárban dolgozhassék.[28] Igy a kecske is jóllakott, a káposzta is megmaradt. Martinesnek is eloszolhattak aggodalmai, Bessenyei is a reá nézve legkedvezőbb helyzetbe jutott: hivatalos ügyeket nem kellett intéznie, mégis mint bennfentes dolgozhatott a könyvtárban s épen akkor, mikor az Akadémia tervét kezdi kidolgozni, ebben pedig Kollár tanácsaira és segítségére minduntalan szüksége van. Végre tehát célt ért volna. Ekkor a sors ismét elsöpörte számításait. Elsőnek azzal, hogy 1780. november 29-én meghalt Mária Terézia. Grassné legbelsőbb komornai tisztjének s annak a példátlan, közvetlen kapcsolatnak, mely őt az uralkodónőhöz fűzte, máról holnapra vége lett. Bessenyei előtt is végkép bezárult a terem ajtaja, amelyben «legfelsőbb helyen» minden panasza, kérelme meghallgatásra talált. S hamarosan bebizonyult, hogy Kollár Ádám is elvesztette lába alól a talajt: az új uralkodótól, II. Józseftől, egy alkalommal olyan erélyes rendreutasításban részesült,[29] hogy azontúl csak hivatalának élt, de közügyekkel többet nem foglalkozott. A kis háromtagú társaság, amelynek az imént még országokraszóló ügyekben is befolyása volt az udvarnál, s amelyre Bessenyei életének ebben az új korszakában támaszt remélhetett, elvesztette létalapját. Már mindegyikük csak a maga magánügyeivel törődhetett s mindegyikükre elég gond szakadt.

Most derült ki, mennyit ártott neki Martines féltékeny fondorkodása. Ha Bessenyei az udvari könyvtárnak kinevezett tisztviselője lenne, munkássága, törekvései alig érezték volna meg a trónváltozást. Igy azonban tudnia kellett, hogy lábai alatt inog a talaj: II. József alig hagyja meg ebben a horatiusi Tusculánumban, amilyennek Mária Terézia évdíja mutatkozott. Jóval később, 1796-ban, *A méltóság keservé*nek egyik jegyzetében maga is megírta ezt: «mikor (Mária Terézia) szerencséjének tárgyát elébe kitette, és mosolyogva nézte, micsoda sebességgel kapja (azt) el: akkor ragadta ki a halál reménysége közül.» ... «Úgy jártam, mint egy sebesen nyargaló tulok, mely a keritésnek ütközvén, ledül, mig szédülése fejéből eloszlik s ismét útjának indulhat» ...[30]

4. BETEGSÉGE UTÁN

Fölépülésétől áttéréséig életének még két mozzanatáról kell megemlékeznünk. 1777-ben magához fogadta, valami titkárfélének Laczka Jánost, akinek nevével már eddig is többször találkoztunk. Laczka a debreceni kollégiumból került Egyekre. Maga mondja egyházkerületéhez intézett egyik írásában, hogy a kollégiumban

«szolgaképpen négy, tógában három esztendeig szenvedtem.» Mikor Egyekről, ahol tanító volt, Batthyány Ignác egri nagyprépost intézkedésére sokadmagával kiverték, a konzisztóriumhoz fordult segítségért.[1] «Továbbra is szegény egyekiek marasztanak, írja, szeretnék is végigharcolni, de minthogy magamat a külsőkre alkalmaztatni, és a végett expertus úri emberek szolgálatjára, sőt a nyelvtanulás kedvéért feljebb való városokra is menni akarok, megvallom» . . . stb., szóval nem akar otthon maradni. Az egyekiek dolgában két ízben is Bécsben járt s mindkét alkalommal meg kellett fordulnia Bessenyeinél is. Elmondhatta a nagybefolyású embernek a maga vágyait s Bessenyei visszagondolt tíz esztendőre, mikor még ő is — mint most ez a becsvágyó kis tanító — «parlagon hevert.» Egyelőre azonban semmit sem tehetett érte, mint tudjuk, beteg volt és vesehomokjával sokat kinlódott. Csak a fölgyógyulását követő évben gondolkodott a dologról, segíteni akart az ifjú törekvésein. A többit hadd mondja el Laczka maga:[2] «Mihelyest annak erkölcsét, gondolkodását és tanulásra való hajlandóságát megesmérte, asztalára, s végre barátságára méltóztatta; nem kímélt semmi költséget, semmi fáradságot, hogy az ifjúból embert formálhasson. Megengedte, hogy az universitásbeli leckéket járhassa, németre, kivált franciára maga tanította, sőt tisztességes öltözetérül is annyira gondoskodott, hogy véle együtt nagyobb társaságokba, még az udvari ünneplésekre is bemehessen.» Mintha csak ez az alig 30 évet túlhaladott, vallomásai szerint szomorú ember a maga megújhodását élte volna át az ifjúban. Laczka — a fentiek szerint — nem lakott nála. Bessenyei magában akart lenni, szállásáról másutt gondoskodott; de egyébként a napot egészen nála töltötte, gazdája foglalkozott vele, tanítgatta őt, és megengedte, hogy közben az egyetemre is bejárhasson. Ő maga nyilván csak másolásokra használta, közben terveit megbeszélte vele, könyvekért vagy levéllel küldte az udvari könyvtárba — foglalkoztatta és művelte. Úgy látszik, áttéréséig, vagy addig az időig tartotta magánál, amíg már sűrűbben kellett Pestre járnia.

A Bessenyeit mélyebben érintő másik esemény, bátyja s vele együtt jóbarátjuk, Barcsay Ábrahám távozása volt.

Sándorral gyermekkoruktól nagyon összenőttek. Sándor is nyílteszű, érdeklődő természetű fiú volt, még a pataki kollégiumban tanult, mikor György odakerült. Együtt járhattak haza, vakációzni, Bercelre, néha még, ha fuvar akadt, talán vasárnapra is, nem volt nagyon messze. Tokajon túl már mind olyan földön jártak, amely, régen vagy most, Bessenyei-kézen volt. Sándor tapasztalta ki a testőrséget, ő vitte előbb Boldizsár bátyját, majd Györgyöt a maga környezetébe. Györggyel egy darabig egy szobában laktak is, együtt élvezték az olasz föld szépségeit, együtt gondoláztak Velencé-

ben. Ugyanabban az esztendőben, Sándor husvétra, György karácsonyra hagyták ott a testőrséget. — Sándor is sokat tanult; ő is nekilátott a német után a franciának s együtt kezdhették az olasz nyelvet. Művelődni akart ő is, mint öccse, de nem merült olyan mélyen a tanulmányokba, megőrizte kedélyét, Györgynél jobban szerette a társaság vidám zaját. (Egyízben a testőrségnél hazard kártyázásért, «vojtó-játékért» be is zárták.)

Barcsayban, aki Györgyöt eleget óvta a túlfeszített munkától, mindketten a legjobb barátra találtak. Györgynek ő adott először példát a verselgetésre, s ha inkább farsangolni hívta is, örült haladásának. A császárdragonyosoktól gyakran beruccant Bécsbe, ilyenkor idejét az egymást nem szerető Báróczi és a Bessenyeiek közt megosztotta. Sándort viszont magával vitte szórakozásaiba. Közel egyidősek voltak — egy esztendő volt a korkülönbség[3] — jól értették egymást. 1775 körül Sándor is Barcsay ezredébe került. Már ekkor túlvoltak a radványi mulatozásokon, ahol Radvánszky János, a házigazda volt meghitt harmadikjuk. Barcsay, aki Radvánszkynénak hódolt és udvarolt — tisztes távolból — most Egger Máriával levelezget és Sándor is elfelejtette már Prileszky Esztert, radványi reménytelen szerelmét.

Annak, hogy időnként Bécsben legyenek és György lakásán sok kedves órát töltsenek hármasban, Mária Terézia újból kezdődő hadakozásai 1778-ban véget vetettek. Április 13-án indultak ezredükkel Bécsből. Bessenyei, mint ismeretes — a *Holmi*nak gyakran idézett fejezete ez,[4] ebből próbálták születési évét megállapítani — lakásának ablakából nézte az elvonuló ezredet. Bátyja a seregből kiugorva, odalovagolt még egyszer hozzá, adieut kiáltott — s megint visszavágtatott.

> Menjetek, ha már igy végezik az egek,
> Hogy véletek egymást öljék az emberek —

búcsúzik tőlük gondolatban Bessenyei. Egy hét mulva Sándor már írt neki a morvaországi táborból: «Ne felejtsd el, hogy mindig igazán szerettelek; hogy kicsinységemtől fogva társaságodban nevekedtem s erkölcseidet becsültem! Kedves öcsém!... igaz, hív barátom! hahogy a halál talál, be keservesen fog neved ajakimról utolsó lehellésemmel leszakadni! — Te pedig ne keseregj sokat rajtam, mert mikor elestemet fogod hallani, már akkor nyugalomban leszek.» — Nem történt semmi baja, késő évek mulva elhagyta a katonaságot — s mint György — hazament gazdálkodni. Levelezésüknek semmi nyoma. Mikor, közel húsz esztendő mulva, megint találkozunk velük, már — néhány száz forintért — hosszú pörben állnak egymással.

Barcsay csak a kardjával tisztelgett, azután ő is eltűnt a

Duna partja felé. Csak ősszel, Szilézióból nyugtatta meg barátját, hogy ha őket öldöklésre vetette is a láthatatlan végzet, őt pedig nyugalomra és békességre, a szívüket nem szakíthatta el egymástól. Barátságuknak két esztendővel ezelőtt már megjelent egy záloga: Bessenyei Lukanus-fordítása. Már 1773 májusában, a «nyitrai mustrapiacról» azt írja Bessenyeinek,[5] hogy róla ábrándozott: «Láttalak, Gyuri, az őrszobán felébredni (Bessenyei még testőr)[6] és a német derekaljról felugorván Lukánust fényes tarsolyodból kihúzni . . . csak fúdd meg hangos sípodat s ébreszd fel zsibbadt érzékenységeinket!»[7] De a *Pharsalia* fordításának éppen Barcsay Ábrahámhoz intézett ajánlásából is tudjuk, hogy költőnket az «elegáns poéta» bíztatta Lukanus átültetésére. («A te kényszerítő tanácsolásodból inkább, mint önnön indulatomból cselekedtem . . . nékem annyira javaslottad»). A *Pharsalia* a kései római irodalom alkotása, mint történelmi forrásmunka is fontos, de költői alkotásnak is érdemes írás. Lelkes, tüzes munka. Julius Caesar farzalusi ütközetéről szól, amelyben Thessalia mezőin egykori szövetségesét, Pompeiust legyőzte. Bessenyei az eredetit, ha belenézegetett is, aligha tanulmányozta. Laczka János is elárulja róla, hogy «meg kell vallani, annyira deákul nem tudott.» Kazinczy Báróczi-életrajzában[8] ugyanezt hagyta ránk: «Lukánt kénytelen volt franciából fordítani, mert deákul csak annyiban érte, amennyiben arra a francia nyelv által segíttetett.» — Öt évig tanult költőnk latinul. Bonfinit, ha talán szótárral is, olvasnia kellett. Egészen analfabéta a latinból sem volt. Hihető, hogy Lukanus latinul is előtte volt, mikor a franciából dolgozott.

A *Pharsaliá*nak csak az első könyvét fordította le, röviddel azután, hogy a testőrségből kilépett, talán még betegsége idején. Francia forrását Laczka árulja el: Jean François Marmontel fordításából dolgozott. Ez a, különben jelentéktelen, akkor még élő író (1723-1799) különösen az imént megjelent *Erkölcsi meséi*vel (*Contes moraux*, 1761) nagy sikereket ért el. A testőrök közül a szorgalmas Báróczi fordította őket ugyanakkor, mikor Bessenyei a Lukánusán dolgozott. Másokat is ő buzdított ezek fordítására, s tőle függetlenül még a jó Kónyi János is eljutott német közvetítéssel hozzá. Lehet, hogy Báróczi irányította költőnk figyelmét is Marmontelre, de valóbbszínűnek tartom, hogy történelmi olvasmányai vezették el hozzá s Kollár figyelmeztette rá. Bessenyei — mint láttuk — Lukanust nagyon megszerette. Ebben Voltaire-nek is nagy része lehetett, aki a klasszikusokat általában leszólta, de Lukanust «erőteljes, gondolkodó fejnek, ékesenszóló, jó történetírónak» tudta. Most először van maga sokat emlegette szorgalmáról közvetlen tapasztalatunk: az őrszobában is tarsolyában van. «Lángoló elméje — mondja Lukanusról — a régi emberségnek s

vitézi indulatoknak dicsőségét ezer nemzetek veszedelmei között festette.» A magyar sors tükrét látta a rómaiak történetében. A történelmi tanulmányokban egyre jobban elmerült, és — láttuk — a Hunyadiakért kifogyhatatlanul lelkesedő Bessenyei Róma erkölcseit és műveltségét megismerve azt vallja ajánlásában, hogy ha a sors nem Rómát szemelte volna ki a nagy feladatokra, csak a magyarság jöhetett volna szóba. Hogy Hunyadi Jánosban a világ egyik legnagyobb emberét látta,[9] azt nemcsak itt hangoztatja. Ez a párhuzam magyarázza szeretetét és lelkesedését, s ez a lelsedés késztette a fordításra.

A fordítás Bessenyeire nagyon nehéz föladatot rótt, «nehezebbet alig ismerek,» mondja. Megszokta, hogy a maga száguldó gondolatait vigye írásaiba akkor is, mikor a másokét fordítja. Popetól Ágisig büszke rá, hogy részleteket nem rosszul told bele mások, pl. éppen egy világhírű Pope alkotásaiba — most pedig az a föladata, hogy forrásához híven ragaszkodva fordítson. Meg akarta mutatni, hogy így is tud, hogy szép magyarsággal és híven adja a szöveget. Gonddal dolgozott. Maga mondja, hogy ezerszer igazított, javított rajta, mégis minden 6-7 sorban találna változtatnivalót. Nagyon hű akar lenni. És büszke rá, hogy új magyar «szólásokkal» is élt: «Találni fogsz ebben a kis fordításban új magyar szólásnak módjait. De azon nem lehet megütköznöd, mivel újságnak kell elsőbe valaminek lennie, hogy belőle osztán hasznos óság lehessen. Úgy hiszem mégis, hogy benne a magyarságnak természeti ellen nem mentem» — írja. A fordítás kényszerítette az újításra, éppen úgy, mint később Kazinczyt. De nagyon jellemző, hogy vigyáz a magyar gondolkodásra, nem «ment» a magyar nyelv «természeti ellen» — jobb érzéke volt, mint Kazinczynak. Ezúttal éppen a hűség miatt nem meri Marmontel verses fordítását s általa Lukanus «forró elméjének tüzét» — «a költészet szárnyain követni», inkább magvas, tömör, szép magyarságra törekszik. Nehéz volt szárnyaló gondolatait megkötni, de sikerült. Ezúttal — nem dolgozott gyorsan. Csak az első könyvvel készült el s azt próbára nyomatta ki Pozsonyban Landerernél, mert, mielőtt a munkát folytatná, kritikát akar róla hallani. A legilletékesebb bíráló Barcsay Ábrahám volt. Az övét különösen hallani akarta. Barátja bizonyosan meg is köszönte a néki szóló ajánlást, a fordítást meg is dicsérhette (ha nem érdeme szerint, akkor is, mert úgy illett) — ez a levele azonban nincsen meg. Csak egy kritikánk van, az, amelyet egy barátjának francia leveléből Bessenyei maga közöl,[10] miután maga barátjának írt levelében Young mellé állította Lukanust.[11]

> Étant dernièrement à Vienne, vous eûtes la bonté de m'offrir un exemplair du votre Lucain, que j'ai lu avec attention aussitôt, que je suis arrivé à Cachau. Je l'ai trouvé *admirable*,

tant par la beauté du sujet, que *par l'élegance et l'énergie, avec lesquelles vous l'avez traduit*, et qui régnent également dans tous vos écrits.

Hogy ilyen, neki nagyon jóleshetett dicséretre sem folytatta munkáját,[12] az nála természetes. Megmutatta, hogy tud, hogy így is lehet magyarul írni, hogy Lukanust így adná, ha adná — de még sok feladat áll előtte, most nem ért rá. És ezután sem tért vissza hozzá, soha többé.

Rokon témával azonban találkozott — Voltaire-nél: a második triumvirátusával. A «hármasvitézek»-et elég frissiben fordította: eredetije 1764-ben került a szinpadra s 1766-ban jelent meg nyomtatásban. Lukanusában is arra törekedett, hogy megmutassa, mennyi erővel, milyen szépen lehet magyarul is írni. Ezúttal is — egy rövid előljáró-beszédben — ezt hangoztatja: «Ha gondolod, hogy magyarban nem lehet elég erővel, méltósággal, mélységgel írni, végy időt e kis munkának megolvasására. — Ez a darab pedig fordítás is, nem is a Voltér Triumvirátusából.» Pope-átdolgozásában hangoztatta, hogy az eredetinek nem fordítását, csak gondolatait adja. Lukanusában az imént megkisérlette a szövegfordítást. Most azt mondja, hogy fordítás is, nem is. A szöveghez t. i. menetében és helyenként a fordításban is ragaszkodik, de az egészet lényegesen megrövidíti, különösen az utolsó két felvonásban. Úgy nézem, hogy sietett vele. Ennek a következménye, hogy az első három fölvonás után, amely a magyarban is, mint Voltaire-nél, verses — most prózára tér és Voltaire alexandrinusait az utolsó két felvonásban prózában tolmácsolja. A sietségen kívül más okát nem gondolom, nem hiszem, hogy ezt céltudatosan tette. Munka közben kifogyott a türelme — s mintahogyan Lukanust nem folytatta, ezt is úgy adta nyomdába, ahogyan elkészült vele, nem dolgozott többet rajta. Maga írja egyszer Ányosnak, hogy mindíg gyorsan dolgozott.

Mit akart a fordítással? Két dolgot. Az egyiket maga mondja meg: magyar nyelven is milyen erőteljesen lehet írni, nemcsak azon a francián, amelyet ő a legkifejezőbb, leggazdagabb nyelvnek tartott. A másik, hogy ismét alkalma nyílt nézeteinek hangoztatására. Elmondhatta, hogy «Cézár, gyilkos ura véres világunknak,» hogy Octavius hatalma vérben termett, s

> Amennyi háború e földön lakozik,
> Belső részeink közt annyi kín habozik,
> Juppiter hatalma magát ahhoz csapta,
> Ki világát véres prédául elkapta.

Amire őt történelmi tanulmányai kioktatták, hogy a mult legtöbbször a hatalom, az erőszak felülkerekedése, mindíg a népek vére árán, azt érezte ki Voltaire alkotásából is, de avval a filozófiával,

hogy az «isteni és emberi törvények» ennek megakadályozására valók.

Reformgondolatait mindenképpen és gyors ütemben akarja terjeszteni. Ha 1772-73-ban egymásután adta ki első alkotásait, most még fokozottabban dolgozott. Tanulmányai élete eddigi nagy problémái, az először Locke-ban fölismert társadalmi és ismeretelméleti nagy kérdések, történelmi olvasmányainak ezekkel összefüggő tanulságai, a reformoknak kultúrpolitikai síkon való terjesztése körül jártak. Fölvilágosodott tudást kell hírdetni elméleti és gyakorlati irányban, magyaros, jól írott könyvekkel. Világi, magyarnyelvű irodalmat próbált teremteni. Dolgoznia, lázasan, egyre csak dolgoznia kell: nem bibliai történetek kellenek most, nem egyházi irodalom. A feudális papi uralomnak véget kell vetni, egyik erős eszközét, könyveit ki kell szorítani. Eljutott életének legtermékenyebb korszakához. Összeszedi, amit írni próbált, és nyomatja. Van, amit a cenzúra nem engedélyez, van, ami megjelenik. Ami 1777-1779 között napvilágot lát, nem minden ebből az időből való: van benne korábbi is. Mindent kiad. Nem baj, ha kölcsönpénzből is, Kollár is — mint láttuk — szívesen adta. Egyik-másikra mecénás akad. Hazulról is csurran-csöppen valami, s a 2000 forintból is telik.

Összegyűjti baráti levelezését, legszorosabb körének írásaiból szemelvényesen írja ki vagy azt, ami közérdekű, s a maga törekvéseibe vág, vagy azt, amiben költőiséget érez. Ebből a választék-ból alakul a *Bessenyei György társasága*. Ebben jelennek meg első, 1772 előtti verskísérletei, amelyekről már szó volt, de egyre jobban lüktetnek benne a világnézeti gondolatok is, amelyek agyában érnek. A tudományok állandóan foglalkoztatják, csak Minerva országáért lelkesedik:

Itt nincsen uraság, mind egyenlők vagyunk
S csak emberi érdem köztünk méltóságunk.

Barcsaytól is hallja a költői alkotásnak azt a célkitűzését, amelyet munkáiban maga is szem előtt tart:

Tudod a szirének titkos énekeit,
Mivel csalogatták földünk gyermekeit —
Így kell nemzetünket elébb hitegetni,
És szép énekszónál haszonra vezetni,

úgy kell tenni, ahogyan a fülemüle:

. . . magát erőltetve
Vért ereszt és meghal — mást gyönyörködtetve.

A bölcseletről is alakul véleménye: Malebranche elmélete az emlékezetről, az agy-barázdák teóriája nem elégíti ki, mert Malebranche nem magyarázza meg, hogy mi idézi elő az agybarázdák létrejöttét.[13]

Locke és Wolf nem tudják megmondani — sok dolgot meghatároznak és sokban megtévednek — hogy az érzés vezet-e az okoskodáshoz, vagy az okoskodás vezérli az érzést. Nyilván Hobbesra céloz, ő hírdette először, hogy gondolkodni annyi, mint érezni, ő mondta ki elsőnek, hogy nincsen semmi az értelemben, ami nem volt az érzékekben. — Bessenyei tehát már első olvasmányaiban a szenzualizmus útján halad a materializmus felé. De Hobbes tanításaival is szembeszáll abban is, hogy az emberi társadalomban az erősebbnek joga érvényesül; szerinte amazt is korlátozza az isteni és emberi törvény.

A könyvhöz függeléket is csatolt, *Futó darabok* volt a címe. Címét egy, akkoriban a franciáknál kedvelt címből vette, a *Pièces fugitives*ből. Azoknál is valami egyvelegfélét jelentett.[14] Már ekkoriban készül a *Holmi*ja is; a *Futó darabok* egy ilyen első, egy ilyen próbálgatott hol-mi: versnek és prózának, egymással össze nem függő költői és tudományos elmefuttatásoknak bokrétája. A cím azonban ezúttal csak *arra* az elmefuttatásra vonatkozik, amely a függelék élén áll. A materializmussal küszködik benne: adott-e az Isten az anyagnak gondolkodási erőt, vagy nem? Neki az a véleménye, hogy ha fölteszem is, hogy a lélek anyag, abból nem következik, hogy halandó is, mert Istennek módjában lehet, hogy az anyagnak is halhatatlanságot adjon. Sem a lelket, sem az anyagot, a substantiát senki sem ismerheti: ezért harcolnak egymással a nagy filozófusok s ezért süllyed el az emberi okoskodás, ha a dolgok kútfejét kezdi keresni. — Futó gondolatok . . . most az emberiség eredete felé csaponganak. Ez is elsüllyed a sokféle vélekedés között. De ha ezen is háborúskodnak, «hazámfiai ha rólam úgy, mint emberrül s világi polgárrul kívánnak ítélni bennem . . . háborút nem találhatnak.» Pedig minden ember azt szeretné, hogy az ő természete szerint legyünk kellemesek. Adjuk meg mindenkinek («méltóságainknak» is) a tiszteletet, «és azután beszéljünk hozzájok, mint emberek, mert . . . ők is oly polgárai a világnak, mint mi.» — «Ez a dolog, melynek nyomdokain én is előfelé törekedem»—mint ahogyan «sok szerencsétlen tanuló férfi . . . Istent, mennyei törvényt, embert, igazságot, erkölcsöt keresve küszködik és fárad.» — Megvan a *Futó gondolatok*ban a *Holmi* egyik legérdekesebb fejezetének az előjátéka is: *Bessenyei a szívével* beszélget. *Ember* akar lenni mindíg, de a szíve azt szeretné, hogy senki róla rosszat ne szóljon. S azt tapasztalja, hogy ilyen ember Ádám óta még nem volt a világon. Valami mindíg van, ami nem tetszik. A parasztgyermekre, mikor rikoltozik, rátámad az anyja:

— Miért sirsz te, hordjon el a manó!

— Úgy, mikor úgy fúj a szél, felel a gyermek sírva, minek fúj már olyan nagyon?

Nem jó ilyeneken gondolkodni, jobb fülemülefészkeket keresni a fán!

Nevessük bajait némely társainknak,
Kik rendet szabnának változásainknak,
Kik a futó időt kötözni akarják
S hogy nem áll szavuknak, magukat is marják.

A királyságról is elmondja véleményét. Az isten kegyelméből való, a «Jupiter véribül támadt» királyságoknak már vége van; a király ma arra való, hogy a törvényekkel fékentartsa az embereket. Ha rosszak a törvények, maga bánja. De általában a királyokról mondottak még megegyeznek az *Ágis* ajánlásában leírt gondolatokkal (hogy a királyoknak nehéz a sorsuk; mert nem mindíg látnak tisztán) és még aulikus *Az ország nagyjairul* leírt futó gondolat is.

Azok közé a művei közé, amelyeket régebben írt, de csak most bocsátott közre, sorolom a *Hunyadi János életrajzát* is. A magyar multból mindíg a Hunyadiakért lelkesedett legjobban s közülük is Jánosért, «aki fiát, Mátyást is jámborsággal, vitézséggel felülhaladni láttatik.» Lászlóról tragédiát írt, Mátyásról az *Henriade* példájára epikus költeményt, most Jánosnak «fényes hamvain vakarcsál», aki «valld meg, hogy Caesarnál, Macedóniai Sándornál, Pompejusnál nagyobb volt» mert nemcsak bátor volt, hanem igaz ember, jó hazafi — és nem volt benne nagyravágyás. 1778-ban kinyomatja «életét és viselt dolgait.»[15] Beleznai Miklósnak ajánlja — László tragédiáját Beleznainénak dedikálta — a tábornoknak ekkor még legkedvesebb embere, talán mint jövendőbeli sógora is szerepel a családnál. A magyar mult folyója mellett ül — mondja — s mint a guineai szegény emberek, akik ilyen fáradságos munkával keresik kevés kenyerüket — a vastag iszapból csillámló aranyat mos. Hunyadi Jánosban találta meg a nagy kincset, akit csak Nagy Lajos ha megközelít. Fegyverével fáradt hazáját égésből, halálból, pusztulásból védelmezte. Életét harcain át — Bonfini és Heltai Gáspár nyomán («könyvíró pajtásaimnak» mondja őket) — végigkiséri. Olvassuk a Kemény Simon önfeláldozásának történetét, a vaskapui győzedelmét, a várnai csatát, a rigómezei vereséget, Giskra ellen folytatott harcait, végül kormányzóságát s ettől való megválását is, nándorfehérvári diadalát és halálát. Az érdekesen elbeszélt részleteket Bessenyei — a maga nagy olvasottságára támaszkodva — világtörténeti példákkal is kiséri: Kleomenes spártai király vagy Voltaire XII. Károlya, a svéd király egyformán jó példák neki. A «búcsúsháborúk» [keresztes hadak] említésekor ezúttal is elmondja hogy a kősziklás, homokos egész Palesztináért Bihart magát nem adná, kár volt a fövenyes, köves Kanaanért körmöci aranyakat kiszórni. De ennél is jellemzőbb a bíráló kiséret, amellyel az eseményeket ellátja. A vaskapui győzelmet, hogyan kerekedett Hunyadi

tizenötezer magyarral nyolcvanezer töröknek fölébe, nem tekinti csodának, hanem megmagyarázza az okait és módját. «Vehetjük már észre, úgymond, micsodás természetet kezd *mái új világunk* magának venni, ki semmit nem hiszen a csupa emberi cselekedetekben, ha csak ez nagyon természet szerint való dolognak nem látszik lenni.» «Ilyen bajuk van a nagyembereknek, említi másutt, ők kezdik el a nemes dolgokat, s azután gyengék ülnek hátukra.» Úgy ismerjük meg az emberi természetet, hogy önnön javán kívül sem mozdulni, még csak lehelni sem akar. — S Hunyadi «a nemességről nem perel, mert *ő csak* az emberi érdemekben tart nemességet.» Gyenge és alacsony emberek azok, akik másoknak okoznak nevetséges bosszúságot s ha aztán maguk vannak bajban, bújnak, szaladnak és sírnak, rínak alá és fel, mint a megrémült gyermekek. — Kikel, mint máskor is, a hadakozás ellen, ha az nem védelem, de különösen, ha az mások érdekeiért történik: «a török megharagszik, fegyvert fog a görög ellen, s hogy bosszút ne állhasson rajta, a magyarnak kell az európai hives zónák alatt ontani vérét.» S Rómáról is megmondja a véleményét: «a római pápa egy barátot küldött Hunyadi Jánoshoz papolni, ez volt minden segedelem Mahomet ellen.» — A szellemes előadás, sok példa, párhuzam és a kisérő kritika nagyon élvezetessé tette az életrajzot. Éppen ebben követte mesterét, Voltaire-t. Miként a nagy franciának XII. *Károly*a, Bessenyei elbeszélése sem, mint történelmi forrásmunka, vagy tudományos történelmi életrajz nevezetes, hanem előadásmódjával s avval válik ki, hogy írójának egész egyéniségét, gondolatvilágát tükrözi.[16] Egyik kritikusa úgy véli, hogy ezen a munkán is a sietség nyomai látszanak. Én úgy gondolom, hogy a részletesebb előadás, sőt a bővebb megokolás alaposabbá tette volna a kis életrajzot, de csak ártott volna könnyedségének, élvezetességének.

A francia irodalmi hatás — de már nem Voltaire-é — megszólal még ezidőben megjelent egy másik munkájában, az *Anyai oktatás*ban.[17] Angol, de ismeretlen forrásból készült francia munka után dolgozott. Eckhardt Sándor mutatott rá, hogy Bessenyei műve egy Hallifax nevű francia marquis 1752-ben megjelent munkájának, az *Avis d'un père à sa fille*-nek az utánzása; sőt egy részében csak fordítása.[18] Az ismeretlen angol szerző fölvilágosodott gondolkodású, de alapjában vallásos ember. Az, hogy a babonaság és bigott tudatlanság ellen kikel, nagyon kedvére lehetett Bessenyeinek, aki Voltaire-ben is élvezte ezt. A II. rész, amely a vallásosságról szól és a VII., amely a gonosz kritikáról, szószerint való fordítás. Ezenkívül Bessenyei — Eckhardt megállapítása szerint — az eredetinek beosztása rendjében halad ugyan, de azt más példákkal dolgozza föl, vagy egészen kicseréli. Három fejezetét elhagyja s ezek helyébe egy befejező részt ír.

Az egésznek elolvasása és összbenyomása után az az érzése támad az olvasónak, hogy ebben a művében van Bessenyei világából a legkevesebb: a könyvecske valóságos sziget költőnk ez évekbeli munkásságában — valahogyan semmi összefüggése nincs többi alkotásával s elüt Bessenyei világnézetének e korszakbeli emlékeitől. Szó volna róla valahol, ha ezt a munkát is Mária Terézia megbízásából dolgozta volna. Ilyen messzire nem megyek. De valószínűnek tartom, hogy valakinek a kedvéért, vagy kérésére dolgozta, akinek Hallifax könyve nagyon tetszett s nem lehetetlen, hogy ez a valaki Grassné vagy éppen Beleznainé volt. Nem volt fordításhoz kötve a keze, mint ha a királynő parancsára teszi. De olyanvalakinek járt a tetszésében, aki maga vallásos volt. S mert ez a rész nem mindenütt egyezett a maga gondolatvilágával, nagyjában inkább lefordította, mintha csak azt mondaná: ehhez nincsen mondanivalóm. E föltevés mellett szól a VI. fejezet is, amely az eredetiben arról szól, hogy a jólnevelt leánynak miként kell viselkednie a perditával szemben: ezt Bessenyei elhagyja s helyette csak általában a baráti hűségről beszél. Mindennek olyan a színe, mintha a könyv egy előkelő asszony kedvéért íródott volna, s úgy, hogy — Podmaniczky Lizi kezébe is lehessen adni. Eckhardt szerint a XVIII. századi francia irodalomban sem vége, sem hossza az ilyen *Avisk*-nak, *Conseils*-eknek nincsen. Az előbbiekkel függhet össze, hogy a francia *apai* intelem Bessenyeinél mint *anyai* oktatás jelenik meg. Föltevésemet valamennyire a könyv élén álló *Tudósítás* is támogatja: egy anya őt emberi kötelességére, hitére hivatkozva kényszerítette, hogy e könyvecskét megírja. «Mindenre nézve tulajdonának» mondja, nem fordításnak, ami elég különösen hangzik. Csak azzal tudjuk megokolni, amit fent elmondottunk.

Bessenyeit a nevelés kérdése, a maga ifjúkori tapasztalatain túl is, sokszor foglalkoztatta. A nőé is. Hiszen, hogy milyen a nő, a házastárs, a szerelmes, sőt Szidálisz, a filozófáló, az jórészében a neveléstől függ. Annak, aki az «idea innata»-t olyan korán megtanulta tagadni, s még inkább a reformokra törekvőnek, aki egy nagy átalakulás körvonalait látta, hinnie kellett a nevelés erejében. Az imént még a nőnevelés ügye nem volt kérdés, mert nem tartották fontosnak. Mikes a leánytól még csak vallásosságot követel, ebben látja a műveltséget. Faludi idegenből fordított műveiben már a nemesasszony naplopó hiúságairól is szól. Bessenyeinek már — francia példára, de néha a maga tapasztalataiból is — sokkal több a mondanivalója.

Az *Anyai oktatás* I. és VIII. része csak keret. Az első részben az anya hangjáról Bessenyeinek a fiatal leányok szépségében való gyönyörűsége szól. Az ifjúság «édes veszélyeitől» akarja óvni a fiatal, ártatlan szépségében imádókkal körülvett leányt, aki egyikük-

höz majd férjhezmegy, a többit pedig hódoló lovagjának szeretné megtartani. A vallásosságról szóló részt inkább csak fordította. De azért ez sem a reakció vakbuzgó világából szól, már áttör rajta a fölvilágosodásnak, sőt Voltaire-nek a gondolatvilága. Az a Bessenyei, aki még pár esztendővel ezelőtt érzelmesen írta le a családi háznál megszokott imádkozást és zsoltáréneklést, most arra tanít, hogy az imádság inkább jócselekedet legyen, mint csupa éneklés. A hit nem szemforgatásból és sűrű templombajárásból áll, templomba járni különben sem azt jelenti, hogy áhitatot erőltessünk magunkra s közben a bejövő ifjak vadászgató szerelméhez tolvaj indulatokat keverjünk a buzgóságba. Különösen voltaire-i a hang, mikor a babonáról beszél:

> A babonázás csalárd elhitetésének részeg elmék által kiálmodott történeteitül gyermeki időnkben haszontalanságoknak elhitelére vonattatunk, melyeket képzelődéseinkben igazságoknak állítván, azoknak elhitelére másokat is buzgósággal kényszerítünk. Bánattal válunk meg gyermeki gyengeségeinktől, melyektől végre csakugyan a megérett elme által elszakasztatván, értelmeinknek elkövetett gyengeségét s haszontalanságát végre szeméremmel nézzük, csodálkozván az erőtlenségeken, melyeknek elkövetésére elégségesek voltunk.
>
> Itéld meg, ha nem nyavalyás ostobaság-e a gyermekek előtt oly dolgokat beszélleni, hogy az ördög, kutya, macska képében, gyapjason, nagy szakállal az embert megkerülgeti, talpát a kőhöz veri, melynek nyoma abban megismértetik. Micsoda ostoba kárhozat elhinni, hogy a boszorkányok tiló állát, pemetét megnyergelvén, kulcs lyukain alá s fel bujkálván, mig a kakas meg nem szólal, a Szent Gellért hegyére csatákra járkálnak. Tedd hozzá ehhez Kristófnak imádságát a keresztúton, mellyel ott az ördögöket hívni szokták, kiknek osztán tüzes szekér, lángot okádó bika s oroszlán képében kell megjelennek.
>
> Felejtsd el őket.

Nem mérsékeli haragját az álszenteskedők, vakbuzgók ellen sem — ezek a részletek részben az övéi, részben inyére valók.

Kevésbbé fölvilágosodott a felfogása, mikor a házasságról ír; leányoknál jogosnak tarja, hogy a szülők válasszák meg a férjet, s megokolja, hogy miért. Magát a jó házasságot csak véletlen szerencsének mondja; a nő alá van vetve a férfinek, de ha okos és ügyes, rajta áll, hogy a rabságot vállairól levegye és férjét szorítsa engedelmességre. A természet nagyobb hatalmat adott a nőnek a férfi fölött, mint megfordítva. De a férj gyengeségeit mások előtt el kell takarni. Szól a csapodár vagy a boritalt kedvelő, a pazarló, költekező férjekről — a tudás és az érzés az, amely az ilyen férjek választása helyett a legérdemesebb ifjú megismeréséhez vezet. — Ha a szülői beleszólás jogán elavult nemesi hagyományt véd, a magyar nemes-

asszony viselkedését rokonszenvesen rajzolja a következő részben, forrásától eléggé függetlenül. Természetesség és józan okosság vezesse a jó háziasszonyt, tartsa magát távol minden mesterkéltségtől, ne majmolja a másik öltözködését és viselkedését, cseléd-jeivel jól bánjon s gyermekeit okosan nevelje. Természete legyen jó; aki azonban természettől gonosz, az sohasem válik jóvá: «semmiből nem származhat valóság . . . jóság jó nélkül nem teremhet.» A házanépével való kötelességei után Bessenyei arról beszél, hogyan kell a világi társaságban a nőnek viselkednie. Itt előadásmódja eltér az eddigitől: példákkal magyaráz. Bemutatja Dóriát, a finnyás gőgöst, vénségeig nem találja helyét, szeszélyes, változékony, hiú — s a társaságnak komédiása. Duza az ellentéte. Elbújik az emberek elől, büntetésnek tartja a társaságot, a közdolgokról semmitsem tud, és «ha néha házának tisztessége, vagy valamely atyafiúi vendégség (adódik), hová hivatalos, . . . olyan, mint a magánosságban való ijedés s magát szüntelen rángató félelem.» A Liciához hasonló természetű asszonyok «e világban csak lehetnek, élnek és ahová másoktól taszíttatnak, békességes tűréssel ott maradnak.» Nem ezek a mintaképek.[19] Elmondja azután, milyen az asszonynak okos és helyes társasági viselkedése. A következő (VI. levél) — jelentőségéről már volt szó — a jóbarátokról oktat. Elmondja, hogyha velünk rokongondolkodású emberekkel barátkozunk is, csalódhatunk bennük; vigyázzunk, hogy fordítva ne történjék. Legyünk megbízhatók barátainkkal, de elővigyázatosak és okosak azok megválogatásában. S titkainkat illetőleg legyünk óvatosak, azontúl szolgálatkészek és önfeláldozók. — Ez a levél tehát általánosságokat mond s olyant, ami nem sajátosan a nőkre vonatkozik. Az utolsó, a mások megítéléséről, megint fordítás. Világos és józan okokkal bíráljuk el a mások dolgát, de ugyanakkor ne legyünk «magameghittek.» Itt megint példával él: Sudári sokszínűségéről. De van egy alapelve: az ellenfelet nem szabad a gyöngéjén kikezdeni, hanem a legerősebb oldalán, ez az emelkedettebb gondolkodású ember viselkedése, «krizise.» Az érzelmes befejezés egy anya melegségét tükrözi leánya irányában.

Az egész munkán Hallifax eszmemenete érzik. Bessenyei azonban teleszövi szubjektív mozzanatokkal — a maga gondolatait sohasem tudja elhallgatni — és magyar vonatkozásokkal; helyenként a magyar nemesi társadalomról szól. Nem arról, amilyennek látta, ebből csak igen szelíd kritikával mutat példákat, hanem arról, amilyennek szeretné látni.

5. VIGJÁTÉKAI

Németül fogalmazott művei között, ifjúkorában, már szerepelt egy divatosfajta alkotása, amelynek nyoma veszett: az 1771-ben megjelent *Galante Briefe*. Mint ott már említettem, utóbb 1778-ban ezt a könyvecskéjét lefordította magyarra is s valószínűleg egy évvel utóbb, *Galant levelek* címmel adta ki. (A címlap nem árul el semmit.) Levélalakban írt novella volt, soványka cselekménnyel. De a novellán túl kiérzik belőle egy kis színjáték: két-két levél mindíg egy kis párbeszéd. S e párbeszédekben alakul a történetke. Ennek egyik szála Berenisz és Hermes érzéki szerelme s közben Berenisz eredménytelen kacérkodása Lindorral, a filozófussal; másik Parmenio és Szidalisz szerelme, akik mindketten kissé rátartiak s ugyanakkor érzékenyek is, de boldogan találnak egymásra. A két szálat az fűzi össze, hogy Berenisz és Szidalisz, a két nő, Parmenio és Lindor, a két férfiú egymásnak adnak tanácsokat. A házasodni nem akaró filozófus, Lindor közben Szidalisznak is ír egy goromba levelet, hogy ne kínozza Parmeniot. Egészében egy vígjátéknak nem is rossz körvonalai lobbannak föl a novella mögött. De a *Galant levelek* nem ezért íródtak. A műfaj Bessenyeinek sohasem fontos, s nem korlátja mondanivalóinak. Koncepciója, mondanivalói formai elhatárolásokat nem tűrtek; különben is, ekkor még — az új irodalom erjedésének légkörében — tárgyilagosan alig lehet műfajról szólni.

Keretbe foglalva társadalmi szatírát ad — ezért készültek a *Galant levelek*. Maga Berenisz mindenkit szeretne meghódítani. Hermesnek egy érzékiségtől izzó levélben maga írja meg, hogyan képzelné egy pásztorórájukat, Lindornál az az ötlet vonzza, hogyan lehetne egy filozófust rózsaláncaira fűzni. Látjuk a mamát, aki semmi egyébről nem beszél a társaságban, mint a fiáról; a vén doktort, aki úgy udvarol, hogy a betegségéről, «hemorroidális affekciójáról» tart előadást; Pirkónét, aki négy-ötféle nyelven mondott minden szavával az új ruhájára akarja a figyelmet fölhívni, a hetvenéves öregasszonyt, aki nem akar a szerelemről lemondani, a klastromban nevelt menyasszony félszegségét és vadságát, a kártyázó társaságot, amelyben a vén «süveg» szerelmes tekinteteket pislogat a leányra: úgy nézem, ez a társadalmi tükör volt a cél, a többi csak keret.

Elfért a keretben egy önarckép vázlata is. A sorok között ott látjuk a filozófust is. Bessenyei magáról szól, mikor egy kis iróniával a filozófust jellemzi: «rest állat, kimondhatatlanul, és csak olvasásban, írásban, gondolkodásban fáradhatatlan. Mindíg tanul, de mégis azt állítja, hogy semmit nem ért, sem meg nem foghat magában.»[1] Magáról írja, hogy «nehezen barátkozik a hosszúnevű

emberekkel,(Tariménes!) kiket Excellenciájoknak stb. hívnak, ő csak embernek kíván hivattatni, oly titulus és név, mely legelső, és amelyet neki a természet adott.» S a maga nőtlenségét magyarázza azzal, hogy «a szerelemnek fele paradicsom, fele pokol, ahhoz képest szeretni vagy nem szeretni egyenlő szerencsétlenséget teszen.» Mindezt a filozófusról Szidalisz tanítja Berenisznek, s finom komikum van benne, ahogyan Berenisz ezt Lindor «ember uram» ellenében mondatonkint fölhasználja. De magáról mondja Bessenyei azt is, amit komolyan mond: a filozófus «olyan ember, ki a józan természetnek törvényeit ismeri . . . ki életét a maga lelkének világához szokta szabni, amennyire azt testisége engedheti, . . jól látja, az emberi elme . . . csak tévelyeg, hánykódik s kétségeskedik.» És magára gondol Lindor soraiban is: «képzelj egy szép ifiat magadnak, tudománnyal, erkölccsel, nagy szívvel, nemes, tiszta indulatokkal, ki már az embereknek közönséges tiszteletit, dicséretit magára húzza, . . . hazádnak fényét emeli s nemes tulajdonságaival nemzetednek barátokat csinál.» A *Galant levelek* a társadalmat kritizáló tanulmányfőknek a csoportja, amelyek között a szerző feje is ott van, mint régi képeken szokás volt. Korszerű benne az, hogy főtémája: a filozófus.

A filozófusnak ezidőtájt — a XVIII. században, mikor a bölcselkedés megint előtérbe került — gyakran jelenik meg a képe a szépirodalomban is. A filozófus egy külön emberfajta. Kedvelt hőssé lesz, mert az önelégült polgár képét adja, aki — az osztályöntudat általában még nincs meg benne — a társadalmi ellentéteket vagy nem érzi, vagy a maga hivatásában kiegyenlítetteknek látja. Erőnek vagy szabadságnak birtokában érzi magát, amellyel különbnek véli életét a másokénál. A polgárság filozófiájának ebben a szakaszában kerül a szinjátékba a filozófus alakja. A filozófusnak más a gondolkodása, mint a többieké, bizonyos értelemben tehát különc. És mint ilyen vagy «magánosságában», elvonultságában tiszteletreméltó, mert olyan nagy dolgokkal foglalkozik, amelyekhez a mindennap művelt emberei sem értenek; vagy különc természete által, amelybe a nőgyűlölet is beletartozik, mulatságos: a nem értők nevetnek rajta. Az előbbiben, miként Lindor idézett soraiból láttuk, a maga eszményét örökíti meg költőnk. Az utóbbit megtalálta költőnk korának irodalmában, leginkább vígjátékköltészetében; ennek főtémája természetesen a *Misanthrop*-ból elinduló, komikussá váló nőgyűlölet. Annak a gondolatnak nevetségessé tétele, amelyet Destouches hangoztat *Les philosophes amoureux* c. darabjában: «nőt szeretni és elvenni annyi, mint a filozófiát nyakonvágni.[2] (c'est donner un soufflet à la philosophie.)» A hagyomány szerint Destouches azért is nem házasodott meg, mert az egy filozófushoz nem illik. — Lessing is megrajzolta a mulatságossá váló

fiatal tudós alakját első, még 19 éves diákkorában írt darabjával (*Der junge Gelehrte.* 1748). Ebben a fiatal tudós még avval is mulatságosabbá lesz, hogy közvetlenül az esküvő előtt *nem*et mond, örül, hogy a házasság igájától megszabadult és elutazik. Mindenki nevet rajta. De Bessenyeinek módjában volt a bécsi francia előadások során, a várszinházban Palissot *Comédie des philosophes*-ját, Sedaine ötfelvonásos vígjátékát, *Le philosophe sans le savoir*, és Destouches darabjai során a *L'homme singulier*-t, vagy a *Le philosophe marié*-t látni. A *Galant levelek*, mikor betegségében régibb írásait forgatta, vagy felépülőben egyre szorgalmasabban, az addiginál is nagyobb hévvel szántotta a papírost, fölújultak emlékezetében. Gondolt a Bécsből Sonnenfels által már előzött francia szinészek darabjaira — nem volt nagy lépés a *Galante Briefe* után egy vígjátékhoz fogni: megírja legsikerültebb drámai alkotását, *A philosophus*t. Barcsay Ábrahám már régen, 1772-ben bíztatta rá:

> . . . Comusok hajlékát
> Olykor örvendeztesd Thália kedvével,
> S a tréfás gyermekek szép nevetésével.
> Megládd majd Tiszának bundás szomszédjait,
> Hogy fogják nevetni világ bolondjait.[3]

Laczka János szerint, mikor ő a házhoz jött, Bessenyei «azzal tanakadott, ha lehetne-e, és mi módon a hazai nyelven eredeti vígjátékot, *komédiát* dolgozni. Hamar meglett az elszánás, elkészült a plánum, és a *Filozófus* című játékdarab, melyet közönségesen egy abban nevezetes rollt játszó személyrül *Pontyi*nak is hívnak, megszületett.» Laczka szerint neki «magának is benne *nagy része* volt.» Meglehet, hogy ő is biztatta a vígjáték írására.[4] Még 1777-ben megjelent a darab.[5] A «mindkét ágon levő nemes magyar ifjúságnak» ajánlotta darabját s az ajánlásban arra inti őket, hogy igyekezzenek «valósággal nemesek lenni.» Mentegetni magát agglegénységéért: nem lehet ő is Parmenio, a hazán és társaságon kívül «sem házasságra, sem sok szeretetre» nem tudja magát eltökélni. «A sok viszontagság, tanulás szomorúvá tett.»

A philosophus hőse is Parmenio, a párja is Szidalisz, mint a *Galant levelek*é, cselekménye is hasonlóan sovány. Parmenio tiszteli az asszonyi nemet, de bölcselkedései miatt a nő nem lehet szeretetének tárgya. A mult történeteiben elmerülve hallgataggá és szomorúvá lett. Ráeszmél, hogy mentől többet tanul és olvas, annál inkább látja, hogy semmit sem tud. Locke megzavarja és Robinet sem elégíti ki. A történelemből, államférfiak, hadvezérek példájából is azt látja, hogy az okos és nagy embereket a világ mindig üldözte. A szerelem is megfordul gondolataiban — szeretném, ha szeretnének, mondja — de a női nemben nem találja meg, aki

hozzáillő volna; egyébként is a magánosság és a tanulás az egyetlen kívánsága. — Bölcselkedéseiben azonban nem osztozik a huga, Angyelika, egy egészségesen gondolkodó, életreteremtett, kedves fiatal leány. Csupa szív és kedély; a darabnak legcselekvőbb, sőt egyetlen cselekvő szereplője. Ő már kiszemelte bátyja párjának Szidaliszt, akiben «okosság, szelídség, nyájasság, mély gondolkodás, fájdalom, édesség» találkoztak, és aki olyan szép, mint egy derűs tavaszi nap, de szintén boldogtalan, mert megveti a férfiakat, nem talált senkit, akit szeretni tudna. Ő is csak magában sóhajtozik és panaszkodik. Egymásnak valók — s ezt meg is mondja a bátyjának — összekerülhetnének, a világot együtt szidhatnák s egymást szerethetnék. Szidaliszt pedig anyja, Eresztra biztatja a férjhezmenetelre és sírva érti meg szavaiból boldogtalanságát. A véletlen juttatja Parmeniot és Szidaliszt ismeretségbe. Mindakettő kifejti lenéző, sőt megvető véleményét a másik nemről, de mindakettő tüzet fog. Végül is Parmenio ráébred, hogy a filozófia nem tiltja a szerelmet, hiszen a filozófia nincsen a természet ellen. Megírja Szidalisznak, hogy szereti, de menekülni akar; az okos, józan huga magyarázza meg neki, hogy ez gyöngeség és állhatatlanság: «Szeress inkább és házasodj!» — Ezalatt Szidalisz is epekedik Parmenioért. Rajta meg a szobalánya mulat: amig nem volt szerelmes, beteg volt; mióta szerelmes lett, meg akar halni. De meghozzák Parmenio levelét és kész a boldogság.

Valami sok bonyodalom nincsen a vigjátékban. De élet van benne. S ennek a mozgalmasságát, szépségét, a szerelem szépségét példázza Angyelika. Nem kétséges, hogy régóta megtalálta a párját. Liliszt már régen megtanította, hogy a női nemnek is vannak értékei, fölérnek a férfiakéival s azokat becsülni kell. Egy kicsit még táncoltatja, tréfálja, heviti — de a darab végén a bátyja, Titius az anyjuktól, Eresztrától tudja meg, hogy két házasság van készülőben. Sőt van egy harmadik is. Mert Parmenio inasa, Lidás, és Szidalisz szobalánya, Lucinda is szeretik egymást «a maguk módja szerint», és Lidás — akinek úgy kell tennie, mint az uraknak, különben nem lesz belőle «szerelmes okosság», szintén levélben írja meg a kedvesének, mint Parmenio és pedig Kónyi János verseiből, hogy

> Csak téged szeretlek, míg e földön élek,
> Amig bennem piheg, cseng, peng, teng a lélek.

Bessenyei munkálkodásának egyik szorgalmas kutatója, aki *A philosophus*sal legrészletesebben foglalkozott,[6] úgy látja, hogy költőnk szeme előtt vigjátéknak írásakor a *Galant levelek* lebegtek. Részletes párhuzamokkal bizonyítja, hogy emitt Lindor, amott Parmenio *egy* típust képviselnek, sőt Szidaliszban és Bereniszben

is vannak rokon vonások. A főszemélyek, Parmenio, Szidalisz és Berenisz neve is azonos. Egyes részleteiben a gondolatok is ismétlődnek egyik és másik munkában. Kétségtelennek tartja tehát, hogy a vigjátéknak a *Galant levelek* voltak az igazi forrása. S épen *A philosophus* juttathatta eszébe Bessenyeinek, hogy a *Galant levelek*et lefordítsa és kiadja.

A közölt egyezések azonban ennyire szorosan nem fűzik össze a két művet egymáshoz. Mondhatnók, hogy a vígjátékban azok az alakok a jobbak, akik a novellában nem szerepelnek. A gondolatok hasonlósága csak annyit mond, hogy mindakettőt Bessenyei írta. A szegényes vázban, a neveken kívül, van egyező: ahol Bessenyei Lindorban, illetve Parmenioban magát adja, s az természetes, hogy ezt más-más szavakkal, de csak egyféleképpen adhatja. Nyilvánvaló, hogy *A philosophus* írásakor eszében jártak a *Galant levelek*: a nevek ezt igazolják. De, úgy vélem, *másképpen* jártak eszében, mint szerzőnk gondolja, más volt a problémája — mert, láttuk eddig is, Bessenyei sohasem dolgozott l'art pour l'art: vigjátékában a novellának ellenképét adta. Amott a bécsi franciás, léha mágnástársadalmat mutatta be a maga ürességében, hazug életében, visszatetsző önteltségében. Az udvarnak behódolt, gyűlölt főnemességről kedve szerint rajzolt gúnyképeket; valamennyihez megtalálhatta a modelljét. *A philosophus*ban a haladni akaró magyar ifjúság elé, amelyet nagyon szeret, a körülöttük burjánzó köznemesi társadalom elmaradottságát, műveletlenségét tárja amahhoz hasonló, éles szatirával, az ellenképnek megfelelően általánosított típusaival. Ezért született meg a vígjáték legmulattatóbb, legnépszerűbb alakja, Pontyi, «gazdag nemes ember, *igaz* ember» s hozzátehette volna: faragatlan ember. A Tiszavidék «bundás szomszédjaiból» való s azoknak szól. Rakamazról vagy Vencsellőről vette a mintáját, sőt ha Lidasnak az olvasmányaira, Árgirusra vagy a Nyúl históriájára, Markalfra, Stilfridre, Trója veszedelmére vagy a Toldi Miklósra gondolunk, a maga ifjúkorának környezetéből is gondolhatott valakire s első olvasmányai is járhattak eszében. Nem kétséges, hogy ha Pontyiban *egy* valaki ismerősét festi is, *a* magyar köznemes elmaradottságát gúnyolja. Mindenki menekül a Pontyi tudákosságától; de mindig ott van, mikor haladottabb emberek beszélgetnek s mindig beleront azokba a maga sületlenségeivel, tanulatlanságaival. A fiatalok társadalmának is megvannak a hibái — nem Szidaliszban és nem Angyelikában — «a kártya, módi, gyermeki beszéd, titkos levelek, tánc, muzsika», a pletyka és a divatmajmolás. Liliszt nem nagyon érdekli, hogy Newton volt-e nagyobb, mint Locke: de tudja, ki az a Locke. Titius vitatkozni tud Parmenioval az egyiptomiak vagy a görögök multjáról. A Pontyikat a világ

nagy sora a maguk elképzelései, a kocsisok, meg az udvarbírájuk mendemondái szerint érdeklik, s nekik a genealógia a legfontosabb. Az udvarbíró levelét is megismerjük a tehenekről meg a juhászatról s mindazokról az állatorvosló szerekről, amiket a nép tud. Nem érdek nélkül való, ahogyan a tiszai halászat minden műszavát, a komikum kedvéért halmozottan, összegyűjti az udvarbíró levelébe; és csupa mulatság, ahogy az ügyes Angyelika ezeket egyszeri hallásra megtanulja és Pontyinak odavagdossa: Vén dévér! Vén compó! — Sajátosan magyar alak az a szélhámos ügyvéd, akit — egy korai Perföldit — csak a nemesi pörök latinságával kevert írásából ismerünk meg: ő is egy darabja az úri magyar társadalomnak. És Titius is tudja, hogy a magyar nemes mennyire a gyomrának él: régen, «amije volt az embernek, csak ételére költötte, mert szörnyű sok evés volt.»

Ám Pontyi «igaz» ember, Bessenyei nemcsupán a hozzá hasonlók szatírájaként festi meg alakját: az ő szájából is hallunk igazságokat, helyenként találó kritikát az újmódiról. «Többet költenek most kentek egy hiábavaló ebédre, mint régen szegény atyáink egy hónapig költöttek. Egész ebédje az udvarából telt ki, csak sóért, borsért adott pénzt. De kentek Bergengóciából, honnan, drága pénzen hordják a sok haszontalanságot együvé. Czukherkopókat, marcafánk lovakat, mit hoznak az asztalra, ötven forintba is belekerül, még sem lehet belőle enni. . . . Mikor nekem kétszáz marhám, annyi ürüm járhat a pusztán, minek nekem akkor béka, csiga?» S mintha maga Bessenyei mondaná Pontyival: «nem olvasta az én anyám soha Rousseau-t, mégis tudott kényeztetés nélkül nevelni.» (Parmenio is elmondja, hogy szülei sohasem büntették; amit gyerekségből csinált, azért alig is feddték meg. Azok a szerencsés szülők, kik példájukkal és nem beszéddel nevelnek.) Bessenyei beszél, mikor Lidas olvasmányaképpen Kónyi Jánost emlegeti, az «egyűgyű hadi szolgát»: eddig a szerelmesek Gyöngyösit irogatták ki, most már «az újból» írnak ki verseket kedvesüknek. Kónyi erőltetett szófestéseit, hatsoros egyrímű verseit, ízléstelenségig komikussá vált kínrímeit állítja pellengérre. Bessenyei gonddal és avval az öntudattal dolgozott, hogy munkáival hazájának használ, nyelvünket szebbíti, — általában pedig büszke volt, hogy szépen ír. Ezért bosszantják őt Kónyi nyegleségei. Ez a kis irodalmi kritika, bár nem egészen igazságos, jól esik neki. — És Bessenyei politikai kritikája is Pontyin át szól a háborúk ellen: ha a hazára támad az ellenség, az más. . . . De másnak rohanni, aki engem nem bánt, ki látta odamenni, . . . garázdálkodni! S — mert ez a nemesi fölfogás — a katonáskodásból is megkapja a magáét Pontyi beszédjeiben a nemesség: háborúba pedig nem megy; de ha megy is, tart elég vitézt pénzzel, ennivalóval. Azt már

Bessenyei sem teszi hozzá: a jobbágy robotjából. — Mindenképpen magyar világ az, amelynek *A philosophus*ban kritikáját adja. Itthon még a világ csupa Pontyi. De eszem-iszomnál talán haza is emlékezik; Orczy Lőrinc mondja épen költőnk hazájáról:

> Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
> Van pénz, van eledel, van bor a pincében,
> Mi kell több?

A nemesség szűk határok között, (a maga környékénél messzebbre ritkán s akkor is csak similis similihez jutva) gazdálkodás, vadászat, kártyázás és vendégeskedés között élte világát s a jó lakomáknál többre nem is vágyódott. A hagyomány aligha téved, mikor úgy tudja, hogy minden Bessenyei, nemzedékek során, nagyon szeretett jól élni.

A *Galant levelek* és *A philosophus* tehát ugyanolyan keretben Bessenyei társadalombírálatát adják; de amaz a bécsi, finnyás, erkölcstelen, gyűlölt mágnásvilágról, emez a jómódú magyar köznemesség elmaradottságáról. A filozófusra, mint vígjátéki alakra, meg a keretre is sok példát látott a bécsi francia szinpadon, de láthatott[7] olasz drámákban is.[8] — Mikor *A philosophus*t egy irodalomtörténeti sorozat tagjaként a Nemzeti Szinház 1881-ben megpróbálta fölújítani — sikertelenül —, a századvég egyik legszellemesebb kritikusa, Keszler József rámutatott a francia mintákra[9] s ezekből elindulva Petz Gedeon módszeresen nyomozta a vígjáték forrását. Palissot vígjátékában rábukkant Cidalice (=Szidalisz) nevére, Destouches egyik darabjában, amelyről még lesz szó, Angyelikára: ott is Angelique-nek hívják az eszes házikisasszonyt, aki a falusi nemest kitréfálja. De főképpen a darab vázára bukkant Destouches-nak *L'homme singulier* c., a bécsi francia színészek által többször előadott darabjában.[10] Ennek hőse, Sanspair is «magánosságban», visszavonultan élő különc, mint Parmenio. Ez is beleszeret egy művelt és szép leányba s végül — itt azonban sok bonyodalom után — feleségül is veszi. Itt is párhuzamos Sanspair hugának szerelmi története, és a hugocskára, Júliára emlékeztet is Angyelika alakja. A váz tehát hasonló s alkalmas volt rá, hogy Bessenyei erre építse a maga elgondolásait, Destouchesnak *ez* a darabja adta az ösztönt *A philosophus* megalkotásához. Nem volt filológiai értelemben «közvetlen forrása», csak olyan fölépítéshez mintája, amelyben nem a főcselekmény, hanem a társadalomkritika volt a cél. Már az a körülmény is, hogy Pontyi alakja vagy ahhoz hasonló is nem szerepelt Destouchesnek ebben a drámájában, további kutatásra ösztönözte a darabbal foglalkozókat. Petz Gedeon mutatott rá először Destouchesnak egy másik darabjára, *La fausse Agnès ou le poète campagnard* a címe. Ebben is egy falusi

nemesemberről van szó, akit a ház kisasszonyleánya, Angelique kicsit bolonddá tart. Petz azonban, s erre céloztam fent, igazában csak Angyelika nevét és alakját vélte ebben a másik sokatadott Destouches-darabban megtalálni és Pontyira őt csak emlékeztette egyik szereplő főnemes, Garouffière. Tovább ment egy emberöltő multán Gragger Róbert, aki a két alaknak egyformán kissé vaskos rajzán kivül kis részletekkel is erősíti Pontyi kapcsolatát Destouches e másik darabjának hősével.[11] Egyikük sem volt tekintettel arra, hogy Bessenyei Pontyiban nem a Molière-származékot, a vidéki Pourceaugnacot rajzolja, a falusi nótáriust Budán,[12] — mint Destouches, akinek a falusi ember lármás, iszákos, ízléstelen típusa a lényeg, — hanem műveltebb ifjúság társaságában az elmaradott, parlagias, gazdag nemesembert.[13] Még pedig — s ezért nem kell forrását idegenben keresni — azt a szabolcsi magyar nemességet, amelyet a «heverés» serdülő idejében megismert. Megfordulhat benne a gondolat is, amelyre már Gyulai Pál rámutatott,[14] hogy «ő is hasonló lesz, ha tovább is otthon marad.»[15]

Vígjátéknak gyönge alkotás *A philosophus*, mert bonyodalom nincsen benne. Bessenyei evvel nem is törődött, műfaji keretei, problémái és korlátai — mint említettük — nem voltak. Szinházban látta és tanulta meg, mi a vígjáték. A bonyodalmat így is pótolja helyenként az elevenség és pótolja a társadalmi cél, amely Pontyival világosodik ki benne; Pontyiban sejtik Kisfaludy Károly Mokány Bercijének ősét is. A párbeszédek ügyes fordulatosságát már Ballagi Aladár[16] s utóbb Gyulai Pál is kiemelik. Valójában *A philosophus* több annál, amit mondanak róla: az első igazi magyar vígjáték; érdeme, hogy társadalombírálat van benne, még pedig az egykorú magyar életé. — Még Bessenyei életében Budán «a híd mellett lévő nyári játékszínben» elő is adta Kelemen László társulata 1792. június 4-én [17], s hogy nagy sikere volt, bizonyítja, hogy öt napra rá az előadást meg kellett ismételni.[18] Parmenio szerepét Kelemen László játszotta, Szidaliszt Liptainé. Ekkor még *A filozófus* a címe. A *Magyar Hírmondó* beszámolójában azt írja, hogy «e napon nevetséges (komikus?) darabot játszottak, mely inkább ismeretes *Pontyi* mint *Filozófus* név alatt.»[19] Valóban, *ettől fogva* a darabot, vidéken is, mint *Pontyi* címmel adták elő. De hogy érti mondatát a Hírmondó, azt nem tudjuk, hiszen ennél régibb előadásról aligha eshetik szó. Ez talán csak azt jelentheti, hogy *A philosophus* mint könyvdráma, mint olvasmány is olyan népszerű lett, hogy Pontyi névvel gyakortább emlegették. Laczka János «elég szerencsésnek tartja magát, hogy azt *néhány* esztendőkkel ezelőtt (tehát nem 1792-ben, mert annak ekkoriban közel 20 esztendeje) a Pesti Magyar Játszó Társaság által ugyanott Pesten eljátszattatni láthatta.»[20] Bizonyára jól mulatott, mikor

megelevenedett előtte a színpadon a darab, amelynek foganásakor is ott volt. Bessenyei már az első előadáskor is Pusztakovácsiban lakott; talán egyszer, Nagyváradon viszontláthatta *Pontyi*ját, de ezt még nyomozni kellene; arról azonban, hogy előadásra került a darab, hogy játszották többször is, kellett tudnia.

*A philosophus*on kívül még három vígjátékáról tudunk, de csak egy került elő belőle: *Lais, vagy az erkölcsi makacs*, ez is kéziratban maradt meg. Keletkezési idejét nem tudjuk. Abból, hogy *A philosophus*t prózában írta, ezt pedig versben, következtetik, hogy a *Lais* a későbbi — ez azonban nem lehet döntő, hiszen a tragédiáit már évekkel azelőtt is versben írta, éppen olyan Sándor-versekben, mint a Laist. Ennél talán többet mond, hogy Laczka János, aki 1779-ig volt Bessenyeinél, nem említi, tehát 1779-ig nem volt meg. — Alakjai jól vannak összeválogatva és a meseszövés is érdekkeltő: az érdeklődést az utolsó felvonásig fokozza is, pedig a bonyodalom ebben a darabban is kevés — s hibája, hogy a befejezést az előzmények nem okolják meg. A darab jellemvígjátéknak indul. Lais, aki nemesleány, gazdag és szép, vénleány akar lenni és maradni. Jólesik neki, hogy lelkendezve veszik körül, hogy szeretik a társaságát, annál is inkább, mert jószívű, adakozó. *Makacssá*ga, amelyet a cím is említ, nem sokáig tart: a szobalánya, Kolumbina hamar meggyőzi róla, hogy a leány hivatása a férjhezmenetel. Ime: egy kis Szidalisz-rokonság; sem egyik, sem másik nem akar férjhezmenni s mindkettő avval végzi, hogy megtalálja a párját. Lais szokássá akarja tenni a vénleányságot s Kolumbina megmondja neki, hogy majd olyan ifjút lelhet, aki miatt maga sem tarthatja be az új szokást. Csakugyan, sorra jelentkeznek a kérők. Az első Kukulini, egy gazdag serfőzőné, Pomóné fia, a vad tudós, akibe jólfizetett tanítók oltották a tudományt. Mindkét alak, anya és fia figyelemre azért is méltók, mert mintha a tőkésedő és külsőségekben is feltörekvő polgárságnak a képét rajzolná bennük; nem hazai példák, német színük van, de a társadalmi jelenségeknek már önkéntelen tükrei.

Hippodon a másik, egy gazdag miniszter; nem az eszével, hanem születésével, a vak véletlennel lett a sors jóvoltából azzá. Ő is bécsi figura és talán a «tanácsadók» egyikének mása. Laisnak az a véleménye, hogy Hippodon miniszterség nélkül több volna. Le is tenné a miniszterséget Lais kedvéért, de barátja, Xenozis ellenzi. Hippodon tehát Kolumbinát igyekszik pénzzel Kukulini ellenében a maga pártjára állítani. (I.) Pomóné, Kukulini anyja, fiának szeretne nemességet szerezni. Tulipánnak, a miniszter inasának 200 aranyat igér, ha törekvését a miniszternél támogatja. Az inas eleinte elvi okokból ellenáll, de utóbb megígéri közbenjárását. — Most feltűnik a harmadik kérő, Pelosis, egy szegény nemes ifjú. Ő csak szerel-

mére hivatkozik, de okosságával rokonszenves lesz Laisnak, akiben a három kérő láttára az a gondolat ébred, hogy a férjhezmenésről soká kell beszélni, mert közben vígan s kedve szerint élhet. — Tulipán Kukulini érdekében puhítja gazdáját. Az okos Pomóné mégsem ér célt, de eszével Hippodon előtt ő is rokonszenves lesz s Tulipán már tudja, hogy gazdáját meg fogja nyerni Pomónának. (II.) Lais megmarad föltételénél, hogy kedvéért Hippodon mondjon le a miniszterségről. Xenozis barátja megérteti a miniszterrel, hogy ennyit egy asszony nem ér meg. Tulipán találkozik Kolumbinával s megtudják egymástól, hogy mindketten az urak boldogságán gazdagodnak. Ahogy Tulipán Pomónénak, Kolumbina Hippodonnak igéri meg, hogy céljához segíti. (III.) Pelosis Xenozissal barátkozik össze. Nekik is közös a céljuk: hogy Hippodonhoz ne menjen Lais — Lais meg is ígéri, hogy a miniszter csak maradjon helyén, az ő szive nem vágyik méltóságra és vagyonra. Pomóné és fia ezalatt Tulipánnal és Kolumbinával folytatnak mulatságos tárgyalást, melynek végén megtudják az örömhírt, hogy a nemességet megkapták. Hippodon még mindig Kolumbina útján próbálja szerencséjét. (IV.) Lais pedig nincsen tisztában szándékaival. A miniszter nagyúri életet adna neki, de ha megúnná, mást ölelgetne s őt egy kastélyába zárná vidékre. Kukulini, aki megverné feleségét, ha barátokat tartana magának, nagyon gazdag s mellette szabadon élhetne. Pelosisnak vagyona nincs — de szíve van, érdemei vannak. S Lais Pelosist választja.(V.)

A darabnak vázlata is, meséje is nagyon szegényes. Lais enged elveiből és hajlandó férjhezmenni; a kérők mindenféleképpen megkörnyékezik okos szobalányát, akinek véleményére hallgat. Végül is a legszerényebbiket választja férjéül: példát akar rá teremteni, hogy néha a gazdag leány szegényemberhez is mehet. A válogatást azonban húzza-halasztja, hogy ezalatt még szabadságát élvezze. A cselekvény szálai nem is az ő, hanem az inas és a szobaleány kezében vannak, ők oldják meg a házasság problémáját: nem a szerelem a fontos, hanem a józan okosság. Mindkettő ezen az úton jár, gazdag bolondok pénzén gyarapodnak s így házasodnak össze. Ketten viszik a darabot, Lais voltaképpen alig folyik bele a saját ügyébe. Mellettük csak Pomóné érdekes. Jóízű serfőzőnő — parasztnak mondja magát — jó mondásai vannak, tetszetős a józan eszejárása. Komikus, amikor érveit, hogy Kukulini fia csak akkor vehetné el Laist, ha a «nemesi karba» tudna emelkedni, éppen Hippodonnak, a másik kérőnek adja elő. Érdemei vannak a nemességre, mindig becsületes volt, az árpát folyó áron vette és a sört jó mértékkel mérte.

Eredeti-e a darab, nem tudjuk. A serfőző asszonynak (Pomónénak) és együgyű fiának szerepeltetése németes mozzanat. A prob-

léma azonban, s főképpen az inas és szobalány e kornak úgyszólván minden francia vígjátékában megvan. Az érdekesebb mozzanatok is szinte típusosak. Mégis, a darab legérdekesebb részletei azok, amelyekből magának Bessenyeinek a fölfogása szól. Elsősorban Kukulini az, akit mulatságosan együgyűnek rajzol: ez a műveletlen kispolgár, aki nemessé akar lenni. Pomóné mondja el, amit költőnk másutt is hirdet, hogy «az urak mindig parasztokból lesznek,» de Kukuliniban példázza, hogy *milyen* nemes lesz az érdem nélkül, pénzével feltörekvő parasztból. Jellemző is, hogy Kukulini elsőnek arra gondol, hogy az *úriszéken* megállja majd a helyét. Pomóné már öntudatosan mondja el:

> ... a vér, uraim, Noétól származott,
> S már megnemesedve, olyan régi vagyok,
> Mint más familiák s uralkodó nagyok.

(Ezt később Bessenyei magáról is megállapítja: Noé ágán ő is király.) A másik ilyen rajz a miniszteré. A tettető tanácsadó képe, aki szándékait el nem árulja. Xenozis magyarázza el, milyennek kell lennie a jó miniszternek — mint ahogyan ezt utóbb Bessenyei is megteszi munkáiban. Ha nem arravaló ember, akkor

> Mindig tolja magát az alacsony ember,
> Tudod, és az igaz magánosan hever.
> A közjó bolonddal semmire sem mehet.
> Magáért teremtve, kiki csak félben van,
> *Másokért is élünk*, tudod, a világban.
> Aki magáért él, rút, nevetséges is,
> Aki boldogíthat, szép, dicsőséges is.

Sok ilyen idézetet írhatnék ide. Valamennyiben maga Bessenyei szól. De legfeltűnőbb, amit többé-kevésbbé burkoltan, bizonyára közvetlen tapasztalataiból, a megvesztegetésekről s vele a közéletről ír. Mindig *alul* kell a kerekeket kenni. A nemességet pénzért lehet megvenni, csak tudni kell, hol kell és lehet vesztegetni. S mögötte ott van a másik kritika is: sokszor az történik, amit az inas akar. Tulipán mindig biztos a dolgáról. Vajjon — nagyobb vonalakban — jár-e Bessenyei eszében Grassné és Mária Terézia?

A legmaróbb szatírát azonban Pomóné szájába adja költőnk:

> ... Mi nagyobb érdem, mint az arany, ezüst?
> Még a Nagyság név is, ha ez nincsen, csak füst.
> Van nekem már annyim, hogy fényeskedhessem,
> És az úri formát magamra vehessem.
> Láttam én magamnál sok bolondabb nemest,
> Kit a pénze mégis úri formára fest.
> Minden úr bölcs tehát széles e világon?

S nincsenek bolondok a nemesi ágon?
Minek a tudomány, ha van gazdagságom?
Meglelem én abban minden igazságom.

Nem kell ismételnem, amit *A philosophus*nál elmondottam. A *Lais* váza is idegen példából való, de azt nem ismerjük. És a Lais váza is csak arra való, hogy Bessenyei a maga véleményét a nemesi társadalomról elmondhassa. A feudális világ *hivatali* vonalának bűneit mutatja itt be egy elég vidám és mulattató keretben. Nem Lais férjhezmenetelérőI van itt szó, hanem a két kérőről, a miniszterről és a serfőzőné gazdag fiáról — rajtuk át megint közéleti képet kapunk, bécsit vagy hazait, kancelláriait vagy helytartótanácsit: a lényeg szempontjából egyremegy. — Egy kis gúnyos megjegyzést a papokról azért említek meg külön,

Minden ember hibás, a papok azt mondják,
Pedig az ilyeket már azok csak tudják,

mert az a véleményem, hogy a *Lais* nem Bessenyei szándékából maradt kéziratban: azt gondolom, hogy ez a darab is megjárta a cenzúrát, és a cenzúra nem engedte meg a kinyomatását.[21] Mint ahogyan a cenzúra okozta, hogy Bessenyei harmadik vígjátéka, a *Kedvetlen okos* elveszett.

Bessenyei ezt a darabját *A philosophus* után mintegy másfél évtizeddel, 1792-ben Nagyváradon nyujtotta be egy másik művével együtt cenzúrára. Tokody György gimn. helyettes igazgató augusztus 9-én terjesztette föl «Bessenyei György bihari táblabíró» kéziratát végleges határozatra a helytartótanácshoz.[22] E szerint Miller Jakab Ferdinánd cenzornak az volt a véleménye, hogy három kis részlet megváltoztatása után a vígjáték kiadható. A törölni rendelt részletek közül kettőben egy Argenis nevű szereplő a fiscus jogait gúnyolja, már pedig azokat csipkedni (vellicare) nem tanácsos. Nagyobb szálka volt a harmadik részlet, hogy sokat beszél a szerző a paraszt érdekében: «Multa autor in favorem coloni perorat. Hanc philosophationem isto, quod vivimus, tempore propagare periculosum foret.» Franciaországban már tombol a forradalom; efféle filozofálgatás manapság veszedelmes lenne . . . Ugyanilyen véleményt mondott Bessenyeinek egy másik munkájáról, a *Podrokotz krónikájá*ról is; ez utóbbi ellen vallási kérdések feszegetése miatt volt kifogása. — A helytartótanács Rietaller revizor véleményét kérdezte meg, aki — még egy kis részlet kihagyása után — a *Kedvetlen okos* kiadására az engedély megadását javasolta, a másikra nem.[23] A helytartótanács mégis úgy döntött, hogy bizonyos változtatásokkal mind a kettő kiadható. A *Podrokotz krónikájá*ra szóló határozatot azonban a primás megföllebezte s a kancellária Rietallernak adott igazat.

A *Kedvetlen okos* tehát megjelenhetett volna, ha Bessenyei bizonyos részleteket megváltoztat benne. Mégsem jelent meg. Miért? Mert, mint a Hunyadi-eposz esetében is láttuk, Bessenyei nem hajlott meg a reakciós cenzúra kívánságai előtt. Kassai barátja akkor szemére is vetette francia levelében a «makacsságát» — néhány szó miatt... De ez a néhány szó ezúttal a vígjáték több helyén a parasztokról a parasztok javára szólt, és két vígjátékának ismeretében föltehetjük, hogy a darab épen ezekért a részletekért készült. Bessenyei nem törölte őket, céljaiból nem engedett, a vígjáték nem jelent meg. A *Kedvetlen okos* elveszett.[24]

Negyedik vígjátékáról, a *Dudásból lett doktor*ról csak a *Hazai és Külföldi Tudósítások*nak az a száma tesz említést, amely a költő haláláról ad hírt.[25] A két elveszett vígjátéknak csak a címe sejteti, hogy itt már Molière-nek egy-egy darabja lehetett a mintája. A *Medicin malgré lui*t (az utóbb Kazinczytól fordított *Botcsinálta doktor*t) Bécsben testőrkorában a francia színészek többször előadták.

6. BÖLCSELKEDÉS

A vígjátékok éles társadalombírálatát tükrözték. Hogy belsejében ugyanekkor mi ment végbe áttéréséig, arról írásainak egy másik fűzére beszél. Menjünk most vissza arra az időpontra, mikor a *Philosophus*t írni kezdi: 1777 elejére. Mintha csak a külvilág néki mulatságos jelenségeihez vágná a fintorokat, hogy ne nagyon érezze ami belül fáj: jobb Kónyi János jóindulatú erőlködésein kacagni, mint arra a feladatra gondolni, amely most reá vár, s amely elől kitérni nem lehet. *A szent apostol Tamás* kitűnő fordítóját — Kollár nagyon megdicsérte a fordításáért — újabb megbízás várja s nagyon megtisztelő módon. A vallásosságában túlbuzgó királynő francia elmélkedő és imádságos könyvekből egy kis bokrétát gyüjtött össze, rendezgette s a maga kedvére Bécsben kinyomatta. Március idusán kedvelt Bessenyeijének is adott belőle egy példányt: «tetszett ő Felségének egy ily könyvecskével engemet is... kegyelmesen megajándékozni.»[1] A kitüntetésnek azonban volt egy kevésbbé kellemes mellékzöngéje, az az utasítás, hogy «tegye át» magyar anyanyelvére, hadd lássa a magyarság is, mit szeret lelkéből királynője és hogyan szokott fohászkodni. Jézus halálának története volt benne rövid összefoglalásban s a hozzáfűzött imádságok főként a megváltás áldozatáról szólnak: mennyit szenved ott isten, hogy mindenkit, tehát a fohászkodót is, megváltsa. A befejező imádság: a halálnak elfogadása. — Bessenyei híven lefordította a füzetkét, de még ennek a kézirata is a cenzor kezébe került — miután föltehetőleg már Kollár Ádámot is megjárta. Nem egészen

céltalanul. Nemcsak a szövegnek kifejezéseit kellett dogmatika szempontjából ellenőrizni, volt hozzá egy terjedelmes előszó is. Okolicsányi Pál püspök, a cenzor, hamarosan és könnyedén végzett vele: ráírta, hogy «imprimatur, praefatione exmissa.»[2] Az előszót el kell hagyni. Bessenyei egy rövidke *Tudósítás*sal pótolta, az otthoniaknak magyarázatul, s a könyvecske még a tavasszal megjelent.[3] A kiadásra nem került hosszabb *Tudósítást* avval az alcímmel, hogy «Megtiltott Előljáró beszéd, mellynek ki kellett volna nyomattatni a szóbanlevő fordítás előtt», Bessenyei besorolta *Tolerancia* c. gyüjteményébe, melyről még alább lesz szó, s ott maradt ránk. Valóban nem arra való volt, hogy egy királynő imádságai elé tegyék, de Bessenyei gondolkodásának ezúttal is hű tükre: azzal ajánlja a munkát másoknak, hogy jó volna, ha mindenki így írna, a helyett, hogy a poklot egymás szemére hánynák, s «az üdvösség nevében» felebarátjukat szidnák s reá fogat vicsorgatnának. «Kárhoztatás, csufolódás, átok, szidalom, vérengzés nem szoktak térítő okok lenni.» Ezúttal is, mint minden alkalommal, ha megteheti, elemlegeti mult századok «szomorú térségeit», amelyeken «föl-fegyverzett hitek harcoló eszközeit látja buzgósággal és haraggal elegyest. S mindig eszébe jut, milyen nagy kár és hátramaradottság az áhítatosságba mások kárhoztatását keverni. Minden mondata egy-egy csípés a papságon, nyilvánvaló, hogy a püspök-cenzor az első, a fordítás történetét elbeszélő pár soron túl az egészet törölte.

Miközben azonban költőnk e fordításon dolgozott, s a most érkezett Laczkával magyar vígjátékírás lehetőségeit beszélte meg, «futó gondolatai» egészen más irányban száguldoztak. Történelmi tanulmányai jártak az eszében, amelyek csak hatalomért, vagy vallási különbségekért gázoló vérengzések szörnyű képeit idézték elébe. Locke-ra, Leibnitz-re és Robinet-re gondolt, sok bölcseleti olvasmányára, melyekben még nem tudott egészen kiigazodni. Ugyanakkor, mikor az imádságok megjelentek, már készen volt *Die Geschäfte der Einsamkeit* c. kötetének kézirata is: egy L.... nevű barátja már május 10-én bírálatot mond róla, s azt Bessenyei a könyv függelékében ki is nyomatja. — Valószínű, hogy az anyag már betegsége idején alakult ki benne s most önti — megint csak sebtiben — formába. Közben Voltaire-től a másik irányba térve, a hit mellett kardoskodó Clarke-ot tanulmányozza s deizmusában megmaradva, a józan ész, a ráció szemszögéből próbálja istenhitét megmagyarázni. Vannak dolgok — úgy véli — amiket sem ember, sem állat létre nem hozhat, kell tehát valaminek felettünk lenni, aki erre képes, s ezt a valakit nevezi a teremtés mindenható és örök értelmének (Verstand.) Ez a mindenható értelem az isten. Már a teremtés akarása is tevékenysége volt. Csak jót és tökéleteset

teremtett, de akaratot is adott az embernek s szabadságot hozzá. Így változik a tökéletesség romlássá. A természet rendszere (das System der Natur — d'Holbachban találta, akit itt említ először) irtózik a bűntől: az emberi rosszaság tehát nem természetes, hanem az emberi szabadságból sarjadzott.

A különböző vallások azonban kinyilatkoztatásról beszélnek; a teológusnak azon kellene igyekeznie, hogy ezt a puszta *hit*et a természet józan erkölcsével összhangba hozza; mert megfordítva: a józan erkölcs is istentől való. A világ rendszere mechanikus s a közeledés és távolodás egyensúlyán alapszik, de mozgása a teremtőtől való. Ennél többet sem magunktól, sem az egész világ rendszeréből meg nem érthetünk. Szinte úgy érezzük, hogy Bessenyei is így él és gondolkodik, Locke, Spinoza, Hobbes vagy d'Holbach és Clarke, Formey vagy Malebranche között ingadozva keresi a vonzás és taszítás egyensúlyát. De a mechanikus rendszerben morális rendszer is van, ennek megmagyarázására pedig az egész tudós társaság, Sokratessel, Platonnal és Ciceroval, Rousseauval, Voltaire-rel és Wolffal kiegészítve sem elég. Az emberi itélőképesség, az értelem nem mond semmit az érzés nélkül. Az állatban csak az érzés működik, az emberben azonban ehhez az itélőképesség is párosul, még pedig úgy, hogy a gondolkodásnak mindig az érzés a hajtóereje. Az érzés lehet jó és rossz. Nero emberiesebb érzéssel Titusszá lehetett volna; Titus gonosz érzelmekkel Nerová. Seneca nem tudta Nerot emberibbé nevelni; Trajan a legvéresebb csatákban Seneca nélkül is erényes császár maradt: az érzés a természetben mindig úr az ember fölött.

A *Geschäfte der Einsamkeit*nek, a «magánosság foglalatosságainak» ezek a fejtegetései valami önigazolásfélének látszanak. Az érzelmesség polgári szinezetéből kiemelkedve, erőt vesz rajta a társadalmi elszigeteltség tudata. Reformtörekvéseknek megfelelő aláfestést, a törekvések kielégüléséhez alapot keres.

Jól mondta kritikusa erről az önmagával egyezkedésre törekvő irányról, hogy Bessenyei jó filozófus lenne, de jó teológusnak is akar látszani; bántja a teológiát, de a filozófiával keverve gallimatiast alkotott. *A magánosság foglalatosságai* tehát még a keresztény hithez való ragaszkodás nyomait mutatják egy a materializmus felé hajló töprengésben. Még vívódik a kettő között s csak egy benne a szilárd, a deizmus. Látszólag kristályosodni készülő, valójában kezdetleges és zavaros elmefuttatás. Locke, sőt talán Hobbes és d'Holbach (Mirabaud) mérkőznek benne. Így, ahogyan megjelent, még nem volt merő ellentéte a Mária Terézia francia imádságos könyvének.

Ehhez a kis elmefuttatáshoz, mondjuk, elgondoláshoz egy másik rendszert, szisztémát is épít, a világi uralom rendszerét. Fölél

benne az *Ágis* előszava: az uralkodó nem ismeri eléggé népét. Itt éppen ez a pont az elindulása: a miniszter, akire a király a kormányzó hatalmat rábízza, csak akkor éri el az uralkodás végcélját, ha tökéletesen ismeri azokat, akiket boldogokká vagy boldogtalanokká tehet. Erre való a megérzésnek bizonyos finomsága, amellyel az embereket gyorsan megismerheti, és az érett megfontolással párosult tapasztalat. Az ember általában magát és a maga ízlését szereti. A miniszternek tehát mindenhez jó ízlésének kell lennie az emberek s emberi jellemek megítélésében, akkor ismerheti meg őket. Az emberek korán osztályba tartoznak; ezek — már idéztük egyszer — a papok, a nemesek és a parasztok. Ez utóbbi kettő harcol, vért és pénzt áldoz, — a papság csak pénzt ad és vére helyett áldását. (Jegyezd meg magadnak, hogy nem arról az időről beszélek — úgymond — mikor még a püspökök csapataik élén harcoltak.") Nagyon találóan és szokott élességgel mondja Bessenyei: a rendszer jóságának tehát azoknak a megelégedettsége a próbája, akiknek a kedvéért lett. Az osztályellentéteket kurtán magyarázza meg: olyan politikai rendszer, amely mindhárom osztályban megelégedettséget teremt, nincsen. Az isten által alkotott természetben is a jónak és rossznak egyensúlya él; s a jó miniszter sem irányítja az eseményeket, az idők és események irányítják őt. Ami pedig a törvényhozást illeti — itt Montesquieu tanítása visszhangzik[4] — abba az éghajlat is belejátszik. Az emberi természet nagy vonásokban mindenütt egyforma; de az emberek karaktere függ a klímától, amely a jellemben minden vidéken más-más árnyalatot teremt, s erre a törvényhozóknak tekintettel kell lenniük. «A népek — így tanítja Montesquieu — olyan hangyabolyok, melyeknek az általuk lakott föld kölcsönöz vérmérsékletet, magatartást, törvényt, szervezetet,» — a törvényhozóknak emberi természetet és nemzeti karaktert kell vizsgálniuk s a törvények egyszerűségére kell törekedniük. Annál állandóbbak a törvények, minél kevésbbé változik és gyarapszik a műveltség. De minden változás közben is állandó tényező a nemzeti karakternak egy bizonyos színezete, sajátos hangsúlya. Évszázadok azonban a nemzeteket is megőrlik: minden régire új következik.

*A magánosság foglalatosságai*nak e második összefüggő, nagyobb részlete óvatosan fogalmazott államböcselet. Egy kicsit simul az elsőhöz, egy kicsit Montesquieure támaszkodik, egy kicsit vigyáz, hogy a bécsi viszonyokat ne sértse. És egy kicsit papellenes, mint Bessenyei mindig. A kettő együtt képe a betegség alatt benne forró töprengéseknek, próbája egy belső egyezkedésnek és egyeztetésnek, amely azonban nem sikerül, mert újabb és újabb ellentétes filozófiák vitatkoznak benne. A jegecesedés lassú folyamat s a benne élő deizmus egyre harcol a materializmussal. A parlagról az

olvasmányokon át első elindulása az angol fölvilágosodás filozófusaihoz vezette, odairányították kedves írói, Voltaire is, Millot is, s most nehéz volt Pope, Young, Locke deizmusától szabadulni. Nem is nagyon törekedett rá.

Mint legtöbb könyvéhez, ehhez is toldást illesztett. Leíró költemények, *Ágiaris keserve*, *Futó darabok:* mikor egy-egy könyvét befejezte, mindig volt még valami mondanivalója. A *Geschäfte der Einsamkeit*-hoz — logikusan, hiszen magánosságában erre is gondol a férfi, még ha filozófus is — csatolta híres fejtegetését a nőkről, írásainak egyik legbájosabbikát, leggyöngédebbikét. «Lasset die Frauen sein wie sie sind, ihre kleinen Schwachheiten sind zarte Schulen für unsere wilden Sitten.» Amin a férfi, elmélkedéseinek szörnyű birodalmában mélyen járó eszét napokig töri, azt az igazságot a nőnek emberies érzése egy szóval kimondja, a nélkül, hogy tudná, milyen nagy igazság az. Nem több a tudós a természetben, mint a nő az érzések világában. Boldog, aki megbánás nélkül élhet társaságukban! A természet játékos leánykáinak több örömük van, mint egy szomorú tudósnak, aki mindent tud, mindent tagad és semmit sem talál már élvezetesnek.

A nők helyzetéről való fölfogása még egészen a feudalizmusban gyökeredzik. A nő az életörömet jelenti s nem sokkal többet. Minerva és Vénus elkülönült két világ nála, a nőről sohasincsen elismerő véleménye. Csak a művelt társaságnak, és nem a társadalomnak tényezőjét látja benne, s még a társaságban sem tekinti egyenrangú társnak. Ez a lekicsinylő szemlélete, bár a közfelfogásból alakult, nála annál különösebb, mert Mária Teréziáról mindig hódolattal beszél és Grassné intelligenciáját is folyton tapasztalja.

A *tolerancia* sem maradhat ki írásaiból: türelmesnek kell lenni avval szemben is, akinek tévelygő a hite, de azt hiszi, hogy az övé az igazság. Nem lehet azért büntetni, mert nem ér föl a ti igazságaitokig, nem lehet gyűlölni a vallásáért senkit. — S befejezésül, ennyi elmélkedés után, néhány szó Magyarországról, a magyar multról, amely tele van ellentétekkel, II. Andrással és IV. Bélával, I. és II. Lajossal, de régi alkotmánya mellett mindig kitart. Ez tetszik Bessenyeinek, a nemesembernek. És soha a magyarság olyan boldog nem volt, mint a mostani uralkodó alatt. Ezt mondja Bessenyei, az udvari ember.

Ez a munkája csak németül jelent meg. Függelékében közli néhány barátjának kritikai megjegyzéseit eddig megjelent munkáiról s a megjegyzésekre írott válaszait. Az 1775-1777 közt lefolyt levélváltás francia nyelvű — ez minden, amink költőnktől franciául van — a kritikák írói vagy névtelenül, vagy B. . . . V.P.C. (Kassa), vagy L. . . . aláírással szerepelnek. Kik ezek, eddig nem sikerült kideríteni. Önkéntelen a gondolat, hogy talán Bessenyei

maga írta e kritikákat is. A levelek azért is értékesek, mert sok életrajzi adat van bennük. Franciájukban Eckhardt sok nyelvtani hibát talált. Nem sokkal különb a *Geschäfte der Einsamkeit* németsége sem; lépten-nyomon hibába botlunk. Mégis nagy a haladás a *Der Amerikaner* óta, pedig megjelenésük közt csak egy esztendő a különbség. De éppen a nyelvi fejlődés szól a mellett, hogy az utóbbit már első munkálkodásának idejében, az előbbit most, betegsége alatt, 1776-ban, tehát akkor írta, mikor a *Der Amerikaner* megjelent.

Míg a *Geschäfte der Einsamkeit* napvilágot láthatott,[5] másik hasonló művét, a *Tudós társaság*ot a cenzúra nem engedte kinyomatni. Kéziratát Bessenyei a Hunyadi-eposszal és még másik két dolgozatával együtt a pálosok pesti központi könyvtárának adta, onnan került Pápára, ahol ma is őrzik.[6] Pedig vallás és állam szempontjából alig van a kettő között szintkülönbség. Mind a kettő Voltaire egy-egy, a valláshoz erősebben ragaszkodó, mondhatnánk reakciós, sőt klerikális ellenfelének, amaz Clarke-nek, emez Formeynek némi hatását őrzi.[6] Mindakettőből, a nélkül, hogy deizmusából engedne, ugyanazt a gondolatot merítette Bessenyei: hogy isten valóságát a józan értelemmel kell magyarázni. Mindakettőben kompromisszumra törekedett. A *Tudós társaság* alig jelent haladást, fejlődést Bessenyei gondolkodásában. Keletkezési idejét — nincsen rá más támaszpontunk — éppen az előbbivel való kapcsolata miatt teszem ugyanerre az időre, betegségének végére.

A *Tudós társaság* párbeszédes fejtegetés, jelenésekre osztva. Ezt a formát is Voltaire-től tanulta. Összesen *hét* jelenet. Ezen a formán kívül semmi sem drámai benne. Bessenyei nem is gondolt drámára. Csak elevenebb képet akart adni arról, hogy maga hogyan látja problémáit más-más tudomány szemszögéből nézve. A szereplő öt tudós mindegyike egy-egy tudományágat képvisel, de mindegyike mögött Bessenyei György rejlik: sokirányú tanulmányait próbálja közös nevezőre hozni, s ugyanakkor alkalmat keres, hogy a maga legfontosabb problémáit fölvesse. — Formai szempontból még valami újdonság tűnik föl: a különös nevek használata. Tragédiáiban a történelmi nevekkel kötve volt. Két vígjátékának névadása francia forrásokra mutat: elég Palissot Cidalice-a és az ő Szidalisza között a hasonlóságot megemlíteni. Most először kell neki magának neveket választania. Sondi - Dondi - Landos mesterkélten alkotott nevek; kissé Voltaire példájára készülnek és hírnökei a *Tariménes* -doszi és -poszi végződésű, szinte kiejthetetlen hosszúságú neveinek, melyeknek magyarázatát csak ő maga tudná adni. — A *Tudós társaság*nak még egy érdekessége van: nem használt hozzá forrásmunkát. Bár az első résznek sok gondolata emlékeztet Formey tanításaira, Bessenyei a munka végéhez azt a megjegyzést fűzi, hogy «a föld színén elterjedett nemzeteken

sokízben gondolkodván, írtam ezt a kis munkát *magánosságomban, minden egyéb könyvektől magamat megvonva, egyedül.* Mindenik személy előadja a maga értelmét benne. Őket beszéltetem, magam részemről hallgatok.» A «maga értelmét» persze annyit jelent, hogy mindegyikből maga Bessenyei beszél, érvek és ellenvetések az övéi — maga azonban nem akar dönteni közöttük, «ítéljen az olvasó.» — A filozófus szinte a haladás útját jelöli neveiben: Descartes, Newton, Locke, Leibniz, Malebranche mondhatni időrendet jelöl. Materialista, mint a *Geschäfte der Einsamkeit*ban, nincsen közöttük. A «kartezianus» szerint taszító, Newton szerint vonzóerő a világ állandó mozgásának az oka. De mi ez az erő? Bessenyei szerint a lélek, amelyet az ókori bölcsek halhatatlannak tartottak. Locke ezt bizonyítani is szeretné, de éppen kételkedést támaszt. Formey a kereszténységet védi Voltaire ellenében. — A teológus álláspontja igen egyszerű. A fölvilágosodás meg akarja szüntetni a hitet, mert törekvéseinek gátját tudja benne s ezt nem tűri: a kereszténység azonban minden harcban győzött — ennek nem lehet más magyarázata, mint az isteni gondviselés. A politikus állambölcselettel foglalkozik: csak az olyan önzés igazságos, amely másoknak is használ. Olyan igazságot kell tehát törvényekkel teremteni, hogy az mindenkire nézve igazságos legyen.

Amit Bessenyei itt a tudóssal mondat, az már polgári fölfogás az államról: a társadalmi ellentéteket az államnak kell kiegyenlítenie, mert az államnak az osztályellentétek fölött kell állania. Erre való volna az «isteni törvény.» De erre az emberek nincsenek tekintettel, az erőszak és a hatalom lettek az igazságok (bellum omnium contra omnes, Hobbes!). Mindenki erőszakot szenved, a törvény arravaló, hogy az erőszakot legalább büntesse. A világ csak azt csinálja, amire ráér; legbölcsebb az az ember, aki a legnagyobb vigyázattal «és maga eltökélésével» él. — A historikusnak a legtöbb a mondanivalója. «Örömest kezdetibe kívánná az embert esmerni, és régi történeteiből megtudni, ha mindig olyan volt-é, mint most», de nagy bajai vannak vele. Ha a politikus arra kér példát, hogy csak a józan okoskodás és nemes erkölcsök vezetik jóra az emberiséget — a historikus azokat sorolja föl, akik a békét megvédték hazánkban, közülük is a legnagyobbnak Mátyást, mert a magyarok állandó harcai miatt idegen filozófusokat és művészeket hozott ugyan ide, hogy a tudományt terjesszék, de vigyázott rá, hogy az idegenek el ne hatalmasodjanak.

Nem is nagyon rejtett célzás a maga korára, a hazánkban gazdaggá lett, tőkésedő indigenákra, akik a gyarmatosításnak való teljes behódolással az udvarnál befolyást és hatalmat szereztek. — Arra is helyesen mutat rá, hogy Hunyadi Jánost is hatalmaskodó főurak belső villongásai gátolták meg Ázsia és Konstantinápoly

uralmának megtörésében. Erkölcs és józan okosság ellen a multban is sokan vétkeztek. — A «statisztikus» voltaképen a szociológus, utópiát rajzol. «Státus annyit tészen magába, mint állapotja valaminek. . . . Egy ország főállapotja» — miként az imént németül hallottuk — három tagból formálódik: a parasztból, nemesből és a papból. Meg kellene állapítani ezeknek egymáshoz való viszonyát úgy, hogy «mindenik minden időben csak azt kövesse el másikával, amit mindhármuknak köznyugodalmuk, fennmaradásuk és előmenetelük megkíván.» Ezt a rendszert kellene megtalálni. Az erőszak és a természet szerint valóság között egyetlen pontocskát. Egyetlen ember, de csak a legműveltebb tudós jelölhetné meg ezt a pontot: a legjobb törvények megalkotásával, mint ahogyan a legtanultabb orvos tud a legjobban orvosolni. A három osztálynak «köznyugodalma», az osztálybéke, ahogy ma neveznők, a polgári haladás vágyának egyik alapvető feltétele. Ezért tünteti föl magát a polgárság az egész szenvedő emberiség képviselőjének,[7] s álmodik a feudalizmus és a nemnemesi társadalom, gazdag ingyenélők és robotoló szegények közt eleven ellentétek áthidalásáról. Ez a Bessenyei utópiája is. Haladó szellemű: az osztályellentétekben kiegyenlítést keres. De nemesember: az osztályharc lényegét nem ismeri föl.

A filozófus azonban pesszimista: «Ne fáradjatok az ember lehető boldogságának kidolgozásán, mert nem olyan állat (lény) az ember, ki e világon magának nyugodalmat lelhessen. . . . Örökös járom és rabság alatt nyög e földön. . . . Fegyverek hegyire, ágyúgolyóbisokra rótták az igazságot. . . . Az embereket úgy vezérelni, hogy közjavuk és örökös boldogságuk kívánja, nem lehet.» De — fordul a teológushoz — «ott, hol a természet javunkra szólni megszűnik, lehet-e hittel embereket igazsághoz kötni, hol a természet ahhoz többé nem kötheti?» És a teológusnak megint az a véleménye, hogy a természet nem büntetheti a Nagy Sándorokat, a Cyrusokat, de «kell valami törvénynek a természet felett lenni», annál inkább, mert az emberi törvények jók vagy rosszak — emberek csinálják maguknak. Van örökkévaló igazság és örökkévaló jóság.

Bármennyit töpreng is Bessenyei az emberről, társadalomról, világrendről, deizmusától nem tud szabadulni. Nincsen már szó kinyilatkoztatott vallásról, régen s nagyon hamar kiveszett belőle az otthon imádságokban és énekekben gyönyörködő református, de a transcendens erőből, amely igazságot és jót akar, nem enged.

A természettudományos magyarázatokhoz való vonzódás — hiszen ezt a racionálisabb irányt találta olvasmányainak legnagyobb részében — és szilárd deizmusa, mellyel a számára amott

megmutatkozó *x*-eket megoldhatni vélte s amely álláspontját az angol felvilágosodott filozófusok is megtámasztották, olyan két ellentétes erőnek mutatkozott benne, hogy ekkoriban ez csak pesszimizmussá alakulhatott. Ezt a belső ellentétből fakadó pesszimizmust még sötétebbé tette társadalomszemlélete. Az osztálybéke, amelyért lelkesedett, homlokegyenest ellenkezett a valósággal, amelynek fölismeréséhez osztálykötöttsége miatt nem jutott el. Számára mindakettő megoldhatatlannak látszott: az emberiségen segíteni nem lehet. A *Tudós társaság* minden bizonnyal nagyobb távolodást jelent a pozitív vallásoktól, mint a *Geschäfte der Einsamkeit*; a kettő együttesen azonban csak idáig vezette: van egy, az emberi értelem által föl nem fogható erő, az isten. Ő az igazságnak és jóságnak a kútfeje, de az emberek szabad akaratuknál fogva elromlottak, gonoszak. Ez a *rossz* az erőszak uralmában jelentkezik, amely a tömegeket akaratuk ellen véres háborúkba sodorja. Az öldöklésnek pedig nincsen bünhődése — nincsen segítség.

Következtetéseinek alapja a történelem, valószínűleg Millot tanulmányozása volt. A *Tudós társaság*ban is a politikusnak és a szociológusnak a történelem példáira van szükségük. Amit Patakon nem tanulhatott, azt gyors iramban, égő kíváncsisággal s egyre nagyobb elszörnyedéssel pótolta. A budai krónikától Bonfiniusig vagy Heltai Gáspárig («pajtásaiig»), Voltaire-től Millotig, Vaissete-ig (amaz az ős- és ókorba, emez Távolkelet és messze Nyugat országainak multjába vezeti) folyton és folyton olvas. Szörnyűlködése még növekszik, mikor tudatára ébred, hogy a «nagy gyilkosokon», az ókori hadvezéreken, Attilán stb. kívül a vérengzések sokszor a vallási türelmetlenség miatt folytak. A keresztes hadjáratokat, mint az első keresztény háborúkat, ilyen vérengzéseknek látta. *Kuku Péter* (másutt General Kuhu Péter), az első «búcsúshad» elindítója — akit, Coucoupêtre-t Voltaire *Essai sur les moeurs*jében ismert meg először — szinte egész életében az eszében jár s *Hunyadi János*a után, egyebütt is elmondja,[8] hogy «jobb volt volna a szegény magyaroknak is András király alatt otthon gazdálkodni, mint Jeruzsálembe búcsúba járni, hol már sem Krisztus, sem apostol, sem gazdagság nem találtattak; mert csak Bihar vármegyét magát egész Palesztináért nem adnám.» Egyre élesebb vallásellenessége efféle forrásból táplálkozik. De volt benne egy külön pápista-ellenesség is. Eredete bizonyára még a szülői házban van, ahol erős ugyan a református hit, de kétségtelenül él egy nagy «pápista»-gyűlölet. Egyebet alig hallhat, mint hogy a reformátusokat mindenütt mellőzik, elnyomják; állami hivatalt nem viselhetnek, a vegyes házasságok megkötéséért még a református papokat is üldözik, büntetik, bezárják. A testőrségnél a maga személyében kétségte-

lenül nagyon kedvező a helyzete. (Már olaszországi útjához is kedvezésképen juthatott s azontúl Grassné teremt neki megfelelő légkört.) Báróczi azonban több esetet följegyzett emlékezéseiben,[9] mikor a protestánsoknak nem is takargatott mellőzésben volt részük. Azután következett az egyeki eset: már volt róla szó. A szenvedő szereplőktől maga hallja. Az «erőszakos térítés» ilyen módjaival ismerkedik meg. Élményei, nem egészen alaptalanul, túlfűtik benne a pápista- és egyenest a papgyűlöletet, melyet politikai szempontok úgyis szítottak. — Most résztvevője azoknak a harcoknak, amelyek a maga felekezetén belül dúlnak. A haladni, előbbrejutni, a reformátusoknak jobb életet teremteni vágyó Beleznai mellett szembe kell szállania egy maradi csoporttal, Telekiékkel, akiknek a viszonyok remélhető alakulásához nincsen meg a látókörük. S mögöttük ott rejtezkednek a «házas papok»,[10] a Veckheliusok, akik piszkolják, rágalmazzák s másokra kenik a rágalmakat. Ezek az áskálódások, magának Teleki Józsefnek megalázó viselkedése (1777) most már nem csupán a katolikus papság, hanem általában a papok ellen fordították. Mindehhez járult Voltaire hatása. A maró gúny, mellyel a pápaság és az egyház ellen támadt, kedves olvasmányaiból még erősítette Bessenyei fölfogását. A középkori fanatizmus, amelynek nyomait még a közelmultban is érezte, a Locke-tól és Voltaire-től egyformán követelt tolerancia, főképpen pedig minden babonaság üldözése fölfogásával is teljesen megegyezett s még tüzelte is őt a harcra.

Gondolkodásának volt azonban egy társadalmi, alapvető tényezője is. A bécsi udvarban közvetlenül tapasztalhatta az egyház nagy befolyását államra, politikára. Az egyházi hierarchia arisztokratikus vezetői a feudális rendnek legerősebb oszlopai voltak. Náluk a vagyonadta hatalom, a politikai irányító erő, a dinasztia kegye még a vallásnak avval az erejével is párosult, amellyel emberekre közvetlenül hatni tudtak. A nemesség mindezt nem egyszer a maga kárán is érezhette: a közép- és kisnemesség — mint mindenhol[11] — nálunk is papságellenes volt. Ez az osztályellentét és annak megérzése, hogy a feudalizmusnak az egyházi méltóságok a főtámaszai, irányították Bessenyei antiklerikalizmusát. Reformjaihoz «világosságot» követelt mindenütt, józan racionalizmust. Ezt tekintette a műveltség főföltételének, alapjául annak, hogy a gyakorlati tudás elterjedjen hazánkban.

Az imént még Clarke-ot, Formey-t olvasta, ha a Voltaire szemével is; s az egyházat védő félig-teológusok, félig-bölcsészek nem maradtak egészen hatás nélkül gondolkodásában. A *Geschäfte der Einsamkeit* olyan könyv volt, amelyet egy «eretnek» gondolkodásának bizonyságául, egy talán megtéríthető ember belső világának tanuságtételéül Grassné Mária Terézia «lábai elé» tehetett.

Németül szólt, az uralkodónő maga is elolvashatta. — Nem tudhatni, hogy éppen 1777-ben Kollár Ádámtól nem azért vette-e kölcsön az ezer forintot, amellyel örökre adós maradt, hogy ezt kinyomathassa. A *Tudós társaság*, a maga monólogjaiban és dialógusaiban hasonló eszméket vitatott ugyan, de ennek kinyomatását a cenzúra nem engedte meg. Vallást egyikben sem bántott, a toleranciáról szelíden és elnézően, enyhén nyilatkozott, a maga forrongó tüzét, égető sebeit elhallgatta.

1778-ban minden erősen megváltozott. Az imént Bécsben még sokszor járt nála Sándor bátyja, meg Barcsay Ábrahám. Áprilisban ők is elbúcsúztak tőle, elvonultak a harctérre. Embereket ölni mentek,

> Menjetek, ha már így végezék az egek,
> Hogy véletek egymást öljék az emberek,
> — — — — — — — — — — —
> Szúrjátok kebelét embernemeteknek,
> Vágjátok fonalát e kínos életnek
> — — — — — — — — — — — —
> Vágjátok, űzzétek elrettent életünk . . .

s talán a maguk halálába, írja neki egy morva falu útszéléről a bátyja. Öldöklésre küldte őket a végzet, mondja Barcsay. Bessenyeit a kettejük beláthatatlan sorsa, ez a fordulat, hogy a legkedvesebbjeinek lett a feladata, kötelessége az, ami ellen minden íze mindúntalan lázadozik, nagyon megviselhette. Ez is hozzájárulhatott, hogy többet foglalkozik az emberi sorssal. Sokat jár most Pestre, sokat él «magányában» a Beleznai-kastélyokban, Pilisen és Bugyin. Ráér gondolkodni, bölcselkedni.

Irogat — magának. «Egyszer azt tettem fel magamban, írja az első *Holmi* élén, hogy valamely dologrul elmélkedni fogok, reggel, felserkenvén az ágyamban, arról írok . . . nézd, ilyen *holmi* jött ki belőle.» Mindjárt hozzá kell tennem, nem egy, hanem három *hol-mi* került az írásaiból. A három köteg leginkább abban egyezik, hogy bizonyos tárgykör jegecesedik ki bennük, nagyobb, összefüggő szakaszok folytatják a gondolatot, vagy rokon gondolatokat vetnek föl.[12] Ehhez, a munka gerincét alkotó részhez azonban hozzácsap egyéb följegyzéseket, «futó gondolatokat», ahogy «fölserkenvén álmából», elmélkedéseiből valami eszébe jut. Voltaképpen mindig ilyen «toldalékokkal» dolgozott, a nőkről, vagy a vallási türelmességről szóló kis cikke így került a *Geschäfte der Einsamkeit* c. kötetébe. Ilyenformán — címe szerint is *foglalatosságok* — ezt magát ilyen holmijének tekinthetnők. De nem erre céloztam. Van egy kötete, már esett szó róla, amely máig is kéziratban maradt; *Tolerancia* a címe (Pap Károly debreceni ny. egyetemi tanár birto-

kában van. Egy töredékesebb részét Sárospatakon őrzik.) Ez a kötet is töredék, legalább is utolsó darabjának a vége hiányzik. *Holmi.* Különböző írások gyüjteménye, egy kötetbe összefoglalva. A benne lévő egy dátumáról és még egy részletéből, amelyre majd rátérek, megállapítható, hogy anyaga 1775-1778-ból való. «Magánosságában» egységbe foglalta mindazt, amit időnként, de leginkább a közelmultban, 1775 óta a vallási türelmetlenségről írt. Egyházellenes álláspontja itt Voltaire-évei versenyez. Láttuk, a *Buda tragédiája* óta minden alkalmat megragadott, hogy a papok ellen forduljon. Az egész valóját átható ez az álláspontja, különösen pedig a vallásháborúk iránt érzett szörnyű haragja sehol olyan hévvel, olyan erőteljesen nem szólal meg, mint amikor itt ezt összegyűjtve tárja elénk. Ezt a munkát egészében egy gondolat fogja össze és hatja át: az antiklerikalizmus. Elmélkedések, versek és levelek váltakoznak benne: mind a tolerancia, nagyobbrészükben a tolerancián váltakozva esett sérelmek körül forognak.

Két nagyobb dolgozat a magja. Az egyiknek *Biblia, pap* a címe, ezt a végén levő megjegyzés szerint franciából fordította. Voltaire vagy Millot volt-e a forrása, nem tudtam megállapítani. Gróf Erdődi Lajos referendáriusnak ajánlja, «ki osztán vicekancellárius lett és megholt.» A címe szerint is kétfelé oszlik: az első rész a bibliával foglalkozik. Gondolatmenete, hogy a bibliából boldogságot kellene magyarázni, boldogság pedig a békesség. Békesség viszont az igazság és az egymáshoz való szeretet. E helyett az emberek ebből a könyvből magyarázzák, hogy «felebarátainkat elevenen égessük, nyársaljuk, jószágaikat, örökségüket elvegyük.» Az ó-testamentomból csak a tízparancsolatot tartják meg, az azonban nem azt mondja, hogy ölj, rabolj, csalj — hanem, hogy igaz légy. Az újtestamentumnak nem is kellene olyan messzire mennie a szeretetben, «hogy ha valamelyik felebarátunkat pofonvágjuk egyfelől, más oldalán is pofon hagyja magát vágatni — csak odamehetnénk, hogy azt ne pofoznánk, aki nem bánt.» De az újtestamentum alapján mondja a protestáns a pápát antikrisztusnak, s ítéli a pápa a protestánsokat pokolra. A papok pedig a bibliából magyarázták a vérontást. «Mostanában — mondja — nem jön posta az égből, hogy fogjunk fegyvert.» Azelőtt mégis a bibliára hivatkozva harcoltak. Luther a pápát szamárnak nevezte, a pápa Huss Jánost fölpörköltette. Mindezt a *fanatizmus* okozta. A fanatizmus már a IV. század óta öl. Századról századra, pápáról pápára menve sorakoztatja a példákat a welfek és ghibellineken, az albigenseken át az ellenpápákig. «Azt mondják, hogy a keresztények vérengzésének és nyomorúságos háborújának Huss, Zwingli, Luther, Kálvinus újításai lettek egyenes okai.... Mondd meg, melyik idő alatt ontottak több vért, Luther után-e, vagy előtte? Nem volt a papok-

nak szükségük Lutherekre, Kálvinusokra, tudtak ők ezek nélkül is vérengzeni. — A papok, különösen a papi vagyon ellen még élesebben kel ki az elmefuttatás másik fele.

«Ebbül — mondja — *ne gyűjtsetek kincset magatoknak*, soha nem hozod ki azt, hogy egy papnak egy milliom jövedelme legyen. . . . A kalvinianusok és protestánsok (!) azt tartják közönségesen, hogy a kereszténység kezdetiben háromszáz esztendeig majd mind úgy hitt, élt, mint a mi mai hitünk, evangélium szerint: így mind protestánsok voltak. Ha ez igaz . . . tehát az is igaz, hogy a római papok már úgyszólván protestáns papokból lettek, melyből az megcsalhatatlan következés, hogy engedjenek ma a protestáns papoknak nagy gazdaságokat, fényes rangokat. Tehát újra pápista papokká lesznek, azokká, kiket most a szegénységből szidnak, vádolnak. Gazdagság, papság, tűz, víz nem férnek meg együtt. . . .

. . . Miért kellett a szegény egyházi szolgáknak oly sok háború és veszedelem között püspökökké, kardinálisokká, kiskirályokká, pápákká, egyszóval pápista papokká lenni? . . . papok húznak, vonnak bennünket, mi pedig csak pusztulunk, vért ontunk, háborgunk, s megyünk mindenfelé, amerre ők minket orrunknál fogva visznek.

Tudod-e, a papok hogy magyarázzák a szentírást? Úgy, mintha nekem te azt mondanád: gyere ki csak a szép holdvilágra, nézz föl a tiszta égre, látod-e, mennyi csillag van az égen? — Látom, uram, sok van. — Úgy, úgy, de nézd meg csak jól, mert sok csillag van ott. — Látom bizony, sok van, számtalan sok. — No, de tudod-e, mi annak a következése? Az, hogy add nekem a házadat. — A pap is azt mondja: akarsz-e isten irgalmából, Krisztus érdemében a magad jóságos cselekedetei szerint üdvözülni? — Akarok — nohát, szolgálj engem s add ide a pénzedet.

A nemesség egyházellenességének egyik legfőbb oka a papi vagyongyűjtés volt. Ez segítette a papságot politikai hatalomhoz is, ehhez fűződő érdekei miatt támogatta Bécset. Bessenyei heves támadásából tehát a nemességnek, fent már kifejtett ellenérzése is szól. Fokozza sorainak élét, hogy befejezésül ismét visszatér a vallásüldözésre. Huss bontotta meg a kereszténységet, fölkavarodott a világ, Luther és Kálvin folytatták — «utána jönnek tűz, fegyver, háború, mennydörgés» — a wesztfáliai békéig szűntelen öltük egymást.» Magyarországon Bocskai, Bethlen alatt a pápistákat feszítették meg, máskor a protestáns papokat küldték gályára. Mindezt a papság művelte: «sok papban, ha urak, nincs vigasztalásunk. Magunknak kell magunkat papolni — ilyen az emberi szomorú sors.»

Forrásával nem tudom összevetni, de fölteszem, hogy — Bessenyei szokása szerint — sok benne a beiktatott, önálló részlet,

főként ott, ahol az események rendjét példákkal szakítja meg. Mindenképen Bessenyei ekkori véleményét képviseli: előbbi munkáiban az isten létének racionális bizonyságait kereste — erre még visszatér majd — most az egyház évezredes visszaélései ellen harcol. Három főmozzanat éleződik ki belőle: heves antiklerikalizmusa, amely ezúttal már nemcsak a pápisták, hanem a protestánsok ellen is irányul; Mária Terézia korában még különösen feltűnő állásfoglalása a papi vagyon ellen, amely mintha megérezné szellőjét II. József szekularizációs törekvéseinek; végül a vallásháborúkkal, mint a közép- és újkor legvéresebb pusztításaival kapcsolatosan pacifizmusa. Szembefordulása mindavval, ami a békés fejlődést lehetetlenné teszi. Evvel fűződik ez a munkája is leghatalmasabb törekvéseihez: a fölvilágosodásnak, «világosságnak» uralomrajutásához a tudományok terjesztésével.

A könyv másik kimagasló fejezete megint, mint a *Tudós társaság*, párbeszédes formába foglalja mondanivalóit. *Montezúma és Kortéz* a címe, a spanyolok mexikói hódításaival függ össze a tárgya.[13] Kortéz már leverte a mexikóiakat, Montezúmát nemcsak megfosztotta trónjától, hanem rabul is ejtette s le akarja gyilkolni. Előbb azonban tömlöcében meglátogatja: «okom szolgáltatott, magyarázza költőnk, hogy közöttük feltett beszédüket magamban (el)gondoljam s le is írjam.» A beszélgetés lényege, hogy Kortéz meg akarja téríteni Montezúmát. Montezúma elmondja, hogy mindaddig nyugalmasan éltek, amig az új isten Kortéz által magát «ki nem jelentette.» Atyáinak istene nem kívánta a spanyolokat uralkodásuk alá vonni, nem kereste, hogy feleségeiket, gyermekeiket vérezzék, láncolják és öldössék. De Kortéz azzal felel, hogy isten pusztítja a megátalkodottakat, akik nem fogadják el törvényét, kegyelmez azoknak, akik uralma alá bocsátják magukat. Hiába kéri Montezúma, hogy inkább imádkozzék, mint öljön, Kortéz csak haladékot ad neki a megtérésre, követeli tőle, hogy csókolja meg a feszületet: újabb vita után Kortéz megöli Montezúmát:

> *Kortéz:* Vessz el, istentagadó ezen fegyver által, amelyet a mi istenünk rajtad keresztülszegezni parancsol.
> *Montezúma:* Ó, világnak teremtője, már haldokolva, véremben fetrengve kiáltok hozzád és kérlek, szabadítsd meg örökre lelkemet e kegyetlennek hititül.

Ilyen volt régente, mondja Bessenyei, az erőszakos térítés módja: mostanában adományokból áll. Pénzt, hivatalt, jószágot adnak annak, aki áttér, olyanformán, mint mikor valaki ezer, kétezer, háromezer aranyat ígér, ha a másik a Szent István tornyát zöldellő tölgyfának hajlandó látni. — Utána Montezúma lelke megszólal —

egészen voltaire-i, egészen Bessenyei-mozzanat, hosszabb verses monológban fejti ki a tanulságot:

> Ha igaz, hogy isten az, kit úgy tiszteltek,
> Tudom, most jósága ellen cselekesztek.
> Ha pedig e dúlást nektek parancsolta:
> Nem isten, s hitetek bizonnyal megcsalta.

Ennek az erőszakos térítést rikító szinekkel ábrázoló fejezetnek rá kell mutatnom még egy részére: Montezúma imájára, mellyel maga is óhajtaná isten megismerését. Protestáns fohászok példájára készült — találkozunk vele Bessenyeinél máskor is, nem is egyszer — benne van az imáknak szokásos formája, egész ismert szólamkészlete, — de benne van Bessenyei eddig érlelődött filozófiája is: a világnak lelkét, életét, teremtőjét, vezérét, fenntartóját szólítja meg benne s arra kéri, hogy világosítsa meg törvényeit. Megtoldja pedig az egészet egy hosszabblélekzetű bölcselkedő költeménnyel, amelynek *Vallás* a címe. Ebben is a Montezúma gondolatát folytatja: az erőszakos térítés ellen harcol. Vérrel kezdette az emberiség a történetét: Kain azért ölte meg Ábelt, mert más áldozatot vitt istennek mint ő. Azontúl is mindig vér folyt a vallásért, s tetőződött ez a szörnyűség a Szent Bertalan éjtszakájában. Borzalmait részletesen festi — ez a költemény magja — hogy megmutassa: mindez isten nevében történt. A spanyolok délamerikai vérfürdőivel folytatja s így fejezi be:

> Szerencsétlen ember, ki csak okoskodol,
> S gondolataidba szűntelen hánykódol,
> Tudjad, hogy az elme megtévelyedhetik.
> — — — — — — — — — — — —
> Légy józan erkölcsű, emberséggel érezz,
> Élj jól, s mint a vadak, másokat ne vérezz,
> Gondolkozzál léted belső törvényére,
> Vigyázzál lelkednek igaz ösvényére,
> Ezek felsőbb részek halandó sorsunkban —
> Ezentúl háború minden világunkban.

A két főcsoportot s az utóbbihoz fűződő, mindvégig az erőszakos térítés vérengzéseit festő bölcselkedő költeményt hat magyar vonatkozású levél egészíti ki. Bizonyára «el nem küldött levelek», a levél csak formájuk, amelyben gondolatait kifejti. Kettő közülük régebbi keletű lehet, talán 1775-ből való, mert az egyeki erőszakoskodásokkal függ össze. *Egri*nek szól az egyik: Batthyány Ignác nagyprépostnak mondja el benne okfejtését; erről már szóltam. A másik egy «kegyelmes úrhoz» szól, talán magának az érseknek. Egész fölháborodása benne van: «A főpapságnak minden kívánsága odahajol, hogy a protestáns hitünket elfojtsa; . . . én protestáns vagyok,

kit a papság lelki betegségéből gyógyít. . . . A gyógyító szerek, dózisok Excellenciátok szeretetié: szokták készíttetni szitokbul, utálatbúl, pénzbeli büntetésből és az üldözések olyan neméből, melyet lelki kötelességnek, különben felebaráti szeretetnek is szoktak nevezni.» — Egy «méltóságos úrhoz» szól egy másik levele, akit személyesen nem ismer, de akit nagyrabecsül s ismeretségére régóta vágyódik. Ebben is a protestánsok sérelmeiről van szó s leírja azokat a változatos pletykákat — utóbb többször is megismételi — amelyek működését kisérik: «Egy órában törvényinknek, szabadságainknak és a római hitnek ellenségévé tétettem, más órába olyanná leszek, ki ezek közül sem egyikkel, sem másikkal nem gondol — okosnak, tudatlannak — hívnek, hitetlennek — protestánsnak, katolikusnak — igaz hazafiának, udvari levesnek — bolondnak, bölcsnek — jóerkölcsűnek, bűnösnek idő és alkalmatosság szerint itéltetem a világ ezerfelé, magával ellenkező vélekedésében.» — Nyiltabban beszél az Eszterházy Ferenchez intézett levelében, ahol a protestánsok mellőztetését hivatali állásokban teszi szóvá. Ez a levél, mint mondtam, a Széchenyi Könyvtárban van, tévesen Ráday Gedeonhoz intézett levélként kezelve. Nyomtatásban is megjelent az Abafi-féle Figyelő VII. kötetében.) Itt mondja el példáját a viharba került hajóról, amelyen a kapitány mellett egy protestáns jó-kormányos és egy kormányozni nemtudó katolikus utaznak. A tenger veszedelmes zátonyai között mégiscsak a protestánshoz kellene fordulni. A református katonának is vérét kell ontania a harcban, de ahol «törvénytáblánál» ezer tallért kellene kapni esztendőnként, ott már jobb katolikusnak lenni. Ez az, amire a «kegyelmes úrnak» gondolnia kellene. Mert a halálban mind egyformák leszünk. — Ismétlem, ezek részben el nem küldött levelek: levélformában írt kifakadások. «Magányos», de keserű órák emlékei, amikor legalább papirosra vetette, ami bántotta, kiönthette elfojtott haragját, lerögzítette mindazt, amit elmondana az érseknek vagy a méltóságos úrnak, ha szembeállhatna vele. Ilyennek gondolom a *Toleranciá*ba iktatott azt a levelét is, amelyet a ceglédi plébánoshoz írt 1777. január 30-án.[14] (Ez is megjelent már.) A benne lévők még ágens korában juthattak tudomására. Szemére veti a ceglédi plébánosnak térítési módját: ha nem akarsz áttérni — fizess. Vetkezz le, add ide a bundádat; add ide a ruhádat — fizess. Hiába mondja a kálvinista, hogy «fizess: az nem vallás, nem igazság», a pénz ki nem maradhat; ha nem fizet, «rájuk kell a házokra küldeni, jószágokat foglalni — s osztán maguk elmehetnek, ahová tetszik.» Egy kicsit, kevesebb verekedéssel, az egyeki eset mása. *Így* nem lehet téríteni, magyarázza Bessenyei, *ilyen* «győzedelmes eszközökkel» nem lehet hajlandóságot gerjeszteni

a katolicizmus iránt. S ugyanebben a levélben a cenzúra felé is van egy erős vágás: Barna János romhányi plébánosnak egy akkor megjelent könyve Luthernek az ördögtől való származásáról mond el csudálatosnál csudálatosabb dolgokat: Bessenyei nem érti ugyan, hogy lehetett akkor az ördögfiából katolikus pap, de el kell hinnie, mert a tudós munka «Pozsonyban nyomattatott, és az ottvaló tudós cenzor uraktól is helybenhagyatott, meg kellett győzettetnem, hogy a munka mélységes, és hogy nekem nem tetszik, annak csak tudatlanságom az oka.»

Azonkívül, amiről fentebb volt szó, hogy ide vette föl Bessenyei a *Jézus Krisztus haláláról* szóló fordításának a cenzor által törölt *Tudósítását*. A könyvnek egyik legbecsesebb része az a levél, amelyet *A budai Nagytársaság főtanítóihoz* intézett. A «nagytársaság»: az egyetem, amelyet Mária Terézia 1777-ben Budára helyezett, ezt a levelét 1778-ban a pilisi kastélyban írta. Nem ünnepli az egyetem tanárait, hanem komoly kérésekkel fordul hozzájuk, szerény és tiszteletteljes hangon. Hirdessék az emberi szabadságot és a nemes erkölcsöket. Üldözzék a tudatlanságot és vakságot, mert ezek okozták a multnak véres nyomorúságait. Legyenek türelmesek, mert senki sem érti a Szentháromság titkát, mégis «annak törvényeiben gyűlöljük magunkat.» Szüntessék meg a hitben való gyűlölséget. Vezessék az országot a szép tudományoknak és bölcseségnek útjára. Tanítsák a természet mély dolgait. Ne mérjék a csillagok súlyát, a nap tőlünk való távolságát, ne keressék a holdlakókat: maradjanak tudományukkal itt a földön; csak aki megmagyarázta, miért van a virágoknak, gyümölcsöknek annyiféle íze, szaga, az mérje számokkal a csillagokat. Szeretni tanítsák a békességet és az igazságot — ez a fő hivatásuk. Ezek a meleg és szép tanácsok tükrözik Bessenyei gondolkodását: itt már nem Voltaire metsző gúnyja szól belőle, nem kirívó példákkal színezve mondja el azt, ami lelkét rágja; mégis minden benne van — nyiltan vagy burkoltan — ami csak betölti tárgyával elmélkedéseit, amin töprengeni szokott.

A *Tolerancia* néhány részletére még külön is rá kell mutatnom, mert ezek hatásos bizonyságai annak, hogy költőnknek a hetvenes évek derekán mennyire tisztul a politikai látóköre, milyen világosan látja az udvar és a maga érdekeiért ellenálló nemesség harcát. A *Biblia, pap* c. fordítását kísérő levéllel küldi el Erdődi Lajos vicekancellárnak, s ebben így ír:

> A nemzet törvényeit, szabadságait meg akarja tartani: a király ellenben törvényeinknek változásait és a főrendnek adóját kívánja, mint mondják. E szüntelen való perbe minden rész ostromol és viszont ostromoltatik, munkálkodik, lármáz, súg, ígér,

fenyeget ... vádol, hódít, hízelkedik ... gyanakodik, gyanítatik ... ebből áll rendeinknek nagy mívek.

... A pozsonyi felső helytartótanács erőlködésüket neveti, mert hatalma van, ... s Olimpusáról mennyköveit közénk szórván, levér bennünket.

Csak gyanakodunk magunkra, azonban semmit sem csinálunk. Úgy ítélnek sokan, hogy a fejedelem haszna ellenkezik az ország javával, de el kell az ember eszének veszni, hogy e két dolgot egymásnak ellenségévé tegye.

A budai egyetem tanárainak lelkére köti, hogy dicsőségüknek első szegletköve az *emberi szabadság* legyen. Ennek szemmeltartásával vezessék elméinket a tudományok és bölcseség útjára, hadd lássuk meg ott: micsoda az ember. Mutassák meg, hogy «a deák nyelvnek sebes beszédén» és országunk írott törvénycikkelyein kívül is vannak még embernek való tudományok: ezeket bölcseség nélkül lehet tudni, mivel mesterségek.

Mind jó festő, mind jó muzsikus, mind jó óracsináló lehet valaki bölcseség nélkül.

Mi a nyelvnek tudását illeti, elhisszük, hogy a debreceni csikósok a trencsén- és nyitravármegyei fő-főembereknél jobban beszélnek magyarul, de mégsem következik, hogy azoknál tudósabbak volnának.

Ezzel világosan megmondja, mit ért tudományon, mennyire gyakorlatias a kultúrprogrammja. Más kérdés a «bölcseség».

Az emberi nemzet régi s mai viselt dolgainak ismerése és a *természet mély munkáinak tanulása* szűlik a bölcseséget.

Aki csak *egy* nemzetnek dolgait érti, látja, talán a nagy Mindenre nézve semmit nem tud, sem lát.

... Mondja meg nékem valaki, hogy a föld mi módon ad magából annyi különböző ízű és szagú nedvességet, amennyiféle virág és gyümölcs a világon van. Aki ezt megmagyarázza, elmehet osztán holdat, napot, csillagokat, eget, földet számokkal mérni.

Így sürgeti a történelem átfogó ismeretét és a természettudományokba való alaposabb elmélyedést.

Végül a *Tolerancia*ban vannak legszubjektívebb vallomásai is. Azzal vádolták, úgymond, hogy a protestánsokat országszerte fellármázta, uralkodó és törvény ellen vakmerően és hűtlenül írt.

Sem makacsság, sem gonoszság cselekedeteimet nem vezette, nemzetünknek nyugodalma volt célom ... Szerencsés volnék, ha hatalmas ellenségeimmel, hazámnak nagyjaival azt a hívséget megismertethetném, mellyel nemzetekhez viseltetem ... De ellenben sem ... nemzet, sem fejedelem nem lesznek soha

arra elégségesek, hogy lelkemismeretén uralkodást állíthassanak fel.
... Minden emberi dolgok hiábavalóságok. ...
... Mint *hazámnak s a világnak polgára*, az igaz istennek imádója, emberiségünknek barátja élek és halok.

Ezek a kikapott részletek élesen világítanak szemléletének fejlődésére, s a *Tolerancia* jelentőségére.

Három-négy esztendő följegyzéseit így foglalja össze 1778-ban «holmi»-vá. Hogy minden részlete ebben az időben készült, azt igazolja annak folytonos hangoztatása, hogy református. Még inkább azonban a bevezető *Világosítás* (Erklärung), amilyet ez időben több munkája elé írt. Itt a vallásváltoztatásról is szó van. «*Soha vallását változtatott ember ezáltal jobb nem lett, mint azelőtt volt.*» Valaki gonosz, erkölcstelen és elfajult, akármilyen vallásba megy át, mindenütt megtartja alacsonyságát. Nem boldogság neki sem az áttérés, nem válik becsületére, s az új hitének sem dicsőségére, csak kárhozatára. Ezeket a szavakat Bessenyei 1779-ben már nem írta volna le. Nemcsak a mellett szólnak e sorok, hogy az egész gyűjtemény, a maga különféleségében is központi egységével, legkedvesebb témáival, 1778-ig készült, hanem bizonysága annak is, amit már hangoztattunk, hogy milyen belső válságokat kellett átélnie, mikor 1779-ben királynőjének mégis avval kedveskedett, hogy áttért a katolikus vallásra. Arra a vallásra, melynek külső szertartásait nyolc évi testőrsége idején alaposan megismerte s amelyet a *Tolerancia* utolsó kis verse — csak töredéke van meg, itt szakad meg a kézirat — a *Jankó és Pista* metsző gúnnyal rajzol:

De bolond vagy Jankó, azt kiáltja Pista,
Hogy te is nem élsz úgy köztünk, mint pápista —
Látod, a pap nekem megbocsátja bűnöm,
S akármit vétkezem, mindjárt kibűtölöm,
Vagy akarom, vagy nem, mennyországba menek,
Kivált, ha papomnak néhányszor fizetek.

Valóban nem lehetett reménye rá, hogy a cenzorok a *Tolerancia* kinyomatását megengedjék. S még csak azt sem tehette, hogy többi kiadásra nem engedett művével ezt is a pálosainak adja. De azért jólesett sok keserűségéért, szenvedett méltánytalanságokért írásban kedve szerint kifakadnia.

7. A MATERIALIZMUS KÉRDÉSE

Társadalomelméletében, történelmi tanulmányaiban, a jelennek és a multnak megítélésében Bessenyeit most alakuló világnézete irányította. Szemlélete Bécsbe érkezése óta, ahová hazulról

még erős vallásos érzést hozott magával, egyre erősebben elhajlott a pozitív vallástól és Pope, Voltaire, Locke hatására hamarosan puszta és szilárd deizmussá érlelődött. Közben századának mechanikus materializmusával is megismerkedett. Sokat vett át Hobbes elméletéből, olvasgatta d'Holbach főművét, egyiknek fölfogását sem fogadta el egészében, de egyeztetni próbálta a maga istenhitével.

Az erőszak mindenütt győz. ezt olvasta ki az emberiség történetéből. Hatalomvágy, irigység, gonoszság véres háborúkat szülnek, nyugalom az emberiség életében ezért nincsen. A háborúk jórésze fanatikus vallásháború: isten nevében gyilkolják egymást a tömegek. Pedig az isten, a teremtő maga az örök igazság és jóság, csak az emberek lettek rosszak (Clarke nyoma), mert cselekedeteikhez szabad akaratuk van. S még rosszabbak a különböző vallások papjai (Voltaire tanítása), akik maguk is hatalomra és vagyonra törnek, és kiirtották az emberekből az egymás vallása iránt való türelmességet és az egymás szeretetét.

Olvasmányainak ezek voltak a tanulságai. De éppen ilyen mértékben tárgya volt töprengéseinek a metafizikai vizsgálódás, az istenség és a természet rendjének problémája, a test és lélek viszonyának, a dualizmus mikéntjének kérdése. Ezek foglalkoztatják ugyanakkor, mikor hivatása a reformátusok belső harcaihoz köti, míkor munkálkodásának egyetemes gondolata, társadalmi reformok kezdeményezése haladó szellemű műveltséggel és gyakorlati ismeretekkel lesz főtörekvése s mikor e célból magyar tudományosságot akar teremteni és az Akadémia kezdetleges formája a *Hazafiúi Magyar Társaság* tervezetében, mint látni fogjuk, testet kezd ölteni. Nem kapkodó, ide-odaszáguldó foglalatosságok ezek: jól jegecesednek egymás köré s hozzájuk tartozik, hogy «magánosságában» most érlelődik benne világszemlélete is.

Ha elhajlás volt is, hogy a *Geschäfte der Einsamkeit*on Clarke, a *Tudós társaság*on Formey eszméi is átcsillannak, viszont a *Toleranciá*ban Clarke, Formey és Fénelon közös nagy ellenfelének, Voltairenek gondolatvilága él újra, nem múlnak el belőle a Descartes—Newton—Locke vonal állandó rezgései sem és megismerkedik Hobbes, majd d'Holbach társadalmi mozzanatoktól még független, kezdő materializmusával is.

Mindennek, s elszórtan görög filozófiáknak együttes nyomai látszanak azokban az irásaiban, amelyeket közös névvel *holmi*nak nevezek. Ide sorolom a *Holmi* címmel megmaradt rövidebb kéziratot, a *Világosítás*sal kezdődő pataki cikksorozatot, az ennek szövegével együtt újabban fölbukkant múzeumi kéziratot, végül az 1779-ben nyomtatásban megjelent *Holmi*t. A három munkát

nemcsak az a körülmény köti össze, hogy formailag mindegyik kisebb-nagyobb, önálló s egymással csak helyenként összefüggő elmefuttatásoknak vagy mélyebbreható okoskodásoknak egy-egy füzére, hanem az is, hogy közös (szó szerint egyező) részleteik is vannak. Ebből következtetem s valószínűnek gondolom azt a föltevésemet, hogy a három munka rövid egymásutánban, sőt közös fejezeteik miatt, hogy egymásból alakult, és pedig az első kettő 1778-ban, a kettőből és régebbi írásokból a nyomtatott *Holmi* 1779-ben. Nincsen példa rá bőven ontott munkáinak összeségében, hogy valaha is visszanyúlt egy régebbi, teszem föl öregkorában egy ifjúkori művéhez s abból kész részleteket beleírt, fölvett volna egy másik, új munkájába. Pope-fordítását sem volt türelme «megigazítani», inkább — mondja — «újra írtam egészben.» — Mindig gyorsan dolgozott, de, amit megírt, azon nem változtatott. Arra ellenben van analógiánk, hogy egy megkezdett munkáját félbenhagyta, azonnyomban újra írta, másként csoportosította, megtoldotta vagy rövidítette: a *Méltóság keservé*ből így lesz, újból formálva s nekilátva, nyomban utána a *Természet világa*. Az a szerény föltevésem, — hangsúlyozom, hogy csak föltevés — hogy ez a három munka is így alakult egymásból — a harmadiknak szerkesztésébe azonban egy külön ok is nyilvánvalóan belejátszott: a cenzúrára való tekintet. Egyenkint megpróbálom majd az időpontot is pontosabban meghatározni.

A Bessenyeitől kéziratban ránkhagyott Holmit, amelynek egy-egy példányát a debreceni ref. kollégium és az Orsz. Széchenyi Könyvtár őrzi, már Széchy Károly is ösmerte, de csak Széll Farkas adta ki 1894-ben.[1] Az alábbiakban ezt *kéziratos Holmi*nak nevezem. Keletkezési idejét magának az első szakasznak egy mondata világítja meg, amelyben költőnk arról beszél, hogy a bölcset az olvasásról, a gazdagot a pénz szeretetéről nem lehet leszoktatni. «Nézd meg őket itt *Bécsben*, aprólékokban» — mondja. A kézirat tehát még Bécsben készült. — Egy másik adalék a néhány bevezető sor:

> Egyszer azt tettem fel magamba, hogy valamely dologrul elmélkedni fogok, reggel, felserkenvén az ágyamba, arról írok; akkor délelőtt, nézd, ilyen *Holmi* jött ki belőle.

Ez a bevezetés azt mutatja, hogy *most* ébredt a gondolatra, efféle hol-miket irni. Ez a kezdet, a három munkának ez az «előhangja.»

Az első *Holmi* iratásának idejét pontosabban is megszabja, hogy bátyjának, Sándornak és egyik legjobb barátjuknak, Barcsay Ábrahámnak hadbavonulása — 1778. április 13-án — már benne van, a hozzácsatolt verssel és búcsúszavakkal együtt; Sándornak április 22-én egy morva faluból írt levele azonban, amelyet költőnk 26-án kapott meg s amelyet a nyomtatott *Holmi*ban majd közöl,

még nincsen benne. A *Holmi*nak ez az első szerkezete tehát, amelynek debreceni 51 lapja mintegy négy alkalommal íródott, nézetem szerint 1778 áprilisában készült, de április 26. előtt.

Ez a redakció mindössze tíz szakaszból áll s közülük a következő öt:

II. A téritésnek lelke, istene.
III. A hitben való erőltetés vakság, gonoszság, ostobaság.
IV. Testben, fizikában van csak ellenállhatatlan próba, igazság, de erkölcsben, törvényben, hitben nincs, nem is lehet.
VI. Emberi öröm, nagyság, nyugodalom.
IX. Az emberi szabad akarat mindenkor érzésekkel határoztatik meg stb.

majd a következő művében rendszeresebb keretben ismétlődik meg, azért majd csak ott beszélünk róla. — A többi az igazi hol-mi. Most volt szó az érzelmes búcsúzási részletről:

> Városunknak füstös tornyaira visszanéztek, melyek közt porral elegyedett csendes ködök boronganak ... ott, így sóhajtotok titkos, mosolygó keserűséggel, ott, azon homályosságok alatt, hol tornyoknak derekai látszanak setéten felnyúlva állani, ott nyájaskodtunk volt mi a barátságnak, ifjúságnak s békességnek karjain szobákban, kertekben, szigetekben ... Dunának erdős, kies partjain, magas bástyákon, melyeket a sétáló asszonyi nem annyira ellepett, járkáltunk alá s fel, vigadva, beszélve, örülve, érezve.

Itt van annak a fejtegetése is, hogy lehet-e aranyat csinálni, amiről elmondtuk, hogy inkább Székely László, mint Báróczi Sándor alchimista kisérleteire vonatkozhatik. Ez a szakasz nem tervszerűtlenül került ide: az *anyag* (materia) kérdéseivel függ össze s a tapasztalaton, érzékelésen nyugvó megismerést támogatja meg. Ma már túlhaladott álláspont, de Bessenyei korában és filozófiájával igaz volt, hogy az anyag keveredik, de önmagában nem változik. «Valamit az isten kezdetben nem teremtett, azt a testi földmatéria maga soha nem teremtheti, sem meg nem csinálhatja.» Csak azt lehet elhinni, mit «vagy józan okoskodással, vagy tapasztalással» lehet bizonyítani.

«Holmi» a *Régi magyarság* c. szakasz is, amely a régi vad állapotokat (jórészt elképzelés szerint) rajzolja, és vázolja a kereszténység felvétele után az új szokások és erkölcsök keveredését a szittya hagyományokkal. Ebben a keveredésben keresi azután az «idegen, európai» papok részét: ők is hasonultak a szittyákhoz, kevés volt a dézsma és a stóla, hát elvitték «szent lopással» a ludat, tyukot, disznót. Végre «szent káromkodással, szent veszekedéssel addig beszéltek, hogy megszelidültünk.» És lettünk a Nagy Lajos, Mátyás, II. András nemzete. A szakasz egy-egy részlete az akkor már megje-

lent *Geschäfte der Einsamkeit* c. könyvecskéjének *Hungarn* fejezetére emlékeztet, ahol persze antiklerikalizmusról még nincsen szó. — A befejező X. szakasz, címe szerint *a legjobb törvény vagy uralkodás módjáról* szól. Széll Farkas kiadásának jegyzete szerint «későbbi pótlással» megjelent az 1779-iki *Holmi*-ban. Ez tévedés: nem későbbi pótlás van ott, hanem a cikk eredeti folytatása; mert az első *Holmi*-nak ez a szakasza töredék, mely még csak el sem jut a tételéig, a második (a nyomtatott) Holmi közli az egész cikket. Ebből következik, hogy az első *Holmi* töredékül maradt ránk[2] s a pesti kézirat másolata a debreceninek. — Meg kell külön említenem, hogy miként a *Toleranciá*ban, ebben az első *Holmi*ban is szól a vallásváltoztatásról.[3] Ez a részlet már bizonyos vivódásokra vall, mintha azok legyőzésére még érzelmességgel is erősítgetné magát a régi hiten maradása mellett:

> Az embernek, ki 15—20 esztendőt valamely vallásban elért, azt *önként* változtatni lehetetlen. Ha azért nevelt ember vallását változtatja, *arra mindig más dologhul erőltettetik*, és soha sem fog szíve új vallásához s azoknak emberihez úgy forrni, mint azokhoz, kikkel nevekedett.
>
> Nehéz nekünk édes atyánk, édes anyánk tanításait, édesgetéseit, mesterünk oktatásait szivünkből egyszerre kiragadni, melyet odanövéssel forrasztott a jótétemény, nevelés, természet és szokás. Micsoda nehéz dolog egy háládatos gyermeknek édes szüleit, testvéreit szeretni, és mégis azoknak vallását utálni. kárhoztatni, és azt hinni, hogy atyja, anyja pokolba mennek. . . ,
>
> Megitélheted hát, hány *igaz* vallását fordított halandó lehet e földön.

Persze, hogy ebben sok volt az érzelmesen feltörő ifjúkori emlék is. Hiszen a hite már régóta nem volt meg, mint láttuk, lényegében közeljárt a materializmushoz, a pokol már mese volt neki. Valójában ment a maga bölcselkedő irányában előre.

Fejlődésének kiforrottabb képét adja az a nagyobb részében eddig ismeretlen munka, amelyet egy fiatal kutatónk, Bruckner János talált meg az Orsz. Széchenyi Könyvtárban. A kötet nem Bessenyei kezeírása, sőt kései másolat, és több munka gyüjteménye.[4]

Kazinczynak egyik 1804-ben készült Marmontel-fordítása és egy Csokonai-vers is van benne, s több filozófiai értekezés. Ezek egyike, *Vizsgálódás a mesés és igaz vallásról*, az angol Paine Tamásnak egyik művéből *(The age of reason*, németül: *Das Jahrhundert der Vernunft, oder die wahre und fabelhafte Theologie)* vett fordítás, majdnem bizonyosan nem Bessenyei munkája.[5] Ezt követi egy, a *Tudós társaság*éhoz hasonló s ebben *Voltaire*-re emlékeztető, párbeszédes elbeszélés, *Pariades térése*.[6] Ebben már a formáján kívül is vannak mozzanatok, amelyek miatt *lehetne* Bessenyei műve. Pariades

kínai ember, Konfucius követője. (Ismeretes, hogy Bessenyei Voltaire példájára nagy tisztelője Konfucius tanainak,[7] főképpen, mert azokat nem építette csodákra.) Mindent hisz, amit *hinni lehet.* A végét járja és földi élete után életet nem remél. Aki pedig nem hisz benne, az semmitől sem fél. «Hinnem kell e világot, mert látom, érzem, tapasztalom, hallom. Ha nem látnám, érezném, hallanám, nem hinném."

Társa meg akarja őt téríteni,s Pariades szeretné hinni, ha a hit igazáról meggyőznék őt. A különböző vallások képviselői — kálvinistától quakerig — egyenkint a maguk igazáról próbálják őt meggyőzni; végül is Pariades úgy dönt, hogy húzzanak sorsot, de a cédulák közé egy üres lapot is keverjenek. — «Imádkozzunk erősen istennek, hogy azt adja kezembe, amelyik legigazabb; minden hit köztetek csudán kezdődött, legyen ez is csudás.» Mindnyájan elkezdenek a maguk módjára imádkozni. «A filozófus csudálkozik, sóhajt és szánakozásból nevet. Végre húz— és azt a cédulát kapja meg, amelyen semmi sem volt.» — Ez megegyezik Bessenyei álláspontjával: isten van, de isten egyik vallást sem tartja jónak. Ezenkívül azonban semmi sem szól Bessenyei szerzősége mellett. (Még az sem, hogy Pariades neve eszünkbejuttatja ifjúkori művét, a *Parides és Rézus*t.) Ellenkezőleg. A vallásoknak, különösen a katolikusnak olyan módon való támadása, mint Pariades teszi, Bessenyeinél seholsem fordul elő, s nem vall Bessenyeire. — Mikor térítője a szentháromságot próbálja Pariadesszel megértetni, és azt magyarázza, hogy a szentlélek és miért egy személy az atyával, Pariades így szól rá:

> Épülök már, menj tovább. De kérlek, hogy ha rosszul vagy, szólj, valami véletlen dolog ne essék köztünk. Hiszen te nem mutattál hajlandóságot az elmeháborodáshoz, sem mások megcsúfolásához. Hát osztán hogy volt?

Mikor Krisztus halálát magyarázza, Pariades csodálkozva kérdi:

> Micsoda? megholt az isten?

Az úrvacsorára is hasonló megjegyzései vannak. Bessenyei ennyire még a *Tariménes*ben sem ment soha. Bírált, gúnyolódott, de nem gyalázkodott. És különösen nem trágárkodott, már pedig ebben ilyen részlettel is találkozunk. Ezért inkább csak alig lehetségesnek merem mondani, hogy a *Pariades megtérése* az ő munkája.[8]

Az első tehát aligha Bessenyei munkája s a másodikban is erősen kételkedem. A kéziratkötetnek ezután következő nagyobb részlete azonban (a 37/b- 120 b/lapok, tehát 167 l.), mintegy 30 fejtegetés, bizonyosan a Bessenyei tollából való.[9] *Holmi*nak nevezném ezt is, mert a szakaszok közös, összefoglaló cím nélkül következnek egymásra. Ez is, mint a *Geschäfte der Einsamkeit*, vagy mint

a *Tolerancia*, elmélkedések, «futó gondolatok» gyüjteménye, amelyben helyenkint van valami összetartozásra, egységes központi gondolatra való törekvés, mint a többi «hol-mi»-ben.

A kézirat minket érdeklő részét egy *Systeme de la nature* c. szakasz vezeti be. Ez a cím a már többször említett d'Holbach könyvéről való. A pfalzi d'Holbach Pál Diderot barátja volt. 1770-ben megjelent *Systeme de la nature ou des lois du mond phisique et du mond moral* c. munkája az encyklopedistáknak egyik legrendszeresebb alkotása, az általuk hirdetett kezdetleges (mert a társadalomra nem tekintő) materializmusnak legjellemzőbb könyve volt. Bessenyeinek megfordult a kezén (tehát olvasta is), Mirabaud, ilyen álnévvel jelent meg a könyv, az imént is, a *Geschäfte der Einsamkeit*ban, emlegette. Mondtuk, hogy elméletét nem tette magáévá.[10]

Maradjunk egyelőre kéziratunk *Systeme de la nature* c., említett szakaszánál. Erről az első pontról kétségesnek tartom, hogy Bessenyei műve-e.

A hangja is kenetesebb, mint ahogyan költőnk szokott írni. Még feltünőbb, mikor azt mondja, hogy emberi ésszel . . . isten valóságát a tapasztalat nem mutathatja; ítéletet sem mondhatunk róla, míg a rendnek a rendetlenséggel, a jónak a rosszal, a születésnek az elenyészéssel való «öszveelegyedése» elénk nem tűnik. Isten a jóság, neki tehát a *virtus* tetszik (emlékezetem szerint Bessenyei ezt a szót egyebütt nem használja) s így fejeződik be:

> Ha néked a virtus tetszik, az én szivem azt mindig tisztelte, és amennyire tehetségem engedte, gyakorlottam is — *férj, jó atya*, tisztaszívű barát, hűséges hazafi voltam, segítettem a szerencsétlent, vigasztaltam a szenvedőt.

Bessenyei soha efféle «lelkitükröt» nem adott magáról, de nem is volt «férj, jó atya.» Ha fordítás volna: Bessenyei sokkal szabadabban fordít, hogysem magára vonatkoztatható ilyen részt benne hagyott volna. Az egészet ugyan megengedő, föltételes formában mondja — *ha* valaki így szólna — de még így is kétséges, hogy ez a fejezetke az ő munkája-e. Éppen azért Brucknertól eltérőleg nem nevezném el a munkát erről a fejezetről *Systeme de la nature*nak — félrevezető is, mert a következőkben is csak itt-ott adódik d'Holbach-kapcsolat — inkább ezt is, mint mondtam, «Holmi»-nak keresztelném, de a két *Holmi*tól való megkülönböztetésül más híján elfogadom *A természet rendje* címet s a következőkben evvel idézem.

Mielőtt a kéziratnak minket érdeklő részére térnénk, foglalkoznunk kell néhány, magától fölbukkanó kérdéssel.

Ezek egyike a munka keletkezésének időpontja s annak megokolása, hogy miért tárgyalom itt, a két *Holmi* között. A mű kelet-

kezéséről semmi biztos adatunk, tárgyi bizonyítékunk nincs; második, kisebb fele egy sárospataki kéziratból Szinyei Gerzson közlésében eddig is ismeretes volt ugyan, de iratási idejét annak sem ismerjük. Belső okoknál fogva a kéziratban fölfedezője, Bruckner János, Bessenyeinek «talán utolsó» munkáját látja[11], s még határozottabban úgy véli, hogy költőnk «meggyőződését élete végén, kényszerű, emésztő magányában önmaga számára tisztázza és önti végleges formába.»[12] A «belső ok:» Bessenyei fejlődése a materializmus, sőt Bruckner szerint ennek monizmusa felé, ami «bár fejlődése nem mentes a törekvésektől, visszaesésektől», ugyancsak Bruckner szerint ebben a munkájában ér tetőpontot. — Érvelését még meg lehetne támasztani avval is, hogy a munka második (véleményem szerint önálló) része Sárospatakra került és nem (1778-ban)a pálosokhoz. Azonban könnyen érthető, hogy e fejtegetéseket nem adta át a pálos-könyvtárnak; még ez időben kiadásra is gondolt, Pesten pedig csak azokat a műveit helyezte el, amelyeket a cenzúra már nem engedélyezett. Így vitte Biharba s onnan került (nem a maga adományaképpen, mint pl. a *Tariménes)* egy másolata Patakra. — Másik érv lehetne a bihari, belényesi havasok emlegetése. De Szabolcs megyéből nézve is, emlékeiben is ezek voltak a «havasok.» Végül nem lehet döntő érv néhány gondolatnak *Az értelem keresésével* való egyezése sem, hiszen ez utóbbiból sok gondolat a *Holmi*ban is megvan.

Semmi pozitívum nem szól tehát a mellett, hogy ez a munka Bessenyei élete végéről való.

A mű első, nagyobbik részlete szorosan összefügg a kéziratos *Holmi*val. Egyező fejezeteit már fölsoroltam; csak a sorrend változott, így: (*A természet rendjé*nek pontjait, a *Systeme* elhagyásával, én számoztam meg:)

Holmi	*A természet rendje*
II—IV.	17—19.
VI.	1.
IX.	15.

(A 16. pont részben ismétlődik majd a nyomtatott *Holmi*ban.) Ez az egyezés (amely egy eléggé folyamatosan kapcsolódó teogóniai részre következik) vezetett arra a föltevésemre — természetesen, csak föltevés — hogy Bessenyeiben az átvirrasztott éjtszakák után reggelenkint papirosra vetett «holmik» nem sokkal később rendeződtek, a kéziratos *Holmi* idevágó anyagát beillesztette ebbe a keretbe, s igy született *A természet rendje.* Az utolsó fejezetből ítélve — amelyre még rátérünk — ez 1778 júniusában lehetett s július 10-én fogott a kézirat második, Sárospatakról régebben, 1874-ben előkerült és kiadott részéhez.[13]

A természet rendje ugyanis, mint már említettem, két részből áll. A kéziratos *Holmi*ból átvett első résztől közel húsz «holmi» — a *Világosítás*ig — az eddig ismeretlen rész, egymással helyenkint összefüggő elmélkedések füzére. Az ezután következő tíz (a múzeumi kéziratban kilenc) fejezet, a második rész, már eddig is ismeretes volt Szinyei Gerzson cikkéből, *Bessenyei Györgynek egy eddig ismeretlen műve*,[14] Szinyei e fejezeteket okkal tartotta összefüggő műnek. E fejezetek (a múzeumi kézirat 87/a-107/a tehát 42 lapja) a következők:

> *A világosítás. — Az úrvacsorájának titka a kenyérben és csudája a Krisztus testében. — Kenyér nélkül való kenyér. — Titok, mysterium. — Mindenhatóság.* (A múzeumi kéziratban nem külön fejezet.) — *Egyesülés a Krisztus testével. — Rabi engedelmesség. Vak hit. A pápaságnak tövéből kidőlt fundamentum-köve. — Csuda. — Szűntelen való véres áldozás. — Az eklézsia hatalmáról.*

Ez utóbbinak végén (a múzeumi kéziratban csillaggal el is választva) írja Bessenyei a már említett befejező részt:

> Én e kis munkát csak azon okból írtam, hogy a mult éjjel, július 10-dik napjára virradva nem alhattam, az Emberi Nemzet viselt dolgait homlokom alatt esztrengára hajtottam. Noe, világ királyától nagy Atyámtól fogva tévelygtem, le a világ papjáig, a Pápáig, örvendve rajta, hogy királyfiságomnál fogva koronák örököse vagyok s benne osztályos atyjafia az emberi nemzetnek.
>
> A dolgok sokaságának tengere a megfontolt titkot is elömbe vetette: gondolkozásba estem; teológussá lettem *négy félnapig*, reggeltől fogva délig. Egyébaránt felőlem a Venus csillagába is lakhatsz, halálod után, ha úgy hiszed, én életedbe vigasztalásodra vagyok. Vegyed, törjed, egyed az Úrnak testét is, ha benne örök boldogságodat reményled. Akármit tégy, s hogy higgy, soha a világ istenének királyi székét sem (abban) hozzájárulhatatlan örökkévalóságát, itt a földnek porában levő cincogásokkal háborúba nem hozod.[15]

Ez a pár sor sokat mond. Megmondja, hogy ezek a fejezetek egy összetartozó munka részei. S hogy ez nem az egész múzeumi kötetre, hanem csak a pataki kéziratra vonatkozik, azt elárulja az a megjegyzés, hogy «teológussá lettem négy félnapig.» A négy félnap alatt csak ezt a tíz elmefuttatást írhatta, s nem az egész kötetnyi kéziratot.

Az emberi nemzet viselt dolgain elmélkedett. Ha a könyv utolsója alkotásainak, bizonyára Róma történetein s nem Noén elmélkedett volna. (Erről a sárospataki részről külön fogunk beszélni.)

Ezentúl a múzeumi kéziratban még néhány fejezet következik:

A szentek egyessége. — Toldalék a külső és belső világról. A természetről. — Az akaratról. — A valóságról. A megvilágított filozófia systemája. —

Ezeket a szakaszokat nem tartom Bessenyei munkáinak; egyrészt, mert egy befejező szakaszt követnek, másrészt, mert tárgyukat részben eddig is és pedig másként tárgyalta már.

Az első fejtegetés kirekesztése nem jelenti azt, hogy Bessenyeinek ne volna némi köze d'Holbach-hoz; de feltűnő, hogy épen jelen művében «Spinoza, Hobbes, Lucretius, Voltaire, Rousseau, Epikurus stb.» fölsorolásakor d'Holbach neve nem szerepel, valamint hogy épen utolsó munkáinak egyikében, az *Értelemnek keresésében* nem valami nagy rokonszenvvel mondja a *Systeme de la nature*-ről, hogy «*rettenetes* munka a dogma s afféle vallásbeli szokások ellen.»[16] Lényegében a *Természet rendjének* — mint említettem — részletesebb kapcsolata nincsen a *Systeme de la nature*-höz, de a nagy encyklopedistának valamelyes része lehetett benne, hogy Bessenyei erősen közeledett a materializmushoz.

A legalapvetőbb két eltérés Holbach és Bessenyei között Holbach tiszta materializmusa és Bessenyei rendületlen deizmusa. Bessenyei épen ebben a művében igy fejti ki teogoniáját:

> Menjünk már az *immaterialitas*ra, arra a létre és vanságra, mely van, de nem test . . . Minek gondolod? Azt kell felelned: csak valaminek. Valld meg, hogy ezen szorultságból az istent minden ember vénembernek gondolta és festette, stb. . . . Így van az istenség fejedben. Az-e hát az istenség, melyet más oldalról immaterialitásnak hiszel, nem testnek? Lásd, összetörik ebben a emberi ész.
>
> Gyere, oldjuk fel itt a gordiusi kötést, hogy az istent igazságtalannak, kegyetlennek ne véld. Hallod-é, itt a hiba, hogy az ember a világnak istenéről semmit meg nem érthetvén, csak a maga testi indulatai és tudományai szerint ítél róla. Ne kivánd magadat istenné és az istent emberré tenni: mindjárt eligazodhatsz. . . Mihelyt az ember az istent, kinek sem voltát, sem akaratját a természeten kívül nem tudhatja, ügyébe belekeverte, azonnal megtébolyodott. . . . Az istennel ne csatázz, mert te néki sem lételéből, sem természetéből soha semmit meg nem foghatsz, sem tulajdonságait érteni elégséges nem vagy. . . . Azt mondd: az isten, mint legtökéletesebb lélek, igazság.

Ime, a legtisztább, agnosztikus deizmus. Ettől a fölfogástól Bessenyei sohasem tért el, isten és az általa alkotott természet dualizmusától nem tágított. Azt sem állítja még, hogy a lélek, az értelem csak a testnek működése, funkciója: ebben sem materialista; de ez összefügg deista dualizmusával.

A másik eltérés, hogy Bessenyei mindig az akarat szabadságát hirdeti, mig Mirabaud (az akadémia elhúnyt titkárának nevét

írta könyvére Holbach) az akarat szabadságát teljesen elvetette. *A természet rendje* Bessenyeinek eddig legrendszeresebben fölépített filozófiai műve. Ebben közeledik legjobban az encyklopedisták materializmusához, s evvel teremt magának annyi nyugtalanság után egy kevéske megnyugvást. Már nincsenek benne kétkedések, megoldatlan problémák, bizonyos határozottság, a maga módja szerint való világosság vonul végig gondolatmenetén.

A gondolatmenet magának Bessenyeinek a fölépítése, úgy, ahogyan olvasmányaiból kialakult benne. Hol Robinet, hol Locke tanítására, hol Voltaire, sőt Spinoza nézetére ismerünk.

A legérdekesebb rész az a fölvetett kérdése, hogy a vallásoktól elvontan, filozofálva: mi az isten? Minden, amit érzékelünk, anyag, csak az embernek lelke — úgy mondják — nem az, mert nem lehet érzékelni. Az anyag folyton változik: el sem hinnők, hogy egy illatos rózsa vagy egy vasdarab egyformán anyag, sőt egyféle anyag. Mindegyiknek tűz, víz, levegő és föld a szubstanciája. Egy kidőlt fa is anyag és a nótára táncot járó majom is az: az anyag (a világnak nagy és közönséges teste) a majomban érez, ért, táncol, eszik, iszik — a kidőlt fában rothad. A matéria változik. A vizsla megérti a szót és elhozza, amit kívánunk.[17] — Ezzel szemben van, mint láttuk, az immaterialitás, az a lélek és vanság, amely van, de nem anyag, nem tűz, nem víz, nem levegő, nem föld. És mégis van. Hogy minek gondoljuk? Valaminek, mint az istent vénembernek, az angyalt egy fejnek két szárnnyal. Mert nem látjuk. Az anyagtalant anyagnak gondoljuk. «Összetörik ebben az emberi ész. Vergiliust, Horátiust sem látjuk, mégis ismerjük munkáikból.»

A hit csak nevelés: minden nemzet azt hirdeti, hogy vele beszélt először isten. Ilyen csudák nincsenek. 1770 évvel ezelőtt voltak emberek — mondják és írják — akik láttak csudatévő embert. Mert a tudatlan embernek minden jó fizikus vagy kártyajátékos csudát tehet. Ha okos ember látja is a csudát, meg kell magát vizsgálnia, hogy ismeri-e a természetnek minden titkos munkáját vagy mesterségét.

Van-e a természetben ellenkezés? Fájdalmat érzünk; sokan azt gondolják, hogy ez a változás különbségeiből származik. Pedig csak az érzésben van különbség, a világban vagy természetben nincsen. — A hegedű fa, húr, enyv, lószőr, szurok mesterségesen összeszorulva.

> Mondd meg, hogy az a hang, mely két-három szobán keresztül füleden szívedbe megyen, tűz-e, föld-e, levegő-e, víz-e? Egyik sem ezek közül és nem is lélek. Valami oly erő, mely nem is test, és mégis van. . . . Törd össze a hegedűt, szaggasd el húrjait, és keresd osztán, hova lett az a szép és erős hang. Ha a test húrjai

elszakadoznak, ő is oda lesz, ahová egy húratlan hegedű szokott lenni.[18]

A természetben nincsen különbség, csak formára nézve. Minden lét a «négy éltető állatokból» van és csak formájában, színében és tulajdonságaiban ellenkezik egyik dolog a másikkal. «Sokféle a munka, de *egy a valóság*.» Ime: itt van ugyan a legtisztább természettudományi, Marxtól is mechanikusnak nevezett materializmusnál; de az immaterialist itt sem ejti el. Ebből következik még, hogy csuda nincsen. Lehet a csudában hinnünk, ha magunk látjuk. Ha egy város szemünk láttára megindul helyéből, ha egy toronyból szemünk láttára aludttej lesz. A csudatételeket csak a vallás hirdeti, azok csak papokkal, prófétákkal estek meg, már pedig «vallásában e világon minden nemzet hazudott nagyobb részen.» Ebből következik, hogy «nem nevelés után, mely mindenféle bolondságot adhat az embernek és abban rabul tarthatja, hanem természet és józan okoskodás után kell hinnünk a minden időben élt okos férfiakkal együtt.» — «Te azt mondod, hogy három isten van, ki egyik a másikból származott, mégis egyenlő idős és csak egy. . . . Könnyebb sokkal természet szerint való okossággal elhinni, hogy *egy csak egy*.»

Ime, Bessenyei egész kiépített természetszemlélete nemcsak vallásellenes, de közeljut a materializmushoz. Most már pusztán gondolati témáitól is egyre jobban közeledik a valósághoz: a világ «teste» ellentétes erők egyensúlya miatt marad meg a maga helyzetében. A föld és a víz lefelé, a tűz és a föld fölfelé ható erők s egymást egyensúlyban tartják, a világ tehát önnön erejéből van helyen. Életét két rugótoll adja: a hideg és a meleg. Az élet csak több meleg, a halál csak több hideg. Mikor fogyunk, öregszünk — hidegszünk. De még a melegben, hidegben is van egy megfoghatatlan erő, mely ront és épít. Látszólag a meleg újít — de rothaszt is. A hideg a rothadást megakasztja. Meleget eszünk és hideget eszünk rá. Ugy mondják, az idő is emészt. De hogy mi az idő, azt senki sem tudja. Mig két lét vagy dolog egymással dolgozhat, addig van. Munkájuk tartalma az idő, de idő nincs, csak munka van, az idő semmit sem emészt, a dolgok emésztik egymást. Idő tehát csak az anyag munkája, a dolgok egymásbavágása és tartása. — Az érés a rothadás kezdete. Van olyan erő is, mely az anyagban szüntelen dolgozik, amely erőnek a «négy éltető állat» csak szolgája s ez az erő a világ lelke, ereje, hatalma, azaz istene.

Van testi érzésvilág, amely látható; a másik — gondolat, beszéd, írás — világ csak lelkünk képzelődésében van, de benne soha senki cselekedettel nem él. Csak test és élő világ van, a gondolatvilág álom. De a keresésben az ember nem jut messzire: az ember olyan könyv, melynek az eleje és a vége kiszakadt: a természe-

tet nem kezdheti elől olvasni, mert a közepe táján van, s a végét nem tudhatja, mert kihal belőle. Az ember az egész munkában csak rész, s mert csak része a természetnek, alá van vetve, mint minden, a természet törvényeinek. «Micsoda hát egy ember? Egy olyan hab, melyet a szél szüntelen hajt és végre a parthoz ütvén, széjjelcsap.»

Bessenyei megpróbált tehát egy világképet alkotni magának. A világot a legfőbb erő teremtette, a világ lelke, istene. Eddig szól deizmusa. A természet mindenütt anyag, amely nem különbözik sehol a másiktól, csak forma, rész, tulajdonság más, de valósága egy. Ezt az anyagi világot az ellentétek egyensúlya tartja helyén. Erők ellenkező iránya, nehézség és könnyűség, hideg és meleg. Ez utóbbi adja a fejlődést és enyészést, de szintén egymásrahatásában. Az ellentétek egyensúlyához tartozik a jó és rossz is. Születésünkig sem jót, sem rosszat nem érzünk. Mióta vagyunk, minden emberi jót fájdalommal együtt érzünk. Mindez az anyag változása, egy örökös mozgás. A természetben halál nincs. Mikor rothaszt, éleszt is. Idő sincs: az idő nem erő, hanem két egymásra ható mozgás relációja. *Semmi* nincsen, lehetetlen, hogy legyen, mert elménkkel meg nem foghatjuk. Az emberi test is — csont, vér, in, ér, szív, vese, máj stb. — csudálatosan alkotott, látható és tapasztalható test. Mégis olyan dolgot szül, amely nem test — s mint a hang — mégis dolgozik, van: ez a lélek. De a testtel együtt elmúlik. Bessenyei tehát a lélek halhatatlanságának gondolatát is föladta. — Mint látszik, itt is Robinet elve mutatkozik mint a lét vezető mozzanata, amely Eckhardtot a hérakleitosi gondolatra emlékeztette:[19] de nemcsak a jó és rossz, hanem általában az ellentéteknek egyensúlya. Ugyancsak Eckhardt tanusága szerint a «négy éltető állat», az anyag kérdésében Malebranche volt a mestere. A mozgás elméletében Hobbes visszhangzik. Spinoza «deus sive natura»-ját látom a befejező gondolatában: naturam sequi est deum sequi. Hogy Voltaire s elsősorban Locke is belejátszik e felépítésbe, nem kell mondanom. Sok elemből, de Bessenyei a maga elméletét építette föl e fejezetekben.

Van ennek a filozófiai vázlatnak egy-két részlete, mely személyes vonatkozásaival az életírót közelebbről érdekli. Magára Bessenyeire kell gondolnom, mikor azt írja:

> Az ember mindig újságot kíván, tehát ne higgy egy teremtett állatnak is e világon. . . . Az Isten maga elsőben a zsidó népet szerette, osztán elvetvén őket, a görögökbe, rómaiakba szeretett. Ha beléd szeretnek akár emberek, akár asszonyok, és te megtagadod, . . . utálni fognak. Ha pedig velük sokat leszel, bizonyosan megúnnak, megvetnek. Azért csak úgy tégy: légy is — ne is — kicsinyt, kicsinyt . . . tégy — adj — de ne vond el magad.

Ezt teheted. De csakugyan legfőbb szerencséd s legjobb segedelmed abban az, ha a természet igen sokak felett ajándékozott meg szépséggel és nemes értelemmel. Ezek eltartanak, mert az emberek nagyon szeretik a szépet és okost.

Költőnknek ebben bizonyára sok tapasztalata volt és élni tudott vele.

A gyüjteménynek másik, kisebbik fele, amelyet különálló, kerek munkának bizonyít a sárospataki kézirat és vall maga Bessenyei is, az egyházellenes küzdelemnek kiélezettebb része: egyenest a pápaság és a dogmák ellen irányul. «Minden dogma, mondja, ha filozófiává teszed, füstöt vet; de sohasem teszik oda, mivel a község soha filozófussá nem lesz.» Nem lehet eredményesen cáfolni őket, mert az emberek többsége nem bölcselkedik. Ehhez a lemondó tételhez fűzi a könyv a dogmák ellen folytatott harcát, amelyben többek közt az úrvacsora titka, a «kenyér nélkül való kenyér» a Krisztus testével való egyesülés, a titok, misztérium, a csuda a támadások témái. De «Istennek másáról», a pápáról is szól, mert a «pápaság e világon a legnagyobb hatalom,» amelynek a világosság terjedésével «tövéből kidőlt fundamentomköve a rabi engedelmesség, vakhit.» Külön fejezet szól az ekklézsia hatalmáról, amellyel az emberiséget igába vetette. Előbbi művében, a *Toleranciá*ban főképen a türelmetlenség történeti példáival okolta meg kérlelhetetlen álláspontját. Ezúttal a *quo jure* kérdést intézi az egyházhoz — katolikushoz és protestánshoz — rámutatván, hogy a hit tanításait — amelyeket beleneveltek az emberekbe s amelyek évezred folyamán mégis úgy változnak, mint a szokások — az okos ember nem hiszi, a bölcselkedő meg cáfolja.

A pataki részben is vannak személyes vonatkozások. A csodára pl. ezt a példát mondja el:

> Ha ... az egeknek magasságáról ... angyalok szállnának alá a földre ... felkiáltanának, hogy a bihari vagy belényesi havasok a Kúnságra fognak utazni, melyeknek parancsolnának — de csak nem mennének és helyben állnának, ők ellenben annak elhitelére kényszerítenének, hogy a Bihar havassa Kúnhegyes alatt tetszik — ezt felelném, hogy mivel a bércet régi helyén látom, a csudát nem hiszem, és azt sem, hogy angyali felségtek, kegyelmetek mennyei követek volnának.

Másutt:

> Valaki hajókázva lapáttal evezvén, kívánna a Karpatusok tetejére menni és magát e végre erőltetné: csak annak adná bizonyosan jelét, hogy nincsen esze.

Ilyen képekkel kétségtelenül hatásosabbá, bizonyos fokig reálisabbá teszi mondanivalóját. Erre példa a következő is:

... azt akarod, hogy minden ember úgy higgyen, úgy dogmázzon, mint te? Nem jó lenne még azt kívánnod hozzá, ha szőke legény vagy, hogy minden ember szőke legyen, mint te vagy? (a *Toleranciá*nak is egyik példája!)

Ebben a művében távolodott el leginkább a metafizikától, itt érezteti, hogy a lélek halhatatlanságában már nem hisz. Deizmusában odáig jut, hogy számára isten a világ ereje, hatalma; az emberi értelem számára azonban megfoghatatlan, csak munkájából tudjuk, hogy isten az igazság és a jóság, a világ alkotója.

Nyílvánvaló volt, Bessenyei maga is eleve tudta, hogy mindebből nyomtatásban alig jelenhetik meg valami. A cenzúrában a katolikus egyháznak keze mindíg benne volt, a hit kérdéseit, államot vagy egyházat csak a legtávolabbról érintő kérdéseket még fölvetni sem lehetett. Ha tehát filozófiájának nyilvánosságot akart, nem volt más mód rá, mint legalább azoknak a részleteknek kiválogatása, amelyek a könyvvizsgálat figyelmét nem vonták magukra. Még így is nagy szó volt ezeknek megjelenése, hiszen az elmult évben még Jézus Krisztus haláláról való gondolatokat kellett fordítania, bennük imádságokat a megváltás áldozatának nagyságáról, s két művében a teológia igazát védő, Voltaire-ellenes francia bölcsészek nyomán járt. Erkölcsi szempontból is nehéz lett volna most, mikor még a protestánsok ügyeit intézte, majd 1779-ben, mikor ennyire meggyőződése ellen, a maga, ilyesmit lenéző, elítélő nyilatkozatai után mégis a katolikus hitre tért át, ezt a két munkáját közreadni. Ez is csak össze nem függő s részben átdolgozott részletek kiválogatására szorította. Így született meg a harmadik, a nyomtatásban megjelent *Holmi*.

Ekkoriban történt, hogy «egy erdélyi igaz magyar hazafi,» egyik volt testőrtársának, a Glacis-n, szomszédságában lakó Barcsay Györgynek atyja, Barcsay Péter, költőnk egy kötetének kiadását vállalta. Úgy látszik, az erdélyi mecénás nagyon bőkezű volt, terjedelmes kötet kinyomatási költségeit vállalta. Ezért valósíthatta meg költőnk azt a tervét, hogy a könyvbe ifjúkori kisérleteiből legutóbbi verséig minden írását belefoglalja, amit fiókjában őrizgetett, — aminek nem állja útját a cenzúra. (Amit nem engedélyezett, az a pálosok könyvtárába került.)

Bessenyei tehát világszemléleti följegyzéseit szerteszórt, régi írásaival elegyest, nyomtatásban is kiadhatta.

1779-ben jelent meg ez az addig legérdekesebb, legfontosabb kötete, amelyben — drámai próbálkozásai kivételével — úgyszólván minden irányú törekvésének, amely eddig foglalkoztatta, emlékeit, képét hagyta ránk. — A halhatatlanságnak és szép tudományoknak ajánlja ezt a kiadott művei közt legterjedelmesebb könyvét, amely-

nek Vergiliusból vett jeligéje mintha a megnyugvást, a célhozjutás reménységét domborítaná ki . . .

> . . . . . cidus ingentibus aeger
> Spem vultu simulat, premit altum corde dolorem.

A kéziratos *Holmi*ból, részben *A természet rendjén* át néhány szakasz változatlanul került a nyomtatott *Holmi*ba is. Közöttük van legalább részben a II-IV. szakasz, amely *A természet rendjé*ben is megvolt, itt van a kéziratos Holmi V-VIII. szakasza, ez utóbbiak között az *Emberi öröm, nagyság, nyugodalom* is, *A természet rendjé*nek bevezetése. (Mindez megtámasztja föltevésemet a három mű kialakulásáról.) — A többit, ami metafizikai vagy csak ismeretelmélet is volt benne, a cenzúra miatt nem vehette át. De azért sok részlete belejátszik az itt sorakozó új szakaszokba. A rózsa színével és illatával, a táncoló majommal, a kutya, sőt külön a vizsla értelmességének okaival, a hegedű és hangja meg a test és a lélek párhuzamával, s avval az elmélettel, hogy a gondolkodó lélek csak álom, itt is — más cikkekben — megújra összetalálkozunk. Itt van a hasonlat is, a testben lakó lélekről, amely, úgy van, mint az ember a házban, kinek annak ablakán kell kinézni. Eckhardt Lucretius egyik helyét ismerte föl benne,[20] aki tagadja, hogy a hasonlat helytáll. Nemcsak a *Bessenyei társaság*ában, és később, a *Természet világ*ában, majd *Az értelem keresésé*ben, hanem már itt találkozunk az emlékezet táblácskájával a *Vér, tűz* c. fejezetben, amelyet hol helyeselve, hol tagadva Malebranche-tól vett át. Megvan az új *Holmi*ban is Bessenyeinek eddig legönállóbb, de voltaképp leibnitzi elmélete az élet folytonosságáról, a rothadás-éledés, enyészet-születés összefüggéséről, ismert magára vonatkoztatásban:

> Elmulhatik ugyan énbennem a Bessenyei György élete, de nem szakadhat el azért a természettül az a meleg és test *(anyag)*, mely most életemet csinálja. . . . Nem leled meg Bessenyei Györgyöt, de meglelheted a Bessenyei testében volt meleget, hideget, vizet és földet, széjjeloszolván egymástól, és ha nem tapasztalhatod is, higgyed, hogy itt mulatnak a természetben: az én testemből kipárolgott nedvességet szintén úgy felhúzhatja a nap, mint egyéb vizeket és harmatot bocsáthat alá véle a te gabonádra, káposztádra, melyet örömmel eszel.

Az emberevők is megjelennek újra. Eddig guineaiak és brazilok voltak, most az előbbieknek helyét a hottentották foglalják el. A példatár alig változik, csak egyre bővül, szellemes, de ma már igazságukban elavult hasonlatai és elbeszélései még későkori munkáiban is kísértenek.

Vannak, mint mondtam, a nyomtatásban megjelent *Holmi*ban olyan, eddig nem szerepelt szakaszok is, amelyek filozófiájának

határkérdéseit még érintik. Ez természetes is: egyazon olvasmányi élményeknek, egymást követő időnek fokozatosan bővülő elmélkedéseit adja, mindíg ugyanavval a két célponttal: «mikor a születéssel nagy elme olvasásra, mély dolgokra jön, leginkább *a természet törvényeit* és *az emberi nemzetnek* viselt dolgait veszi magának célul.» Ezért is van, hogy a kötet első részei egymással s az eddigiekkel erős kapcsolatban vannak. Két fontos fejezetre akarok különösen rámutatni. A *Lélek és test*, — érzés és gondolat, materiális és immateriális— problémája eddig is foglalkoztatta; a lélek immateriális, a szív, a vér anyag. A materializmushoz történt erős közeledését most még szemléletesebben fejti ki: a lélek — tehát a gondolkodás — elfáradása még nem bizonyítja halandóságát. De már az, hogy lázas betegségünkben félrebeszélünk, minden józan okoskodásra képtelenek vagyunk, az, hogy valaki megbolondul és többé okos lélek bizonyságát nem adhatja — ajkunkra idézi a kérdést: mi történt itt a «halhatatlan» lélekkel? Bessenyei megegyezik: a lélek nem változott, hanem a testnek azok a részei bomlottak meg, melyeken át a lélek megmutatkozott. A lélek és test összefügg. Ami testünket, az lelkünket is érinti: de ha a magunk erejéből akarjuk ennek miként-jét látni, mindjárt vakok vagyunk. — Még fontosabb egy másik fejezete, mely közvetlenül ehhez csatlakozik, s melynek *Materia universalis* a címe. Ebben, különösen a jegyzeteiben, világosan szembeállítja a materializmus monizmusát a dualizmussal: amaz istennek, világnak egy természetet ád, az isten külön természetétől eláll. A másiknak a nagy Minden két részből áll. Egyik része isten, másik a nagytermészet. — Sok filozófus van, akik a nagy mindennek ugyanazt az egy, örök anyagot adják «belső voltul», *beleesnek* az örök materializmusba. Mások viszont, akik *igen józanul* gondolkodnak, az istent immateriálisnak veszik, aki az örök anyagot *külön* magától alkotta. «De micsoda vad okoskodás módja is azt állítani, hogy a nagytermészet isten. . . . Különböző dolgoknak kell hát a világot venni.» Dualizmusából nem engedett, deizmusa a maga, őt megnyugtató és kielégítő megoldásában szilárd volt. A *Lapis Philosophiae*ben is bizonyságot tesz a dualizmusáról: istenről és természetről. A *Vér, tűz* szakaszban azonban messzebb megy: két lélekről tud; egyrészt a materializmust követve beszél a testről és a testlélekről — testlélek, éltető lélek (mert az éltető anyaggal függ össze) csak az, ami bennünk testi változásoknak van alávetve — és beszél a nagy lélekről, a testetlen lélekről, amelytől a józan okoskodást testi bántalmak nem vehetik el. Fölépítésének ez a kettősség a legzavarosabb része, nem is ismétli meg többé sehol. Hobbeshoz közeledik a *Mozgás* c. szakaszban is. Minden, ami a világon van, szüntelen mozog és soha sincsen munka nélkül. Az élet nem egyéb csupa mozgásnál, a természetben nincs halott: minden él a maga

tulajdonsága szerint. A természet maga is egy test (anyag) és egy szüntelen való mozgás: keveredés van benne, oszlás és új forma. Az éltető erő folyton működik. Megint különválasztja azonban az anyagtól az immateriális lelket. Az anyagot illetőleg már tudott az atomvizsgálatokról: az atom nemcsak a legkisebb része, egy-egy íze a testnek, hanem az a megfoghatatlan apróság, melynek összetett sokasága a világot teszi. — Beszél makro- és mikrokozmoszról is: *nagytermészet* néki a teremtett egész világ; *kistermészet* az egész emberiség.

Ezek a szakaszok igazolják, hogy Bessenyei a dualizmus mellett mindig kitartott. Igyekezett azonban, mint eddig mindig megállapíthattuk, a maga deizmusa mellett a materialista fölfogáshoz is közeljutni; a lélek halhatatlanságából engedett is, de isten külön voltát, mint a világ teremtőjéét, mindig megtartotta. Az isten megfoghatatlanságá maradt az ő számára is mindennek magyarázata, amit a maga okoskodásával nem tudott megmagyarázni. A teológiai magyarázattal azonban mereven szembenállt: soha — ugymond — nem volt még filozófia, amely embernek megmondhatta volna, mi az öröktest, a belső volt (az anyag belső volta) — de ezt a szenttudomány (teológia) által sem ismerhetjük meg, mivel ez *nem nekünkvaló ismeretség*.

A filozófiai építgetés e sorába egy lírai részt iktatott, az emberi szívről. Az örök testben, az anyagban van többek között egy kis alkotmány — nem lélek, csupa test — közönségesen szívnek nevezzük. Külső okok hozzák indulatba: becsület, isten, dicsőség, szerelem — de érzései közt mindenkinél van egy uralkodó érzés, melynek a többi csak jobbágya. Királyi kegy kell az egyiknek, pénzért dobog a másiknak a szíve. Bessenyei sötéten számol a maga szivével:

> ... Mi vagy szív? mit akarsz? miért fájsz, miért örülsz? miért csalod magadat és miért nyögsz. Mondd meg nékem, ... ha kívánsz-é első és uralkodó indulatod által csendességre hozni? min törődöl? micsoda jármot vettél magadra a születésben? ...
>
> Fáradhatatlan lettél szüntelen olvasni, írni s emberi nemzetünknek viselt dolgait fejemben forgatni — mit akarsz e szomorú hivatallal? Akarod-e, hogy az embereknek annyi vérontásokban keressem gyönyörűségemet?
>
> ... Elragadt engem is a szívem, tanulni indultam. Erőt, nagyságot kerestem, azt véltem, mint a gyermek, hogy ha magas hegyre mászok, onnan elérem az eget, feltörekedem, és azt látom, hogy a legnagyobb hegy tetejéről épen annyira van, mint a legmélyebb barlang fenekétől. ...
>
> Megnéztem az emberi bölcseket, okoskodtam vélek, vélvén, hogy a természet titkaival boldogságomat, örömömet, csendességemet istenben, világban felfedezem. Látom azonban, hogy való-

sággal mindezektől tanulásom után annyira vagyok éppen, mint az együgyű mezei pásztor, vagy még messzebb annál. . . .

Hát mindezeket mivégre írom? . . . lesznek emberek a földön, kik halálom után mondani fogják rólam: *szépen írt* . . .

Semmi, így gondolok magamban, csak . . . boldogíthassak másokat munkáim által. . . .

. . . kívánhatom-e, hogy én egyedül adjam meg azt embertársaimnak, mit a világ magának meg nem adhatott? . . . úgyde minek írok hát, és miért rontom azáltal egészségem, nyugodalmam. Miért tanulok, olvasok, hogy keservemet általa öregbítsem? Nem tudom, megvallom, miért cselekszem ezeket: érzek bennem oly erőt, mely feléjek húz, fáraszt . . . Csinálom azt, amire ösztönöztetem, de nem tudom okát, miért?

Únom az életet s nem szabadulhatok tőle . . . nevetem, csúfolom haszontalanságaimat s hozzájuk vagyok mégis kötve.

Mintha csak arra a versére emlékeznék, amelyben ugyanígy a szívével beszélgetett,[21] s úgy érezte, hogy jobb lesz fülemilefészkeket keresni . . . e lírai részlettel itt is elbúcsúzik töprengéseitől. Az életnek hamarosan egy új színjátéka tárult elébe; hosszú ideig nem találkozunk majd nála metafizikai és ismeretelméleti kérdésekkel.

8. A HOLMI EGYÉB KÉRDÉSEI

A cenzúra, amelyről egész életén át, a maga szomorú tapasztalataiból elítélően és elkeseredve nyilatkozott, mint láttuk, ezúttal is útjában volt, filozófiai és egyházellenes meggyőződéséről hallgatnia kellett. Amott a *Természet rendje*, emitt a *Tolerancia* fiókjában maradt. Gondolataiból alig valamit tudott belőlük a nyilvánosságnak átmenteni. Jellemző az első *Holmi*nak *Régi magyarság* c. (VIII.) szakasza, amely most a másodikban *Magyar kezdet* címmel jelenik meg (eredeti címe más szakaszhoz kellett): a rövid szakaszból is néhány mondatot el kellett hagynia.[1] Magától is elhagyta-e, vagy a cenzúra húzta ki, nem tudjuk. De ugyanezért nem tudjuk, hogy a negyvenhét szakaszra terjedő könyv nem volt-e eredetileg ötven szakasz, s hogy a szakaszokon belül is mi maradt ki, ami burkolatlanabbul tárta föl nézeteit. Kifejtettem, hogy Barcsay Péter bőkezűségéből Bessenyeink most már összeszedegethette sok-sok régi és mostani írását és alig rendszerezve, sőt inkább változatosságukkal érdekkeltésre törekedve gyüjtötte *Holmi*-vá. Éppen azért meddő vitának és ma már tárgytalannak tartom, hogy a *Holmit* 1777-ben, 1778-ban vagy 1779-ben írta-e. A vitára Széchy Károly, Széll Farkas és mások között az adott okot, hogy az iskolázásról meg a bátyja hadbavonulásáról szóló szakaszokból születési évét meg lehessen állapítani. A *Holmi* első, töredékes gyüjteménye arra

vall, hogy Bessenyei legjobban szerette volna világnézeti két nagy művét kiadni. Mikor belátta, hogy előbb a reformátusokkal való kapcsolata, utóbb az áttérés gondolata miatt ez lehetetlen, megpróbált belőlük legalább valamit közzétenni, ezt a keveset is összekeverve, más tárgyak beiktatásával az egészet elegyessé téve. Így alakult az új *Holmi*, amely éppen olyan kevéssé *egy nap* munkája, ahogyan az előbbiről is rosszul sejtették, mint ahogyan nem is egy-két évé: tíz esztendő forgácsait gyüjtötte benne össze. Alig kétséges, hogy a németből «próbára fordított» *Cerim és Carites* még nyelvtanulásához fűződik. A Homerosról szóló szakasz, s vele talán a Vergilius is, nagyon korai. A Youngról szóló részletek, fordításával együtt, közelegykorúak Pope-fordításával. Mikor írhatta iskolai visszaemlékezéseit, Voltaire védelmét — Nagy Frigyes és Voltaire egy levélváltásának fordításával együtt — aligha tudná valaki megmondani. Korainak tartom Montesquieuről, Epiktetesről vagy Marcus Aureliusról szóló széljegyzeteit is, olyanok, mintha tanulmányok emlékei volnának egyik-másik fejtegetéséhez. Hasonlata a jó vojtójátékosról (*Hajdani haza* XXIX.) testőremlékeiből való: Sándor bátyját be is zárták, mert ezen a szigorúan tiltott szerencsejátékon kapták, s éppen a *Holmi*ból gondolható, hogy Györgyünk is értett hozzá. Mindebből úgy vélem, hogy mikor elhatározta, hogy reggelenkint «fölserkenvén» papírosra veti azt, amin éppen töprengett, gyüjtötte ugyan az anyagot a *Holmi*hoz, ezt elébb *Futó gondolatok*nak nevezte, most pedig, hogy kiadásukra alkalma nyílt, átmentett valamit a *Természet rendjé*ből, megszerezte őket tíz esztendő jónéhány írásával.[2] A *Veneri*től vissza iskolai emlékeiig sok minden került bele. Mégis, mint a többi efféle munkája, ismétlem, ez is néhány fontosabb elmélkedése köré csoportosul.

A *Holmi*ban jelentkezik Bessenyei, mint a magyar műbírálat első művelője. Korán megvolt az érzéke hozzá. Kellett, hogy amikor francia munkák olvasásakor fölébred benne a gondolat: lehet-e ilyent magyarul is írni, föltámadjon benne az érdeklődés: mit is írtak és írnak hát magyarul? 1770 elején hosszabb időt tölt Pesten. Többízben jár Pozsonyban. De magában Bécsben is alkalma van magyar könyveket, nemcsak ifjúkori olvasmányait, Gyöngyösit és ponyvát, hanem egyéb írásokat is megvenni, megismerni, elolvasni. Amit pedig olvas, arról ítélete van. Orczy Lőrinc arról ábrándozik, hogy talán az ő ideje is előteremt egy új Gyöngyösit — Bessenyei pedig Barcsaynak panaszkodik, hogy Orczy véka alá rejti írásait. Olvasta *A szabadságról* írt versét, látta *A fejér tatárok országa* c. munkáját, amely kormányzásról és társadalomról szól — a munka «nyájas, de szép és mély» — s azt üzeni Orczynak, hogy ha nem nyomtatja ki a magyarság számára munkáit, kitörlik nevét a jó polgárok társaságából. Utóbb a *Hazafiúi magyar társaság*nak, majd az *Akadémiá*nak

is hivatalos teendői közé sorolta a könyvbírálatot. A műfaj, hogy így nevezzem, nem volt új. Hiszen a cenzúra évtizedek óta egyebet sem művelt, mint könyveket vizsgált. Előbb csak egyházi szempontból, mikor a külföldről beszüremlett protestáns könyvek üldözése volt a főfeladata, utóbb állam, egyház és társadalom voltak a szempontjai — de ez mind csak gátolta az irodalom fejlődését. Az igazi bírálat, azonkívül, hogy nemcsak a hibákat, hanem a szépet, a jót, a társadalomnak hasznosat is meglátja, termékenyít és nem riaszt el. Bessenyei ennek tudatában volt. A hetvenes években persze folyóiratokról nem volt szó. De könyveiben elmondhatta véleményét magyar olvasmányairól.

Bornemisza Péter *Elektrá*ja azért is érdekelhette, mert a dráma jelentőségéről, erkölcsi feladatairól, s magáról Sophoklesről szólt az utószó. *Régi magyarság*ot látott benne — valószínűleg először. Magát is meglepte az évszám (1558), «hiszed-é, ha mondom, hogy ezerötszázban már Pesten Sofoklesnek tragédiáját . . . játszották? Elhiheted, mert a munka nyomtatásban megvan nálam!» Mindjárt meg is próbálja a régi prózát verses alexandrinusokba (a maga franciás formájába) átönteni. Bár ekkoriban valaki levélben is említést tesz a drámáról,[3] az irodalomtörténet csak Bessenyei ismertetéséből tudott róla. Nagyon érdekes, ahogyan Bornemisza sima, közvetlen előadását a maga szavaló-modorú, franciás stílusába formálja:

Bornemisza Kicsoda hitte volna, hogy Agamemnonnak gazdag királysága ily hirtelen reám maradna.

Bessenyei Már a végezések mennyköve megdördült
S Agamemnon felső hatalmárul ledűlt
Kicsoda remélte, hogy Árgos, kincsével,
Rakott városival, gazdagult népével
Ily hamar hatalmam alá ereszkedjen?

Ugyanezt próbálja a nagyratartott Gyöngyösi István *Kemény János*ával, s megállapítja, hogy Gyöngyösi «szunnyadozva kezdette el munkáját, melyet folytatván, úgy ébredett nagyobb-nagyobb tűze.» Ez azonban csak arra kell neki, hogy Lázár Jánosról, a *Florinda* (1766) szerzőjéről ugyanígy elmondhassa: «ő is álmosan kezd beszélni . . . de a szép versek, akármiről legyenek írva, megtartják érdemeket.» De a szép verseknek is rossz néha a formájuk. Itt nyilatkozik, egyetlen helyen, Bessenyei a régi «négysarkú» verselés ellen: sokan a rímeket (kádenciákat) csinálják meg előbb, úgy írják hozzá a verseket, s az ilyen erőltetett verselést megútálja az ember. (Egyízben név nélkül Kónyi négysarkú verseit gúnyolja ki: *járad, árad, várad, nyárad.)* Csak Orczy Lőrinc az — úgymond — aki erőltetés nélkül, nemes módon tud ilyen verseket írni: Bessenyei tudvalevőleg soha nem is próbálkozott vele. — Az eladdig legszebb

magyarsággal írt munkának Teleki Ádám Cid-fordítását (1773) tartja, csak a címeket (*Nagyságos, felséges, Nagysád* stb.) sokallja benne. Igen nemes munka az egész, «természetet hallasz benne, mely soha meg nem csalja elmédet, sem szívedet.» — Ezekben csak futólagos, többnyire dicsérő megjegyzéseket tesz; van azonban három kis «holmija,» amelyekben már részletesebben bírálgat, sőt elveket próbál megállapítani. Igen helyesen fejtegeti azt, amit stílszerűségnek neveznek.

Tudományos munkákba nem illik a tájszólás. A műfajoknak is megvan a maguk stílusa — különösen hangzik, ha komoly eposzok «méltóságos» folyásába kicsinyességeket keverünk. Bizonyos költőiségnek is kell lenni a költői alkotásokban. A század túlfinomult izléséhez mérten minél több poézist kíván az elbeszélő művektől is. S főképpen — ezt mind Dugonics Andrásnak imént (1774) megjelent *Trója veszedelmé*ről mondja — az előadás változatosságára van szükség;« az olvasó szívét, indulatit kell változásokba hozni, hol majd csudálkozásra, majd édes keserűségre és bánatra — különben a vers . . . holt állat, unalom és bosszúság. A munka magyarsága érthető — s lehet, hogy sok embernek ez is elég — de nem *jó* magyarság. — Jóllehet Haller Lászlót más helyt is kiváló írónak tartja, Fénelon-fordításának, *Telemakus bújdosásá*nak, amelyet Haller halála után Barkóczy Ferenc adott ki, magyarság dolgában is dicséri, hibáit nem hallgatja el. Sokszor — úgymond — úgy eltalálta a fordítást, hogy francia eredetijét is túlhaladja; gondosan végigvizsgálja az egészet, eredetijével is összeveti s rámutat, ha annak a magyarban «ki van tekerve a nyaka.» Csak azért húny szemet egyikmásik hibájára, mert magyarságában sok érdeme is van. — Annál jobban haragszik Sándor Istvánra (ilyenkor, mint Kónyinál, Dugonicsnál is, a szerző nevét nem említi) akinek *Svédi grófné*ja éppen az imént, 1778-ban jelent meg. Igen nyersen mondja meg, hogy magyarsága égbekiáltó, pedig a legkevesebb, amit írótól megkívánhatunk, hogy magyarul tudjon. De annyira hibásan írni, hogy az egész munkában sem egy jó «tulajdonítás,» sem egy helyes mondatszerkezet nincs, még sem szabad. Silány munka ez. Bosszúság, szánakozásból való csudálkozás fogja el azt, aki olvassa. Hiába hivatkozik Faludira és Molnár Jánosra, nincs hivatva rá, hogy legjobb, legigazabb, legtisztább magyaroknak tartsa őket íróink között, mert aki így ír magyarul, az nem mondhat véleményt «két becsületes magyar íróról», mert dicsérete csak meggyalázza őket.

Bessenyei ítélt. Még nincs sok rendszer a mondanivalóiban, de vannak jó észrevételei, találó megjegyzései. Személy szerint bátor, szókimondó és mégis tapintatos. Van kritikai érzéke és mer kritikát írni abban az időben, mikor az írók még csak baráti dicséretekhez vannak szokva, költői levelekben egymásnak bókol-

nak. Bessenyei megtörte a jeget — de messze még az idő, mikor a jég enged is. Pedig költőnk — s kritikai álláspontjára mennyire jellemző ez, mennyire dicséretére válik, hogy az irodalmi életről már fogalmai alakultak — szivből örült volna az ellenvéleménynek is. Van egy rövidke följegyzése, *Pennacsata* a címe. Mennyire tisztán lát benne!

> Ah, bárcsak elérhetném azon vigasztalásomat, hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna! Mihelyt az írók nyomtatásban egy egész nemzet előtt elkezdenek egymással vetélkedni, azonnal megindul a szép elmélkedés. *Ezt* keresném én, azért garázdálkodom néhol írásomban. Tudom, hogy aki cáfolni akarna, igyekezne hozzám szebb magyarsággal beszélleni, mint én szoktam. Harmadik jönne, ki mindkettőnket felül kívánna haladni. A nemzet mulatná magát velünk, s nevetne, mikor mi egymásnak előtte bosszúságokat mondanánk, de a *tudomány, magyarság* azonban *épülne.*

Bessenyei lángeszéhez tartozik, hogy az irodalmi kritika megteremtéséhez az első lépéseket megtette s azt is meglátta, hogy a kritika hogyan teremthet irodalmi életet s viheti előbbre a tudományt. Nagy szó ez akkor, mikor senki előtte ebben nálunk nincs, és utána is két újabb emberöltő kell hozzá, mig úgy valósul meg minden, ahogyan ő az ő «józan okoskodásával» helyesen elgondolta.

A közelségben még valaki dolgozott nyelvünkért és irodalmunk fölvirágoztatásáért. Báróczi Sándor minden agitáló szellem nélkül — épen a Bessenyei lendülete hiányzik belőle, Barcsay Ábrahám, aki csupa hév, szintén ismeri erdélyi honfitársának nagy óvatosságát — nemcsak maga fordítgat, ápolja, gazdagítja, szebbíti nyelvünket, hanem több más testőrtársát is rábírja a munkálkodásra. A bécsi magyar írók között is nagy a tekintélye. Mégis, különös, Bessenyei soha sehol egy szóval nem mond véleményt róla. Kritikai munkásságának ezt a negativumát is ki kell emelnem. Akkor, mikor még alig-alig jelenik meg világi tárgyú magyar könyv s Báróczi fordításai éppen szépirodalmiak, nyelvének jelentősége és érdeme van az irodalmi nyelv fejlesztése körül, Bessenyei hallgat róla. Mint ahogyan — említettük — társaságban is elhallgattak, ha egyik előtt a másiknak neve szóbakerült. Kétségkívül mindketten némán lenézték egymás munkásságát. Bessenyei azonban még Bécsnek az udvar fátylával mindent elborító homályán át is inkább meglátta a társadalmi erők megmozdulását, mint Báróczi. Mária Terézia egyéniségének közvetlen hatása, hozzá való jósága, s különösen az iskolareform nagyvonalú távlata elfogulttá tette a fennálló rend iránt. A gazdasági erők megmozdulását, a telepítések igazi okát, a gyarmati kizsákmányolás tervét alig érezte meg. Csak a társadalmi átalakulás első jeleit látta, kezdte

fölismerni, főként kulturális és tudományos síkon a polgári igényeket, és megjelöli a magyar műveltség fejlesztésének, gyakorlati vonalon a tudásnak és ismereteknek, végül a tudományosság megteremtésének útvonalait.

A társadalom sebei föltárásának eddig is több nyomára akadtunk műveiben. A nemesi osztály műveletlensége, elmaradottsága és léhasága, a papságnak anyagi vonalakra sikamlása s a nép kiuzsorázása, a rossz tanácsadók s leginkább a jobbágyság sorsa sokszor került tollára. Műveletlen nemesség és tudatlanságban tartott parasztoknak vakhite, babonái ellen voltaire-i hévvel harcolt. Osztályhelyzeténél és bécsi körülményeinél fogva azonban a dolgoknak mélyére sohasem nézett. Hirdeti ugyan — boldogan — hogy a tudományos világban egyenlőség uralkodik, tudós és tudós között csak tudománya szerint van különbség, de nem eszmél rá, hogy társadalmi egyenlőség is lehetne. Egy-egy célzás a közös teherviselésre, amit talán Kollár Ádám sugall neki, az 1764-65-iki országgyűlésre megjelent röpiratával, fölbukkan írásaiban és megint tovalebben. Egyetlen, nem forradalmi, csak a polgári reformokkal járó és humánus eszméje, amelyet lépten-nyomon hirdet, hogy a paraszttal jobban kell bánni. Ebben változatlan a Montesquieutől kisajátított álláspontja. A paraszt fölemelkedhetik, de csak akkor, ha kellő műveltségre tesz szert, a műveltséget pedig *egy* nemzedék nem szerezheti meg: semmit sem gyűlöl féktelenebbül, mint a parasztból lett urat. Igazát erősíti a maga szempontjából testőréletének végén a Haaz Ferdinánd-affér, fölfogását hirdeti *Lais* c. vígjátéka.

Rendületlenül egyházellenes viselkedésének is — a vallásháborúk tanúságán kívül — egyik indítéka, hogy a papok jórésze félig úr, félig paraszt. A papság az oka a babonákban való hitnek is, a kabalák szokásának, s a papságot, erre ágensségének ügyei, főképpen a felejthetetlen egyeki üldözés tanították, gyűlöletes fanatizmus vezeti. Babona és fanatizmus — ezt találta rólukVoltaire-ben is. Mesterével pedig abban is egyezett, hogy törekvései nem jutottak el az építő-munka hivatásáig, még csak a régi rossznak lerombolásánál tartottak. Ilyen romboló harcnak indult támadása a *szokás*, lényegében a konvenciók ellen. (IX.) Kéziratban maradt két nagy munkájában bátor szóval azt hirdette, hogy a vallás is csak szokás s mint ilyen, nevelés dolga. *Idea innata*, mondja Locke-kal, nincsen. A teremtőről való értelmet nem hozzuk magunkkal e világra, tapasztalataink a világ alkotásáról nincsenek — higgye ezt a tudományt az, akinek eszébe jut, hogy ezt születése előtt is tudta — a szentírás tudománya pedig, tehát az, amit az egyház tanít, nem «született tudomány.» — A szokások, amelyeket belénkneveltek, úgy verődnek ránk,

ahogyan a hullám veri a partra a nádat, a kórót, a száraz csigahéjat. Ezért van a szokásokban sok ellentmondás és sok nevetséges dolog, azonkívül, hogy a konvenció sem igazi konvenció, mert folyton változik. Szokás, hogy a tudósok mindig gondolkodva s merőn mutatták magukat. Hallgattak, szemüket forgatták, hol föl-, hol lenéztek, «tudós böfögéssel» köhintettek néha s elmosolyodtak, ha mások nevettek. — A lányok régente az asztalnál nem beszélhettek; most, ha egy leány hallgat, «a nyavalyának sem kell». Idejét multa, nevetséges a cégér, «a kék uristennél, az isten szeménél, a sasnál, a francia királynénál, a bölcsőben fekvő szamárnál» . . . eredetét, úgynézem, maga Bessenyei sem tudja. «*Dominus rex* volt régen a magyar embernek a király, most pedig *Sacratissima majestas*.» «Osztán jött tekintetes, méltóságos, nagyságos, kegyelmes, Felséges. — Pénzen veszik, mint egyéb portékát.» Mind helytelen és a szokás mégis újul és változik — «leld okát, hogy és miért?»

Az udvari konvenció szülte aztán a *kotnyelességet*. (XIX.) Aki semmiségével nagy, aki nagyképűen mindent a maga érdemének tud, teleszívja magát széllel, üres semmivel, de a szokásokat ismeri, árulkodással és hazugságokkal hizelkedik, álarcot visel de önző céljához ér, az a kotnyeles. Ha elérte, amit akar, vagy látja, hogy nem jut célhoz, akkor mutatja meg igazi arcát. Lényegében Bessenyei — nyilván a maga szomorú tapasztalataiból is — az udvari ember viselkedését rajzolja meg, de ezúttal maga is egy kis ravaszsággal törölte ki a cenzúra szemét: boldog az a haza, amelynek udvarában nincsenek kotnyelesek. — Értsük, ahogy akarjuk. — Mások abban ügyesek, hogy az okos emberről is fölényesen nyilatkoznak, mintha értenének hozzá. «Mond valamit . . .» igy intézik el a bölcsek tanácsát, véleményét. Vállveregetéssel, felülről. (XLVII.) Hasonlítanak a kotnyeleshez, a nagyszájú, magát bölcsnek vélő ostobához. Az álarcnak Bessenyei mindig ellensége volt: okos magaviseletnek az egyenességet tartotta: jókedvünkben kacagjunk, az életet fordítsuk hasznunkra, s maradjunk csöndesek, ha valami fáj. Ne erőltessük a vígságot. A «mély elmélkedésben» úgyis kevés a vídámság. Legyünk bölcsek s még humorunkkal is a természetet kövessük. (XXXVII.) Az okosság szól a kabala, bolond jövendőmondás — tehát a babona ellen is. Nagyon jó példái vannak rá: Ha a dolgot előre kikabalázhatnánk és meglátnók a szerencsétlenséget, nem mennénk oda.

Pompejusnak nem vágták volna el a nyakát Egyiptomban, Caesart nem ölték volna meg Rómában. . . . XIV. Lajos francia király nem veszett volna össze Európával. Gusztáv Adolfot sem lütték volna agyon . . . Lengyelország sem volna most felosztva. . . . Ha megmondanád, hogy esztendőre pünkösd másodnapján hajó-

kázni fogok, úgy van istentől elrendelve, és elmerülvén, odahalok — tehát nem mennék hajókázni. Mi következne? a, hogy az istennek el kellene eszemet venni, úgy bolondon hajókázni küldeni, vagy angyalokat alábocsátani, kik üstökömnél fogva a vízbe húznának s odafojtatnának.

Én úgy ítélem, jobb lesz a kabalát a kő keresésére rendelni.

Amiket elmondtam, csupa társadalmi félszegség. Genre-képek a kor társadalmából, amilyeneket vígjátékaiban is megpróbált festeni, csak ritkábban ennyire szellemesen. Volt egy közös vonásuk: inkább nevetségesek, mint veszedelmesek. Egyéniek, és kevés kivétellel nem ártalmasak a közre. Maga is mulat rajtuk. — Annál keményebb a hangja, mikor a közéletnek nem a ferdeségeiről, hanem a bűneiről szól. Már szó esett az életrajz folyamán harcáról a boszorkányok és kanördögök hite ellen. (XXV.)

Az urak törvényt tettek a boszorkányok, a kanördögök ellen, s a parasztok elhitték. ... Kérdezték, milyenek azok a csúfos cselédek, hogy ha találkozik köztük, reájuk ismerhessenek. Az urak, papok azt mondták: óh édes fiaim, azok rút, vén, ráncos képű asszonyok. ... Nem kellett több a tudatlan szegényeknek, mihelyt beestveledett, ellepték a falukat a boszorkányok. ... Mivel a sok ember, bíró, úr reámondotta, hogy boszorkány, végre csak elhitte maga is, s magára vallott. Osztán szépen megégették.

A kanördögökről ismét hitték, hogy ők isteni és emberi dolgokat felforgathatnak. ... Hazánkban nem régen égettek meg egy Rózsa nevű embert mint kanördögöt. ... Hogy forgathatta Rózsa fel az isteni dolgokat, ki egy poltrás kötelet sem tudott lerepíteni karjairól, mellyel a rakás fára hóhér által felhurcoltatott, hogy azon megégettessék.

... Szégyenleni kell magunkat ez ostoba bűn miatt, mely által isten, természet, józan okoskodás ellen oly alacsonyságokat követhettünk el, hogy benne emberi méltóságunk oktalan állatságra alászállani láttatik.

Örüljünk, hogy végre világosodhatunk!

Már ezekből a sorokból is kitetszik Bessenyei ítélete: az urak és a papok azok, akik a parasztokat sötétben tartják, a babonát terjesztik, középkori törvényekkel támasztják meg, hogy a népen ezzel is uralkodhassanak. Ezen a vonalon is eljut tehát a társadalom legégetőbb kérdéséhez: a jobbágykérdéshez. A *Holmi*nak egy külön szakasza a *Köznép*pel foglalkozik.

Bessenyei jobbágyszemlélete nem új, nem eredeti és még szándékában sem viszi előbbre a fájó seb gyógyítását. Amire a hanyatló feudalizmus és kezdődő kapitalizmus külföldön már ráébredt hogy t.i. a földhözkötött jobbágyság sorsa az ő jövőjével is összefügg, a gazdasági élet fejlődő formái maguk seprik el a legélesebb

csökevényeket, a nemesi kiváltságokat s velük a jobbágyság egész intézményét, azt nálunk a még mindig a Tripartitumra támaszkodó s — Bessenyeivel együtt — II. Andrást, az aranybulla szerzőjét dicsőítő, elmaradt nemesség nemcsak nem akarta, de nem is tudta megérteni. Az úrbéri törvényjavaslatok a jobbágyok megterhelésének, különösen a robotoknak határt szabtak; a 16—40 holdas telkekkel a földszerzés lehetőségeit korlátozták, módot adtak a földtelenítésre és a szabad költözködéssel a bérmunkára szegődést készítették elő. Ezek a tervek a birtokos nemességben országszerte hihetetlen izgalmat keltettek s a végsőkig való ellenállásra találtak. Acsády Ignác, a jobbágyság történetének avatott írója, épen ennek tulajdonította, hogy Mária Terézia letért az alkotmányos útról s rendeletekkel kezdett kormányozni. A nemesi kíváltságokhoz való csökönyös ragaszkodásnak magafelidézte következménye volt hamarosan a gyarmatosító politika. Uj lépése: a vámrendeleteknek egyre nagyobb szigora. Mindez most már az országgyűlés megkérdezése nélkül, rendeleti úton. Az udvar légkörében ezt Bessenyei sem látta.

Az irodalomban a harcoknak kevés a nyoma. Még itt élnek az egyházi reakció szellemében nőtt előző nemzedékek, csak külföldön járt főurak és szegény protestáns diákok tudnak a fölvilágosodásról. Az élénkülő osztályharcot azonban ők sem látják. A francia eszmékben már valamennyire járatos Orczy Lőrinc veszi először észre a parasztot. Thomas nyomán azonban, a feudalizmus népszemléletével valami Ovidius-Rousseau-féle Philemon és Baucis-idillt vetít életükbe: jobb a gyepágyon jól pihenni, mint bársonypárnákon keservesen virradni.[4] Sógorával, Beleznai Miklóssal együtt szívesen kerülné nagyurak és csacsogó dámák henye társaságát, a természet és a magánosság jobb annál, mert arany szabadságot is jelent. Mindenki feltörekszik és ezer gonddal küzd, a vincellérnek jobb a dolga, legjobb pedig a középszer, ha szabadsággal párosul.[5] Parasztszemléletének két sarktétele, hogy a paraszt élete gondtalan, ha szegény is, és hogy a törtető úri világ henye és erkölcsileg romlott. A szabadság álma az, amibe menekül, de a helyes következtetésig nem jut el: a következtetés az, hogy a magányban vagy a középsorsban a legjobb. — Mégis Orczynak van két érdeme. Az egyik, hogy a parasztot észrevette. A magyar irodalomban ő emlegeti először komoly szóval:

> ... saját boldogságod:
> Te vagy, országunknak ki súlyát viseled,
> Bőség s dicsőségét egyedül te hinted.

Kevés az érzéke az ipar, kereskedelem iránt, nem látja sem a kizsákmányoló politikát, sem azt, hogy nálunk ennek is a paraszt az

áldozata. De az irodalomban is rátereli a figyelmet a parasztra. A másik érdeme, hogy *A fejér tatárok országá*val megpróbált egy valószínűleg szatírikus munkát írni az emberi társadalomról, amelyet Bessenyei is jól ismert.[6] Beleznai Miklósnak, aki maga nem volt író, bizonyára mindenben ugyanez volt a véleménye. Bessenyei is hasonló hangokat hallott tőlük, mikor «Sampaniából» vett tűzzel égették el gondjaikat. Azt hiszem, ennek tulajdoníthatni, hogy a Csutora Peti kondás életét még élete végén is idillinek látja: örökké csak sültszalonnát eszik s vizet iszik rá, földön hál, ahol egy szűrében ki van téve az időjárás kegyetlenségeinek. De mindig «szökdöső öröm» között lakik, mert nincsen semmi gondja. Nyája után botját hajigálva, boldogabb, mint az, aki verseket ír. Egy ajándékba kapott csomó dohány, két deci bor örömét megújítja.

Az «idillt» megrajzolja a *Természet világá*ban is:

> Csak olyan boldog a paraszt lakásában,
> Mint az úr s királya fényes trónusában.
> Sőt mikor azt a hab hánytatja székében,
> Amaz vígsági közt táncol ünnepében.
> E világnak gondja fejét nem terheli,
> Házában örömét és kedvét megleli.
> — — — — — — — — —
> Egy-két sárga pikkely elég pompájára
> S egy kis sült szalonna éhező szájára
> — — — — — — — —
> Nincs nagy vágyódása, kevés hát szüksége,
> S így teszi boldoggá az együgyűsége.

Megismétli ezt a könyvnek egyik jelenetében is:[7]

> Nálunk már a valóságos megelégedés és lehető boldogság a juhászok, gulyások, kondások nyakába szorult, kik a halmok oldalába heverve *többek nálunknál.*

Talán Kollár Ádámnak, talán Barcsay Ábrahámnak közvetlen hatása alatt, még inkább a francia olvasmányok eredményéül az idilli szemléleten egyik-másik irányban mégis messze fölülemelkedett és utat tört néhány gondolatának, amelyeket az irodalomban jobbágyokról ő mondott ki először. Alapelvén magán nem változtatott, mintha csak Barcsaynak azt az álláspontját őrizné, hogy «a világ dolga jól foly igy, amint foly.»[8] Következtetéseinek alapja, hogy két osztály, a nemesség és a parasztság az, amelyik vérét és pénzét áldozza a hazáért. Hogy miért nincsenek egyforma jogaik is, az reá nézve nem kérdés. A végzet úgy akarta, hogy ilyen függő viszony legyen úr és jobbágy között; arra sohasem gondolt, hogy ezen is lehetne változtatni. A paraszt — mondja egyik utolsó munkájában is[9] — «a nemesi karban élő nemzetnek

örökös árendása.... Nemességre, parasztságra, papságra *kellett* a népnek megoszlani.» Ez törvény, amelynek engedelmeskedni kell. «Törvény — hirdeti a *Holmi*ban[10] — hogy élned kell a parasztember verejtékén és őtet jobb sorsba nem teheted.» Erre építi a pusztán humanizmustól fűtött tanítását, hogy «élj rajta, vedd meg tőle a magadét, melyet törvény szerint kívánhatsz, büntesd meg, ha vét, de legalább add meg néki azt a kis vigasztalást, hogy ne csúfold, ne utáld, se ne kegyetlenkedj rajta:... mert a földbe dugnak tégedet is, tafotáddal, bársonyoddal szinte úgy, mint őtet a szűrrel, gubával.» Az asszonyokat külön is kérleli, hogy legyenek jók — kegyesek és szánakozók — a jobbágyokhoz. «Üsd, verjed az akasztófáravaló gazemberét,» harminc pálca helyett a fölgerjedt birák ötven-hatvan-százat kiabálnak ellene s nem gondolnak rá, hogy akikről ítélnek, azoknak úgy is kemény a sorsuk: nincstelen, holtig való rabok. Nem szabad elfelejteni, hogy minden nemes család parasztsorból emelkedett föl s előbb-utóbb visszadűl oda. A parasztot fenyíteni kell, szoros törvény alatt kell tartani, mert ha föltámad, nincsen hozzá hasonló kegyetlenségű fenevad.

Bessenyei nem egy ilyen parasztforrongásról hallott, a Perő- és a Törő-féle fölkelések félelmessége otthon is beszéd tárgya volt. De nem néz mélyebben azok gazdasági okaiba, nem keresi meg az egyetlen orvosságot — hanem féken akarja tartani őket s azon belül legyen a nemes ember és nemes asszony irgalomból, emberi szánakozásból jó hozzá.

A feudalizmus föl sem veti a parasztkérdést. Ez a fölfogás már a polgári osztály megalkuvást kereső gondolkodását tükrözi s Bessenyeitől már az is merész kijelentés, még mindig az Orczy-féle nyomokon jár, mikor kimondja, hogy a paraszt többet ér, mint sok léha nemes, mert a nemes ember nem dolgozik és nem adózik. Ott volt, ahol a század derekának feudális szemlélete tartott. A Tripartitum szellemébe egy kis polgári, édeskés fölvilágosodott humanizmus vegyült. Mégis, hangsúlyoztam, sikerült még a hetvenes években valamennyire túlemelkednie rajta.

Haladó gondolkodása ragadta őt gyakorlatibb irányba, s ha a terjedő polgári köztudattal, hogy a parasztosztályt adott helyzetéből kiemelni nem lehet, egyetértett is, síkra szállt a legkirívóbb igazságtalanságok ellen. Küzdelmének állomásait részben a maga ifjúkori tapasztalatainak, részben Kollár Ádám és Barcsay hatásának, nagyobb részben azonban Montesquieu olvasásának kell tulajdonítanunk. Montesquieunek az a tanítása, hogy a törvényhozó, bíráskodó és a végrehajtó hatalom nem lehet egy kézben, önként vezeti őt a nemesi intézmények egyik nagy igazságtalanságának fölismeréséhez: az *úriszék* kérdéséhez. Legkövetkezetesebben és leghatározottaban egész életében ennek megszüntetését követelte.

Igen találóan, úgy határozza meg az úriszék föladatát, hogy ha a nemes ember igazságtalan akar lenni jobbágyaival, ehhez is legyen joga. A módja pedig, hogy a földesúr meghívja nemesi barátait, nagy eszem-iszom van s a szegény panaszos a «borközben okosodó hatalmas birák közt» nem találja föl magát. Vagy megveretik, vagy fizettetik, és legjobb esetben irgalomból nem rakják tömlöcbe. «E dolognak vizsgálásában sok példákra bocsátkozhatnék az író», de el kell hallgatnia őket, mert «az emberek magukra ismernének.» Közismert az a többször elismételt története, hogy húsz esztendő alatt csak háromszor hívták úriszékbe, ahol etették-itatták, jól tartották, mégis a jobbágy mellé állt a gazda ellenében — soha többet egyre sem hívták. — Az úriszéket mégis helyesnek tartja akkor, ha jobbágyoknak egymás ellen van panaszuk, s nem jobbágy és gazdája között merült föl az ellentét.

Még fontosabb, mert átfogóbb erejű egy másik követelése, amelyet már az *Ágis*ból is megpróbáltunk kiolvasni: a közös teherviselésé. Polgári gondolat volt ez is, a fejlődő polgári osztálynak már nem humánus, hanem önérdekű törekvése, részlete a nemesség ellen folytatott harcnak. Bessenyeiben azonban ezt az eszmét közvetlenül Kollár Ádám röpirata érlelhette ki, amelyet ismernie kellett.

Egyik legmerészebb művében — nem csoda, hogy a cenzúra nem engedélyezte — *A törvénynek útjá*ban fogalmazza meg; ez a kézirat abba a kötegbe tartozik, amelyet 1778-ban a pálosok könyvtárának adott: a tanulmány tehát jóval a *Holmi* megjelenése előtt készen volt. Ebben kívánja, hogy a közteherből a közjó fenntartására mindenki annyit viseljen, amennyire a maga életszínvonalának leromlása nélkül képes. Senki, aki a köznek hasznát veszi, a terheket nem háríthatja másra. Semmiféle társadalomban nem kívánhatja senki[11], hogy mások verejtékezéséből ingyen éljen s mások fizessenek helyette. Csak úgy harsog belőle a polgári harc visszhangja. «Némely nemzetben — vajjon kikre gondol? — a föld népe a nemes renddel egyenlő szabadságban van. Másutt megesik, hogy a föld népe a nemesi rendnek rabja.» Magyar viszonyokra kell gondolnia, de még nem meri megmondani, hogy ezekről van szó. Nagy dolog, hogy csak általánosságban és elméletben is hirdeti ezt: nem rajta múlt, hogy a nyilvánosság elé nem került követelése.

Volt még egy burkolt, igen nagy gondolata. Csokonai *Estvé*je jut eszünkbe, mikor Bessenyeinél is azt olvassuk, hogy az *enyém* és *tied*, «ez a két fejedelem» borította lángba az embervilágot. És emberek lettek olyan fenevadakká, hogy ellenük kőfalakat kellett építeni, ágyúkat önteni . . .

A *Holmi*ban először megmutatkozó parasztszemlélete tehát nem változott benne öregkorára sem. Ugyanakkor, mikor Barcsay Ábra-

hámnak örömmel írja a felesége, hogy milyen boldog, mert Erdélyben híre jár a jobbágyok fölszabadításának, ő maga megmarad Orczy Lőrinc idillvilágában s azon belül két követelésénél, de jobbágyfölszabadulásra sohasem gondol. Ez a konzervativizmusa annál feltűnőbb, mert hiszen II. József 1785. augusztus 22-én legalább is papíroson eltörölte a jobbágyságot — még a szó használatát is megtiltotta — királyi alattvalókká tette őket, a dominális székeket megszüntette s a parasztokra bízta, hogy akarnak-e cselédkedni vagy nem. Nem ide tartozik, hogy a rendeletre csak kevesen válnak ki az úrbériségből — mintha csak igazolnák a feudális idillábrázolást — kevesen hagyják ott telküket, s Acsády szerint, javítva, de minden a régiben marad. Az a feltűnő, hogy erről Biharban Bessenyei nem vesz tudomást s a jobbágykérdés megoldását ebben a formában sohasem érinti.

Maga mondja, hogy a parasztot megalázni sohasem szabad. Ne csúfold, ne utáld, ne kegyetlenkedj vele, ne is kevélykedj fölötte — hírdeti a *Holmi*ban. Maga a *paraszt* szó mégis a bárdolatlant, a faragatlant, a műveletlent jelenti nála, nem is egyízben, hanem igen sokszor. Ha felmerül is gondolataiban a paraszt kiművelése — hiszen egész munkásságának az a célja, hogy a *köz*-ség művelődjék s ezáltal az ország dolgában is részt vehessen, véleménye szerint ehhez nagyon hosszú idő, több évszázad kell. Az elgondolás tehát elodázás is, ebben az irányban Bessenyeiben semmi forradalmiság nincsen. Ellenkezőleg. Maradisága idővel, különösen a paraszt műveletlensége miatt mindig nagyobb lett, egészen reakcióssá, antidemokratikussá változik. «A földművelő nép nem igazgathat, sem uralkodásra nem mehet» mondja a *Természet Világá*nak egyik címe is. Utolsó művében pedig így ír:[12]

> A paraszti sokaság a királynak és a nemzetnek országló értelmében senki és semmi. Nem rend, hanem eszköz. Szerszám és állapot. ... Ha kormányra teszed, igazgatása alatt hazája felfordul. ... A tudatlan paraszti sokaság az országló értelemre csak úgy illik, mint bokacsontod a homlokodra, és térded kalácsa agyvelődre. ... Fejedelmi módon nevelt, méltóságos, *nemes és tanult* rendeknek kell betölteni azon rettenetes messzeségű üreget, mely a királyi felsőség és paraszti állapot közt találtatik.

Foglaljuk össze, amit eddig Bessenyei jobbágyszemléletéről mondottam. Bessenyei kezdettől fogva mindvégig az osztályhelyzetéből adódó s végső gyökerében a Tripartitumon nyugvó «törvényes» álláspontot vallja: van három osztály s ebből a nemesi és jobbágyi tartja fenn a nemzetet. A jobbágy emberileg több, mint a nemes, mert dolgozik és adózik. (Vérükkel mindketten szolgálják a hazát.) A függő viszonyt a végzet és a törvény rendeli, azt el kell fogadni. Annál inkább, mert a jobbágy vagy harcban elfogott emberek

utóda, tehát rabi származás, vagy önként vállalta a szolgaságot. A jobbágyság műveletlen, ezért a kormányzásra alkalmatlan, ha hatalomhoz jut, bajt okoz. Művelődésére szükség van, de ez hosszú idő kérdése. Elnyomott helyzete miatt hajlik a lázadozásra és ilyenkor bestiálisan vérengző. Azért féken kell tartani. De a nemes is valamikor a jobbágyból lett, ezért is, meg humanizmusból is irgalmasnak kell lennie hozzá. Egyébként a parasztnak a helyzete, ez francia példák nyomán Orczy fölfogása, idilli, s ennek alapja a gondtalanság. Csak akkor *nehéz* a helyzete, ha gazdája igazságtalan hozzá. Nem elég jól bánni vele — és ebben emelkedik ki Bessenyei a végig reakciós fölfogásból: ő szól az irodalomban elsőnek, az urbariumok s a velük szemben alakult nemesi ellenállás éveiben, az úriszék megszüntetése érdekében, ezt tartja a legnagyobb igazságtalanságnak, élete végén pedig már a közös teherviselést is követeli. Ez a tárgyilagos képe annak a jobbágyszemléletnek, amelynek körvonalai a *Holmi*ban mutatkoznak. Ebben is, mint bölcseleti álláspontjában, bizonyos önmegnyugtató, a polgári megalkuvással azonos s önmagával való megegyezés van, de kevés forradalmiság.

A *Holmi* legterjedelmesebb, de legérdekesebb fejezete — a kötetnek mintegy nyolcadrésze — a *Bessenyei György és a lelke*, három beszélgetés. Formájában nem új, már találkoztunk egy párbeszédével: *Bessenyei a szívével*. Az azonban egy érzelmes kisérlet, egy «futó gondolat» volt. Most addigi vívódásainak három főproblémáját tárgyalja. Az elsőben lelke biztatja, hogy írjon. Ő úgy érzi, hogy többet érne aludni, mert az emberek még mindig gyilkolják egymást. Az olvasás műveli az embereket: terjeszti a világosságot. Megszűnt a régi idő, mikor az emberek isten nevében egymást ölték, raboltak, égettek, pusztítottak — már vége a sötétségnek. Bessenyei attól fél, hogy ha ír, bolondnak fogják tartani. De a lelke egyre csak nógatja az írásra, diktál, sietteti, mert különben a legszebb gondolatok elszaladnak. Végül is, a lelkével-önmagával folytatott heves vita után megszólaltatja múzsáját, a lelke verset diktál neki, Voltaire-i gondolatokkal. Ráébred, hogy mi köze a géberitákkal, Miltiadesszel, Rómával, neki a maga nemzetéről kell irnia. — A második beszélgetésében tehát nyelvünkről van szó. Nálunk minden latin. De az is, még latinnak is olyan, hogy magyarul sokkal szebben lehetne mindazt elmondani. Annál inkább, mert csak a magyarságnak a dolgairól van szó.

Ezeknek a sorainak igen nagy politikai jelentősége is van. A nyelv kérdése mögött az osztályharcnak egyik, még igen takargatott s nyíltan csak Kölcsey Ferecnél mutatkozó fegyvere rejlett: nagy dolog, és Bessenyei reformtörekvéseinek egyik talpköve a magyar nyelv érvényesüléséért folytatott küzdelme, amelynek itt van a kezdete. S még szélesebbre tágul a látókör, mert még inkább a

feudális elzárkózottság zárait töri, mikor azt mondja, hogy nem ítélhetünk a magunk nemzetének erkölcseiről, sorsáról, törvényeiről, ha a másokét nem ismerjük. Aki hazája törvényein kívül mást sem tud, az semmit sem tud.

A latin már fölösleges is, már túlhaladott. Minden görög filozófus is csak tanítványa lehetne Locke-nak.

Ez az álláspont — olaszok, franciák már a XVII. század végén hirdetik — a modern polgári, természettudományos világé. A fölvilágosodás nem vallja magát epigonnak, sőt érzi, hogy a tudomány haladásával és a társadalom új alakulásával fölébe kerekedett az antik világnak. A klasszikus műveltséget nem becsüli úgy túl, mint az előző századok: ha annak nyűge alatt él, nem térhetett volna a haladásnak szélesebb látókörű útjára. Haladni kell a világgal; s a bölcseség mindig többet ért, mint a gazdagság.

A harmadik beszélgetés a vallásról szól, amit csak szokásnak, nevelésnek tekint. Mindenki igaznak gondolja hitét, mert ebben nőtt; de aki Kínában született, éppen így tiszteli Konfuciust és hiszi igaznak, amit ő tanít. A legnagyobb baj azonban az, hogy a maga hitéért mindenki öli a máshitűt — pedig ilyen parancsa istennek nincsen. Végül is eljut tehát megint a leggyűlöltebb, az erőszakos térítés kérdéséig. — A három beszélgetésnek nem a témája érdekes; hiszen lépten-nyomon ezt hangoztatja. Hanem az a művészi beállítás, ahogyan fejtegeti: miért kellett, a lelkétől ösztönözve, szinte belső kényszer hatása alatt e témákkal foglalkoznia, ezekről írnia. Mintha csak ezekre felelne a *Mély okoskodás és írás* c. szakaszban. Igen, írni kell, a legmélyebb dolgokról úgy kell írni, nyájasan, akár játékosan is, az olvasókra hatva; mert aki tudományról így írni nem tud, az csak a könyvtárak könyvespolcainak ír, és nem a közönségnek. Voltaire példája van előtte, mikor ezeket hirdeti, mikor azt mondja, hogy «a régi tudósok minden okoskodást igen komor és szomorú mélységgel vettek körül . . . mi lett belőle? az, hogy ezáltal a községet a bölcseségtől elijesztették. . . . Okosak, írjatok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket.»

Ezek a szakaszok együttesen mutatják Bessenyei nagy céltudatosságát. Egész írói működésének alapvetését adja bennük, írói tevékenységének mikéntjét — kétségeit, hogy minek is dolgozik éjente-naponta, s azt a tudatot, hogy nemzete művelődéséért mégis, önáldozattal is, dolgoznia kell. Ezek a látszólag efemer gondolatok is egész nagyságában mutatják egyéniségét.

A *Holmi*nak még néhány rövidebb, de nem kevésbbé fontos szakaszáról kell szólnom. Az egyikben a *becsvágy*at dicséri. Szinte zeng belőle a szabadságért való rajongása: rab nemzetekben nem lehet becsvágy, ambiciójuk csak a szabad népeknek van. Inkább haljon meg az ember, mint hogy szabad életét elveszítse! Nem

szabadságért való küzdelem az, ha valaki azért harcol, mert ura a szomszédon akar diadalmaskodni. Erre semmi ambició sem készteti az embert. *(Emberi érdem, szabadság, rabság.)* Közvetlenül ezekből a gondolatokból tér át a *Hazafiúság* meghatározására. Néha Kölcsey nemes emberségének, hazaszeretetének magaslatán érezzük magunkat, mikor költőnknek is erről a fogalomról szóló, hevítő erejű mondatait olvassuk:

> E szó, hazafiúság, oly kötelességet tészen, mely alól a világon semminémű dolog, ok, idő, alkalmatosság fel nem szabadíthat. A hazáról, melyben legelőször napunknak világát megláttad, melynek gyümölcsével, tejével, törvényével, védelmével egész ifjúságra, emberi korra hozattál, mi módon mondhatsz le, és az ahhoz való kötelességről? . . . mondjad hát, ha mered, hogy lehet az ember hazájához hitetlen!

Mint Kölcsey, költőnk is példákkal, a világ s különösen a görögök és rómaiak történelméből vett példákkal — sőt majdnem ugyanazokkal — világítja meg a hazaszeretet szépségét s emeli a magyar önérzetet azzal, hogy nincsen köztük egy is, aki nagyobb lett volna, mint Nagy Lajos és Hunyadi János. — De nem mindenütt jut el Kölcsey magasságáig, mert nagyon is osztálytudattal emlegeti, hogy a törvényeket is tisztelni kell, mert azok védelmezik a szabad életet, oltalmazzák s tartják fenn a nemesi javakat. Bessenyei nem enged abból a véleményből, hogy a törvényen változtatni nem lehet. — A «községnek», tehát mindenkinek, a majdan művelődő parasztnak s a műveletlen falusi nemességnek is szól az, amit mond és ír. Írni kell, magyarul kell írni, műveltséget, tisztánlátást, józan okosságot, fölvilágosodást kell terjeszteni — ez a boldogulás útja mindenki számára — de a társadalmi adott helyzeten változtatni nem lehet: *van* nemesség és van jobbágyság, ennek már így kell lenni. S mégis, hogyan lehet műveltséget terjeszteni? Csak az anyanyelven, csak a nyelv kiművelésével. S evvel kapcsolatban veti föl életének egyik legmesszebbható gondolatát, a tudós társaság, az Akadémia megteremtésének sürgős szükségességét. *(A magyar nyelv felemelkedéséről.)*

> Mikor fognak — mondja — tiszta magyar *Akadémiát* csinálni? vagy oly *tudós társaságot* összeszerezni, melynek más kötelessége hivatala szerint nem lenne, hanem hogy magyarul írjon. Milyen keserves dolog a magyar ifjúságot nézni ott, ahol most van, ha meggondolja az ember a helyet, ahol külföldön lehetne.

S itt ébred benne a humanisták óta táplált, az a túlbiztató gondolat, amely csakhamar a reakció költőinél, Molnár Jánosnál, vagy Rájnisnál is megszólal:

> Soha nemzetünket, amicsodás tüze van és természet szerint való nagy elméje, semmi egyéb nemzet e világon az emberi okoskodásnak, észnek, tudománynak s mesterségnek mívében felül nem haladná.

Csak az anyanyelv művelésével érhetjük el, hogy tudományunk emelkedjék. S ha írásainak kezdetén fölmerült benne a kétkedés, hogy lehet-e mindent magyarul is írni, most már meggyőződéssel hírdeti, hogy a tudományokban a franciák, angolok mellé emelkedhetünk, ha nyelvünket kimüveljük. Így alakul benne az Akadémia tervezgetése — az anyanyelvért való küzdelem gondolata, amely végeredményében harc volt a bécsi reakció ellen. S a túlfokozott magyar öntudat segítség volt a harcához. Még a *Holmi* összeszerkesztése idejében, majd kiadásával egy esztendőben jelennek meg azok a röpiratai, amelyek izgató tevékenységének legszebb emlékeiül a nyelv művelését sürgetik s az Akadémia fölállítását kívánják, hogy utóbb a *Jámbor szándék*ban összefoglalja törekvéseit. A *Holmi*nak ebben a fejezetében veti meg e törekvések alapját.

A *Holmi*t egy hosszabb költemény rekeszti be. A «vén úrfiaknak» ajánlja e versét *Az ifjúságnak hanyatlásá*ról. Mikor ezeket az utolsó lapokat a nyomdának javítgatta, aligha gondolt rá, hogy utolsó, magakiadta munkáját fejezi be. Ifjúságának küzdelmei véget értek. Maga soha többé nem adhatott ki semmit. Még Faludi Ferenc versei zsongottak fülében, mikor elmondja, hogy

> . . . szép a termeted,
> Ékes, nyájas, nemes, rendes tekinteted —

de már, harmincas éveiben, öregnek érzi magát. Elbúcsúzik mindentől, ami életében szép volt.

> Meglassudott a vér, nem tehet már szökést,
> Csak tolja eszembe a sok elmélkedést,
> Szomorodik a szív, pusztul vígassága . . .
> — — — — — — — — —
> Az esztendők jönnek, virágim szaggatják,
> Ifiúságomat fagylalják, lankasztják.
> A sors barátimat elhordta mellőlem,
> Talán nem is tudnak már semmit felőlem,
> Új emberek között rám munka, teher jött.
> . . . Amit osztán élsz, a csak bánat, nyögés,
> Fejét lehajtó gond, s száraz elmélkedés.

Bessenyei a *Holmi*ban szinte mindent kinyomatott, ami a cenzúrára való tekintettel is, kinyomatható volt; aligha sejtette, vagy túlságosan jól ismerte magát ahhoz, hogy valóban a bekövetkezendő életvilágát írja, mikor e költői sorokat papirosra vetette.

9. MAGYARSÁG

Világnézetének kiépítésében történelmi tanulmányainak kezdettől fogva nagy szerepe volt. Az emberiség jólétének útját keresőben ismernie kellett az emberiség multját, s az ó- és középkor történetén is túl legmelegebben természetesen a magyarság «viselt dolgai» érdekelték. Oknyomozó magyar történelmünk még nem volt. A külföldnek, igy Bécsnek is, magyar történelemismerete Bonfiniban alapozódott. Bessenyei azonban — talán mert magyarul volt — szívesebben használta másik «pajtásának», Heltai Gáspárnak Bonfinira (s kivüle tudvalevőleg Brodaricsra és Sambucusra) támaszkodó krónikáját. Ezt a forrását Bonfini további származékai egészítették ki: forgatta Gersei Pethő Gergely *Rövid magyar krónikáját* és Kovács János esztergomi mérnöknek megint nagyrészt Pethőből kivonatolt *Magyar krónikáját*. Fölfigyelt, ha francia történelmi munkákban magyar vonatkozást talált. Emleget pl. forrásául egy «francia universális historiát», úgy gondolom, Millot *Élements d'histoire générale*-ját érti, amelynek csakugyan több részlete szól a magyarokról. Tudott a krónikák megbízhatatlanságáról s más kritikája nem volt hozzájuk, mint a maga «józan okossága.» Ha kell, összeveti a krónikák eltéréseit s úgy dönt, hogy csak azt hiszi el, «mit bennek természet szerint való dolognak lát.» — Történelemre különböző munkái során szüksége volt. Nem a Hunyadi-munkákra gondolok, hanem egyházellenes iratainak nagyrészt Voltaire-ből, részben Millot-ból vett világtörténelmi példáira, s elszórt történeti hivatkozásaira.

A magyar történelem, amelyről Patakon nem igen esett szó, külön is érdekelte. Ezért fogott hozzá, Voltaire és Millot szellemében ugyan, de az említett krónikákra támaszkodva, Magyarország történetének megírásához. A munkának csak egy része készült el, s ez a töredék maradt ránk. *A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcseiről, uralkodásának módjairól, törvényeiről és nevezetesebb viselt dolgairól* a címe.[1] Ez is 1778-ban került, mint ajándéka, a pálosok pesti központi könyvtárába, Kreskayhoz. Csak a Szent Istvántól Kálmánig, tehát az első száz évről szóló rész van benne. Hogy meddig akarta megírni, azt megmutatja a címből kihúzott «Szent Istvántól fogva Ferdinandusig és Zápolyáig» sor s hogy miért nem írta meg, azt megmagyarázza Bessenyei tudósítása: «Mivel ezen munkát, így, amint írva van, a becsületes cenzúra kinyomtattatni nem engedte, tehát *sem más módon írni nem akartam, sem a nemzet következendő történeteit nem folytathattam írásommal* és nem is cselekedhetem addig, míg jobb világot nem érünk, melyben a tudatlanok az okosokat nem fogják láncon tartani.» A munka nem krónikaszerű; valóságos kis társadalomtörténetet ír. Észre is veszi,

milyen «jó volna, ha írókat találhatnánk, melyekben nemzetünk szokásait mind mulatságban, mind egyéb apró állapotokban olvasni lehetne.» Az adatszerű eseményfölsorolás helyett a nemesség kiemelkedéséről mondja el föltevését, foglalkozik a parasztság helyzetével s mint mindig, itt is egyházellenes és fölvilágosodott. Szent Istvántól Kálmánig ismerteti az «első százat» s érdekesképpen adatait az egykorú törvényekből, magából a *Corpus Iuris*ból is megtámogatja, okosan következtet belőlük. Legjobban persze Kálmán király érdekli, akit épen olyan förtelmesnek, külsőleg, belsőleg visszataszítónak lát, mint Heltai Gáspár. A boszorkányokról úgyan ő mondotta ki, hogy «nulla questio fiat», de ezt az erényét is csökkenti avval a kijelentésével, hogy boszorkányégetés azontúl is volt, s hogy Kálmán «a tüzesvasnak markolászását a vádoltattak részére megengedte.»

> Pedig — úgymond — nincs e világon olyan ártatlan ember, hogy keze össze ne égjen, ha tüzesvasat fogatnak vele. Ezt régen az emberi tudatlanságnak részeg okoskodása szülte volt, mit most szánakozva nevetünk.

II. Andrást nagy királynak tudja, de megpróbálja hibáit is megállapítani. Ezek közt — kitalálhatjuk — keresztes hadjárata nem utolsó dolog. Általában nem háborús és nem politikai történetet ír, és ez nagy érdeme. Szokásos kitéréseire, elkalandozásaira épen kritikai érzéke készteti. Itt is halljuk a szokások változásához a leányoknak a *Holmi*ból imént idézett példáját, akiknek régen nem volt szabad az asztalnál beszélniük, most pedig «agyonkiabálnak s becsültetnek érte.» Itt is szó van a nemességnek fölemelkedéséről és paraszttá visszasüllyedéséről; merészebb és új, hogy az ősiségnek egyik hibájára már itt is rámutat: az érdemes-nemes embernek birtokait e törvény erejénél fogva az érdemtelen elsőszülött is örökli. Később még részletesebben is szól majd ellene. Bátran szól a jobbágyok mellett is:

> Ha keresed, hogy ki volt akkor az adófizető nép, megtalálod abban a földhözragadott sokaságban, mely felesége, gyermeke között ásott, kapált, kunyhóban lakott és pénzén váltotta meg magát a vérontástól.

De ugyanakkor fölhangzanak a paraszt-idillnek Orczy-féle sziréni hangjai is:

> Ti parasztemberek, szegény adófizető nép, miért szenvednétek nehezen, hogy a nemes rend véletek parancsolni látszik. Hiszen azok mind tiközületek valók, a ti atyátokfiai mindnyájan, . . . ti vagytok az atyák, mi csak fiak maradunk tőletek. Mennyi sok nagyúrnak maradéka lett már újra paraszttá köztetek,

és mennyi paraszttársatok lesz úrrá! Nektek ott kell maradni, ahol vagytok, hogy fiaitokat vándorlások végén megint magatokhoz vehessétek! . . . A ti rendetek e földön minden, mert ti vagytok minden rendnek szülői. . . . Érdemes és méltóságos paraszti sors . . .

Szabolcsban vagy Zemplénben bizonyára volt példája az elszegényedett és paraszti sorba süllyedt nemesre. Hogy ezek a személyes tapasztalatai az idők járásának is megfelelnek, annak bizonysága az irodalomban is szereplő lezüllött középbirtokos nemesnek, Kocsonya Mihálynak maradandó alakja. A paraszti fölemelkedésnek fájdalmas esete élt benne, valahányszor egykori testőrtársára, a mosoni Haáz Ferdinándra gondolt.

Több ilyen, váltakozó becsű részlet mutatja, hogy Bessenyei nem krónikát akart írni. Amit írt, abban mindig lényeges volt a maga társadalmi szempontjainak hirdetése. Beleszövi a történelembe a babona és a dajkamesék ellen vívott harcát is. Szerinte pl. a félénkség vagy a bátorság velünk születik. De a gyermek nem félne, ha kiskorától ördöggel, boszorkánnyal, szakállasfarkassal, lidérccel, éjjeli baglyokkal, kísértetekkel nem ijesztgették volna. Nem új fölfogása ez. Voltaire emléke s már találkoztunk vele. De elismétli, mert történetírása sem öncélú, még a mult eseményein át is «világosságot» hirdet.

E munka függelékének szokták emlegetni *Egész Európa formája a XI.-dik században* c. rövidlélekzetű kéziratát, nyilván, mert a kéziratoskönyvben utána következik.[2] A kettőnek egymáshoz nincsen szorosabb köze, legföljebb, hogy mindkettőnek a tárgya történeti s mindakettő a XI. században játszik. Már Beöthy Zsolt kimutatta, hogy ez utóbbi csak magyarnyelvű kivonat Voltairenek *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* c. (1756-ban megjelent) művének 39. 42-46. fejezeteiből.[3] Két dolog érdekesebb benne. Az egyik, hogy milyen fejezetek érdekelték, ezekből bővebb részleteket fordít. Kilenc államból a római szent birodalommal foglalkozik először: Róma elmúlt régi dicsősége után ismét kiterjesztette hatalmát Európára — a pápákban. Az investitura-harcot ismerteti legbővebben, melynek tanulságait az *Ágis* óta ismert tételévé foglalhatja megint össze: IV. Henrik esete is bizonysága annak, hogy az uralkodók olyan tanácsosokkal veszik magukat körül, akiket alattvalóik nem szenvedhetnek. A Napkeleti császárság alkalmat ad neki, hogy újból fölelevenítse a kereszteshadjáratok kérdését:

> Olyan lett Európa, mint a bujdosó fellegekkel s mennydörgő villámlásokkal elborult nap, hol a tűz és setétség a rettenetességek között egymást váltják. Százezerszeri árán vette meg a kereszténység Jeruzsálemet 1099-ben.

A másik érdekes részlet az egésznek — Franciaország állapotáról szóló — befejező részlete, ahol az iskolák formalizmusát fejtegeti; ide belejátszhattak a maga pataki emlékei is.

> . . . képzelheted magadnak, hogy iskoláikban a tisztességes tudományok micsoda erőben lehettek, hol a tanulók Plátónak álmain veszekedtek egyfelől, másfelől pedig magokat a szentírásnak magyarázatában foglalták. *A dolgoknak valósága szemük elől többnyire eltűnt.* Bölcseségeket osztán abba helyeztették, hogy mentől több szavakat találjanak, melyeket könyv nélkül megtanulván, a valóságos tudományt annak színivel eltakarhassák. Ezen vadsága iskoláinknnak mégsem töröltethetett el egészen és sohasem is fog eltöröltetni tökéletesen . . .

Voltaire-től tanulta így, de körülötte Ürményiék, Kollár Ádámmal, Tersztyánszkyval már dolgoztak Mária Terézia iskolareformján . . .

A *Holmi* idejéből való egy másik, a legnevezetesebbek közül való, röpiratnak készült munkája is, amelynek egyik-másik részletéről már esett szó, *A törvénynek útja.*[4] A cenzúra ennek kiadását sem engedélyezte, mint azt Bessenyeinek a kéziratkötet függelékében elmondott *Tudósítás*ából tudjuk. Maró gúnnyal emlékezik róla: «Ezen munkát is megtiltotta a becsületes cenzúra, melynek az a hivatala, hogy az embereket okosodni ne engedje. *Pap a cenzor mindenütt,* ne csudáld, kezekben van az igazság kulcsa, melyet mindig zárva tartanak. Csudálatos dolog, hogy a hiteles igazság mindig csak borotvált főbe lakhasson. Kegyelmes isten, be szép szolgáid vannak.» Még gyilkosabb a szatírája — mert ennyi nem volt elég — a jegyzetek végén, ahol még egyszer kifakad s a könyv érdemének tartja, hogy a cenzúra eltiltotta: «Ez a munka is azzal az érdemmel ajánlja magát olvasóinak, hogy beretváltfejű pap által tiltatott meg.» Mennyi keserűség rághatta költőnk belsejét a cenzúra miatt; pedig eddigi munkáinak mintegy kétharmada megjelenhetett. Nem sejtette, hogy közel van az idő, mikor a cenzúra jóvoltából soha többé egyetlen sor írása nem láthat napvilágot, éppen neki, aki minden betűjét a nyilvánosságnak szánta, aki sohasem az íróasztala számára írt, hanem azért, hogy olvassák, hogy «okosodjanak», hogy «világosodjanak.»

*A törvénynek utjá*ból két fontos részletet már eddig is kiemeltem. Az egyik, hogy a magántulajdon, az «enyém, tied» kergette egymással harcba «az Istennek embervilágát.» A henyék, a nincstelenekké lettek indultak el a szorgalmas emberek földjére, hogy silápokkal (husángokkal) is elvegyék tőlük az övékét. Az erősebb lett az úr. Ezért tömörültek az emberek társadalomba s alkottak maguknak, szabadságuk árán is, korlátozó törvényeket. Az olyan törvény, amelyet a szabadság védelmül alkot meg, a közjót, köz-

szabadságot, közigazságot jelenti. Ezzel jár — ez volt a másik tétel, amelyre rámutattam — az arányos közteherviselés kérdése. Egy harmadik fontos kívánsága az egyenlőség. A királyi hatalommal — íme, Montesquieu tanítása — csak a nép, a földnek a nemesi renddel egyformán szabad népe rendelkezik; de nincsen szava a a föld népének akkor, ha maga adta el magát rabbá. Mindhárom tétel egyformán tükrözi a terjedő polgári fölfogást az államról. A király csak akkor áll hatalmával a többiek fölött, ha a törvényeket és az igazságot megtartja, de hogy mi az igazság, azt *egy* ember nem döntheti el: mi az igazság, ami egyben a köz javát is jelenti, azt csak a «közönséges tanács» állapíthatja meg. Ez lehet csak a törvényhozó és a törvényt érvényben tartó, s a bíráskodó hatalom is: a király csak «rabja» lehet a közjónak és igazságnak, a három hatalomnak meg kell oszlania, s külön tétel, hogy a bíró sohase a törvény*ről*, hanem a törvény*ből* ítéljen. Maguk a törvények rendszerint olyanok, mint alkotóik: bölcsek vagy ostobák. Azért van, hogy ma már a bűnösökkel nem fogatnak tüzesvasat.

Ime, az alkotmányos királyság polgári szellemű eszménye Bessenyeinél. Locke ideálja és Montesquieu tanítása él benne. Montesquieu az *Esprit des lois*ban a királyság fenntartó elemének mondja a nemességet. (Ezért volt munkája a műveltebbb magyar nemesség körében rendkívül népszerű.) Bessenyei is elválasztja — ha az egyenlőséget közöttük lehetőnek tartja is — a föld népét a nemességtől. Montesquieut követi az egyéni és a közszabadság viszonyának fejtegetésében.[5] Maga a társadalom alakulásának elgondolása azonban — a megegyezés eszméje — s ennek oka, hogy az emberek egymással szemben állnak — Hobbes-tanulmányaiból való. Állambölcseleti nézeteit ezekkel alapozta meg, de részletesebben csak negyedszázaddal később, utolsó munkáiban dolgozta ki.

Egyelőre sürgősebb teendőknek látott. Lassan kiérlelődött benne az anyanyelv jelentőségének tudata. Különösen főcélja, a tudomány terjesztése által fölvilágosodást s gyakorlati tudással mindenkinek boldogulását teremteni, ösztökélte őt a nyelvművelés kérdéseinek alaposabb vizsgálatára.

— Mit jelent a boldogulás Bessenyei fölfogásában? Tévednénk, ha az elmúlt racionalizmus boldogsághitével azonosítanók. A boldogság nála előbbrejutás az által, hogy a régi és egy új magyar világ között még szilárd korlátokat eltávolítjuk: ehhez akarja a magyarságot a tudomány segítségével elvezetni. Olyan tudomány — s általában tudás, ismeret — terjesztésével, amely együttfejlődik a társadalommal, sőt abból nő ki, de arra vissza is hat. Ehhez hozzátartozik a nyelv fejlődésének kérdése is, mert hiszen a nyelv mögött ott él a fogalom is.

Bíráló műveiből láttuk, milyen büszke volt magyarságára, jó nyelvérzékére. Mint a *Holmi*ból láttuk, a tudós társaság, sőt egy tudományos Akadémia eszméjében jegecesedett ki minden ilyen irányú törekvése. Mig a *Holmit* összeszerkesztette különböző régi és újabb írásaiból s fölvette *A magyar nyelv fölemelkedéséről* papirosra vetett jegyzetét, már csak emlékeztetőül került oda a fejezet. Szerkesztés közben, majd a könyv megjelenésekor már a közönség kezében volt két röpirata erről a kérdésről, talán két legszebben írott prózai alkotása.

Az egyiknek, amelyet 1778-ban adott ki, *Magyarság* volt a címe. Széll Farkas úgy vélte, hogy ezt a «hatalmas riadóját» Bessenyei «voltaképen azért harsogtatta, hogy hitfeleire hasson s azokat az új tanulási rend elfogadására bírja.» (Ebből gondolja, hogy a *Magyarság* már az év első napjaiban jelent meg.) Viszont föltevését a füzetke egyetlen mondatára alapítja, hogy «legyen új tanulásmódja, fogadjuk el.»[6] Ennek azonban nem sok bizonyító ereje van: nagyobb hévvel és részletesebben szólna az új tanulási rendről, ha a Ratio Educationisnak akarna népszerűséget szerezni, s bizonnyal hivatkoznék Mária Teréziára is. A *Magyarság* csakugyan harsány riadó volt, de nem a *Ratio*, hanem az anyanyelv érdekében. Röpirat volt, izgató céllal. Bessenyei nemcsak tisztán látta célját, hanem érdekében agitálni is kezdett. E percben még az épen Budára helyezett egyetemre róná a feladatokat. S ezek során szókönyv írásában, új szók alkotásában, jó magyar könyvek megbírálásában, idegen remekművek fordításában jelöli meg a közelebbi teendőket. Ezek a mozzanatok, amelyek, mint látni fogjuk, mind szerepelnek a Horányi Elek tervezetében is — amelynek sok pontját bizonnyal Bessenyei sugallta — azt a gondolatot keltik, hogy a *Magyarság* inkább a *Hazafiúi Magyar Társaság* beharangozója volt, izgató röpirat a tudós társaság iránt való rokonszenv gerjesztésére. Éppen ez a jellemző Bessenyei nagyságára, hogy mikor a protestánsoknál nagy a vihar a főigazgatóságok és a *Ratio* miatt s ő maga a támadások, gyanúsítások középpontjában állja a tüzet — neki akkor is, mindennél fontosabb anyanyelvünk és tudományosságunk ügye és nem amoda, hanem ide áll viaskodni. Nem magáért, hanem a közért. Neve nélkül s nevének említése nélkül jelent meg a kis röpirat. De benne van önérzete. A magyar nem törődik anyanyelvével. Sokan azt hirdetik, hogy magyarul nem lehet bölcselkedni: nyelvünknek nincsen elég ereje, nincsen kellő szókincse hozzá. Pedig minden nemzet csak a maga nyelvén lehet tudós. Nyelvünk nem halhat ki, mig a magyar parasztasszonyok magyarul beszélnek, mig az urak jobbágyaikkal csak magyarul tudnak beszélni. S a magyar nyelv szép is: költészetben, elbeszélésben, énekben, szónoklásban egyetlen más nyelv sem szebb nála.

Hogy nem szegény, nem csúf, nem szűk: azt az *Embernek próbájá*ból, *Agis*ból, a Lukanos-fordításból mindenki láthatja. Pedig nehéz dolog ma írónak lenni; kinevetik, ha valaki színdarabot ír, kinevetik, ha bármit ír, ami nem Szentírás-, vagy Corpus Iuris magyarázat. A nyelvet művelni, szépíteni kell s ha nincsen magyar szavunk a filozófiára, teológiára — használjuk *ezeket* a szavakat. De tudomány csak akkor volna, ha Wolfot, Montesquieut vagy Miltont magyarul lehetne olvasni. Mig valaki ezekért németül, franciául, angolul megtanul, azalatt már maga lehetne tudós. «Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik? Mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őt sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják?»

Ez a riadó azonban kettős célt szolgált. Hirdette a nyelv művelésének fontosságát, sürgősségét — erről tárgyalgattak Beleznai házában Pesten — de harcot jelentett a latin nyelv túltengése ellen is. Szent Istvántól fogva mindig deákul ír a nemzet, s mire ment benne a tudomány?» Van, aki Cicero nyelvén ír, de mélységesen ostoba. A «jó és tiszteletre érdemes hasznú» tudományokat kell művelni. (Megint megszólal utilitarizmusa, de vele együtt gyakorlatias fölfogása is.) A tudományokat pedig anyanyelvünkön kell művelni: az anyanyelv az első. — Ezért — s ez egy másik vágás az ellenfél felé: ezúttal Bécsnek — az egyetemre magyarul jól beszélő tudósokat kell kinevezni, akik a nyelv dolgában kapcsolatot kereshetnének a sárospataki kollégium «frizérozatlanfejű» filozófusaival is, mert azok *tudnak magyarul*.

A *Magyarság*éval egy gondolat indítja el egy évvel utóbb a másik, terjedelmesebb, de mondhatnám még «bessenyeibb» röpiratát is, a *Magyar nézőt*. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a címe is a fölvilágosodás eleven világából való. A francia *Le Spectateur*, az angol *The Spectator*, a német *Der Zuschauer* s vele együtt a józan ész, az észszerűség a racionalizmus divatos jelszava visszhangzik benne. Elindulása, *tudósítása* azonban még a *Magyarság* kérdéseihez kapcsolódik. «Miért ne lennne egy nemzetnek haszna abban, ha anyanyelvén tudományok iratnak a maga fiaitól. . . . Ezer deák írót könnyen találhatsz egy magyar íróra. Miért tartanánk mindnyájan kötelességnek nemzetünk nyelvének elfelejtését? . . . Látod, hogy magyarul is csak adtak nevet a dolognak, és lehet rajta írni, beszélni.»

A munka maga már nem ezen az ösvényen jár. Legföljebb megmutatja, hogy mi mindenről és hogyan lehet magyarul is írni. Egy nagyobb és egy kisebb része van. A terjedelmesebb első részben alapgondolata a már ismeretes deista fölfogása: igazság csak istennél van. Az emberek szabadságukban elromlottak, elromlott az erkölcs, a szokás, a törvény. Azért is, mert mindenütt az ellenkezés,

az ellentét érvényesül. Ami a természettől van, miként az étel, az ital, az álom, a szaporodás, az mindig örök szükség és állandó. Minden, amit az okoskodás szül, változik, elmúlik, megújul. Erre sorol föl példákat az emberiség történetéből; s föl is sorolja hozzá volt forrásait. Ott van köztük Voltaire-nek már emlegetett híres *Essai sur les moeurs*-je, s ott van Millot abbénak *Histoire générale*-ja, idézi Dom Joseph Vaissete-nek *Géographie Historique Ecclesiastique*-ját és Jaquet-nak egy, a bécsi Terezianumban akkoriban használatos kézikönyvét, az *Éléments géographiques*-ot. Ha most hozzátesszük, hogy Millot Voltaire szellemében írja nálunk mindig üldözött történeti műveit — ismeretes, hogy fordításukért Verseghy Ferencet is meghurcolták — és a filozófiában ugyanaz a mestere, aki Bessenyeié: Locke, akkor látjuk, hogy mindenben az eddigi vonalon, a Voltaire vonalán halad továbbra is. Csak természetes, hogy keleti történeti példák után mindjárt a térítések módjaira tér át. Minden módon térítettek, amivel emberi gyengeségre hatni lehet: veréssel, égetéssel, ígérettel, ajándékkal, ijesztéssel, szerelemmel — és tanítással. Ez utóbbival csak Zoroaster és Konfucius, akiket mint láttuk, Bessenyei nagyon tisztel is. Mindebből vallásháború lett. — A *Magyar néző* cenzor elé került. Vagy a cenzor húzott ki belőle részleteket — ez kevésbbé valószínű, mert, tapasztaltuk, Bessenyei sohasem volt hajlandó a szövegén egy szót is javítani — vagy Bessenyei eleve így írta meg röpiratát: ezúttal nincsen szó a vallásháborúk szörnyűségeinek részleteiről, az isten nevében való gyilkolásokról.

A szokások és erkölcsök változását nem francia példákkal bizonyítja, hanem a magyar történelemből, helyesebben — a *Corpus Iuris*-ból. II. Andrásnál az aranybulla hírhedt 31. pontját emlegeti, s megállapítja, hogy I. József hitleveléből e pontot elhagyták (a Rákóczi-forradalom ideje volt ez), «hogy arra ne esküdjön.» Rátér a divat változásaira is, de Millot nyomán azt mondja: «ne higgyed különben, hogy egy szelíd, tudós nemzet, melynek ifjai nyakukon lepedőket tekergetnek s asszonyaik szagos vizekben fürödnek, vitéz is ne lehetne.» XIV. Lajos egész Európával dicsőségesen verekedett s azalatt Párizs Molière vígjátékain mulatott és Versaillesban fütyörészett.

A változásokra háborúk özönével mond példákat. Bármely nemzetnek történetét olvassuk is, egyebet nem látunk benne «a vérontásnak szomorú krónikájánál.» A magyarében sem. Dióhéjban végigfut a magyar múlton is, s a pacificista Bessenyei már Mária Teréziához kötött aulikus szellemmel Rákóczi forradalmában is csak egy szépet lát: a békét. «Mindaddig ontottuk a vért, míg Pálfy, Károlyi Szatmáron békességet nem szerzettek s Rákóczi Munkácsról Törökországra nem szaladt.»

De nemcsak fegyverekkel dúlt a háború. «A tudományokban még véghetetlenebb ellenkezések vagynak. A filozófiában is éppen annyiféle név van, mint a vallásban, mert az emberiség soha ellentétek nélkül nem lehet. Robinet beszél-e itt Bessenyeiből, vagy inkább Hobbes, nem állapíthatni meg. Az ellentétekhez tartozik az is, hogy a nagy embereknek gyengeségei is vannak, s ezek is meggondolásra késztetnek. Rothadásból is újulás lesz. Az embernek is fele erő, fele gyöngeség. (És még szép, ha valaki néha kicsiségében is nagyságot mutathat.) Végigfutva az emberiség e gyöngeségein — hangyabolyon, homokdombon élünk és nagyságot, dicsőséget, hatalmat óhajtunk — úgy látja, hogy pokollá lett a föld s az emberiség önmagának prédájává. Kezd azonban már a világosság a sötétségen áttörni.

Epizódszerűen hadd mutassak itt rá — mert epizódszerűen illeszti maga is mondanivalóiba — *A magyar nézőnek* arra a híressé vált részletére, amelyet gyakran idéznek: miért nem lehetnek az asszonyok jó filozófusok. Az újplatonikus Hypatiára utal, akiről följegyezték, hogy nagy teremben, katedráról oktatta a férfiakat. Bessenyei elképzeli, hogy három-négyszáz férfi hogyan hallgatja a «ráncos tekintettel papoló» asszonyt — nem lehet nevetés nélkül a képre gondolni. — A női hivatás: anyaság gondja, háztartás vezetése nem is igen alkalmas a «mély bölcselkedésre.»

> Nékem ugyan úgy látszik, hogy az asszonyok egy szép szemet, magas, egyenes, jól elrendelt termetet, rendes ajkakat . . . nem adnak Plátónak minden filozófiájáért. Eleget akartam volna már magam is csak csupa észért, filozófiáért szerettetni asszonyainktól, megizzadtam néha, úgy elokoskodtam; mikor már hízelkedni kezdettem magamnak, hogy megnyerettetett csupán az eszemtől, csak megszólal mosolyogva: *Be szép szemeid vannak*, — mond — *mind azokban gyönyörködöm, mióta beszélsz.*
>
> . . . Így gondoltam titkon: ugyan gyenge ember vagyok, hogy asszonyoktól csupán észért kívánok szerettetni. Azonban kértek osztán, hogy beszéljek. De mi okon? — *Azért, mert illik a szádnak*, mondták, *ha beszélsz.* — Én ilyen filozófiát leltem részemről az asszonyoknál.

E derűs részlet után is, és jóllehet megállapította, hogy a világosság kezd már a sötétségen áttörni, mégis mindannak, amit a magyar *Néző* lát, szkeptikus a befejezése. Van-e hát boldogság? «Becsüljük meg» a valóságot: mindnyájan halálra vagyunk ítélve. S ezenkívül tudnunk kell, hogy mindenkiben van méltóság és alacsonyság (Robinet?), egyik a másik nélkül úgy nem lehet, mint élő test lélek nélkül. Hagyjuk a poklot pokolnak lenni. Siessünk a Paradicsom felé: nevessünk a nevetőkkel, hallgassunk a hallgatókkal — «mert ez minden bölcseség.»

Úgy tetszik, — 1779-ben vagyunk — mintha a lelkileg kifáradt Bessenyeinek «belenyugvása» ez a sorsba. Mintha valami önigazolásféle is volna benne vallásváltoztatása miatt. «Nevessünk a nevetőkkel . . .», siessünk a Paradicsom felé . . . Összefoglalja — a cenzúra miatt szordinóval — az életbölcseséget, amelyet tanulmányaiból leszűrt és hozzá akar szokni, hogy hallgatni kell a hallgatókkal . . .

Más feladatok felé fordul. Magyar tudományt, magyar irodalmat kell teremteni. Erről szól a *Magyar Néző* «Jegyzése», a második, rövidebb, de érdekesebb része.[7] Érdekesebb azért, mert képét adja magyar irodalmi olvasottságának, ízlésének. Angol és francia írókat kövessünk, mert magyar író eddig nem volt. Legalábbis «profánus» íróink nem voltak — Hallerből és Gyöngyösiből áll a világ. Ami még számbajön, minden más csak szentírásmagyarázat vagy «lelki dolog», amiben költőiség, világiság nincsen, sőt arról is lehetne beszélni, hogy szép-e a magyarságuk. Mikor az anglusoknak, franciáknak már nagy íróik vannak, mi Árgirust, Markalfot vagy álmoskönyvet olvasunk. Kohári vagy Zrínyi még tiszteletreméltó, Tinódi is sokat ér. De Ilosvaitól azt halljuk, hogy «Miklósnak akkoron sok máj adatott vala.» Példákat sorol föl idézetekkel a *Tintinnabulum*ból, *Apollonius*ból, a *Hét bölcsek*ből, *A tékozló fiú históriájá*ból, Hunyadi Ferenc krónikás verséből: a *Trója veszedelmé*ből, *Judit asszony*ból és megbotránkozásul a *Salamon és Markalf*ból, «mely a nyomtatásnak gyalázatjára van.» Ez a képe a profán magyar irodalomról. Voltaképpen megokolja, hogy miért követi inkább Pope-ot és Locke-ot, Voltaire-t vagy Millot-t; s a sorok között megmondja, hogy miért kell ennyi «alacsony tudatlanság» között magyar irodalmat, elsősorban magyar tudományosságot teremteni. Nem hangsúlyozza, csak a sorok között érezni ki, hogy a világi irodalomért maga is mit tett s a tudományosságért mit dolgozott eddig.

Hogy a továbbiakhoz a nyelv művelése, tudós társaság, akadémia kell, azt tudjuk már.

10. AZ AKADÉMIA TERVE

Fölvilágosodott tudományt, tudományos életet teremteni magyar nyelven — ez volt a kitűzött cél. Nagy boldogsága volt arra eszmélni, hogy amit a franciák tudnak nyujtani, azt magyarul is meg lehet írni. A magyar nyelv alkalmas rá, csak ki kell művelni. Nem nyelvművelő, vagy legalább végső céljában nem nyelvművelő, hanem tudós társaság megteremtésén gondolkodott. Ez volt a terve és elindulása. Az eszme maga nem az ő fejéből pattant ki, de ebbe az irányba — a Széchenyi tudóstársaságának megalakítása felé —

ő irányította és dolgozta ki. A gondolatot azonban, egy *Societas literaria* megszervezését, környezetéből kapta. Toldy Ferenctől Császár Elemérig hivatkoznak Tersztyánszky Dániel hatalmas alkotására, az *Academia Augusta* tudományosan is kidolgozott tervezetére. (1771.) Nem tudták, hogy e közel tízéves munka hátterében Kollár Ádám Ferenc működött, aki egy irodalmi társaság kész tervezetét már 1763 elején közölte a történetíró Kaprinaival, s úgy látszik, más tudósokkal is.[1] Honismeret volt a céljuk s két csoportba sorolták teendőiket. Az egyik Magyarország természeti és gazdasági viszonyainak kutatása, a másik történelmének föltárása volt. Kollár maga azonban, legalább a nevével, nem működhetett közre, mert hiszen az 1764-65-iki országgyűlés nemessége az ő nevét végképpen megbélyegezte. Az 1771-ben formák nélkül ki is alakult társaságnak és folyóiratának azonban, az *Anzeigen*nek spiritus rectora igazában Tersztyánszky mögött ő volt. (Jellemző, hogy tudósaink, köztük a diplomatika jelese, Dobai Székely Sámuel vagy Benczúr József, a történetíró, attól tartanak, hogy a gazdasági témakörre, gazdasági cikkekre nem találnak megfelelő embert.) A *Societas literaria* elgondolásáról tehát Bessenyei magától Kollártól kaphatott értesüléseket, ismerhette céljait, magának a névtelenül alakult társaságnak föladatait és törekvéseit. Kollár nála jobban ismerte az udvar fölfogását: a tudós társaságot Tersztyánszkyval csöndben megszervezhette — a nagyszabású *Academia Augustá*ra nem kaphattak engedélyt.

Az ő céljai nem egyeznek Kolláréival, még kevésbbé Tersztyánszkyéivel. Előtte csak két föladat áll: magyar tudományosságot kell teremteni s ehhez anyanyelvünket ki kell művelni.[2]

De nem csupán encyklopaedikus tudósfórumra gondol, mert hiszen az ő tervének gyökerei egész máshova nyúlnak, mint bécsi példáié. Sokkal mélyebbre akar hatni és ez az ő elgondolásának többlete, mégpedig jelentékeny többlete: magából a magyar társadalomból — és nem felsőbb intézkedésre — alakuló társadalmi intézményt akar látni. Tervét nem utópiának szánta: reális nemzeti szükségletek kielégítését kívánja egy reális intézményhez kötni s igyekszik a benne már kialakult képet a megvalósításhoz minél közelebbvinni. Magában a magyar nyelv kérdésében — valószínűleg 1777-ben, mikor az egyetemet Budára helyezték — már sarjadzott benne a nyelvművelés gondolata. Mint láttuk, *Magyarság* c. nevezetes röpiratában az «universitásra» gondol, annak kell a nyelv gazdagításáról, könyvek fordításáról, írásáról, kiadásáról gondoskodnia, nyelvünket a tudományok művelésére alkalmassá tenni. A *Holmi*-ban utóbb már olyan «tudós társaság» szervezését kívánja, «melynek más kötelessége hivatala szerint nem lenne, hanem, hogy magyarul írjon.» «Tiszta Magyar Akadémiát» akar csinálni. A célkitűzés azon-

ban már 1778-ban kialakult benne, mikor Kreskay Imrét fölkereste.

Ekkoriban hol Bugyin, hol Pilisen volt Beleznainál, sokszor járt Pesten, a protestáns ügyekben fáradozott. A pálosokhoz leginkább a régi szál, Szluha Dömötörrel kötött barátsága fűzte. Szluha küldte el Kreskaynak a *Bessenyei György társasága* egy példányát,[3] bizonyára azért, mert ő is tudott régi ismeretségükről, hiszen, ha igaz, része volt benne. Kreskay egyébként is nagy érdeklődéssel viseltetik Bessenyei iránt. Ányos Pálnak éppen akkortájt köszöni meg verseslevélben (Ányos a budai rendházban él, Kreskay a pestiben, ahol a rend nagy könyvtárának őre) Bessenyei legújabb két könyvét: a *Hunyadi Jánost* és *A filozófust*, egyben bíráló kis megjegyzéseket is ír róluk; nem érdektelen, hogy az utóbbiban már a két nemzedék szembeállítását észreveszi:

Hunyadi Jánosnak egyik szól éltéről,
Egy filozófusnak másik szerelméről.
Józan mulatságot ábrázol magában,
Tetszetős főképen Lilisz mátkájában.
Ott is, hol Kónyinak huratlan lantjával
Kötődik, nem bosszant unalmas tréfával.
Nyughatatlan Pontyi festi személyében
Az agg természetet együgyűségében.
Nézzed az ifjabb kort kiesebb képében
Vidám Angélika elevenségében.

A *Hunyadi János*ban nem tetszik neki, hogy Bessenyei Bonfinit «pajtásának» nevezi (tudvalevőleg Heltaival együtt). Kreskaynak, a könyvtárosnak ugyanekkor Pope jut a kezébe, megtetszik neki, fordítgatni kezdi; csak mikor a második levélig jutott, találja meg *Az embernek próbáját*, Bessenyei átdolgozását:

Örültem főképpen, hogy annak munkája,
Kinek nemzetünknél tetszetes múzsája,
Ki szép verseivel gyakran ékesíti
Hazáját, és anyanyelvét díszesíti.

Egészen papi, reakciós gondolkodásuknak persze sok minden nem tetszik. Ányos óvja Kreskayt Pope-tól: fogja tollát és álljon ellent mérgének, becses dolgot cselekednék; Kreskay pedig rossz néven veszi Bessenyeinek a *Futó gondolatok*at:

De vajha nagy esze némelyre ne *futna*,
Dícséretnek nagyobb érdemére jutna.
Itten kételkedik, ottan mindent tagad,
Már Hobbes, már Locke, már Voltérhoz ragad —
— — — — — — — — — — — — — — ——
Jobb az Igazságban üdvösséges rabság,
Mint az *újságokban tévelygő* szabadság.

A pálosok tehát Szluha és Kreskay körül mind lelkesednek Bessenyeiért, de aggódó figyelemmel kísérik azt, amit éppen hivatásának érez: a «világosítást.» A csöndes Virág is költőnkért lelkesedik, szó volt róla a *Hunyadi László*nál. Ismételten elmondja, hogy írásra Bessenyei példája buzdította. Most a fiatal Ányos közeledik költőnkhöz. 1778 október második felében, röviddel Budára jutása után verses levéllel elküldi neki néhány költeményét,[4] s csakhamar melegebb, barátibb hangon váltanak leveleket. Bessenyei tehát, aki a pálosokban a türelmességüket becsüli, amellyel a «kalvinus» iránt viseltetnek — kritikai aggodalmaikról s térítő óhajtásukról nem tud — másrészt a maga részéről is biztosítja őket, hogy ő «csak azért, hogy valaki *egy* hiten nincsen, senkihez sem idegen.»

Szluhának és Kreskaynak (valószínűleg ez utóbbinak is) régi ismeretsége 1778 végén közelhozza a pálosokhoz, akik közül Ányos már régóta «barátom barátja»: Barcsaynak meghitt pajtása volt. Most, hogy gyakorta és huzamosabb ideig van Pesten, kiérlelődik benne a *Societas litteraria*, a «tudós társaság» megalakításának gondolata. Az imént, 1777-ben Budára helyezett egyetem tanáraihoz alig volt kapcsolata. Dugonicsot — láttuk, nem sokra becsülte, Szerdahelyi György vagy Katona István távolálltak tőle. A pilisi kastélyban, magánosságában — a tudományról való elmélkedése közben — éppen ebben az évben egy, egész gondolkodását föltáró levelet ír *A budai Nagytársaság főtanítóihoz*. Néhány kis részlete hadd mutassa gondolatmenetét, melyből persze a «fényes tolvajok», Nagy Sándor, Caesar Borgia, Scipio ezúttal sem hiányozhatnak: «igaz bölcseséget sem esmértek.»

> . . . Légyetek kevélyek azért, hogy a magyarság tudományokban való dicsőségének mívesévé választattatok.
>
> A filozófusok sem a vérontást, sem a rabságot soha nem szenvedhették.
>
> . . . Dolgozzatok a hit vakságának és dühös buzgóságának eltörlésére. . . . Vezessétek Magyarországnak pusztáin bujdosó elméinket a széptudományoknak és bölcseségnek fényes napjára, hadd lássuk meg, hogy micsoda az *ember*. . . . Cselekedjétek, hogy az embert, mint embert úgy ismerhessük. . . . Lássátok, hogy az ember ott, hol minden emberi szabadságot elveszít, emberi méltóságából csak igavonó barommá s idegen hatalom által mozgó eszközzé változik. . . .
>
> Igyekezzetek tudományotokkal halandó társaitoknak homályos szemeit világosítani.

Érdekes ez a szerényen oktató hang, mikor Barcsay, Ányos és sokan költeményekkel ünnepelik az egyetem Budára helyezését.

A szerény hang azonban nagyon komoly tárgyról, mélyreható dologról szól. Nem is elvont, tudományos dolgokról. Harcra buz-

dítja a tudósokat az emberi szabadságért: küzd a feudális gátak ellen: szabadság nélkül az ember igavonó barom lesz — és tüzel az osztrák kizsákmányolás ellen: idegen hatalom által mozgó eszközökké lettünk . . . Aki csak befelé, a maga nemzetére néz, nem lát semmit. Meg kell világosítani homályos szemüket . . .

A levél ezúttal is csak forma, aligha küldte el valakinek.[5] De írásba foglalta elgondolásait s e kiélezett sorokkal együtt megismételte életrevaló, kiváló gondolatát, amelyet az imént a *Magyarság*ban fejtett ki, hogy a magyar tudományos életet a «budai nagy Universitas»-hoz kellene kapcsolni. Persze új szótárt, új magyar szavak alkotását is annak kellene végezni, a magyar könyvek kivizsgálását, kinyomatását is. Fordításokról is annak kellene gondoskodnia — hadd lehetne magyarul is tanulni.

A gondolat tehát megfordult fejében, de, ismétlem, az egyetemhez semmi kapcsolata nem volt. Gondolni lehet arra, hogy az imént kinevezett egyik fiatal orvosprofesszort, a sebészet későbbi nagyhírű tudósát, a magyar nyelvű orvostudomány megteremtőjét, Rácz Sámuelt, Bécsből, Beleznaiéktól ismerhette, vagy, ha ott még nem fordult meg náluk, találkozhatott vele most Pesten. De hát az ifjú rendkívüli tanár még nem volt kapcsolat az egyetemhez. Más út aligha állt előtte, így jutottak eszébe a pálosok. Valamikor az egri vitéz, szintén Bessenyei György, Hymesdet bérelte tőlük tíz, meg újabb tíz évre[6], nem egy Bessenyei a közelmultban szőllőt a Hegyalján: a pálosokkal a család gyakran van kapcsolatban, de a legközelebb költőnk állt hozzájuk.

Kreskayhoz fordult, őt kereste meg a könyvtárban. Igaz-e, hogy a rendház ebben az időben «a magyar szellem egyik asyluma volt»,[7] nem ellenőrizhetjük. De az akkori pap-írók egyike-másika, a piarista Révai vagy Horányi, mások közül Gvadányi élénken leveleztek Kreskayval, s igen jó viszonyban volt vele rendtársai közül Verseghy Ferenc is. Kreskay is valami irodalmi társaság létrehozásán gondolkodott, mikor Bessenyei betoppant hozzá. Ekkor «léptek barátságba.» Ezt így mondja el Horányinak:

> Épen, mikor én is arról gondolkodtam,
> Hogy s miként lehetne bővebb haza-nyelvünk,
> Szebb, s tökéletesebb . . .
> Ez érdemes ember akkor lép szobámba.
> Egyenlő akarat szívek egyességét
> Szerzi.

Ekkor gondolták ki a *Hazafiúi Magyar Társaság* tervét. Kreskay elsőnek a tudós Horányi Eleket vonta bele a tervezgetésbe, akinek *Memoria Hungarorum* c. nagy műve az imént (1775-77.) jelent meg. 1779 késő tavasza lett, mikor először összeültek a «jóbarátok»

(Kreskay mondja így), hogy a magyar nyelv bővítésével, szebbítésével, hasznos tárgyú könyvek írásával és kiadásával foglalatoskodjanak.[8] Bessenyein, Horányin, Kreskayn és Ányos Pálon kívül még hárman vettek részt a megbeszéléseken: az egyik Rácz Sámuel volt, a másik egy Glosius Sámuel nevű orvos, aki talán azért is került közéjük, mert evangélikus volt (hogy minden felekezet képviselve legyen), és Fejér Antal ügyvéd, aki maga is íróember: ő írta a *Mátra hegyei közt mulatozó nimfák*at, amelyet sokáig és tévesen Orczy Lőrincnek tulajdonítottak, és ő fordította Barclay *Argenis*ét. Bessenyei a baráti körnek mindhárom hivatalos megbeszélésén résztvett. Eddigre Horányi elkészítette a *Statutum*okat,[9] Ányos azokat sebtiben magyarra is fordította s az értekezlet meg is tárgyalta. Bessenyeinek bizonyára nagy része volt a szabályzatban. Négyféle tagot terveztek: védnököket, belső és külső tagokat és tanítványokat. A belső tagok száma legföljebb 24 lehet. A társaság elnököt, főtitkárt, titkárt és jegyzőt választ. Elnöknek Orczy Lőrincre gondoltak, a főtitkár Bessenyei, titkár Kreskay és jegyző Ányos lett volna. A 9. pont, burkoltan ugyan, de a vallási türelmességet hirdeti. Érdekes a 19. pont: semminemű dolga a társaságnak titokban nem lehet. «Mivel ezen társaságnak *látás* a célja, a titok tárgya nem lehet.»[10] Bessenyei nyilván arra gondol, hogy ő fog irodalmilag legtöbbet dolgozni, azért a 30. pont kiköti a főtitkárra nézve, hogy «amely munkákat maga csinál, azok eladattatván, árok adasson néki magának jutalmul. Amely könyvekbe a társaság tagjaival együtt dolgozik, azok a társaság jövedelmére tartoznak.»

A társaság céljait a királynőtől engedélyt kérő folyamodvány így körvonalazza:

> Nostrae societatis conatus omnes eo referuntur, ut *elegantiores litteras, mechanicas artes et opificia et agrorum culturam promoveat*, et ad summum florem evehat. Nec minus in eo versabitur ipsius industria, ut cultiorum linguarum cognitione sibi parta, opes, quibus natura ipsam beavit, Europae exhibeat, atque in sui rapiat admirationem atque amorem.

Ebből a pár latin sorból szinte kiragyog Bessenyeinek a társadalom egészét átfogó erős reformtörekvése. Mindent és minden téren meg kell hogy tegyen a társaság hazánknak a mesterségek, természeti kincsek, mezőgazdaság terén való fölemelkedésére, legnagyobbfokú fölvirágoztatására. Európa csodálatát kell kivívnia — s mindezt a tudományra, az irodalomra kell összpontosítania, 1777-ben mást nem tehet s másként szólania, pláne a kancellária és az udvar felé, Bécs felé nem lehet.

Csaplár Benedek mutatott rá, milyen nagy jelentősége van annak a látszólag külső körülménynek, hogy nem Pozsonyban, ahol

Bécshez is közel volnának, a helytartó-tanáccsal és az udvari kamarával is könnyebb volna az érintkezés, hanem Pesten akartak ilyen társaságot alapítani.[11] Pest gazdasági alakulása kezdett a jövőre mutatni; Bessenyei Beleznaiék pártfogásával — a generális nagyobb összeget ajánlott föl a társaság céljaira — Pestet akarta irodalmi központtá tenni: mintha csak a Beleznaiék légkörében továbbélt volna ez a gondolat, amely húsz évvel utóbb Kármánban ugyanott ébred újra.

Magát ezt a harmadik, alakuló ülést már Beleznai Miklós palotájában tartották. Csak heten voltak-e ott is, vagy másokat is meghívtak, nem tudjuk. Kreskay mondja, hogy «Bessenyei György úr a harmadik ülésből Bécsbe küldetett, egy királyi kegyelmes engedelemnek avagy diplomának kinyerése végett, kinek Bécsben történt hosszabb maradásával s igyekezetének meggátoltatásával dugába dőlt az egész elintézett dolog.» Ezt természetesen csak a pálosok s legföljebb Horányi látták így, akik nem tudták, hogy mi folyt le ugyanekkor a Beleznai-házban. Az imént még Bessenyei arra gondolt, hogy mint főtitkár, Pesten telepszik le, a tudománynak szenteli magát és a társaság keretében, itthon dolgozik nagy céljaiért. Azokat a munkáit, amelyek kiadását a cenzúra nem engedélyezte, máris a pálosok könyvtárának ajándékozta, miként utóbb Orczy Lőrinc is *A szabadságról* írt versét. Beleznai váratlan elfordulásával ez a terve is összeomlott. A pálosok csak rosszulértett áttéréséről értesültek; s azt a maguk fölfogása szerint ünnepelték: hírét ujjongva adták tovább egymásnak. Hogy Bessenyeiben és Bessenyei körül mi játszódott le, arról semmit sem tudtak. A *Hazafiúi Magyar Társaság*, eddig csirázó eszméinek kiérlelődése — az első cselekedet, amely magyar tudományosságon át hatalmas reformokat akart teremteni s ehhez a nyelv kiművelését is tervbevette — váratlanul elaszott. Bécsben Grassné és Kollár Ádám már más terveken törték a fejüket, ezekkel a pesti Társaság már nem fért össze. Ha Bessenyei, aki ekkor a királynő legnagyobb kegyét szerzi meg áttérésével, előáll a folyamodvánnyal, talán valamilyen formában célt is ér. Egyelőre nem volt érdeke, hogy az egészet nyélbeüsse. A kérvényt valószínűleg be sem adta, megtartotta magánál — a pálosok hiába vártak elintézésére. «Annak, hogy a folyamodványt beterjesztették volna, nincs a legcsekélyebb nyoma sem», állapította meg egyik kutatónk, «kétségtelen tehát, hogy a kérvény s így az Akadémia terve sem került a királynő elé.»[12] Kreskay utóbb Bacsányinak azt írta, hogy Bessenyei a kérvényt Kollár Ádámnak adta át s Kollár úgy akadályozta meg a terv érvényesülését, hogy Mária Terézia helyett József császárhoz juttatta, akinek terveibe egy magyar nyelvművelő társaság sehogysem illett. Véleményem szerint ez csak a pálosok

találgatása, önmaguknak adott magyarázata volt. Kollár pontosan ismerhette Bessenyei törekvéseit, sőt talán tanácsokkal is ellátta őt tizenöt évvel azután, hogy a maga *Societas litterariá*ja nem sikerült. Bessenyei, ha célt akart érni, nem Kollárnak, hanem Grassnénak adja a kérvényt, aki bizonyára lelkesen támogatja azt, a királynő pedig 1779 augusztusában módot keres és talál annak teljesítésére. Végül: Kollár nem «játszhatta át» II. Józsefhez a folyamodványt, nem állt olyan közel kozzá. II. József hamarosan megmutatja, hogy Kollár nem tartozik az ő «grata personá»-i közé. A kérvény elakadt, mert Bessenyei számára ebben a formában nem volt időszerű.

Ezen a külső, formai s részben személyi akadályon kívül a terv megvalósulását belső okok is elgáncsolták volna. Nyelvi, s a nyelven keresztül tudományos, ezen túl is: társadalmi haladást hirdető Akadémiát — jól érzi ezt utóbb Révai Miklós — sokak, tömegek, sőt tömegmozgalom nélkül nem is lehetett volna fölállítani. Sokakat átható lelkesedés és tömegek érdekeltsége kellett volna hozzá. Bessenyei tervének egyelőre el kellett buknia.

Az akadémia megvalósítása mégis életgondolata, egyik legfontosabb feladata volt, összefüggött a magyar fölvilágosodás, a magyar tudományos élet megteremtésének problémájával, a magyar nyelv kimüvelésének kérdésével, összefüggött társadalmi reformtörekvéseivel: a francia jelent akarta megteremteni nálunk a jövőben. Gondolatát tehát nem temette el; egyelőre, míg új körülményeinek kialakulásáért Kollár és Grassné megvívták harcukat, majd új helyzetével számolnia kellett, félretette, nem volt módjában vele foglalkozni. Mária Terézia halála, láttuk, minden számítását keresztülhúzta. Erről szóló egy nyilatkozatát már idéztem; hadd írjak ide most egy hasonló másikat. Még 1802-ben is panaszolkodik róla, hogy «valahol, valamiben ifjuságomnak idején szerencsémet kerestem, attul és onnan a viszontagság félrevetett. Úgy hittem, hogy sorsomnak ellenem támadt haragja üldöz.»[13] Császár Elemér tévedett, mikor úgy látta, hogy az uralkodó akaratán és az anyagi eszközökön feneklett meg a terv: egyiken sem. Sorsának új alakulása s a trónváltozás miatt kellett gondolatai kibontakozásának új irányokat keresnie. Nem volt már reménye, hogy az udvarnál magánösszeköttetésekkel célt érjen. Azokhoz kellett fordulnia, akiknek szava az övénél súlyosabban esik a latba, akár, mert az udvar még mindig rájuk támaszkodik, másrészt, mert a nemesség, tehát a rendek akaratának ők az irányítói: a főnemességhez. Igy írja meg azt az utolsó röpiratát, amelyet a Révai Miklóstól adott *Jámbor szándék* címmel ismerünk,[14] s amely már nem «hazafias társaság», hanem *tudós magyar társaság* megteremtését követeli.

Tervezetét most már sokkal szélesebb alapokra építette. Kibővítette és rendszerbe foglalta a két évvel azelőtt Pesten készített tervezetet és tanulmányozta az *Academie Française* alapszabályait, amelyekre hivatkozik is. Mindez bizonyítja, hogy a gondolat a két esztendő alatt nem szunnyadt el benne, sőt állandóan érlelődött. 1781-ben már készen volt a tervezettel, s a formával is, amelyben nyilvánosságra hozza: azt mondhatni, hogy a két esztendőt ez az egyetlen nagy gondolat, mint eddigi célkitűzéseinek koronája tölti be. Tömören, velősen, jól elrendezve építi föl okfejtését.

Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Elmondtuk már ismételten, mit ért e szón Bessenyei. Ebben a tágabb értelemben gondolja, amit a nyelvről is mond — láttuk, hogy a nyelv kérdése számára politikai és társadalmi kérdés volt — ezért mondhatja, hogy a nyelv tökéletessé fejlesztése nélkül nem érhetjük el, hogy a tudomány minden lakosra kiterjedjen. Azért nyelvünket gazdagabbá és pallérozottabbá kell tenni. Eddig is voltak magyar könyveink: eredetiek és fordítottak; de nem szóltak mindenkihez, mert vagy a sok latin szó miatt a nagy többségnek érthetetlenek, vagy a szerzőknek a sok idegen nyelvtől elromlott a helyes nyelvérzékük, nem egyszer nyelvrontókká váltak. S ha tudományos munkát nehéz írni magyarul, még nehezebb a szótárt és a nyelvtant. Már pedig ezek helyessége nélkül még verset sem lehet írni. Ezért fontos egy tudós magyar társaság létrejötte.

Ehhez a király beleegyezése és a nemzet anyagi hozzájárulása kell. II. József bizonyosan előmozdítaná azt, amit a főnemesek a közjó érdekében akarnak. Az ország nagyjainak pedig az illenék, hogy a jövő boldogságán vállvetve munkálkodjanak. A szervezés példája a párizsi akadémia lehetne. — A tagok számát előre kell megállapítani; ne csak fizetést, hanem külön jogokat is kapjanak. Az elnökök változzanak, a titkárok állandók legyenek. A tagok valláskülönbség nélkül, s a tájszólásokra való tekintettel, az ország minden részéből kerüljenek, végül a tudományoknak minden ágát legalább két-három tag képviselje. — A társaság föladata a magyar nyelvnek, de végső céljában a tudományok fejlesztése, könyvek rendszeres, időszakos kiadása, még pedig saját nyomdájában. Könyvek írását jutalmakkal kellene előmozdítani. — Haszna volna, hogy a tudomány mindenkire egyformán kiterjedne, hogy hivatalokra a legalkalmasabb emberek kerülnének, a közigazgatás elmagyarosodhatnék, nem menne ki a sok pénz könyvekért idegen országba, mert itthon, magyar könyvekből lehetne a tudományt elsajátítani.

A befejezés megint a főrendekhez szól és bölcsen fején találja

a szöget. Mindig akadnak gáncsoskodók. A dolog magában jó, ez ellen senki sem szólhat: ne a nehézségeket keressük, hanem az akadályokat hárítsuk el. Ha az épület lépcsői rosszak, ne romboljuk szét az épületet.

Ilyen tárgyszerűen, megfontoltan rendszerezett, tömören írott munkája Bessenyeinek ebből az időből nincs is több. Nem kalandozik el, nem mond — szokása szerint — példákat, semmiben sem körülményes, mégis — egészen Bessenyei. Benne van az ő egész haladó fölfogása: a középnemes «polgári» gondolkodásának valósággal dokumentuma ez a röpirat. Benne van a vallási türelmesség gondolata, a sorok között — nem is nagyon burkoltan — a közös teherviselésé. A helyes személyválogatás sok haszontalan kenyérevőtől megmentené a hazát. Követeli a magyarnyelvű törvényhozást. Megmondja, mint félszázadnál is később Kölcsey, hogy szántszándékkal latinul írjuk a törvényt, hogy eltitkoljuk és minél kevesebb ember (értsd: csak a nemesség) értse meg. Megmondja, hogy a lakosság nem művelődhetik, mert nincsen módjában idegen nyelveket tanulni: föltárja még ilyen száraznak, paragrafusokba készült munkában is a már hanyatló feudalizmusnak, s vele az elmaradt magyar társadalomnak alapvető bűneit. Hogy ennél is nyíltabban, belső keserűségének teljes kifakadásával nem szól, annak oka a tudományos cél, az ezúttal is félreismert főúri osztály jóindulatának keresése, és bizonyára a cenzúrától való, tapasztalatai szerint nem ok nélkül való félelem a magyarázata.

Pedig ezúttal nem a cenzúrán múlt, hogy a röpirat nem jelent meg, hanem Trattnerékon. «Ahhoz a könyvnyomtatóhoz folyamodott vele — írja Révai Miklós, — aki lármás ígéreteivel már régtől fogva tölti a hazát, hogy közjószeretésből kész ő a magyar tudósoknak szolgálatjokra.... Azonban mindeddig is elnyomta, s maga szája vallása szerint csak azért egyedül, hogy az nem tetszett nékie ebben a tudósításban, hogy annak írója különös könyvnyomtató műhelyt is kiván társaságának, amely azután ... az övét megronthatná.» «Meg nem mondhatom, mondja tovább Révai, mi igen bosszantott engem mindjárt akkor ezen képtelenség.»

... «Mindjárt akkor.» Révai 1781 áprilisában Bécsben járt, valamiféle pensiót (talán nem nyugdíjat, hanem tudományos vagy tankönyvíró munkához segélyt) akart kijárni magának, de II. József kereken elutasította.[15] Ottragadt Pálffyéknál nevelőnek, s megismerkedett Bécsben több magyar íróval, köztük Cornides Dániellel és Báróczi Sándorral is. Járt-e Bessenyeinél, nem tudjuk, de valószínű, hogy járt. Egyik legjobb barátja Kreskay Imrének: már csak ő is eligazíthatta hozzá — ez a «mindjárt akkor» arra vall, hogy Bessenyeivel és terveivel még Bécsben megismerkedett. Nem magától Bessenyeitől kapta meg, hanem mint *Előljáró Beszédé-*

ben írja, rajta volt, hogy a «tudósításnak» megszerezze a másolatát, «hogy oly véggel éljek vele, amelyre nézve szereztetett.» Bessenyeit — mint Révai szavaiból érthetjük — a kiadó viselkedése elkeserítette, nem törődött kéziratával. Révai fölismerte az eszmének és Bessenyei írásának nagy jelentőségét. Egy kicsit túlzás ugyan, ha utóbb azt állítja, hogy a Magyar Hírmondó szerkesztését 1784-ben azért vállalta, «hogy ott lenne ennek mind elhirlelésére, mind pedig előmozdítására» leginkább módja és alkalma; de reménységében csalódott. 1788 körül egy *Magyar Amalthea* c. folyóirathoz vagy almanachhoz gyüjtötte az anyagot,[16] oda sorolta Bessenyei kéziratát. II. József halála után azonban onnan is «kiszakasztotta», egyrészt, mert reménykedni lehetett egy *Magyar Nyelvművelő Tudós társaság* felállításában — tehát Bessenyei terveinek megvalósításában —, másrészt, mert az országgyűlés egybehívásával megnyílt az alkalom, hogy az írás azok kezébe jusson, akiknek a szerző szánta, a magyar főnemesekébe. A *Hadi és más nevezetes Történetek* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel vállalták a röpirat kiadási költségeit. Tették ezt annál inkább, mert a magyar nyelv uralomrajutásáért a mozgalmat Bécsből ők irányították. Decsy Sámuel már Bessenyei gondolata szerint francia mintára követelte Budán a magyar tudós társaság fölállítását. Görög és Kerekes lapja most pályázatot is hirdetett a magyar nyelv ügyének megvitatására és Gáti István meg Vedres István pályamunkáit közölték is a lapban. Voltak, akik most is, a nemesi reakció szellemében, a latin nyelv mellett törtek lándzsát. Ezek ellen iratták meg Báróczi Sándorral *Védelmeztetett magyar nyel* ét[17]. Bessenyei *Jámbor szándéka* tehát időszerűvé vált. A mozgalomnak «ágense», Révai Miklós a füzet kiadásával verte hozzá a harangot. Tudta, hogy a nagy gondolat megvalósításához tömegmozgalomra van szükség. A füzetből a budai országgyűlésre gyülekező nemességnek nyolcszáz példányt küldött le,[18] de rajta volt, hogy az országgyűlés tagjain s az «országnagyokon» kívül az udvart is megnyerje az ügynek. Eszterházy József útján Sándor Lipót nádort nyerte meg védnökül, hogy utóbb közbenjárójuk legyen a királynál. Ahol valami kis összetartás volt, Bécsen kivül Kassán, Győrött, Komáromban, mindenütt megkereste a módot a népszerűsítésre, Naláczi József (Bessenyei egykori szobatársa) ezer forintot ajánlott föl a társaság céljaira s példájára másoktól is sokat reméltek. Budán Dugonicsot akarta megmozgatni. Ha Bessenyei, aki ekkor már Bihar vármegye táblabírája és sárréti birtokán gazdálkodik, hallott (és bizonnyal értesült) a mozgalomról, megütközéssel vehette tudomásul, hogy Révai Miklós leginkább Teleki Józsefet és az öreg Ráday Gedeont óhajtotta a tervnek megnyerni — augusztus végén Telekinél van ebéden.[19] A régi harcos felek közül Besse-

nyei táborának vezérei, a védnökül kiválasztott Beleznai Miklós és az elnöknek jelölt Orczy Lőrinc már ekkor a sírban voltak.

Révai mozgalmában van azonban egy feltűnő mozzanat, amelynek magyarázatát adni nem tudjuk: Bessenyei Györgyünknek szerzőségét sehol még csak nem is említi. «Egy hazáját s nemzetét híven szerető magyarnak jámbor szándékáról» beszél, Báróczi és Barcsay mellett Bessenyeit «a játékban ártatlanul enyelgő magyar Plautusnak» nevezi, — tehát csak a Filozófusra gondol — s hangoztatja, hogy ők a magyarság feltámasztói, «kik jó darab idővel ezelőtt a dűlő magyarság alá hajultak támogató vállaikkal,»[20] de az írásnak kapcsolatára Bessenyeivel seholsem céloz. A vidéki társaságok alakulása, írók szövetkezése hozta a gondolatot, hogy most kell «az eddig elnyomatott» tudósítással előállni: nemcsak az ország rendeinél, hanem a magyar tudósoknál is. De hogy ki a «tudósító», arról hallgat, s nem lehet föltenni, hogy nem tudta. — Közben megjelent az *Etelka*, Dugonics a legnépszerűbb író lett; a politikában a nemesi ellenállás élén Teleki József állt: lehet, hogy Révai reájuk volt tekintettel, mikor a szerző nevét elhallgatta. Az ügynek nagy népszerűségre volt szüksége és Bessenyei nem volt népszerű ember. De megvan az a lehetőség is, hogy Bessenyei, aki nagy csalódottsággal és sok keserűséggel költözött haza Bécsből, megtiltotta neki, hogy nevét említse.

Révai okkal remélhette, hogy a nemesség részéről, de a tudósok közül is minél többen hozzászólnak a kérdéshez. Hitte, hogy a latin nyelv mellett — hiszen a legféltettebb, leginkább sebezhető pontról, a jobbágykérdésről is szó van — a reakció részéről heves támadások következnek, de tudta, hogy a közhangulat már mellettük áll. Magát Bessenyeit is — megint névszerint — fölszólította a hozzászólásra. Tíz esztendő alatt a körülmények nagyon megváltoztak. «Álljon elő szerzője is, halljuk *még bővebben* szavainak magyarázását s gondolatainak előadását.» Bessenyei hallgatott. A mozgalom azonban sikeresen haladt előre.

A helytartótanács július 30-án fölhívta Révait, hogy végezze el az előmunkálatokat: készítsen és terjesszen be költségvetést, amelyben a tiszti fizetések is szerepeljenek, jelentse be, hogy kik volnának a tagok; külön nyomda fölállítását nem látták szükségesnek; helyiséget az egyetemen kaphatnának s az egyetemi nyomda is rendelkezésükre volna. Révai még e két utóbbiba sem nyugodott bele. Miként Bessenyei — ő sem akarta az egyetemtől függő helyzetbe hozni az akadémiát. «Elég üres épület vagyon Pesten.» A nyomdára külön gyüjtést tervez és Nunkovicstól már van is 150 arany rá, de másoktól is van hozzájárulásra ígérete. Elnöknek (igazgatónak) Orczy Lőrinc idősebbik fiát, Orczy Józsefet kérte föl, aki máris több mint 7000 forintot ajánlott föl az Akadémia céljaira.[21] Igy

készíti el a *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae*t a tagok névsorával együtt. Ennek menete egészében a *Jámbor szándék*ét követi, még a társaság hasznosságának kérdésében is. A tagok névsorából hiányzik Horányi Eleknek neve (Ányos már nem él, Kreskay köztük van) — és hiányzik a két nagy ellenfélé: Teleki Józsefé — és magáé Bessenyeié, aki az egésznek szellemileg is 1778-ban, most pedig a *Jámbor szándék*kal gyakorlatilag is elindítója volt. — Bizonyos, hogy Révai, bár sok mindenkivel megbeszélhette a jelöltek névsorát, mégis önhatalmúlag s a maga felelősségére állította össze és nyomatta ki. Maga a helytartó-tanács is hivatalosan megkérdezte, hogy hogyan, mikor és kinek az előzetes tudtával állította össze a társaságot: quomodo et quando, cujusque cum praescitu eadem Societas coaluerit.» Valószínűleg keveselték benne a főnemességet, s talán az sem tetszett, hogy a helytartótanácsot előzetesen nem kérdezte meg. De Bacsányi is — aki maga is sokat buzgólkodott az Akadémia érdekében, s a Kassai Magyar Múzeumban Bessenyeiről az imént nagyobb cikket közölt[22] — szóvátette s «nagy vakmerő szelességnek» tartotta a névsor közzétételét.[23] Hogy Ráday Gedeonnak Bessenyei kihagyását nem veti föl, az természetes. Nem láthatunk egészen bele a dolgok hátterébe. Báróczi és Barcsay ott vannak a tagjelöltek névsorában, kellett, hogy Révai Bessenyeire is s még százszor inkább gondoljon: megint csak az a véleményem, hogy Révai megkérdezte őt (miként megkérdezte pl. Péczeli Józsefet) s Bessenyei volt az, aki nem akart szerepelni. Lehet, azért is, mert birtokairól nem akart, mint egykor, Pestre telepedni.

Miként a *Jámbor szándék*ot, Révai a *Planum*ot is megküldötte az országgyűlés tagjainak, s miként amazt Bessenyei, ezt is a főnemességhez és nemesekhez intézte. A nádor maga hivatalból tette át az országgyűléshez, amely azt az országos ügyek közé sorolta, de bizottsági megtárgyalása végett az iskolaügyi küldöttségnek adta ki (1791: 67. t.c.; *Proiectum erigendae successive Academiae Scientiarum*), ahol azután egyelőre elszunnyadt. A nemesi reakciónak, mely II. József halála óta egyre hevesebben lobbant föl, fontosabb tárgyai is voltak, mint a nyelv kérdése. A rendi alkotmány, a nemesi kiváltságok körülbástyázása, az «alkotmány-garancia», egy új «igazi» aranybulla megteremtése körül zajlott minden. A nyelv jogainak követelése a nemzeti fölbuzduláshoz hozzátartozott, de az Akadémia megteremtése nem volt sürgős. Hiába írt és terjesztett Révai még verset is érdekében[24]:

A jámbor szándékú Társaság mit óhajt,
Látod te, már régtől e célra miként hajt:
— — — — — — — — — —
Hogy közelebb érjed bölcseség kincseit,

S idegen nyom után ne járd ösvényeit,
Ez a szándék, melyet a Társaság forgat.
Fogd pártját, ápolgasd, most vagyon ideje,

A nyelv körül való fölbuzdulás grammatikai harcokká változott, maga a nyelvtudomány egyre jobban kiforrott, de az Akadémia kérdése lekerült a szőnyegről. Irodalmi társaságok ugyan még az országgyűlés folyamán bőven voltak alakulóban,[25] a Pesti Magyar Társaság első «próba-gyűlésén» egy ifjabb Bessenyei György nevű jogász olvasott föl verseket és 1792-ben egy Csepcsányi Gábor nevű piarista Buda haláláról egészen a Bessenyei darabjának szellemében ír; de Bessenyei már teljesen a háttérben van. A *Jámbor szándék* utolsó nyomtatásban megjelent munkája volt s ennek kinyomatásban sem volt már része. — De azért életének ezt az egyik legnagyobb célgondolatát ő maga nem temette el. Még 1804-ban is keserű lemondással hirdette egyik utolsó, kéziratul maradt munkájában,[26] hogy a magyarnak «erkölcsi tehetségét e világon egy nemzet se haladja meg. Tudományban, mesterségben, vitézségben ha foglalja magát, mindent meghalad. És ha ezekben rész szerént hátramaradt, innen az angluson, francián, annak nem erőtlensége az oka, hanem ez, hogy arra eszközök és módok nincsenek kezében. Meg van már mondva, hogy *idegen nyelveken*, míg magáét fel nem emeli, *egy nemzet sem lesz tanult e világon*, sohasem is volt. . . . Míg *magyar akadémia* nem lesz, mint másutt, mormolhatjuk az idegen nyelveket, de a magyar elmét közönségesen sorsának éjtszakájából fényes napjára fel nem hozzuk. Az akadémiára királyi vágyódás, akarat, pénz és tudósok kivántatnának meg . . . haj, haj, elnyomja az embert az álom, ásítás az ilyen unalmas dolgok közt, melyek úgyis *valósággal csak álmokra és üres sóhajtásokra* tartoznak.»

Mikor a *Magyar tudós társaság*, az Akadémia, megalakult, «álom és ásítás» után újból a Bessenyei terve éledt föl, amely talán a Kollár Ádám Ferenc vacsoráin fogant. Akadt az Akadémia alapítására pénz, voltak már tudósok, írók. Révai 48 főnyi névsorából már csak négyen — ennyien éltek — lettek tagjai: Kazinczy Ferenc, Görög Demeter, a majdnem 90 éves Simai Kristóf és nagykésőre Bacsányi János. (Görögnek és Bacsányinak érdemei is voltak a *Jámbor szándék* körül.) De élt maga a *Jámbor szándék*: a célkitűzésben az alapszabályok még Bessenyei gondolatait visszhangozzák: a nyelv művelését, a tudományok ápolását a műveltség minél nagyobb terjesztése érdekében.[27]

A magyar tudományos élet kiépítése arra a tervre alapozódott, amelyet Bessenyei gondolt ki és vázolt először. Irodalmi működése a nyilvánosság számára befejeződött.

Foglaljuk most röviden össze másfél évtized lankadatlan

munkásságának eszméit, céljait és állapítsuk meg ebből, mik voltak az eredményei, mikor Bécsből távozóban volt.

Mikor több, mint másfél évtizeddel ezelőtt a császárvárosba érkezett, gondolkodásának még minden mozzanata a feudális társadalmi rendhez kötötte. Az udvari élet jólétében, Bécs imádatában alig látja meg a fától az erdőt, Mária Terézia iránt érzett hódoló tiszteletérzésében csak a béke boldogságát, csak a jobbágysors látszólagos enyhülését, csak a tolerancia érvényesülésének lehetőségét látja. Eleinte még az udvarnak behódolt főnemesekben is derék és rokonszenves embereket lát, ott él közöttük és csak lassan nyílik ki a szeme, — a gazdasági és társadalmi viszonyok, a kizsákmányoló és gyarmatosító törekvések csak homályosan rémlenek föl neki. Körülötte azonban forrong a társadalom. Az osztályharcok mozgalmai minden vonalban jelentkeznek. Gyermekkorából őrzött emlékei közé tartoznak a rettegett jobbágyfölkelések, a társadalmi forrongás mindegyre megújuló jelei. A közép- és kisnemesség gyűlöletét az udvar politikájával megalkuvó és ebből vagyoni és hatalmi gyarapodást kíméletlenül kereső főnemesség iránt részben már hazulról hozta magával. Most közelről látta a «tanácsosokat» s bennük Mária Teréziának egyrészt mindenre alkalmas eszközeit, másrészt emberi jóindulatának, egyéni igazságérzetének félrevezetőit. Már ezeknek, mondhatni, megsejtése, megérzése is reformok gondolatát ébresztette benne.

A haladás felé való fordulatában azonban alapvető része a fölvilágosodás polgári lendületének volt. Benne állt a polgárosodás folyamatában, a társadalmi rendet átalakító hullámokban, amelyek az állam erőszakra épített uralmát is megváltoztatni s a feudális, már önmagában is korhadó világot fölborítani készültek.

Ez a haladó, alapjában a maga érvényesüléséért küzdő polgári harc körülötte mindenütt zajlott, öntudatlanul áthatotta egész gondolkodását, alkotásainak vizsgálatában mindenütt rábukkantunk.

Mindezt megtámasztotta még hozzá legközelebb álló barátainak, Orczynak és Barcsaynak, másrészről Kollár Ádámnak, s még fokozottabban olvasmányainak reá való hatása. «Égről és csillagokról» — az ezekről való számításokat Orczy nyomán eleinte igen nagyra becsülte — a földre fordította tekintetét, az embereket, a társadalmat szemlélte. Az emberek, a társadalom egészének boldogulására kell törekedni, és számára a boldogság ne a hottentotta ember jóllakottsága legyen — milyen sokszor elmondja még majd életében ezt a példát — a boldogság az igazságos törvényekkel, jól vezetett állam, az egész társadalom békés művelődése. Nemcsak egyéni, szellemi, hanem (ismételten volt rá példánk) gyakorlati

tudásra, gazdasági — ipari, agrár — s leginkább társadalmi fejlődésre gondolt.

Ezekhez a reformgondolatokhoz vezették olvasmányai is, elvezették őt a multak véres történetéhez s a bölcselkedés mélységeibe és leginkább a társadalmi problémák sokaságába. Gyors ütemben alakult át gondolatvilága. Hazulrólhozott, hagyományos vallásosságáról az a meggyőződése ébredt, hogy az csak szokás és nevelés dolga. Istenkeresését Voltaire és azon át az angol fölvilágosodott filozófia puszta deizmussá váltotta át, egy Locke szemüvegén keresztül Shaftesburyig nyuló erkölcsi világrenddé, amelyet a nekünk megfoghatatlan isten teremtett, s amelyet a természet formál. Deizmus és materializmus között egy belső, de érvekkel is támogatott megegyezésben, kompromisszumban nyugodott meg, amely parancsolólag kívánta a «világosítást.» A világrendet ellentétes erők egyensúlya tartja fenn; minden mozgás és minden folytonosság. Rend és rendetlenség, hideg és meleg, le- és fölfelé ható erők ellensúlyozzák egymást, azok tartják az anyagi világot. A józan okosság kívánja, hogy mindezt értelmünkkel megmagyarázzuk s ne keressük azt, amire értelmünk kevés. A vallás sem adja meg rá a feleletet, mert az istenhittel a népek visszaéltek. Isten nevében folyt évezredek véres öldöklése, az emberiség állandó pusztulása és ennek a papság volt az oka, amely visszaélt a tömegek tudatlanságával, sőt a népet tudatlanságban tartva hatalomra és vagyonra vágyott, babonát, boszorkányságot, ördögöt, másfelől csodát, titkokat hirdetett, és fanatizmust terjesztett. Voltaire szellemében harcolt az egyház ellen, de hitte, hogy írásaival magyar nemzetét kiragadja a sötétségből. Ezért dolgozott lankadatlanul, az éjtszakát is nappallá téve, egészségét föláldozva, magát úgy kifárasztva, hogy harmincas éveiben már elbúcsúzott ifjúságától.

Az emberiség boldogulása neki elsősorban a magyarság boldogulása volt.

Társadalombirálatának és reformkívánságainak szempontjai — ha benne kevéssé tudatosan is — a fejlődő polgári szükségletekből alakultak. Ezekkel függött össze az úriszékek eltörléséért és (Kollárral együtt) a közös teherviselésért indított harca; ennek a feltörő polgári mozgalomnak érdekeit szolgálta önkéntelenül is, mikor a főnemesi osztály dekadenciáját gúnyolja — miként Balzacról mondja Lukács György: közöttük, társaságukban élt, de a legélesebben támadja őket — s mikor következetesen a papság ellen, a papok politikai szereplése ellen és a papi vagyon ellen küzd. Mulat az elavult jus gladiin, s meg akarja szüntetni az ősiségi törvényt. Polgári törekvések visszhangja, hogy a Locke és még részletesebben Montesquieu tanításaiból kialakult állameszményéért

lelkesedik. Haladó szelleme ezekből az összetevőkből szerkeszti meg eredőjét: a művelődés célkitűzését. Ez akkor alakul ki benne, mikor erős elhatározását, hogy tanulni és tanulni fog, folytonos kétségei ellenére is kitartó buzgalommal vitte a megvalósulásig s ezek nyomán tisztulni kezd benne az új fogalmak nyüzsgő tömege.

Mi okozta kétségeit? Osztályhelyzeténél fogva — egyik lábával még a Tripartitum rendi talaján állt, a rendi jogokat természetes adottságoknak tudta — a feudalizmussal erős volt a kapcsolata. Ezért nem jutott el soha a társadalmi rend alapjában való megváltoztatásának gondolatáig (utóbb, a francia polgári forradalom jelentőségét sem érzi át), csupán a magyarság gazdasági és politikai előbbrejutásáért, nemzeti erők érvényesítéséért harcolt. Ebben is, miként világnézetében, bizonyos kompromisszum látszik a feudális rend és a polgári törekvések között. Nem volt forradalmár, az egyénisége sem termett arra. Másrészt a haladás szükségessége korán öntudatossá ébredt benne s a haladás útját a társadalom megújításában, s ehhez a legtágabb értelmű művelődésben találta meg. Ezt hirdette irodalmi alkotásaiban.

Mögötte csak egyházi szellemű irodalom van, amelyről az a véleménye alakult, hogy konzervativ tendenciája miatt nemcsak távol áll a haladás eszméitől, hanem egyenest legerősebb gátja minden előbbrejutásnak, a papi cenzúrában pedig szinte áttörhetetlen akadályát tudta törekvéseinek. Ezeket a gátakat a reformok érdekében át kellett törni. Céltudatosan új, világi tárgyú, a művelődést szolgáló írói alkotásokkal. Az irodalomból ponyvákon kivül nyomtatásban nem ismert mást, mint Gyöngyösit és Hallert. Világi irodalmat, «profán» tudományt kellett teremtenie. Az első forradalmi heroizmusa ez az elindulás volt. Segítette az a meggyőződése — már tragédiáiban — hogy az irodalom nem öncélú foglalatosság. Sem az író, sem a közönség szempontjából nem az. Az író nem költői föllángolásait veti papirosra, hanem mindig akar valamit: a közönséget nem gyönyörködtetni akarja, hanem «világosítani.» Ebből a szempontból társadalomszemlélete egészen haladó szellemű. A világosság felé induló ember meglátja a magyar társadalomnak, nemcsak a jobbágyságnak, hanem a falusi nemességnek is — már pedig a nemesség jelentékeny része falusi — teljes elmaradottságát. Különösen ez utóbbinak írja műveit, mert, nem mondja ugyan, de megvan benne annak tudata, hogy műveltség, helyesebben műveletlenség dolgában nemes és paraszt között nincs különbség.

Merész, de elhatározott volt ez a lépése, mert egymaga szállt síkra érte. Alig hét esztendőn belül több mint kétszer ennyi munkája látott nyomtatásban napvilágot — nem számítva a két vallásostárgyú könyvecskét, amelyet Mária Terézia kívánságára, kényszerűségből fordított. Még feleennyivel elkészült, de ezeket — össze-

sen nyolcat — a cenzúra miatt nem bocsáthatta közre: összesen 27 könyvet és füzetet írt «Ninivében», a császárvárosban. A «profán» irodalomra tehát valóban példát is, buzdítást is adott. Mérhetetlen lelkesedés, hivatástudat, kitartás kellett hozzá s annál is több, mivel ugyanakkor szolgálatának ellátásán, majd a protestáns ügyek intézésén s rossz egészségi állapotán kívül folytonos kicsinylésben, gúnyban, ellentmondásban volt része. (Elég Telekire gondolnunk, aki harlekinnek nevezte.) — Nemcsak «profán», tehát minden egyházi és vallásos törekvéstől mentes, hanem azzal egyenesen szembenálló, azt kiküszöbölő világi irodalmat hozott: a francia fölvilágosodás íróinak példájára filozófiai alapra helyezkedett és világnézeti, pontosabban társadalomszemléleti szemszögből alkotta munkáit. A közösség, sőt az egész emberiség volt a téma, amelyre szemlélete irányult. Újszerű volt ez a tudományos megalapozottsága, filozófiai szemlélete, újszerű volt, hogy öntudatosan keresett voltairei szellemességgel, könnyedséggel ontotta írásait. Barcsay Ábrahám, a sokkal demokratikusabb gondolkodású erdélyi főnemes költő maradt akkor is, mikor bölcselkedett: Bessenyei bölcselkedett akkor is, mikor költeményeket írt. Így sikerült neki nemcsak profán, hanem a közösség érdekeiben szóló magyar irodalmat teremtenie. Nem ő az első magyar író, aki tudományosan gondolkodik és építi föl mondanivalóit; előtte már megpróbálta Apáczai Csere János is. Hasonló célokra tört Misztótfalusi Kis Miklós. De törekvéseikről Bessenyei nem tudott: egészen a maga lábán indult el.

Hogy ezt megtehesse, számolnia kellett a nyelvvel. Átéltük kétségeit, hogy amire a kiművelt francia nyelv képes: lehet-e mindazt magyarul is írni. Láttuk próbálkozásait, háromízben is, hogyan kísérelte meg eleinte a maga gondolatait inkább németül, még hozzá tökéletlen németséggel elmondani, semmint ugyanezt magyarul merészelje. S láttuk öneszmélését, hogy nemcsak magyarul, hanem *szép* magyarsággal is lehet és tud írni, törekvéseit, hogy a mások rossz magyarságát kifejező, erőteljes magyarsággal váltsa föl, láttuk bírálatait azokról, akik magyar könyveket mernek kibocsátani, a nélkül, hogy nyelvvel törődnének. A tudás terjesztésére nyelv kell, a magyar nyelvet ápolni, gazdagítani, teljessé és tökéletessé kell tenni. Erre is maga vállalkozott. Nem állt meg ott, ahol Bároczi Sándor. A példa megteremtése, a maga nyelvének tudatos szépítése, csiszolgatása nem volt elég. Ehhez bízott a maga nyelvérzékében. Hanem korán ráébredt a tudós társaság, az Akadémia megalapításának gondolatára.

És ez volt a másik izgató tevékenysége. A Kollár asztalánál hallott tervekből rádöbbent a maga külön útjára s elindult azon, tőle lelkileg távolálló, de vele a célért együtt lelkesedő fiatalemberekkel, köztük papokkal is, és megtervezte előbb a szerényebb kis

társaságot, majd magát a későbbi Akadémiát. Nemcsak terveket készített, hanem lázasan dolgozott, agitált is érdekében. Könyveiben, röpiratokkal és minden bizonnyal társaságban is, azokban a főuri és írói körökben, ahol megfordult. Úgy érezte, hogy a maga jó magyarságán túl, gazdagabbá, szebbé lehet tenni nyelvünket, alkalmassá arra, hogy vele tudományos munkákat írjunk, fölvilágosodást, műveltséget s műveltséggel szegénynek, gazdagnak, úrnak, parasztnak jólétet teremtsünk.

Két nemzedék kellett hozzá, mire eszményei mind megvalósulhattak. Amin dolgozott, amit tervezett, 48-ig minden bekövetkezett: irodalom, tudomány, műveltség, akadémia, — cenzúra megszüntetése, szabadság és (feudális értelmű) egyenlőség is — messzebb világra maga sem gondolt. A forradalomnak csírája az ő gondolataiban gyökerezett. Ő gondolt először arra a merész tervre, hogy egymagában, alig megértve, megmozgassa a magyarságot. Már a megvalósulások küszöbén volt, mikor minden összeomlott.

III

OTTHON

OSZK

1. BÉCSTŐL BIHARIG

Bessenyei írói tevékenységének második, — eredményekben leggazdagabb korszaka véget ért. A *Magyarsággal*, *A magyar nézővel* és a *Holmival* összefoglalta eredményeit s a főnemességhez intézett *Allocutioval* még egyszer megpróbálta az Akadémia ügyét dűlőre vinni, de erre már, mint láttuk, nem talált kiadót. Éreznie kellett, hogy feladatait tőle telhetően megoldotta, de tovább nincsen. Másfél évtized ernyedetlen munkája véget ért: nem tudhatta, hogy a magvetés sikerült, az elszórt szemek a talajban csíráztak és a föld valamikor kalászokat fog érlelni. Egyelőre sivárnak látszott előtte minden, s éppen akkor, mikor II. József trónraléptével mindenki szabadabb szellem érvényesülését várta. Egyéni boldogulása, amelytől jövendő munkásságának függetlenségét remélte, minden tervével együtt összeomlott. Mint a száguldani induló tulok — idéztük hasonlatát — fejjel a kerítésnek ütközött és elkábult.

A kábultságból ocsudva, először — ha Bécsben akart maradni — megélhetéséről kellett gondoskodnia. Könyvtárosi tiszteletdíját még kapta, de tudta, hogy már nem sokáig élvezi. Úgy lászik, ekkoriban, 1781 őszén fordult meg Bécsben Kefala János tokaji szőllőbírtokos, akivel «asszúszőllő borokkal kereskedésben állott.» Október 1-én szerződést kötöttek egymással,[1] s még az év novemberében 7 átalag tokaji asszút és 6 gönczihordó máslást vett át Kefalától. Sikerült-e a bort értékesíteni és hogyan, arról nincsen adatunk. Ellenben tudjuk azt, hogy 1783. aug. 10-én 2758 frt 30 krajcárral, ennek 6 % kamatával és 106 frt költséggel még mindig adós volt Kefalának és — az ügyletben Boldizsár is részes volt — bátyjával együtt fölszólítást kaptak, hogy az egészet 14 napon belül fizessék meg. A hosszantartó pörnek még sok bonyodalma lett. A két testvérnek fedezetül lekötött berceli és gávai birtokrészeire Báji Patay Sámuel bejelentette Beleznai Miklós jogigényét is, aki 1778-ban — mint tudjuk — 6000 forintot adott kölcsön Bessenyeiéknek. A pör — minthogy benne lassankint az egész család érdekelve volt — minden forumot megjárt s végső fokon a hétszemélyes tábla tíz év múlva, 1793. szeptember 24-én döntött, megítélte Kefalának követeléseit.[2]

Van egy kései följegyzésünk, amelyet Bessenyei borkereskedé-

sével kapcsolatba lehetne hozni, ha az adatok hitelesek volnának. A kor egyik leghírhedtebb szélhámosának, a komáromi születésű Grossing(er) Ferenc Rudolfnak irataiból olvastam ki őket.[3] Ez a Grossinger, aki a rózsakeresztes-rend alapításával főként a magyar főrangú nőket csapta be,[4] mint politikai kalandor és kétfelé játszó kém behízelegte magát az udvaroknál s Bécsnek is titkos jelentéseket írogatott *Magyarország mostani ügyeiről*. Orczy Lőrinccel is kapcsolatban volt, de az öreg generális, úgylátszik, átlátott a szitán, elkergette. Egyik fiával is kereste az összeköttetést s 1785-ből egy levelét emlegeti, amelyben a fiatal Orczy a császárt szidta. Ez sem valószínű, mert Orczy keresztnevét rosszul tudja. Hompeschsel, akit Barcsay is megénekelt,[5] közelebbi viszonyba került. Grossinger írja egyik, 1789-iki följelentésében, hogy Berlint a magyar trónt illető «fondorkodásaiban három» vonal támogatja: a szabadkőműveseké, Rómáé és Hoym szileziai miniszteré. A szabadkőműveseké egészen bizonyosan. Jó volna éberen (mit wachsamem Auge) megfigyelni őket, különösen Forgács Miklóst, Orczyt, Barcsayt — és Bessenyeit. — Grossinger nagyon ismerős a helyzettel s mindenesetre tudja, hogy Orczy, Barcsay és Bessenyeink milyen meleg barátságban éltek egymással. Bessenyeiről még pontosabb adatokat is tud: «azelőtt testőr volt, 1780-ban Bécsben áttért a kat. hitre, ezért a császárné őt a könyvtárhoz kustosszá nevezte ki. — Mind a négyen szabadkőművesek, Magyarországban rengeteg hívük van (haben einen entsetzlich grossen Anhang), nagy levelezést folytatnak — és pedig Bessenyei *tokaji borszállítás leple alatt* — «amiről én Berlinben nyomtatott jelentéseket is láttam, s ahol a Breitestrassen bizományosuk is van, ennek neve azonban sehogysem jut eszembe.»

Ez az adat nagyon érdekes világot vetne költőnk borkereskedésére, hiszen egyrészt Laczka János, majd Kazinczy Ferenc őt fő-gavallérnak jellemezték, akihez, akkori fölfogás szerint, a kereskedés valóban nem illett, másrészt tudvalevő, hogy ő maga a kereskedést mindig lenézte. Ha tehát erre szorult, ez éppen olyan szomorú mozzanata életének, amilyen áttérése is volt. Megtámasztja és megmagyarázza Grossinger árulkodó besúgását még egy körülmény: hogy Hompesch és utóbb Bek Pál — a weimari nagyhercegnek, Goethe nagyhercegének magyar királlyá választása körül legbuzgóbban működő küldöttek — valóban borügynökként jártak Poroszországba és Bek pl. a weimari nagyhercegnek azt írja, hogy nagyon szeretné őt mielőbb a borüzlet főnökének tisztelni — vagyis magyar királynak látni.[6] Grossingernek nagy tájékozottságra való ismeretei tehát a borkereskedés ügyét ebben a beállításban egy rosszul sikerült vállalkozásénál kedvezőbb és rokonszenvesebb színben tüntetnék föl, ha az adatok nem mondanának önmaguknak ellent: a weimari «királyválasztás» balulvégződött dolga 1789—1790-ben folyik

le, Bessenyei pedig 1781—82-ben próbált tokajival kereskedni. Nincsen semmi nyoma sem annak, hogy ezidétt, II. József trónfoglalásakor, mikor mindenki reményekkel eltelve várta a jövőt, volt-e hasonló politikai mozgalom, sem annak, hogy Bessenyei, onnan a Kollárék társaságából ilyenbe keveredett. Grossinger 1790 körül, mikor a maga mentségére fűt-fát összeesküvésbe, bajba akart följelentéseiben kavarni, már minden hallott és tudott értesülést és pletykát összekevert, s fogalma sem volt róla, hogy a bécsi «főgavallér» ekkor már Biharban falusi nemes, aki távol él a bécsi politikától. Ilyen körülmények között még az sem bizonyos, ami egyébként érdekes adalék volna, hogy 1781—82-ben látott-e csakugyan Berlinben a Bessenyei asszúborait hirdető nyomtatványokat.

Van azonban egy másik adata is, amellyel foglalkozunk kell: ez Bessenyei szabadkőművességének kérdése. Költőnk valóban úgy él az irodalmi köztudatban, mint szabadkőműves. Eszmevilágában, bár annak főforrásaira a tudomány jórészt már rámutatott, sok olyan van, ami a páholyok célkitűzéseire emlékeztet. «Lankadatlan buzgósággal törekedtek a páholytagok a *fölvilágosodást*, a *tolerenciá*nak és *emberszeretet*nek ezt a szeretetreméltó társát, egyetlen útmutatót a *bölcseség* és a *boldogság* felé, általában mindenütt és kivált a szabadkőművesek között terjeszteni.»[7] Born (Báróczi barátja, erdélyi magyar ember) 1781 körül tudóstársaság, akadémia alapításán fáradozik. Minden szinte szó szerint egyezik Bessenyei törekvéseivel. — Ellenben a szabadkőművesség egy másik célkitűzése homlokegyenest ellenkezik egyéniségével és gondolkodásával. Mikor a bécsi páholyok 1776-ban egy tartományi nagypáholyt akarnak alapítani, II. Józsefet is meg akarják nyerni tervüknek, főképpen arra a hamis hírre támaszkodva, hogy a császár maga is szabadkőműves. A kihallgatáson a császár elutasította ezt a föltevést, megmondta, hogy nem ismeri az intézményt, nem tudja, nincsen-e állam-, vagy jogellenes a működésében. Erre feleli a páholy szószólója: «A szabadkőműves rend filozófiai rend és lényegében semmi más, mint *a régi bölcseség misztériumainak folytatása*.»[8] Ez az, ami Bessenyeitől teljesen távolállt.

Testőrtársai közül ekkoriban még csak Báróczi volt szabadkőműves. Őt, valamint utóbb Székely Lászlót Matolay Bernát Sámuel vitte a páholyokon át a rózsakeresztesség, majd az aranycsinálás felé. Abafinak az az adata azonban, hogy Báróczi már az 1760-as évek elején — tehát mindjárt Bécsbe jövetele után — páholytag lett, amit maga is csak valószínűnek tart s még így is kétféleképpen ad elő,[9] évszáma miatt teljesen valószínűtlen. A hetvenes évek végén, tehát Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben kezdenek a testőrök — éspedig nagyobb számmal — belépni *A megkoronázott reménységhez* (Zur gekrönten Hoffnung)

nevű páholyba. 1778-ban Báróczi (s valószínűleg *csak* akkor), Danczkay, Sóky, Dolovicsényi és Székely László lesznek páholytestvérek. Ugyanakkor Barcsay Ábrahám valahol másutt léphetett be, mert Bécsben seholsem szerepel, de szabadkőműves volta kétségtelen. Az erdélyiek, akik Aranka Györgyöt is maguk közé számították, valóban nagyon összetartottak, Barcsay üldöztetésekor[10] együtt és szoros összeműködésben találjuk valamennyiüket, Tűry Lászlót is beleértve, s Széchényi Ferencet, Barcsaynak ezen a vonalon és az udvar felé legjobb barátját. Ilyen összetartásnak Bessenyei egész életében nincsen nyoma. Neki csak Bécsben, Pozsonyban vagy — éppen 1778-ban — Pesten nyílt volna alkalma páholytaggá lenni. Itt pedig sehol sem szerepel a tagok között és írásaiban sincs nyoma szabadkőművességének. — Egyetlen szál az, amely őt a «testvérek» közé vezethette volna: 1778-ban Kollár Ádám belépett az említett bécsi páholyba. Bessenyei azonban közelebb állt Grassnéhoz és a szabadkőművességet ellenző Mária Teréziához, mintsem Kollár őt is rábeszélte és rábeszélhette volna e lépésre; Pesten Beleznai körében élt, aki nem volt szabadkőműves és sokat fordult meg a pálosoknál. — Most pedig, 1781-ben olyan a helyzete, hogy áttérése után rövidesen aligha van ideje, kedve, hajlandósága a kőművességhez csatlakozni.

Megbízható adat tehát — mert Grossingerét nem tekinthetjük annak — szabadkőművességéről nincsen. Negatívum annál több. Józan okossága távoltartja a titokzatosságtól. Sehol szabadkőműves társaságban nem szerepel. Műveiből soha célzást, vagy csak valami nyomát is a páholyokhoz tartozásnak nem találni. Báróczival soha nem értették meg egymást eléggé. Barcsaytól egészen elszakadt: 1779-től semmi emléke nem maradt további érintkezésüknek. A szabadkőművességet rajongással átélő Kazinczy melegebben szólt volna róla, ha páholytagot tud benne. S még valamit. Kollár után, sőt talán Kollár által is a «testvérek» fölkarolták volna őt egyre nehezebb helyzetében. Mindebből következtetve azt hiszem, nem tévedek, ha azt a szerény véleményemet állom, hogy Bessenyei nem volt szabadkőműves. Mint ahogyan a légből is kapkodó Grossinger Orczy Lőrincet is tévesen mondja annak. A fiai, vagy pl. Ráday Gedeon azok voltak, de az «öreg generálisról» nem bizonyíthatjuk.

Mikor jelent meg a rendelet — legkorábban 1782 tavaszára lehet tenni — amellyel II. József költőnk évdíjának folyósítását megszüntette, nem tudtam pontosan megállapítani.[11] Az asszúborral való kereskedés nem sikerült. Igazában erre az időre — de talán csak erre a pillanatra — illik, amit Laczka János 1779-ről beszél, hogy: «micsoda kontraszt! Bécsben egy, úgyszólván udvari

embernek, gavallérnak, magyar főnemesnek . . . egy szempillanatba pénz nélkül maradni.» Legalább is eladdig, míg birtokviszonyait, anyagi helyzetét tisztázza.

Más okok késztethették a hazamenetelre.

Grassné már nem számított az udvarhoz. Kollár kegyvesztettnek érezte magát. Azok, akikhez azelőtt leginkább tartozott: Orczy Lőrinc és Beleznai Miklós már régebben bíztatták erre a lépésre. Orczy, «midőn jó barátja visszaküldené a vallás iránt habozó írásait», azt tanácsolja neki:[12]

Hadd el ködös füstjét ama nagyvárosnak,
Melyben becse nincsen a magyar okosnak:
Jöjj le a sík földre, tanulj majorkodást,
Henye tudósokra hagyd az okoskodást.
— — — — — — — — — — —
Üsd fel sátorodat a Tisza partjára,
Ott emelkedj, ott írj hazádnak javára.

Beleznai pedig — egy keltezés nélkül maradt, de valószínűleg Bessenyei áttérése előtt írt — kurta levelében írja neki:[13] «Bizodalmas Öcsémuram! Íme, küldök 200 ftot, s azt tanácslom, hogy jó volna a Tiszahátra lejönni s Bécset odahagyni.» Akkor nem sietett vele. Akkor még lángolt a remény benne, hogy csak a tudománynak élhet. Most rá kellett ébrednie, hogy a császárvárosban nincsen többé keresnivalója. Haza kell mennie.

Már előzőleg sokat foglalkozott az ősi földdel, családi birtokainak helyzetével. Ezekben — hiszen egyes birtokrészeket, köztük anyai örökségét nyilván már jóval előbb megkapta (1778-ban talán éppen ezeknek kezeléséről gondoskodott, mikor otthon járt) — volt némi zavar. Egy 1782. június 26-án István bátyjának adott fölhatalmazásából kitűnik,[14] hogy jószágainak egy részét kölcsönökre, bizonyára nem tudta nélkül, elzálogosították, de voltak olyan földjei is, amelyeket esztelen emberek *mástól* tudva megvettek. Mindezek a berceli és gávai javakra vonatkoztak. Meghatalmazza bátyját, hogy a birtoknak minden hasznát a család javára fordítsa, de a jövedelemből, ha kell, magán is segítsen. Anyai ágon Beregben is voltak birtokrészei. Ezek körül bajok mutatkoztak, amit költőnk előtt igyekeztek palástolni. Ezt is rendben akarja tudni, de ennek jövedelmét is, egész életére, a családnak engedi át, hogy megmentse őket «a gyalázatos élhetetlenségtől és veszedelmes zűrzavartól», amelybe adósságaik miatt kerültek. Ki akarja fizetni «a Ház» minden adósságát.

Különösen hat mindez attól az embertől, aki e percben állás, fizetés nélkül itt áll Bécsben és hazakészül, falusi gazdálkodó nemesnek. Most még a család legjobb birtokaiból való részesedéséről, vagy legalábbis azok haszonélvezetéről is «egész életére»

lemond, hogy a család ismét erőre kaphasson. Bessenyei Zsigmond az ötvenes évek elején mégegyszer megpróbálta a család hevesmegyei legrégibb birtokait, köztük Nagybesenyőt a kuruc időkbeli, félszázad előtti végleges fölvallások ellenére is visszaszerezni, de csak újabb megegyezésekig jutott. György most arra hivatkozva, hogy a három legifjabb fiú, Sándor bátyja, Pál öccse és ő 1751-ben egészen apró gyermekek voltak, apjuk tehát nem intézkedhetett majdani örökrészükről nevükben való egyességgel, pörösködést kezd. (Ilyenformán persze a még meg nem született utódok is kérhetnék az ősiségi törvény jogán bármily régi eladás, fölvallás megsemmisítését.) Ez a per természetesen nem vezethetett sem eredményre, sem újabb megegyezésre. De Sév (Szőke) puszta egy részét, a felét sikerült visszaszereznie, (a másik fele az egri káptalané maradt) s ezt a földjét utóbb évi 500 forintért adta bérbe, amely összeg még végrendeletében is szerepel. Korán megkezdte tehát, jórészt Sándor bátyjával együtt, a birtokpöröket, amelyek írásai szerint is[15] a nemesség életéhez tartoztak. — Pereskedésre elég alkalma nyilt. Apja és különösen László bátyja vígan költekeztek, mindig jól éltek. A sok és tekintélyes birtok jövedelmét gyakran kellett adósságokkal tetézni. A sok testvér egymás között is sokat zsörtölődött; erőszakos birtokfoglalási ügyek is akadtak közöttük. Sándornak és Györgynek tehát egyformán rendezniük kellett a család és a maguk helyzetét.

Hogyan mondhatott le György (és talán Sándor is?) a maga szabolcsi és beregi birtokainak tiszta jövedelméről már Bécsben, jóelőre, a családi terhek javára? A kérdésre a családban történt halálesetek adják meg a választ. 1781 végén, de legkésőbben a következő év legelején meghalt az a bátyjuk, aki hozzájuk legközelebb állt, régóta gondjukat viselte, a református ügyeknek egyik főmozgatója és Beleznai Miklósnak is — Györgyön kívül — a Bessenyeiek közül legkedveltebb embere volt: a nyugtalanvérű, folyton utazgató Mihály.[16] Nem sokkal utóbb, február 10-én eltemették legidősebb bátyjukat, Lászlót is, s azt hiszem, megelőzte őket a halálban az ifjabbik Zsigmond is, Csoma Klára férje, mert a megmaradtak, mint az előbb is láttuk, mindenben Istvánt bízták meg az intézkedéssel, őt tekintették tehát senioruknak.[17] — Az agglegényül elhalt Mihály a maga bihari birtokrészeit, amelyek részben Nagyszalonta környékén, a Fekete-Körös vidékén, részben a Sárréten, közel Berettyóújfaluhoz terültek el, három kedvelt öccsére, a nehézkes Boldizsárra, az eleven Sándorra és az okos Györgyre, a három volt testőrre hagyta. A másik két fiúnak juthattak a szabolcsi és beregi részek, az utóbbiak bizonyára azért is Pálnak, mert ő kezdettől fogva ott gazdálkodott az Ilosvay-földeken és szőllőkön. — A szabolcsi birtokokat a Beleznai-féle

Bét 2 d Junii 1782

Bessenyei levele István bátyjához 1782. június 2.

6000 forintos kölcsön nyomta, melyért Báji Patay Sámuel pereskedett. Mihály örökségét az 1776-iki megegyezés szerint (volt róla szó Mihály bécsi utazgatásaikor) Tolcsvai Bónis Ferenc kezelte, egy mindvégig nagyon előzékeny és jóindulatú rokon. 1782 január 20-án minden nehézség nélkül átadja a birtokokat a Györgynek törvényes fölhatalmazásával és képviseletében megjelent Bessenyei Sándornak, mindössze 3000 forintot akar Mihály tartozásaiból s valószínűleg 6 esztendő beruházásai fejében a testvérektől hat hónap mulva visszakapni. Erre mind a két testvér nemcsak ígéretet tesz, hanem fizetésüket is lekötik, «melyért az, illendő helyeken jelentést tévén, minden perpatvar nélkül Creditor kedves urunkbátyánknak fizettetik.» Ekkoriban tehát György is kapja még a járandóságát, II. József, mint mondtam, csak később, 1782 tavaszán szünteti meg. — Ebből az egyességből az is látszik, hogy Sándor a maga részét Boldizsárral elcserélte, mert utóbb Boldizsár és György osztozkodnak.

Mindjárt itt mondom meg, hogy — miként Sándor kapitányi rangja után — György is idővel nyugdíjat kapott. Erre két adatunk van. Az egyik egy, Pusztakovácsiból 1789 nyarán Pál öccséhez, Ilosvára írt levele,[18] amelyben ígéri öccsének, hogy «ha a . . . pénzem megkaphatnám Bécsbül, tehát küldök sőrére valót.» A másik, pontosabb adatot Széll Farkas közölte 1784. június 19-éről, Boldizsár és György osztozkodásáról:[19] ebből a kimutatásból tűnik ki, hogy Györgynek ekkoriban már évi 586 frt nyugdíja volt. Lehet, hogy testőri szolgálatait is figyelembe vették és II. József a 2000 frt tiszteletdíj után ennyi nyugdíjat engedélyezett neki.

Anyagi gondoknak addig sem nézett elébe, míg ezek a dolgok nyélbeütődtek. Úgy látom, hogy ha a három megyében levő birtokait csak jó kezekbe adja is, évi több mint 2000 forintja lesz,[20] tehát annyija, amennyi eddig is volt, utóbb Sév-puszta bérével és nyugdíjával együtt másfélannyi. Ezért tehette meg, hogy szabolcsi és beregi földjeinek jövedelmét fölajánlhatta a «Ház», az egész család ügyeinek rendezésére. Jövedelmeiből Bécsben is elélhetett volna. De már elment a kedve a megváltozott viszonyoktól és környezettől. Egyelőre lelohadt benne a tűz, amely eddig olvasásra, tanulásra, írásra, könyvek kiadására serkentette. Összeomlott reményeinek már csak parazsa sem maradt. De ennél is alaposabb oka volt az elébetárult új feladatok sora. Öreg apja mellől három bátyja halt el. Úgy érezte, hogy a gazdálkodás körül sok baj van, azokat palástolgatják előtte. Élt a mindössze 35 éves, bár munkában kimerült és rossz veséjével nem egyszer kínlódó emberben a kedv és az akarat, Sándor bátyjával is megbeszélte, hogy otthon rendbe hozza a gazdaságokat.

1782 őszén elhagyta Bécset és hazaköltözködött Bercelre, a

szülői házhoz. Pestre katonai társzekérrel, mely elé négy pejló volt fogva, elébejött Gáváról bátyja, Boldizsár (Gönczy István kocsisuk hajtotta a kocsit) és Bessenyei György 17 évi távollét után megint hazaérkezett.[21] Hozzáfogott új feladatához. Apja is, testvérei is megbíztak benne s a régóta húzódó, újrafölvett vagy most kezdődő pörökben ezentúl mint a *nemes familia administratora* szerepel.[22] Egypár évig maga intézkedhetett a gazdálkodásról. Széll Farkas tanusága és Waldapfel József fölfogása szerint azonban testvérei egyre nagyobb ellenkezésekkel fogadták reformterveit, úgy, hogy az így egyesített gazdálkodással hamarosan fölhagyott — a pereket mégis továbbra is vitte — és 1785 elején vagy nyarán visszavonult bihari birtokaira.

Elvonulásának más oka is volt. Anyjának házsártos viselkedése egyre tűrhetetlenebb lett. Talán férjével is mind kellemetlenebbül bánt, és György, aki, ha kevésszer nyilatkozik is szüleiről, mindig nagy melegséggel és áradó tisztelettel teszi, ezt nem tudja tovább nézni. 1784 őszén — éppen valami küldöttséget vár: II. Józsefnek ekkor jelent meg a jobbágyságot fölszabadító rendelete, nem tudom, szabad-e ezt a deputáció-járást ehhez az eseményhez kapcsolnom — írja Lővey István nevű rokonának:[23] «Talán magam is Bihar vármegyében veszem magamat lakóul, mert itt az anyámnak csúfos, rendetlen és gyalázatos erkölcseit tovább nem hordozhatom.»

Még így is különösen kellene érteni, hogy anyjának «gyalázatos erkölcseiről» beszél. Önkéntelenül arra gondolunk, hogy ez talán nem is édesanyjáról szól.

Bármily meglepő is, föl kell tennünk, hogy anyja már régóta nem él és itt egy fiatal mostoháról van szó. Van Bessenyeinknek egy apjához szóló levele, amely ebben a föltevésben megerősít. Még 1768 végén, vagy 1769 első felében kellett e levelet írnia — keltezve nincsen — mert Boldizsár még Bécsben testőr[24] — Györgyünk tréfásan szemérehányja «édes apámuramnak», hogy régóta nem írt neki. Ha papirosa nincsen, káposztalevélen nem írhat, ha tentája, pennája nincsen, villával nem «figurázhat»; ámde az írószerszámokat könnyen föllelheti. Restség sem lehet az oka. Hanem inkább «élete párjában határozott fáradhatatlan gyönyörűségét és nyughatatlan kedvét» okolja, és kéri, hogy ne fossza meg uraságát atyjafiaiba eddig határozott szeretetitül házassági szerelmes élete miatt. Mert a házassági tiszta szeretet nem akadályozhatja az atyafiúi szeretetet.»

Ha ez még az öregemberen s azon való tréfálkozás volna is, hogy otthon zsörtölődnek, nem hagy kétséget a következő részlet:

Azért, már ha egyéb módját nem találhatom, hogy levelét vegyem, *kedves Hugomasszonyt, ámbár esmeretlen attyafia vagyok, instálom*, hogy méltóztasson ügyemet folytatni Apámuram előtt, s atyafiságos kötelességére felindítani, mely hirtelen megesett alkalmatlanságomrúl alázatosan engedelmet kérek kedves Hugomasszonytúl, hibául ne tulajdonítsa bennem, de inkább ismérjen iránta tiszta igaz szívet viselő atyjafiának.

Ebből, ha jól értem, azt vehetni ki, hogy (bár erről sohasem volt szó) 67—68 éves megözvegyült apjuk fiatal feleséget vett (a 22 éves Bessenyei «hugomasszonynak» szólítja), kissé restelkedik és nem ír fiainak: György azonban kedvesen tréfálkozva és tapintatosan áthidalja levelével a dolgot. S *ez*, a 83 éves férj mellett most 35—36 éves mostoha az, akinek «gyalázatos erkölcseit» Bessenyeink nem bírja: ezért készülődik Biharba.

A Bessenyei Mihálytól — illetve közvetlenül Bónis Ferenctől — György kezére jutott birtokok egyik része a Fekete-Körös partján, Arad megyével határosan, az Erdőháton terült el, Erdőgyarak, Kávásd, Feketetót, Dalom és Feketegyőrös községekben. Mihály Feketetóton kúriát, magtárat, gazdasági épületeket építtetett magának, ide — és nem, mint eddigi életírói tudták — Pusztakovácsiba ment lakni Bessenyei. Ezeket — a kúriát is — egy darabig a felesége révén rokon Pálóczi Horváth Ádám elbirtokolta, de már Mihály exequálta, visszafoglalta tőle, «halála után azok mind Bessenyei György úr kezében maradtak (mondja egy 1786 februári tanuvallomás) s most is bírja minden elmaradott jószágát.» Ugyanennek az évnek októberében egy másik tanuvallomás tudja, hogy «azon kúria, *melyben mostan Feketetóton Bessenyei György úr lakik*, Horváth Ádámé volt.» Mihálynak itt «sok sertése volt, heverő marhái, 12 jármos ökre (ezek között oláh aprós is volt, vagyis riska), heverő tinóbinója, mind kezes házi marha volt, nem gulyabeli, volt négy kocsibeli közönséges lova.» Itt kezdte költőnk gazdálkodását, elég nagy készlettel, s több mint két évig itt is lakott.[25] Eleinte talán az tartotta itt, hogy távolabb volt a közélettől, nagyobb volt az óhajtott csönd. A gazdálkodás is változatosabb volt, mint fenn a Sárréten, inkább az állattenyésztés volt a feladat, hutája is volt és nagy erdősége: faföldolgozástól vadászgatásig sok örömet szerzett a természet szépségeiért mindig is rajongó költőnek. Persze át-átjárt kocsiján Kovácsiba is, a másik birtokrészre, bemehetett gyakran Szalontára, téli estéken foglalatoskodhatott a pöreivel. Falusi nemes lett. A sok könyvét Bécsből mind magával hozta — láttuk, társzekérrel kellett homijaiért Pestre menni — de egyelőre aligha sokat törődött velük. Ezekről az évekről semmi közelebbit nem tudunk.[26] 1786 január 10-én temették Bercelen 85 esztendőssé öregedett

édesapját: akkor bizonyára otthon is járt Szabolcsban és még egyszer látta házsártos mostoháját is, akiről semmi további hírünk nincs.

Minthogy föltehetjük, hogy télen aligha költözködött, s adatunk van rá, hogy egy ügyben 1787. február 10-én még Feketetóton tett eskü alatti vallomást,[27] úgy gondolom, 1787 tavaszán tette át lakóhelyét a Fekete-Körösnek túlnyomóan románok lakta vidékéről — s talán éppen ezért — a Berettyó partjának magyar világába, másik birtokrészére, Kovácsi pusztába. Ez a hely Bakonszeg mellett, Berettyóújfalu közelében van. Itt javarészt szántóföldje és legelője volt. Mihály örökségeképpen itt is udvarház, csűr, gazdasági épületek várták, «300 köböl alá való legelő és évi 800 köböl gabonát termő föld», 200 szekér szénát adó kaszáló. — A pusztakovácsi földön Mihálynak — mondja egy egykorú tanuvallomás — «sok búzái voltak, annyi, hogy az odavaló földesuraknak egynek se volt annyi, és azok mind, halála után, az úr Bessenyei György úr kezében maradtak, melyeket tudom, hogy mai napig is bír.» Ettől kezdve haláláig, tehát közel egy negyedszázadon át lakott itt. Háromholdas telken, kétholdas «házi» kertben volt a kúriája. Innen járt be a közeli, 30—35 km-re levő Debrecenbe s innen járt, most már egyre gyakrabban, Nagyváradra, Diószegre megyegyűlésekre.

Már nem kereste úgy a magányt s legföljebb tudományával érezte magát «bihari remetének.» Utóbb — a pontos idejét nem tudjuk — még kellemesebbé lett ittlakása, mert a Berettyó partján, itt Kovácsiban, házat épített magának legkedvesebbik bátyja, Sándor is. Egyideig megint együtt voltak, mint valamikor, húsz esztendővel ezelőtt a testőrpalota egyik szobájában, őrségen a Burgban, lóháton Mária Terézia kocsija mögött — vagy Felső-Olaszországban, Torinóban, Milanóban, vagy Velencében. Sándor 1778-ban elment Barcsayval a királynő háborúiba, résztvett, miként Barcsay, II. József török elleni hadjáratában, de míg barátja visszatért ifjúságának otthonába, a testőrpalotába, ő maga búcsút mondott a katonaéletnek és hazajött. 1794-ben azután Kovácsiba költözött öccséhez, itt házat épített a Berettyó partjára s megtelepedett. De már a következő évben, 1795 tavaszán Debrecenbe költözött, majd szülőfalujába, Bercelre. Távozásakor, március idusán állítja ki részére György a következő írást:[28]

> Én, alábbmegírt adom tudtokra mindazoknak, valakiket illethet, hogy testvérbátyám, Kapitány Bessenyei Sándor uramnak itt Pusztakovácsiban, Nemes Bihar vármegyében maga költségén felépített házát számára fenntartom úgy, hogy valamikor személyesen tetszik, akár atyafiságos látogatásból, akár másképpen ezen földre jönnie, benne szabad lakása, mulatozása lehessen;

mivel pedig most ezen majdnem emberi társaság nélkül levő pusztai vadság s magánosság természetit hervadozásba, veszélyes nyavalyákba hozta, születése s nevelése egeihez vonzódik, melyre nézve, ha ott mind egészségére, mind nyájasabb életére nézve alkalmasabb helyet találna, s ezt elhagyná, azon esetben fentnevezett házat, a köztünk atyafiságosan meghatározott ára szerint magamhoz váltom.

Sig. Pusztakovácsi, 16d Martij 1795. L. S.

Bessenyey György mp.

Egy évet töltöttek ismét együtt. Békésen váltak meg most is — hiszen Sándor azért költözött el, mert a Sárrét levegőjét nem bírta az egészsége, s aki annyit forgott vidám társaságokban, nem tudott megbarátkozni az «emberi társaság nélkül» élő pusztával, mégis rövidesen majdnem ötesztendős pörösködés és teljes szakítás lett az egyévi kedves együttlétből. Mert György, aki — bár még nem egyezett meg az árában s nem fizette ki — a Sándor házát is a magáénak tekintette, az ablakokat leszedette és betégláztatta, a közfalat kiverette, új gerendát huzatott bele, a kályhát leszedette, nyilván valami csűrfélét alakított belőle a maga gazdasági céljaira. Hiszen az árában majd, egyességük szerint, «atyafiságosan» megegyeznek. Ezt persze Sándor hamarosan megtudta, tanuvallomásokat szerzett és a debreceni districtualis táblánál megindította a peres eljárást, körülbelül 700 forint megtérítését követelte öccsén, amennyibe a ház került. Györgyünk erre Bakonszegről bírót, esküdteket, ácsot és vályogtapasztót hozatott, akik az építési költségeket és anyagot összesen 213 forintra becsülték.[29] — A kerületi tábla Györgyöt elmarasztalta, mire ez 1798. januárjában a «disfavorabilem sententiam» a kir. táblához megföllebbezte. Sándor viszont ez év őszén azt kérte, hogy költségeit illetően bocsássák esküre, s a kir. tábla így határozván, 1799. január 24-én esküt tett, hogy a ház neki 683.30 rajnai forintba került — György a pört végleg elvesztette. — 1778-ban még azt írta neki bátyja, hogy mindig igazán szerette, erkölcseit becsülte, nem felejti el, hogy kiskora óta együtt nevelkedett vele: íme húsz év mulva 500 forint különbözetért a végletekig pereskednek és többé meg nem békülnek. György talán csak Sándor temetésén 1809-ben engesztelődött ki, ha ott volt. Ennek a gyűlölködésnek lehet a folytatása, hogy György későbbi munkáiban mindig lenézően, sőt megvetően nyilatkozott Sándor Milton-fordításáról; az igaz, hogy ezt viszont Sándor sohasem tudta meg, mert György munkái nem jelentek meg.

Ekkorra már Bessenyei eleven részt vett a megyei életben. Gazdaságát a maga — mint még meglátjuk — kezdetleges, immár falusi elvei szerint folytatta; nem szűnt meg pörösködni sem.

Híven a Bessenyei-hagyományokhoz jól élt. Ez a falusi élet tölti be a nyolcvanas évek második felét. De lassan kezd a közéletből is részt kérni. És lassan megint tollához nyúl. 1787-ben a fölvilágosodott és haladó szellemű Haller József lesz a megye főispánja, majd előtérbe kerül a hasonló gondolkodású Péchy Imre, a későbbi tekintélyes szeptemvir, aki Haller mellett második alispán lett. Benne Bessenyei egyik legmegértőbb emberére akad. A politikai életben új szellem mutatkozik.

2. A KÖZÉLETBEN ÉS ÚJBÓL IRÓASZTALÁNÁL

1785-ben, egy évre rá, hogy a jobbágyságot fölszabadító, de sehol igazában végre nem hajtott intézkedés, és a nyelvrendelet megjelent, II. József a nemesi ellenállás legerősebb bástyáit, a vármegyéket fölosztalta; Bihart Szabolccsal és még három vármegyével összevonta s a kerület élére adminisztrátornak Teleki Sámuelt állította, őt váltotta föl két esztendővel utóbb Haller József. Bessenyeiben — sok birtokügye miatt — csak lassan ébred a közügyek iránt az érdeklődés. Neki azonfelül, hogy a pöröket bújta, a család régi, elfelejtett jussait kereste, a bécsi gavallérból át kellett ismét alakulnia falusi nemessé, a császárvárosnak eljövetelekor még formákba szorult, de belülről már mozgalmas, külsőleg zajos és eleven élete után meg kellett szoknia a Berettyó-parti fűzesek csöndjét és a környezet közvetlen egyszerűségét. Egy dolog volt benne állandó: a természet szeretete. Miként Bécsben boldogan tárja ki kora márciusban ablakait, hogy a reggeli napsugárnak örüljön, s szívvel-lélekkel köszönti a tavasz közeledtét:

> Be gyönyörű idő! jertek az ablakra,
> Vessétek szemetek a mosolygó napra,
> Milyen szépen ragyog meleg sugárival,
> Játékra indulva földünk fiaival
> — — — — — — — ——
> A hó alatt lakott föld szürkét mutat még,
> De majd zöldülésre hozza a meleg ég —

most megint kiélvezheti a természet gyönyörűségeit.[1]

Környezetéről közelebbit éppen semmit sem tudunk. Egyetlen, Váradi nevű tiszttartójának hűségéről maradt emlékezet, aki meghagyta, hogy holta után Bessenyei mellé, a kertbe temessék. Feketetóti szomszédjai Horváth Ádámon kívül a Pyberek, Szilágyi Bálint és a Nadányiak voltak; ez utóbbiakkal hamarosan ellentétbe kerül.[2] 1789-ben pl. följelenti őket, hogy görbedi ispánjuk több jobbágyának, akik az ő beleegyezésével kávásdi eredeiből fát hoztak, elvette a lovait. Csak kölcsönt kapott vissza: a vármegyei irattárból

kiderül, hogy Bessenyei Mihály megverte Nadányi ispánját, erőszakoskodott Pyberékkel, sőt csőszüket is lecsukta és megverte. Györgyöt is megvádolják Duholoczkyék, hogy feketetóti erdejükből György emberei fát visznek s az erdőt tarolják.[3] Kovácsi szomszédairól kevesebbet tudunk. Csak annyit látunk, hogy atyafiságával tartja a kapcsolatot és szívesen levelezget velük, többnyire tréfás hangon. Ezekből a leveleiből az Ugrayékhoz írott néhány darab megmaradt.[4] Sokat nem árulnak el magánéletéből. Lóvásárlásokról, sertéshizlalásról van bennük szó. A «kocapásztornak», ha korán tereli be a sertéseket, derest ígér. Effélékről szólnak a levelek. Meg arról, hogy milyen «jóízűn» ette az «igen jóízű» foglyot, amelyet maga «trancsérozott.» Máskor nagyon ízlik neki a sült, a tengeri és a dinnye, de úgy tele van, mint a betaposott káposztáshordó — tele van «féleszűséggel» és tréfával is — a Bessenyeiek szeretnek mindenkor jól élni. Mintha már semmi sem volna benne az éjtszakákat áttanult filozófusból, aki végül is már nagyon sokat tud, mert megtanulta, hogy nem tud semmit, és azért tanul tovább.

A nyolcvanas évek vége felé mozdulni kezd körülötte a világ. A jobbágyság mindenütt elégedetlenkedik. 1790 tavaszán és nyarán széleskörű parasztmozgalmak indulnak meg országszerte, de leginkább itt Biharban, Szabolcsban, Zemplénben — éppen a Bessenyei világában.[5] Az úrbéri szolgáltatások megtagadására buzdítják egymást, s a zempléni és szabolcsi nemesség — hiszen az 1784-iki fölkelés véres képei még emlékezetükben vannak — félelmében fegyverkezni kezd, s e hírre a mozgalom elül. — A kölcsönös nyugtalanság nyilván a francia forradalom nyomán keletkezett. Híre járja, hogy a jegyzők maguk terjesztik a nép között a «francia» eszméket: az egyenlőség gondolatát, és ez okozta, hogy az úrirend és általában a nemesség ellen fordul a hangulat. Már röpiratok jelentkeztek — mintha csak Dózsa György hangja szólalna meg újra, mondja a szomszéd Szabolcs megye egyik monográfusa. Bessenyei a maga eszméinek ébredését látja, közös teherviselésről van szó, de emlékezhetik arra a tanítására is, hogy a parasztot féken kell tartani: a filozófus és a falusi nemes küszködhetik benne most is. Ekkor jön II. József halálának a híre. A vihar kezd elülni, a nemesség készül a maga ellenforradalmára, a Józseftől megtépázott nemesi jogok, kiváltságok megvédésére — de Bécs ellen a nyelv védelmére is.[6] — Bihar mindig ellenzéke volt a bécsi törekvéseknek. Az udvar Bihar elégedetlenkedő nemességét állandóan szemmel tartotta, és jól volt tájékozódva a helyzetről. Az újra föllélekező vármegye — mint több más helyütt is — itt is nyilvánosan elégette II. József rendeleteit és helyreállította a maga autonóm uralmát. Még tovább is ment. Kijelentette, hogy II. József meg-

szegte a Pragmatica Sanctiót, a trónörökösödés rendje megszakadt, az országgyűlésnek II. Lipóttal új szerződést kell kötnie: a nemesség egészen a rousseaui *Contrat social* alapjára helyezkedett. Erre buzdították egymást ekkor meginduló körlevelezésükkel a vármegyék. Bihar tehát a bécsiek szemében a legellentállóbb vármegyék egyikének mutatkozott s ezt a szerepét utóbb Ferenc idejében is hamarosan megmutatta. Most már jobbágyszabadságról senki sem beszélt, a nemesi reakció újból úrrá lett. Márciusban Váradon nagy diadalünnepeket ülnek. Egy évig Brunsvick József, a későbbi országbíró, a főispán, de azután visszatér Teleki Sámuel s tovább, mint 30 évig ül a főispáni székben. Az 1790-iki restauráción Péchy Imre lesz az alispán (utóbb a vármegye követe is) s ugyanakkor a vármegye Bessenyei Györgyöt megteszi táblabírájának.[7] Ha maga már szinte önmagát is elfeledte, a bennfentesek nem feledkeztek meg róla.

Ettől kezdve gyakrabban jár be Váradra. Ott szerepelnek a megyegyűlésen régi ellenfelei, Domokos Lajos — a vármegye egyik követe a most megnyílt országgyűlésen, a Dobozyak, ott vannak a Hallerok, megfordul nem egyszer Kazinczy Ferenc is és Teleki Sámuel mellé hazajön 1794-ben Biharba Szentjóbi Szabó László is. Előadták *Mátyás királyát*, éppen 1792-ben, amikor Ráday Pál és Kármán József, a Beleznainé köréből, a színház igazgatói. Bessenyeit, a volt testőrt, Mária Terézia kedvelt emberét, sok könyv íróját nagy tisztelet környékezi. Gazdálkodási nézetein inkább mosolyognak ugyan: 1793 szeptember 30-iki fölszólalásával szeretné a szőllőművelést eltiltani, hogy ne legyen részeg ember az országban[8] — szép fölfogás, de nem a falusi nemesség kedve szerint való — de így is tisztelik benne az írót. Szabó László bizonyára közeledik is hozzá s költőnknek alkalma van hírt hallani Beleznainé pesti köréről, a megelevenedő irodalmi életről, amelynek ő húsz évvel azelőtt kezdeményezője volt. — Megismerkedik Miller Jakab Ferdinánddal, a nemrég itt megnyílt jogi karon a statisztika- és világtörténelem tanárával — a cenzorral is. Hamarosan dolga akadt vele. Hogy úriszékre is többször hívják, arról már esett szó.

A kilencvenes évek első felének egyik legnevezetesebb bihari megyegyűlése a Diószegen, 1794. február 10-én tartott közgyűlés volt, amelyről két irodalmi érdekű beszámolónk van: Milleré és Kazinczyé. Két nevezetes előzménye volt, amelyeknek mindegyike közelről érdekelhette Bessenyeit. Az egyik a helytartótanácsnak 1792-ben a vegyesházasságok ügyében kiadott reakciós rendelete volt,[9] amely a protestánsokra kedvezőtlenül ütött ki. Nem kétséges, hogy a *Tolerancia* szerzője ebben a kérdésben azzal az ellenzékkel tartott, amely «tiszteletlen és támadó» hangú föliratban kelt ki ellene s ezzel az uralkodót is magára haragította. Ferenc tisztújítást

rendelt el Biharban. A vármegye a diószegi közgyűlésen újabb föliratban bocsánatot kért és a tisztújítás elengedéséért folyamodott. Még ebben is keményen kikelt a kancellár és Lányi püspök, referendárius ellen. Küldöttségileg akarták a feliratot Bécsbe vinni, de Almásy adhoc főispán — Teleki Sámuel beteget jelentett — azt óhajtotta, hogy inkább a nádorhoz, Budára vigyék a föliratot. Mint «tudós magyar írót és részrehajlatlan filozófust», Bessenyei Györgyöt kérték föl, hogy a küldöttség tagjait jelölje ki. Bessenyei Péchy Imre alispánt, Rhédey Lajos ref. gondnokot, Csáki Imre kanonokot és Miskolczi Farkas püspöki prefektust, majd mikor Csáki nem vállalkozott, ifj. Szlávy György sárréti szolgabírót, tehát a maga közvetlen környezetének egyik igen jeles tagját — a Martinovics-pörnek hamarosan egyik üldözöttjét — jelölte ki a küldöttségbe. Érezte a megtiszteltetést, amely e megbízással a megye részéről érte.[10] — A másik, Bessenyeit is érintő ügy a könyvek cenzúrájának *(Revisio librorum)* 1793. tavaszán elrendelt megszigorítása volt. Legutóbb Mendelssohn *Phaedon*jának magyar fordítása körül támadt nagy vihar: Pajor Gáspár, a fordító, Beleznainé körének s az Urániának egyik lelkes munkatársa volt.[11] Most pedig országos fölháborodás kísérte az intézkedést, a vármegyék éles hangon szólaltak föl a sajtószabadság ügyében. Bihar fölirata a legkeményebbek egyike volt: «a rendeletekben a gondolatszabadság sérelmét látja és a nemzeti becsület nevében tiltakozik ellene.»[12] A fölterjesztés egyes részei — pl. a «defectum culturae redolet *librorum* etiam *philosophicorum* censura» önkéntelenül is a cenzúrától sokat szenvedett Bessenyeire vallana, ha nem utalna mindjárt Pajor Gáspár művére is. Bizonyára hozzá is szólt. Hogy a fogalmazásban is része volt-e, azt nem tudjuk, itt meg inkább Kazinczy működhetett közre, akinek unokaöccse, Dénes a vármegye aljegyzője volt. Költőnkben ekkor nemcsak a sok régi mellőztetés, hat-hét munkájának tilalma a hetvenes években, hanem egy újabb, nemrégiben elszenvedett sérelem is forralta a vért. Ezúttal új kéziratainak az eddigieknél is nagyobb kálváriát kellett megjárniuk s még benne élt a seb.

Mint láttuk, Feketetóton is, Kovácsiban is a gazdálkodás ügyei foglalták el. Három bátyjának, majd 1786-ban apjának halála az örökösödésben s ebből következően a birtokok elosztásában új meg új helyzeteket teremtett. Berendezkedése a mindkét helyen szerény udvarházban, gazdaságainak számbavétele, elindítása, ellenőrzése nem az a munkakör volt, amely mellett költészettel vagy filozófiával foglalatoskodhatnék. De meg legutóbbi csalódásai nagyon kiábrándították, a további munkálkodástól elkedvetlenítették, úgy látszott, hogy valóban «falusi nemesnek» jött haza.

Mégsem állt elszigetelten az irodalmi élettől. Vármegyéjében,

s azon túl is, tudták, ki az a Bessenyei György. Ő is tudomást kellett hogy szerezzen a cenzúra ellenében is mozdulni kezdő irodalomról, Kazinczy tevékenységéről, Báróczi buzgóságáról. 1788-ban a *Kassai Magyar Museum*ban Bacsányi Jánostól hosszabb cikk jelent meg *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról*,[13] s abban költőnk olvashatta «a hála kinyilatkoztatását a nagyérdemű hazafi iránt» ismertetését a nyelv pallérozásáért vívott küzdelmeinek, annak az elvének, hogy «soha nemzetünk idegen nyelven tudományra s közönséges világosságra nem juthat.» Olvashatott II. Andrásról, Nagy Lajosról és a Hunyadiakról: az ő legkedveltebb hőseinek nevét találhatta benne, *Lukanus*ának és *Holmi*jának külön dícséretét, végül pedig nemcsak a pálosoknál hagyott, a cenzúra jóvoltából kiadatlanul maradt kéziratainak ismertetését — pl. a *Tudós társaság*ét azzal, hogy «különös szépségű és szívreható magyarsággal vagyon elkészítve» — hanem a Mátyás-eposznak nagyobb töredékét is. Bacsányi a cikk végén nyilvánosan felszólította költőnket, hogy vegye elő mégegyszer ezeket a munkáit, dolgozza át a «mai időknek . . . állapotjához képest» és bocsássa közre nyomtatásban. Tudjuk, hogy ez volt az, amiben Bessenyei a cenzúrának soha, egy jottányit sem engedett. De hogy Bacsányi cikke fölrázta őt, azt föltehetjük.

Még nagyobb hatással lehetett rá az 1790—91-iki országgyűlés. A nemesi ellenállás követelései közé tartozott a nyelv kérdése is. Révai Miklós példátlanul buzgó izgatásainak bizonyosan hírét vette. Tudnia kellett Révai két röpiratáról, a *Jámbor szándék*ról és a *Plánum*ról: az előbbi az ő műve volt, s részének kellett benne lennie, hogy a hozzá is intézett fölszólítás dacára sehol a neve, szerzősége nem szerepelt s hogy a *Plánum* nem vette föl a megszervezendő *Akadémia* tagjainak névsorába. Csak az ő egyenes tilalmának lehet ezt tulajdonítani. De hogy a szíve meg nem dobbant eszméinek újjászületésére, azt aligha állíthatni. Melegen gondolhatott egykori szobatársára, Naláczi Józsefre, aki — bizonyára reágondolva — elsőnek ajánlott föl nagy összeget a tudós társaság céljaira.

Kezdett tudatára ébredni annak, hogy ifjúságának fáradságos munkája nem veszett egészen kárba. Ismerik működését, céljai az új nemzedék előtt is ott lebegnek. Kazinczy elujságolhatja neki, hogy Eperjesről is kéri valaki tőle: szerezze meg számára Bessenyei György írásait[14]. A közéletben tisztelet övezi. Újabb fölbuzdulás következik; a nyelv ügye előtérbe került, — azt még nem tudja, hogy az Akadémia gondolata a bizottságoknál újból elszunnyad — érdemes dolgozni. Párhuzamosan a közügyekhez való visszatérésével újból tollához nyúl, s 1792-ben két művét nyujtja be cenzúrára.

Az egyikkel már találkoztunk, mikor a vígjátékairól beszél-

tünk. A *Kedvetlen okos* valószínűleg molière-i mozzanatokból épült fel. A másik egy *Podrokotz krónikája avagy a gorgonai zarándok* c. munka volt. Az előbbiről láttuk, hogy Miller cenzor kevéske változtatást kivánt rajta s Rietaller, a helytartótanács cenzora ezeket még eggyel megtoldva, a változtatásokkal szintén hozzájárult a vígjáték kiadásához. Bessenyeiről azonban tudjuk, hogy amit megírt, azon sohasem változtatott. S különösen akkor nem, ha olyasmit töröltek, amiért a munka íródott, ha az nem tartozott is szorosan a könyv tárgyához, vagy meséjéhez. A *Kedvetlen okos* esetében pedig erről volt szó. — Sokkal nehezebb volt a másik kézirat ügye. Erről Rietallernak az volt a véleménye, hogy megjelenését nem szabad engedélyezni, mert 1. minden külső szertartást kigúnyol és a természet parancsának mondja az emberek jó és rossz cselekedeteit; 2. tagadja a túlvilági életet és a lélek halhatatlanságát; 3. a vallást csak szokásnak mondja; 4. a szabad szerelmet megengedi, sőt jobbnak tartja a házasságnál; ezenkívül a kinyilatkoztatásban és az isteni gondviselésben sem hisz. A helytartótanácsnak az volt a véleménye,[15] hogy mivel az író ezeket nem a maga tanításaképpen mondja, hanem egy műveletlen pogány szájába adja s e barbárral szemben a filozófus meg is cáfolja ezt a fölfogást, a kiadás engedélyezhető és ezzel a többségi határozattal küldte vissza november 10-én a nagyváradi cenzornak a könyveket. Bessenyei, aki az engedélyről rövidesen értesülhetett, pár hétig abban a jóhiszemben élhetett, hogy újból a nyilvánosság elé léphet s a *Holmi* óta először, — mert a *Jámbor szándék* kiadatása talán tudtán kívül esett meg — «világosságot» hirdető könyve jelenik meg.

Az öröm nem sokáig tartott. A Rietaller előadására fölfigyelő prímás ugyanis a maga részéről szintén veszedelmesnek nyilvánította a könyv tartalmát, s ezt a véleményét jegyzőkönyvbe is vetette. Vagy a fölterjesztett jegyzőkönyvre lett figyelmessé a kancellária, vagy maga a prímás hívta föl magánúton a felsőbb fórum figyelmét az ügyre: a kancellária már december 3-án intézkedett, hogy a könyv esetleg folyamatban levő kinyomatását állítsák meg és a kéziratokat terjesszék föl. Úgylátszik, a kéziratok már Bessenyeinél voltak s ő vonakodott azokat kezéből kiadni: félesztendőbe tartott, míg Miller — túlbuzgóságból mind a kettőt — újból fölterjesztette. A kancellária a *Kedvetlen okos*t, Miller és Rietaller megjegyzéseinek figyelembevételével s javaslatuknak megfelelően alkalmasnak találta a megjelenésre, a *Podrokotz krónikáját* azonban veszedelmesnek ítélte, miként a prímás is, a helytartótanács határozatát helytelennek bélyegezte s ilyen értelmű javaslattal terjesztette a király elé, aki egy szeptember 9-én kelt «decretum aulicummal» a kancellária akarata értelmében döntött. A kézirat ott maradt Bécsben s ott kallódott el,[16] vagy visszakerült a

helytartótanácshoz, amelynek iratai között nincsen nyoma — örökre elveszett. A *Kedvetlen okos*t visszaküldték Váradra, de Bessenyei nem nyomatta ki — nem változtatott rajta. Nem gondolom, mint Waldapfel, hogy pénz híján nem nyomatta ki. Igaz, hogy voltak adósságai. De ezeket — a Mihálytól maradottakat is — rendre kifizeti, ekkoriban már a nyugdíja is megvan, Sév bérbeadása biztos jövedelme, a Boldizsárral való osztálylevél terve kb. 2000 forintot jelent s apja halála után további birtokrészekhez kellett jutnia. Jóval több a jövedelme s jelentékenyen kevesebb a kiadása, mint Bécsben volt. Pöre sok van. De Bessenyei is «nemesember»: addig nem fizet, míg pörei a legfelsőbb fórumot is meg nem járták, még ha bátyjáról s csak 500 forintról van is szó. — Azt hiszem, inkább utalhatok a *Geschäfte der Einsamkeit* mellett kiadott francia levelekre, amelyek már panaszolják «konokságát», hogy a cenzúra kedvéért egy szót sem hajlandó változtatni, és Bacsányi imént idézett felszólítására, amelynek szintén nem lett foganatja. A *Kedvetlen okos*sal is ez történt, s a darab elveszett.

A *Podrokotz krónikájá*ról többet tudunk, mint a *Kedvetlen okos*ról, amelynek még témáját sem ismerjük. Waldapfel József, aki elsőnek nyomozta ki a kancellária idevágó fölterjesztését,[17] legalább nagy vonalakban, mégis ki tudta hámozni a munka tárgyát, célzatát s néhány főbb gondolatát. Ha ezeket végigvizsgáljuk, két fontos eredményre jutunk. Az egyik az, hogy Bessenyeink ott folytatta munkásságát, ahol a *Holmi*nál félben kellett hagynia, akarata ellenére. Említettük, hogy akkor már két más «holmija» volt készen: a végletekig, meggyőződése teljével egyházellenes *Tolerancia*, amelybe a legkifejezőbb e tárgyú alkotásait gyűjtötte össze — eleve tudván, hogy azok napvilágot nem láthatnak, mert a papi cenzúra sohasem engedné meg; és a legrendszeresebben fölépített filozófiai munkája, a *Természet rendje*, amelyben a materializmushoz valamennyi munkája közül legjobban közeledett s amelyet szintén egyházellenes, részben vallásellenes egy másik kis munkával szerzett meg. A *Podrokotz krónikája vagy a gorgonai zarándok*, a kancellária által kiemelt részletekből ítélve, ugyanabban a két tárgykörben mozog. Mintha csak a kettőből élezne, vagy vonna ki egy harmadikat: ugyanúgy mondja el, hogy isten (Juppiter) tisztelete csak jóságot, mértékletes életet és lelkiismeretes igazságot kíván. Hogy az isteni igazságnak és jóságnak egyetlen hivatott papja a lelkiismeretünk. Hogy a különböző népek vallásai ugyanannak az istennek nevében kívánják egymást pokolra, más-más színű ruhákban.

A jutalomnak reménysége kétséges . . . miért ne kívánnék örökké élni, még pedig boldogul? De hol vannak erre elégséges

bizonyságok? Hinni kell! röviden van mondva tudatlannak, de próba kell okosnak.

A vadember mondja el, hogy, aki náluk a kinyilatkoztatást hirdette, azt megfogták s megkérdezték, hogy miért nem segíti őt Jupiter, ha annyira szereti? Ágyon is verték, de Juppiter nem segített rajta. A tudós ugyanazzal válaszol, hogy kell egy felsőbb hatalomnak felettünk lennie — Bessenyei deizmusa mindig beleszól —, de a vadembernek az a válasza, hogy ha valaki (akár a tudós is) kezükbe kerül, nem Jupiter, hanem ők döntenek a sorsáról. Teljes negáció és deizmus harcolnak itt megint. — A másik szál, amely végighúzódik az egészen, az egyházellenesség. A papok pénzéhsége még e rövid kivonatban is többször témája. A vadember elmondja, hogy ők gondosan ügyeltek arra, ne legyen náluk pap, aki csak otthon ül s az ennivalóját nekik kell megszerezni és mintegy «házához szállítani». Ha pedig Jupiter ilyen papokat nem akar, miért szerzünk magunk fölé mi ilyen urakat, akik csak Jupiterről beszélnek és szájunktól elvonják a falatot? — Végül a harmadik célzat a teljes vallásellenesség, amellyel sajátosan a katolicizmusnak támad, kigúnyolja a böjtöt, a keresztvetést, a szertartásokat, — akárcsak a *Tolerancia* utolsó verstöredéke — az istentiszteletek külsőségeit pedig röviden komédiának nevezi.

Formájában az egésznek kerete egy magasszármazású ifjú utazása, akit egy tudós és egy zarándok kísérnek útjában. Majd előkerül a barbár vadember, a végén az ő hazájába jutnak el s ez bemutatja nekik az ő népének szokásait. Ez az a hely — a cenzúra a szabad szerelem dícsérete miatt kifogásolta — ahol a házasság intézményét nem ismerik. A tudós, vele szemben, a házasságot szükséges rossznak tartja. Szabad együttélés csak ott lehet — s itt Bessenyei másodízben emlegeti az ősközösséget — ahol a föld javai közösek. Ahol azonban a föld megoszlott az emberek között, ott mindenki a maga munkájával tartja el magát, s az asszonyát is úgy, mint a háziállatját is. — A vallásnak és a vallásokból származott ellentéteknek következményei, azoknak kritikája, de ezen is felül, a kétség a tiszta materializmus és a maga erős deizmusa között a főtémái. Mögötte ott rejlik a magaépítette istenhite — ismétlem, mintha csak az irodalmi munkásságtól elszabadult tizenegy esztendő nem is lett volna: ugyanonnan indul el új tevékenysége, ahol 1779-ben félbenhagyta.

A másik eredmény, a melyre a *Podrokotz krónikájának* Waldapfeltől kibogozott, nagyjában való ismeretéből jutunk, hogy ez a munka mintegy előtanulmány a *Tariménes utazásához*. A kerete is — a későbbinek sok személyes, élményi részlete nélkül — ugyanaz. Kukomedoniás és a Kirakades tűnnek föl itt is, a bölcs és a vadember,

de szűkebb körben s jórészt csak egyházellenes vonatkozásokkal. A sovány keret arra való, hogy utópiás képekben elrejtve, különböző műveltségű és fölfogású emberek vitáiban, dialógusaiban Bessenyei maga kialakított világnézetét dialektikus formában kifejthesse. Közös vonásuk az ő, történelmi tanulmányaiból kifejtett tapasztalatának érvényesítése: hogy a vallások háborúsága a legfőbb bajnak oka.

A két, egészen különnemű írásműnek a cenzúránál kiderült kudarca nem vette el kedvét a további munkásságtól. Megint megízlelte az írás mesterségét s újabb tíz esztendőn át, nem ugyan éjtszakák és nappalok folytonosságában, de a gazdálkodás meghagyta órákban, a maga följegyzése szerint többnyire délelőttönkint, megint szakadatlanul dolgozott. Mennyiségben jóval többet, mint az első tízesztendős szakaszban. Úgy dolgozott, hogy írásainak megjelenéséhez való reménye egyre fogyott. Mégsem hagyta félbe. Papirosra vetett mindent, ami még kialakult benne.

Pedig közben nagy események játszódtak le. A belpolitikában rámutattunk az 1793. és 1794. évi megyegyűlésekre, amelyeken éppen az őt legjobban érdeklő kérdéseken háborúskodtak, legalább feliratokkal, a király ellen. Ugyanebben az évben elfogták Martinovics apátot s megindult az érdekelteknek üldözése. Közvetlenül a közeléből vitték el a fiatal Szentjóbi Szabó Lászlót. A letartóztatottak között volt a sárréti járás főszolgabírája, a tehetséges Szlávy György öccsével, Jánossal együtt. Elvitték Kazinczy Ferencet, akit az imént még ott látott és hallott az említett megyegyűléseken. Haller József is gyanúba keveredett. Neki magának azonban nem volt köze ahhoz a Martinovics-pörhöz, amelynek alapja pedig jórészt az ő eszméivel is megegyezett. Annyira, hogy egyik kutatónk, Hegedüs Géza véleménye szerint[18] a budai Vérmezőn a Bessenyei eszméi véreztek el. De maga is hozzáteszi: az ő eszméit hirdették a forradalmárok — de ő maga sohasem volt cselekvő forradalmár. Egymaga egész népének sorsát a maga meggyőződése szerint akarja megjavítani, nyelvünket akarja megreformálni, tudományosságot, általában tudást s azon át művelődést, ennél is többet: reformokat hirdetett, a haladás útját egyengette; ezzel öntudatlanul a forradalom felé indult. De nevelkedése, a parasztfölkelésektől velenőtt rettegés, a bécsi légkör, monarchikus állameszméje, főképpen pedig elmélkedésre hajló s csak elméleteket építő egyénisége távoltartották a mozgalomtól. S ebben a körülményben is megerősítését látom annak a véleményemnek, hogy nem volt szabadkőműves: különben a páholytagok útján neki is jutott volna egy «káté» s az övével közös célokat fölismerte volna.

A Martinovics-forradalomnak gyökerei azonban minden szálukkal a francia forradalomba nyúltak, onnan vették eszméiket

a hazai állapotok megváltoztatásához. Bessenyei, aki Voltaire és Millot könyveiből tanulta s azokon át nézte a világtörténelmet, a francia nagy forradalomról — legalább írásaiban — nem vett tudomást. Hű maradt a maga céljainak előbbremozdításához, s ha utóbb Bonaparte nevét említi is, talán pacifista adottságaival, valami érdektelenség látszik hallgatag magatartásában. Megélte az egészet, de nem élte át sem belsőleg, sem írásaiban.

3. A TERMÉSZET VILÁGA

Mária Terézia halálával — így mondja költőnk egyik *Jegyzésében* — «úgy hittem, hogy minden szerencsém örökre eltűnt. Azonban innen látom most, hogy veszélyes tengerekre kívánkoztam. Világi boldogságom pedig itt hevert a szemétdombon, honnan most e világhoz kiabálok s a nagyságra nevetek.»[1] 1796-ban írja ezt, megnyugvás szól e sorokból. A régi nagy remények elmúltak, de — az imént zajlott le a Martinovics-pör, sok haladó szellemű ember retteg az üldöztetéstől, egykori testi-lelki jóbarátját, Barcsayt most internálták Laibachba[2] — úgy érzi, hogy jobb itt lenni a maga «szemétdombján.» Nagy szó az, hogy világi boldogságát megtalálta, ilyent még nem hallottunk tőle. Jelenti a «procul negotiis» gondtalanságát, jelenti anyagi függetlenségét, a gazdálkodás szeretetét, a jó élet lehetőségeit — s Bessenyeinél külön: jelenti az íróasztalát. Közéleti, különösen vármegyei szereplését nem veszi túlságosan komolyan. A közért dolgozni néki tudományos munkálkodását jelenti. Ettől kezdve szakadatlanul ír, éspedig, egy-két kivétellel, mindig nagy, összefoglaló munkákat, amelyekben a maga régi tételeinek áttekintő egészét próbálja adni. Már Beöthy Zsoltnak az volt a véleménye, hogy ezek a munkák «tárják föl előttünk legteljesebben Bessenyeinek érzés- és gondolatvilágát.»[3] Különösen négy munkáját tekintem ilyennek: *A természet világát*, *Tarimenes utazását*, *Magyarországnak törvényes állását* és *A bihari remete* mindkét részét.

Alakulásuknak, a rajtuk való dolgozgatásának pontosabb időszakait nem tudjuk. Egyik-másik szakaszon t. i. van ugyan évszám, de ez nem jelenti azt, hogy már előbb is nem dolgozott rajtuk. Úgyszólván valamennyit 1803—1804-ben fejezte be. Annyi bizonyos, hogy rengeteget dolgozott. A *Romának viselt dolgait* is hozzászámítva, az öt munka mindegyike jóval terjedelmesebb, mint (a Holmi kivételével) bármelyik ifjúkori könyve. Megvolt a nyugalma hozzájuk és a harmincéves fiatalemberből ötvenéves, jól megállapodottkorú férfiú lett. A *Podrokotz krónikájának* a cenzúránál kapott sérelmeit ki kellett hevernie. Ráadásul a Martinovics-pör következményeképpen az 1793-iki kísérlet után, amely ellen a vármegyék még föl-

szólalhattak, 1795-ben teljesen új, *Általános könyvvizsgálati rendelet* jelent meg, amely az eddiginél is jobban megnehezítette ilyen filozófiai vagy társadalmi tárgyú könyvek megjelenését, amelyek az államnak és a vallásnak kérdéseit is érintették. A budai cenzúra egyre szigorúbb lett, Dugonics Andrásnak pl. kellemetlenségei támadtak belőle, hogy Gyöngyösi munkáit a budainak megkerülésével a bécsi könyvvizsgáló hivatalhoz küldte föl.[4] Bessenyeinek nem sokat használhatott, hogy Péchy Imrével, a bihari alispánnal jó barátságban volt, vagy hogy készülő könyvében Teleki Sámuelről — a marosvásárhelyi könyvtár alapítójáról — verseiben is megemlékezik s egyik jegyzésében azt írja: «Teleki Sámuel gróf, cancellarius, biharvármegyei főispán, véghetetlen olvasású és tudományú, universális nagy ember.»[5] Körülötte elmúlt az a világ, hogy a megyei hatalmak jó szót tehettek érte a váradi cenzornál, vagy a helytartótanács valamelyik tagjánál. A cenzúrán az egyházi férfiaknak még nagyobb volt a befolyásuk, mint régen. Műveinek kiadására egyelőre kevéssé számíthatott. De talán éppen ezért dolgozott kényelmesen, ha közben gondolt is a cenzúrára, munkája nem volt sürgős.

Ekkoriban, 1794—95-ben kezdi első újabb művét (a kéziraton az 1796. évszám van)[6] *A méltóság keserve* c. tanítóköltemény*é*t, amelyet utóbb félbenhagyott, mert az egész témakör új kidolgozásának látott. Széchy Károly is a *Természet világa* «vázlatos» kidolgozásának tartja,[7] Beőthy Zsolt is. Ha nem vázlatos is, de annak első fogalmazása, s Bessenyei új elindulása. Két részben, 25 szakaszra tervezte, ebből az első rész 12 szakaszát kidolgozta, a másik feléből csak a szakaszok címét jegyezte össze.

A munkát Péchy Imrének ajánlotta, akivel, mert mindketten sok viszontagság után értek csöndes révbe, jól megértették egymást; neki ajánlotta külön három okból is. Az egyik, hogy Nagyváradon senki sem érti meg ezt a művét annyira, mint Péchy. A másik hogy a megyegyűléseken és megyei törvényszékek idején vele való egyszeri-másszori beszélgetésük szülte sok gondolatát. S a harmadik, de nem utolsó, hogy «oltalma alatt a cenzúrát meglábolhassa.» Úgy érzi, hogy még sok mindanivalója van, hátramaradt munkáinak ez csak kisebbik része. «Itt is egy-egy fölvett dologról tizedrészben sem mondhatom ki, amit benne látok, tudok, és érzek. Jaj annak, ki minden dolgot egész igazságban, mezítelen kíván e világ előtt felmutatni!» Cenzoraira gondolt-e, kik a *Podrokotz* elég burkolt mondanivalóin is fennakadtak, vagy Martinovicsékra, akik a mezítelen igazságokat mondták el a társadalomról? Így is, úgy is megérthető, hogy nem nyilatkozott meg egész valójában.

A méltóság keserve első kidolgozása, — nem vázlata *A természet világa* gondolatkörének; arra készült, hogy kinyomassa. A sárospataki kollégium tanáraihoz írt bevezetésében is azt írja,

hogy tizenkét esztendeje — tehát Bécsből való távozása — óta a «setéten» ül, néz, gondolkodik és hallgat. (Hallgatnia kellett, mert előbbi két művének kiadatását nem engedélyezték.) *Most*, e szerint 1794-ben, emelkedik föl először, hogy útjára térjen és a világra nézzen. — *A természet világának Világosításában* viszont, amely a patakiakhoz írt levélből készült, azt mondja, hogy 16 esztendeig gondolkodva, most fordul ismét arccal a világ felé. Ha ezt könyveinek megjelenésére, tehát a *Holmi*ra, mint utolsóra értjük, az 1795. évszám kerül ki. Ezért jelöltem meg a munka kezdő esztendejét 1794—95-ben. Egyiknek bevezetése adja a másiknak előszavát: a két munkát tehát Bessenyei is egynek tudta s a Természet világát voltaképpen A méltóság keserve folytatásának tervezte és írta meg. Utóbb illesztette az elejére a kész munkát és dolgozta bele egyes részeit egyebüvé, a folytatásba. Pl. *Az ember mint asszony* a Méltóság keservének I. k. 7. szakasza, a Természet világában a VI. k. 4. szakasza lett, *Az ember mint plánum* amott I. k. 12. szakasza, emitt III. k. 5. szakasza stb.

Ha *A természet világá*ról kiadója, Bokor János úgy ítél,[8] hogy az első részek után, amelyek az ember fejlődését tárgyalják csecsemőkorától férfikoráig, a logikai kapocs megszűnik és egyes elmélkedések következnek azokról az életkeretekről és viszonyokról, amelyekben az ember él — még fokozottabban áll ez a *Méltóság keservé*ről, az első fogalmazásról. — Az embert akarja születésétől haláláig, de ugyanakkor az emberiséget gazdasági, társadalmi fejlődésében, majd az embert társadalmi, politikai, erkölcsi, vallási, bírói, családi, papi elhelyeződésében bemutatni, ugyanakkor a már eddig is ismert filozófiáját is kifejti. Az egyén, majd a társadalom fejlődésében még természetesen megvan a tárgyalás rendje, azontúl azonban az egyes szakaszok között kapcsolat, összefüggés nincsen. Még elég rendszertelen az egymásután, mikorra Bessenyei a munka első felével elkészül s a második felének tervezetét elkészíti. Az egész így fest:

> 1. Az ember, származásában. Ifjúságának idejében. Az emberkor minden tudomány és mesterség nélkül, csupa természetben gondoltatván. — 2. Tudomány, mesterség lábrakapnak és azokkal a világnak keserve kiterjed. — 3. A birodalom és országló hatalmak fennállanak. — 4. Országos dolgok és azokhoz való erkölcsök, tudományok. A közönséges boldogság, okosság a józan erkölcsbül származik. — 5. Az ember mint olvasott tudós és tudatlan gazda. — 6. Mint királyi tanács és hivatalának áldozata. — 7. Az ember mint asszony. — 9. Mint erkölcsi származás és a természetnek rabja. — 8. Mint szomszédjának bírája. — 10. Mint földhözragadt szegény. — 11. Mint féltett lélek és halhatatlanság.— 12. Az ember mint plánum.

Ennyi készült el belőle s mint láttuk, Péchy alispán segítségével kiadására is gondolt. Egy *Tudósítást* is fűzött hozzá: *A hátramaradott könyvben való dolgok*. Ebben közli még a ki nem dolgozott fejezetek címét:

> 1. *Az ember*, mint polgár és a társaságnak tagja. Kötelességei. — 2. Mint hadvezér és világdúló. — 3. Mint csupa természeti igazság és ezenkívül mint írott törvény. (!) — 4. Mint ítélőbíró a törvényben. — 5. Mint atya, házának vezére. — 6. Mint egyházi szolga és a mennyei igazságnak élő nyelve. — 7. Az ember amennyiben az isteni gondviselésnek tárgya. — 8. Az ember, barátságban. — 9. Mint Istennek ismerője. — 10. Mint tudós és okosságának unalma. — 11. Csendes egek alatt. — 12. Mint, megátalkodott vad, eszkimó, huron, hottentot stb. — 13. Mint a halálnak árnyéka.

Részleteit nem tárgyalom, mert *A természet világá*ban még találkozunk velük. Amiben azonban a *Méltóság keserve* gazdagabb, az a sok jegyzet, vagy mint költőnk nevezi, jegyzés. Ezeket nem mind vette át a későbbi kidolgozásba, s olyan szubjektív gondolatok is vannak benne, amelyek egyebütt nem szerepelnek, azért ezek egyikéremásikára rámutatok.

Az egyik pl. az ókori demokráciáról szól: megállapítja, hogy igazi demokrácia addig sohasem volt a világon. Rómában is, Athénben is csak mondták a népnek, hogy: te uralkodol; valójában a nép akkor is a nemességnek volt nevetséges áldozata, a felső tanács intézett mindent, oda pedig senki sem került az ekeszarva mellől.

Ez a demokrácia-ellenes álláspontja nem eredeti. Találkozik ugyan régi elveivel, hogy a paraszt műveletlensége miatt nem való az uralkodásra, kormányzásra, de mindig Montesquieu tanításához vezethető vissza: e kérdésben francia példaképe hirdette, hogy a nép képtelen valamely ügyet vezetni, fölismerni a helyet, a kellő alkalmat s időpontot, ahol és amikor azt előnyére fordíthatja: egyszóval képtelen a kormányzásra. Egy másikban az emberi önzés ellen szól. Ne higgyük, hogy a nagyobb hivatalokban nagyobb tehetségek ülnek. Mindenkinek ad észt a természet: nem azért nehéz a társadalom közjavát kifőzni, mintha nem volna elég eszük hozzá, hanem az a baj, hogy kicsiny is, nagy is a pénzt, dicsőséget, a *jót* a közjó rovására is keresi. — De beszél Bessenyeiből gyakran osztályöntudata is: az «elesett szegényekért» nem kell mindig a birtokosokat vádolni; sokszor ostobaság, korhelység, tunyaság a nyomorúság igazi okozója. Aki életrevaló, akár paraszt, akár nemes, az sohasem éhezik. A főnemesek birtokait a törvény védi, adózniuk sem kell, mégis koldusokká lehetnek, más a semmiből úrrá lesz. A szegény emberen sajnálkozni és segíteni kell: hiszen azért szegény, mert tudatlan és «szorult» elméjű. Mindez úgy nagyjában

igaznak látszik, lényegében mégis csak öntudatlan leplezése, takargatása az igazságnak. A jóindulatú embernek önmaga előtt való mentegetődzése. Sokkal jobban kitör belőle a valóság, mikor azt hirdeti, hogy «a jó gazdák, mind parasztok, mind nemesek csak ettek, amint tudod. Hanem azok éheztek inkább, kik nyáron munkájukkal keresik esztendeig való élelmüket.»

Nemzetgazdálkodás szempontjából fontos, mert találó — és nála, sokszor kezdetleges és elavult tudását ismerve különösen az — egy kis fejtegetése népünknek anyagi boldogulásáról. Nevetséges esztelenség volna föltenni, úgymond, hogy a nemzet sok száz esztendő alatt sem tanulta meg a jó gazdálkodást, a «kenyérkeresés» útját. A baj az, hogy mindig csak termelésről beszélünk, de soha senki sem ejt szót arról, hogy ami van, azt hová tegyük. Az emberek, amiben gazdagok, azzal is úgy élnek, mintha szegények volnának. Nem látja ennek igazi okát, Bécs gyarmatosító politikáját. — De a gazdálkodás maga sem mindig kifogástalan s ki kívánhatná egy rossz gazdától, hogy «a füvet önként termő gyepet szántsa föl nagy munkával, bevesse maggal, és — lóherét termeljen! — Ezek a jegyzetek már a tízesztendeje falun élő Bessenyeit mutatják. A bécsi gavallér a *Holmi*ban efféléről sohasem szólt, pedig sok mindent látott serdülő korában, mikor «parlagon hevert». Most már közvetlen tapasztalásból, talán a maga bőrén is, érzi a vidéki nemesség bajait, hátramaradottságát, s egy kis okoskodással ugyan, egy kis elmélkedéssel, de rá-rátapint az efféle bajokra. No meg megyegyűlésekre, törvényszékre, szomszéd atyafiakhoz látogatóba jár, sok szó esik ott is a gazdálkodásról. Nem mindenki Péchy Imre, hogy filozofálgatni lehessen vele. — Nem felejti el azonban főtémáit a jegyzetekben sem. A vallásokról most is a régi a véleménye: «ha meggondolod, hogy valamennyi vallás e világon van, mind magának foglalta külön az igazságot, a többit setétségre vetvén: lehetetlen a rajtok való szánakozás miatt nem nevetned.» Csakhogy az ilyen nyilatkozataiban is már bizonyos megállapodottság van; már nem bosszankodik, nem is gúnyolódik — mint egykor a *Tolerancia*ban — csak szánakozva mosolyog . . .

Az ősiség ellen is van egy kifogása: ez is a maga bőrén szerzett tapasztalat eredménye. Szó volt róla, hogy nagyon szerette volna a besenyői nagybirtokot, amelyet nagyapja 1698-ban az egri Szabófamiliának örökösen «felvallott» (perennális fassio), valamiképpen visszaszerezni. Már apja is megpróbálta, 1751-ben, s végül is véglegesen lemondott róla újabb 8000 forintért. György arra az álláspontra helyezkedett, hogy apja, mikor Sándor, ő és Pál öccse még kisgyermekek voltak, hozzá sem szólhattak, helytelenül mondott le az ő nevükben is az aviticitás jogán őket megillető örökjogukról. Sokat gondolkodott a per megkezdéséről. Végre is arra eszmélt,

hogy az ilyen pör költségei eszik a pénzt, évtizedekig tarthat és tönkreteheti a pereskedőket. Ebből alakul ki a *Méltóság keservének* egyik, nyilván a maga helyzetére célzó kifakadása: hogy az «ősi jószágban megtett perennális fassio» gyalázata a kereszténységnek, kicsúfolása a természetnek: mert más az eladni, elzálogositani — és más «bölcsőjében fekvő ártatlan gyermekemnek kitagadásával valamit elidegeníteni.» A törvény szabadságot hágy az elvallott örökség visszaszerzésére. Helyesen! Ha valakinek a ládája tele van arannyal és tekintélyes, nagybefolyású rokonsága van, az meg is teheti. Jellemző a korrupcióra. Ha ez nincsen — próbálja visszaszerezni. «Ez hát — mondja — igy hangzik: jóllehet az atya ősi jószágait el nem idegenítheti, de mindazonáltal elidegenítheti.» Szellemes megállapítás. Bessenyeinek minden bosszúsága, az «ősi» földekért való minden szivfájdalma benne van.

A «jegyzések», mint látjuk, mindig érdekesek. Ez a «műfaj» irodalmi munkásságának utolsó évtizedében egyre jobban kialakult nála. Filozófiai írásait változatosakká, érdekesekké, de bizonyos értelemben szubjektívebbekké is tette. A falun élő agglegény többet törődik magával és a maga bajával, mint a bécsi testőr, az egykori udvari ember. A *Méltóság keserve* nemcsak elkövetkező nagy munkásságának előhangja, hanem az új «műfaj»nak is. Régente is szokott jegyzetei ritkábbak és tárgyilagosabbak voltak. Most egyre gyakoribbak, szinesebbek és egyre több figyelmet érdemelnek.

A *méltóság keservét* 1796-ban, mint mondtam, kiadásra készen is félbenhagyta. Folytatását egy másik kötetre tervezte és igérte. Evés közben azonban — mondhatni — megnőtt az étvágya. A megkezdett téma egyre gazdagabbnak igérkezett. Amúgy sem volt soha tömör. Gondolatainak gazdagsága, száguldozása ontotta belőle a mondanivalókat, s amit leírt, annak lényegén nem változtatott. (A cenzúra kedvéért legkevesebbé.) Most először történik vele, hogy félbenhagyva munkáit, elölről kezdi az egészet. Gondolom, még 1796-ban jut erre a gondolatra. Az egyre dúsabb gyümölcstermést igérő munka, új és új ötletek szapora sora készteti rá és hosszabb-rövidebb szünetekkel még vagy öt esztendeig írja életének eddig legterjedelmesebb művét. De most már új címmel is: *A természet világa* lesz belőle. Miként, főként fogságában, Verseghy Ferenc is, leginkább Vierthaler népszerű munkája — *Philosophische Geschichte der Menschen und der Völker* — majd Jenisch és mások nyomán, a XVIII. század ébredő természettudományos szellemének divatos áramlataiban rábukkan a kifogyhatatlan témára,[9] Bessenyei előtt is egyre nagyobbodik a távlat, melynek körét be akarja népesíteni sok mondanivalójával.

Bokor János, aki a *Természet világát*, száz évvel annak születése után s félszáz évvel ezelőtt, végre közrebocsátotta, tévesen

állapítja meg, hogy «1799-ben jóformán csak a tervezete lehetett készen.»[10] Elkerülte figyelmét, hogy a költő az *ötödik* kötés egyik jegyzésében a pápák és császárok harcairól írva «az egész föld kerekségének papjáról» azt írja: odajutott, «hogy *most 1798-ban, 24. augusztusban, mely időben ezt írom*, annyi földje se legyen, hogy utolsó keservében Istennek egy misét elmondhasson.» Ha az ötödik «kötést» ekkor írja, föltehetem, hogy a harmadikon, negyediken már az előző évben is dolgozott. — A múzeumi kézirat tanulsága szerint az első kettőt (a *Méltóság keservé*ből átdolgozva s helyenkint beledolgozva) csak a végén tette elébe s igy: a *Méltóság keserve* második kötete helyett nyomban, 1796- vagy 1797-ben hozzáfogott az új, teljesebb kidolgozáshoz. *A természet világa* tehát igy keletkezett:

1797. 3. kötés
1797—1798. 4. kötés
1798—1799. 5. kötés
1799. 6. kötés
1800. 7—8. kötés
1801. 1—2 kötés

Időnként elővette és dolgozott rajta, de folyamatos egymásutánban; tervezete pedig 1797-ben megvolt, ha munka közben bővült is. Ezalatt egyéb munkák alkotása is vajudott már. Alakulóban volt a *Tariménes*, foglalkozott Millot nyomán Róma multjával — az ókor mindig különösen érdekelte — kisebb dolgozatok készitették elő a Magyarországnak törvényes állásáról irandó könyvét.

A természet világa mindenképpen rendszeresen szerkesztett alkotás. Szerkezetét belsőleg ugyan nem tartja össze semmi más, mint az ember különféle társadalmi szerepének szemlélete, az ebben teljességre való törekvése azonban csak tagolt részekben mutatkozik. Az egyes izeket, tagokat az egész testben összefogó inak nincsenek benne. A témák felsorakoznak, csoportosulnak, de minden rész különálló elmefuttatás, mindegyik szellemes és mindegyik — csapongó. «A poétának szabad eget, földet, bércet, halmokat, hegyeket, tengereket egymásra tetézni, forgatni; hogy verseit vihesse, azaz lelkedet fölemelkedésre és szivedet lágyulásra hozhassa.»[11] Valóságos kincstára az ötleteknek és meglepő fordulatoknak, bárhol lapozzuk föl, megcsap az elmés észrevételeknek és a maga életének tapasztalataiból leszűrt igazságoknak tarka egymásutánja — némi túlzással egy fölfokozott, szines Beniczky Péternek mondanám az egészet — és mindezen fölül kiragyog belőle a ritka műveltség, nagy olvasottság száz bizonyítéka. Aforizmák és paradoxonok sora. Gyors egymásutánban, ime néhány példa az «első kötésből»:

Míg tudatlan voltál, mindent jól értettél,
És addig tanultál, hogy tudatlan lettél.

Aki jónak tartja eszét, tudományát,
S elteszi, ha kapja, a más adományát,
Végre ez a *közügy* jóllakássá válik
S *enyém-e*, vagy *tied*, csak ez a szó hallik.

Ha látják, hogy pompád nem magadtul telik,
Életednek módját esztelennek lelik.
Úgy gondolod, érte hogy szívből tisztelnek?
Szemedbe dícsérnek, aztán kinevetnek.

Közre mint a világ! egymásra keressünk.
Az urat cselédi eszik! ... hát fizessünk.
Úr, szolga egyforma. Az keres, ez eszi,
És a jövedelmét erszényébe teszi.

Jegyzés. Nagy domíniumokban ... szegény tisztet sohase látsz, és olyat, aki meg ne gazdagodjon. Sőt némelyik végre urának jószágit veszi meg s eleibe áll.

Nagy háznál — Bessenyei itt hazagondolhatott — pusztulást nem láthatsz. Örökké adós és örökké ragyog. Százesztendős adósság fényétől meg nem fosztja.

Ne kölcsönözz hát pénzt, hogy kevés ideig
Pompázván, azon túl sírj élted végéig,
Csak Bisterfeldius leszel életeddel,
Aki kötést vett volt, mondják, az ördöggel
Egyideig úr volt, végtére elvitték,
S az égő mélységre füstös sutra tették.

Aki kedveskedik és szemedbe hazud,
S mint hegedűscigány, dicsérni akként tud,
Bizonyos kotnyeles.

Ne kérdezd, magadat hogy ki vagy, szolgádtul,
Ő fog előlmenni és te maradsz hátul.

Ez a kis mozaik mutassa az egész, több mint tizezer verssorra terjedő munka szellemességét. Bessenyeiből ennél még sokkal többet is megmutat. Az emberekből való hitében a multhoz képest valami szörnyű pesszimizmus árad, amely, rengeteg élettapasztalat árán, fanyar, minden emberi gyöngeséget meglátó társadalomkritikává élesül ki. Harmincéves korában megállapodott nézetei alig változtak, csak a hangja lett más. A parasztokról most is elmondja, hogy műveletlen sorsuk tette őket durvákká, ostobákká; de azért a

paraszt ép olyan becses, mint a főnemes, ő adja a fényt a királyi széknek, az ő munkája árán dolgozhatik a tudós,

> Ha nem dolgoznának, neked kén dolgozni,
> Így hát Minervának nem tudnál áldozni.
> Más lett érted paraszt, hogy te nemes lehess.

Most is elismétli az Orczytól elhintett magvak termését: a paraszt éppen olyan boldog a maga igénytelenségében, mint a király, sőt, mikor annak gondjai vannak, ő vigan táncolhat.

> Egy-két sárga pikkely elég pompájára,
> S egy kis sült szalonna éhező szájára.

Még tovább megy egyik jegyzetében:

> Nálunk a valóságos megelégedés és lehető boldogság a juhászok, kondások, gulyások nyakába szorult, kik a halmok oldalába heverve, többek maguknál — ha meggondolod, hogy téged a legkeservesebb szükséggel a legfényesebb palotában szorongatnak.

Másutt azonban kiemeli, hogy a kizsarolt paraszttal szemben még a kaffernek is jobb dolga van; a szerecsennek

> Rabota, sarc, adó fülét nem cibálja,
> A kisbíró, ármás útját el nem állja,
> Nem üti a hajdú pofon vagy homlokban,
> — — — — — — — — — —
> Gyermeki közt sírva, vezettetve nem ül,
> Mint rab, botoztatva, pénz és kenyér nélkül.
> Nem öltöztetik fel végre katonának.

Most is elmondja, hogy minden nemes parasztból lett, akár Contarininak hívják, akár Howardnek, de vissza is dől oda. Háromízben is elismétli, hogy a földművelő nem alkalmas az igazgatásra, kormányzásra, az olyan ország, ahol a parasztság kormányoz, olyan mint a tótágast álló gyerek: lábbal föl, fejjel le. Legjobban most is a hirtelen úrrá lett parasztra haragszik. Multja — parancsolat, verés, rabság — elhervasztotta, nem tud többé nagylelkű, erkölcsileg kiváló lenni. És most is kikel az úriszék ellen, ahol a nemesember önmaga ellen biráskodik; rendes törvényszéki eljárást követel. De nem származása miatt, hanem multján kivül főképpen azért, mert műveletlen. Műveltség és tudomány, lelki jóság és erkölcs az eszmények, amelyekért Bessenyei lelkesedni tud. Minden mást józan értelemmel és «csöndes egek alatt» már bizonyos iróniával szemlél. Mert már mindenben meglátja az emberi gyöngeséget. Az élet nagyon szomorú. De szemléletét enyhíti mélabús önvallomása: «Az élet szomorú, mert te lettél idős.» A vénség

megvakította, elvesztette látását s már csak üvegszemmel nézi, hogy a sötétség mégis világossággá lesz, s vénségét is megúnja az ember, mikor látja, hogy minden száz esztendő világokat temet el ... Vénus és Minerva, szerelem és tudomány között osztotta meg ifjúságát, most egyre jobban érzi, hogy úgy árad szivéből a panasz, mint akinek vígsága elmult és pusztasága csak szomorút mutat.

Mulatoztál hajdan nagy kacagásokkal! ...
Eltűntek, mint szelek! ... Semmi esedezés
Vissza nem hozhatja! ...

Ebből a kissé érzelmes megnyugvásból adódik a fanyaron mosolygó szemlélet. A jobbágyság sorsánál is jobban érdekli a nemességé. Nem teremtett isten grófokat: a nemességet érdem tette nemessé, az érdem pedig még a paraszté volt. Igazságtalanság utóbb lett belőle: negyven uradalom egy embernek hajtja a jövedelmeket, mikor a másiknak kenyér sem jut a fogára.

Ha végre sem érdem, sem pénz, se posztó nincs,
Rongyos tudatlanon régi vért mért tekints?

A rangban élő emberek, még a bírák is tudatlanok. Sorra vonul föl példáiban a lehanyatlott, léha, semmirevaló nemesség: Diderodi, aki gazdag házasságban keresi új boldogulását, Kunkorodi, aki örökké csak vadászik s kopóját, agarát mindennél többre becsüli, Hasadi, aki éjjel nappal eszik s mint a gödény, «iszonyúan» iszik, míg vére megrothad; Tergenyédi, aki örökké pereskedik s ha a paradicsomot megtalálná, Ádám apja jussán azt is magának követelné; Kornyadi, akit az adósságok halmozása tett tönkre — s az a bizonyos báró Szopek, akit többször is emleget, aki is abból él, hogy Nagyváradon kemencéket, tüzelőket tapaszt: ez nem baj, hanem az a baj, hogy azért tapasztja, mert inni szeret. Ezek a kiválasztott típusok mutatják Bessenyeinek a nemesség képét. A XVIII. században nálunk valóban ritka kritikája annak a társadalomnak, amelyben maga is élni kénytelen. Az egész nemesi világ ilyen zagyva. «Az ember másban is csak magát szereti» — korhely a korhelyt, nemes a nemesembert keresi, a rang- és a haszonkeresés olyanokat tesz barátokká, akik titokban utálják egymást, vagy akik egy harmadikat akarnak székéből kitaszigálni. Maró gúnnyal szól a bujálkodó semmittevőről, aki maga igazítja meg hasznára a rosszul teremtett világot. A csalás úgy borította el a világot, mint a fergeteg.

A majorátusról is megmondja az őszinte véleményét: nagy házaknak, familiáknak a fenntartására a legjobb mód, de ugyanakkor a legigazságtalanabb is. A királyok közt jó kevés akad: valamennyi jó király nevét föl lehet írni egy pecsétgyűrűre. Sok országbírája lábbal tapodja a haza ügyét, hogy maga gazdagodjék, föl-

emelkedjék . . . Kijut a rossz tanácsadóknak is, mint már tragédiáiban. Ehhez a mindig eleven, mindig változatos képhez, amelyen az egykorú társadalmat kipellengérezi, irodalmunkban hosszú időn át nincsen hasonló.

Utolsónak hagytam a vallás kérdését, mindig legszivesebben fejtegetett tárgyát. Úgy tetszik, mintha a materializmustól, melynek egészen a közelében járt, egy kissé megint távolodnék. Istenismeret nélkül, mondja, nem lehet lenni. «Legyen hát, polgár, Istened, vallásod, tartsd nyitva templomod.» Hitről és halhatatlanságról melegebben beszél mint eddig. Legalább is irigyli a «tévelygőket», akik a papoknak hisznek, mert ebben a tévelygésben boldogok, és boldogság a halhatatlanság gondolata is, mert édes vigasztalás van benne. Álom, de jó. — A köznéptől nem is lehet elvenni a vallást, nem lehet minden «szent szokását» eltörölni. «Az emberek örökké vetélkednek, a vallások örökké tartanak.»—Szinte a deista Bessenyeire sem ismernének rá, ha ezúttal is el nem mondaná, hogy a *szokás nem vallás*. Az igazi vallást a jóság és emberszeretet teszi, «az ember akkor szent, mikor jót cselekszik.» Imádsággal nem lehet sem esőt, sem januáriusban virágzó gyümölcsfákat teremteni, csudák nincsenek s abból, hogy *Deus providebit* nem lehet megélni. — A papok ellen is ritkábban szól, bár olyankor elég élesen: Mohácson hiába térdeltek rózsakoszorúkkal, úgymond, a szent püspökök, a győzelmet «az Úr méltóztatott Mohamednek adni», a kereszténységet Jeruzsálemnél mindig leverte a pogányság. Enyhébb azokban a szokott támadásaiban is, mikor a vallás nevében végbevitt vérengzésekről szól, Voltaire nyomán mondja el, hogy

> Én sem értem, te se! — Így áldozz, felelek,
> Ahogy én, s üdvözülsz. Különben megöllek.

Az erőszakos térítés ellen—régi témája, és főként a fanatizmus ellen mégis régi erejével kel ki — «ez az a vallásnak káromló gonoszság melynek imádsága átok és gyilkosság.» De már azt hirdeti, hogy ennek vége:

> Eltévedt halandók . . . nézzétek . . .
> Tudatlanságotok amit földbe takart,
> A józan okosság napfényre kikapart.
> — — — — — — — — —
> Földerült az észnek szép világossága,

a hitkülönbséget tűrni kell. Talán nem tévedek, ha arra gondolok, hogy itt Bessenyei az 1790—91-iki országgyűlésre utal, amely a vallási türelmességet évszázados harc után törvénybe iktatta.

A sok aranymondás, sok irónia, éles kritika mozgalmas részletei között öncélú, mégis költői részletek is helyet kértek. A Hu-

nyadiról szóló, annak helyén már emlegetett részben a harc leírása egészen drámai. Kiéli magát természetérzéke is, a leírásoknak egész pompájával s a magyar fauna — a viziélettől a dübörögve vágtató ménesig, a csöndesen lépkedő gulyáig, a juhok itatásáig s a magyar gulyás rajzáig — alföldünk életének felejthetetlen képe. Az emberi gonoszsággal szemben csak a természet ölén töltött egy ilyen nap az igazi gyönyörűség. Amit Bécsben ifjúságának emlékeiből örökített meg, a Tiszavidék képét, azt most átéli a Berettyóparton: Bessenyei hazajött, itthon van.

A «parlagi életben» a falusi nemesben fölélnek azonban más ifjúkori emlékek is, amelyeket Vénus vezetésével élt át. A nő! Érzi magánosságának «sivatagát», érzi, hogy hiányzik életéből a házasság kedve, öröme, érdeme, s az a tisztelet, amely egykor a *Geschäfte der Einsamkeit*ban megszólalt, még mélyebb értelmet nyer, mikor az anyai hivatás szentségét ünnepli. A magános ember csak a pipájával mulat, gunnyaszt, ásítozik, a szeretőjétől többet szenved, mint amennyit a feleségétől kellene tűrnie, kedves gyermekek nem veszik körül, s «ül, mint fülesbagoly, magára borzadva.» Nagyon érzi életének unott egyhangúságát. Szemére is hányja magának, hogy megölte magában familiájának vérét, pedig ez a vér az, ami halhatatlan, folytonos. Ez őszinte beismerés közben is újra éli szerelmeit: az istenasszonyokhoz hasonló szépségű, de utóbb ledér Laisban talán Delfén szépségének emlékét, — száz esztendőben egyszer él ilyen gyönyörű nő — ezt, meg sok más izzó szerelmét örökíti meg — tündérekkel játszott egykor, istenasszonyokkal sétált, epedő vágyása édes szerelmükben talált elragadtatást. — Másfelől a nőkről általában nincsen jó véleménnyel. Fél a könnyelmű, pazarló, ledér asszonyoktól s értelmi képességüket sem tartja a férfiakéval egyenrangúnak. Az érzéki öröm, véli, a bölcseségük, az igazi okosságot csak tettetni tudják. Mert erre nevelik őket. A sorok között a *Podrokotz* vademberének egy-egy változatát érezzük ki: az egynejűséget mintha nem helyeselné. — Minden elmúlt. Most elmúlik ő maga is, s csak a szomszédok mondják majd, hogy: *né, meghólt*! Meg azt, hogy: *pedig, látod ő is világon volt*!

Az emberi keserűségekkel szemben a természet szépsége és a szerelem boldogsága a vigasztalás.

Amiben az egésznek fölépítése egységes, az mindössze annyi, hogy középpontjában mindvégig az ember, az emberi tevékenység van, lehetőleg minden vonatkozásban és mindig elkeseredett kritikai szemlélettel. Rajzainak így is van valami sajátosan magyar színe, árnyalata. Népének évszázados erényeit sokra tartja s megtüzesedik a hangja, mikor kedvelt hőséről, Hunyadi Jánosról szól. Ha parasztszemléletét hamis fényben mutatja is a XVIII. századnak nálunk különösen feudális, idilli felfogásának világítása, szubjektiv

szempontból szép, ahogyan a magyar köznépet nézi, ahogyan egy Csutora Petiben, Jancsiban és Pistában, Péterben és Pálban elgyönyörködik. Az ő kedvükért sürgeti a tudományok művelését, terjesztését, anyanyelvével az ő tudásuk fejlesztésének fontosságát hirdeti. Magyarság szempontjából a reformátusok érdemének mondja, hogy nyelvünket eddig is ápolták és fenntartották. (Általában azonban a reformátusokat dogmáikért éppen úgy támadta, Luthert, Kálvint épen úgy emlegeti, mint a katolikusokat.)

Uj hatás nyilatkozik meg s versenyez Voltaire-ével a *Természet világá*ban: ez Rousseau-é, akinek filozófiai, de különösen társadalmi felfogása helyenkint még későbbi műveiben is tükrözik. Nem mintha számára Rousseau új fölfedezés volna. Ilyen közvetlen és folyamatos hatásával azonban még nem találkoztunk. A társadalom kialakulásának lépcsőfokait egészen a genfi bölcs elgondolásával rajzolja: a természetes ember életét, a tudományok és mesterségek keletkezését s azok hatását az emberre, az államélet fejlődését a *Discours sur l'origine de l'inégalité*-ben is megtalálta.[12] Az az elmélkedés is innen való, hogy a vademberek épen olyan teremtmények, mint mi vagyunk, miért lettek tehát természetükben mások. A kafferekről már idéztem részlet — amelyben a jobbágyokkal szemben szabadságukat domborítja ki — Rousseau civilizáció-ellenes tanításának visszhangja. — A *Contrat social*ra épül az a minduntalan hirdetett fölfogása, hogy az állam alakulása s a törvényhozás alku, megegyezés, tehát társadalmi szerződés eredménye. Bokor József és utóbb Eckhardt is megállapították,[13] hogy Rousseau e nálunk ekkoriban különösen népszerű munkájának első része benne van már a *Méltóság keservé*ben s igy a *Természet világá*ban is. A magántulajdon megszületése («Ne dolgozzon itt más, ez a mi birtokunk») s elhatározása (enyim ez, tied az) teszi szükségessé a törvényeket, de az itélkezés ne legyen egyes ember, hanem a közösség dolga. Egyébként mindenben épen úgy Locke és Voltaire nyomán jár, mint eddig. «Kuku Péter»-rel épen úgy találkozunk egyik jegyzetében, mint az «idea innata» locke-i tagadásával. Robinet egyensúly-elmélete épen úgy kiérzik helyenkint, mint Lucretius hatása, sőt D'Alambert-t is említi:

A falusi tanács nem tudja Socratest,
Robinétet, Voltaire-t, Mirabaut-t és Thalest
— — — — — — — — — —
Ő is csak annyit tud, mint mi, a világrul.
— — — — — — — — — —
A vekerdi bíró paraszt-ítélettel,
Mint Locke vagy d'Alembert, reá csak úgy felel:
Egyik se tud többet a vállvonításnál,
A mély hallgatásnál és a bámulásnál.

Ez a fanyar, majdnem cinikus szkepticizmus Bessenyei régi keseredettségeinek eredménye:

Mit akarsz, jó Múzsa? mi itt a nyereség?
Nem jobb lenne ennél álom és csendesség?

Ilyen szkeptikus az az utószó is, «Notabene», amelyet még *A méltóság keserve* befejezéséül írt, de a végleges kidolgozásba nem vett át:

> Pályafutó társaim, magyar írók, poéták. A nemzetünk egy olyan szépasszony, mint Laisz, mi pedig körülte reszkető szeretők vagyunk. Ha kegyelmét megkapjuk, gyönyörűségünket gödény-torokkal nyeldessük alá; ha reánk sem néz, hosszat ásítva s a hideg izzadtságot homlokunkról törölve, sétáljunk félre. Együnk kövér húst, igyunk reá jó bort, és határozzuk meg kínunkban: hogy *olvasóink a dolgot nem értik.* Fordítsunk nevetségesre mindent, mint Demokritus, kinek (e világot örökké nevetvén félésszel) mégis több okossága volt, mint Héraklitusnak, ki mindig sírt.[14])

A többnyire vidám, könnyed hangon, elmésen írott, ügyes paradoxonokkal telített tanköltemények — humora ebben a művében ér tetőpontot — ezek a belső keserűségtől ismételten elhangzó zöngék a kísérőhangjai: mindig attól fél, hogy nem értik meg.[15] Pedig a látszólag folyamatosan, megállás nélkül írt sokezer vers keserves, át nem aludt éjtszakáknak töprengésébe is került:

Nohát, áldozattá, Múzsám, miért lettél?
Mi okon fárasztasz? Nyavalyám mért lettél?
Egy-két vers, ha elsül éjfélkor fejedben,
Leírnád. Setét van. Majd nem jut eszedben —
Csikorgó ágyadon jobbra-balra fordulsz,
Papucsba hágsz. Felkelsz. Pennát, papirost dúlsz.
Az ablakra nézel, virradtát ott lesed,
S fülén fogva tartod fejedben a verset:
Országot vesztettél, ha elszalasztottad —
És agyvelőd térjén többé meg nem kaptad.
Hiába csinálok helyette ezeret . . .
Ez után sóhajtasz. S az okosság nevet.

Verselése a nagy gyakorlatban sokat fejlődött. Messze túljutott a kezdetleges kadenciákon és rímei ritkábban ragrímek, szóismétlődések. Ebben nagy szókincsének is része van. *Lukanus*ának tömör, erőteljes magyarságára mindétig büszke volt. Nagy tanítóköltemányében tömörségről alig beszélhetnénk. Ellenkezőleg, túlságosan is bőbeszédű. Az első fogalmazást beolvasztja ugyan a végső kidolgozásba, de mindúntalan s alaposan megbővíti, megtoldja. Csakhogy annyira tele van a franciáktól eltanult szellemességekkel, pattogó

ötletekkel, finom humorral, hogy a terjengősséget alig vesszük észre. Burkolja a kis fejezetek rövidségével, amelyekre a szakaszokat osztja s amelyek mindegyike külön olvasmány. A terjengősségnek van egy érdeme is: szókincsének nagy gazdagsága. Nem választékos, nem finomkodó — sohasem volt az — de nem is egészen rusztikus. Csak nem kerüli a népies kifejezéseket, él velük, ha úgy adódik. Igy kerül a *Lukanus* vagy a *Holmi* szerzőjének ebbe az alkotásába sok tájszó is. Bokor József, a munka kiadója, sebtiben vagy három tucatot sorol föl belőlük a felsőtiszai nyelvjárás emlékeinek, s az a véleménye,[16] hogy ezekkel többnyire az idegen szavakat próbálja pótolni. Nem merném igy mondani. De azt igen, hogy bizonyos józan purizmusra törekszik, mint azt húsz évvel azelőtt a *Holmi*-ban maga is kifejtette. Hozzá kell tennem, hogy gyermekkorának tájszólása — nem a bihari, de a felsőtiszai — kezdettől fogva megérzik nyelvén a ragozásban is. A legjellemzőbb Bessenyeire a birtokviszonynak az a sajátos használata, hogy «az embereknek természet*ek*»: a több birtokos után több birtokot és teljes hangilleszkedéssel használ. — Nincsen meg benne Faludi Ferenc keresett nyelvművészete, Báróczi finomkodása — inkább jóizű, természetes és a népieshez hajló a nyelve, miként Mikes Kelemené, több tudatossággal és sok költőiséggel.

A fölvilágosodás korának külföldön is kedves műfaja a tanítóköltemény. Thomson, Young, Helvetius vagy Voltaire — miként az ókorban Lucretius, s — az előző században a Bessenyei is forgatta Boileau — az elméletek szárazságát próbálták melegebb, költői formában tálalni. Ezt tette Bessenyei is, akinél — mint láttuk — különösen félő volt, hogy magyar közönségének kevesebb műveltsége miatt alig talál megértésre. Ezért utánozta a formában leginkább Pope-ot; ifjúkori kisérlete, *Az embernek próbája* lebegett előtte, mikor nagy tanítóköltemények*ének* *miként*jén gondolkodott. *A természet világá*ban, a végső kidolgozásban az egymással lazán kapcsolt részeket szerkezetileg mégis ügyesen csoportosította. Nyolc könyvre (kötésre, tehát kötetre) osztotta művét, s ezek 2—6, a legtöbb 5 szakaszt foglal magában — összesen 34-et — a szakaszok azután kisebb fejezetekre tagolódnak. Van közöttük egész rövidke is. Ugy látszik, 1801 lett, mikorra elkészült vele. Ekkoriban már javában dolgozott nagy történeti munkáján, a *Rómának viselt dolgain.*

Célkitűzése miatt is, korán megmutatkozott egyéni, de írói hiúságból is — hiszen írói munkásságának szánta és erre áldozta ifjúságát, egészségét, életét — nagyon vágyódott a nyilvánosság elé. Uj alkotásában — A *Toleranciá*hoz, a *Természet rendjé*hez, sőt még a *Holmi*hoz képest is meglehetősen hangfogóval szólt, hogy a cenzúra engedélyét megkapja. Láttuk, *A méltóság keservét*

Péchy Imrének, a nagytekintélyű bihari alispánnak akarta kifejezetten azért is ajánlani, hogy útját a könyvvizsgálat göröngyei között egyengesse. Volt már tapasztalata e téren: az *Ágis* kényes témája is simán csúszott át a cenzúrán, hiszen Mária Terézia elfogadta a neki szóló ajánlást.

Egy részét máris közre akarta bocsátani, mielőtt a ma ismert legnagyobb terjedelmében elkészült vele. Waldapfel mutatott rá,[17]) hogy a kassai főigazgató a munkát 1800. február 28-án Gotzig ottani revizor véleményével küldte föl a helytartótanácshoz. Gotzignak összesen két lapon jelentéktelen kifogásai voltak, különben a munka kiadásának engedélyezését javasolta. A helytartótanács valóban engedélyezte a mű kiadását. — Waldapfel helyesen gondolja, hogy ez a jóváhagyott munka nem lehetett a mai teljes tanítóköltemény, mert 1799 vége felé — mikor a kassai cenzor kezéhez került — még készen sem volt. Viszont véleményem szerint nem lehetett e kézirat az első kötés sem, mint Waldapfel föltehetőnek tartja, mert akkor még a *Méltóság keserve* nem olvadt a munkába. Inkább arra gondolok, hogy a mai 5. és 6. kötésről volt szó, az oda is utólag beolvasztott fejezetek nélkül: ezek ellen lehetett a cenzornak a legkevesebb kifogása.

Bessenyei a már engedélyezett munkát mégsem adta ki. Többféle oka lehetett rá. A cenzor által kívánt változtatásokat sohasem volt hajlandó elvégezni. Ha ezúttal csak jelentéktelen kihagyásokról volt szó, s ebbe beleegyezett volna: lehet, hogy a fölterjesztés csak próbálkozás volt. A legvalóbbszínű azonban, hogy terve még mindig bővült s ekkor fogott az első résznek, a *Méltóság keservé*nek beledolgozásához, ekkor kezdtek az egész mű nagy vonalai kibontakozni. — Nagy kedvvel, a cenzori engedélytől is tüzelve, továbbdolgozta, átgyúrta könyvét, új formába öntötte, s már az új címmel írta tovább. Soha máskor nem szeretett munkáihoz nyúlni: a horátiusi nonum primatur in annum elvvel ellentétben neki mindig úgy volt jó, ahogyan azon melegében megírta. Ezért nem engedett soha a cenzúra követeléseinek, inkább nem nyomatta ki munkáit — igaz, hogy a cenzorok legtöbbször annak a törlését kívánták, amiért a munka készült. De már 1778-ban is azt írja egyik levelében Ányos Pálnak[18]: «Én minden munkáimat oly sebességgel írom, mint e levelet, mert nyughatatlan vagyok, ha dolgozom. Bánom, hogy hosszas igazításokat nem tehetek, de már ebben ámbár sokat próbáltam (cenzúra!) és barátaimtól is kérettettem (*Geschäfte der Einsamkeit* francia levele s utóbb Bacsányi) békességes tűrésre nem hozhatom magamat; több az, hogy hibáimat látom, melyeket mégis meghagyok.» A *Természet világa* elkészülte után is egy évig pihent. Miért? Mert Bessenyei bizonyos időszakokban s úgy bocsátotta ki műhelyéből munkáit, hogy egyszerre minél

több jelenjen meg a könyvpiacon. Láttuk, hogy 1772—1773-ban, majd 1777—1779-ben, mintegy összevárva alkotásait, dobta nyilvánosság elé, mindig sok munkáját. Ugylátszik, az 1803-1805 éveket szánta az utolsó szakasznak. Most már sok mindenen dolgozott, sok terv volt készen az agyában s 1804-re sok minden lesz majd készen. Anyagi okok nem hátráltatták: ellenkezőleg, nagyon jól kellett állnia, hogy ilyen terjedelmes munkák kiadására gondolt.

Erre a föltevésre van bizonyitékunk is. Most befejezett munkáját, már többször volt szó róla, Péchy Imrének, utolsó nagy alkotását Bánffy Györgynek, Erdély nagynevű s nagyon népszerű kormányzójának, *Romának viselt dolgait* Orczy Lászlónak akarta ajánlani. Az utóbbiaknak persze anyagi segítségére is számított ugyan, de mindenesetre bizonyság arra, hogy munkáival a nyilvánosság elé akart lépni. Péchy Imrétől áldozatot nem várt. — *A méltóság keservé*nek van azonban egy mondata abban az utószóban, amelyben a Demokritus- Héraclitus közti választását emlegeti, s ez igy hangzik: «Mivel az iró a maga költségén nyomtattat, irásait nagy tagokban nem oszthatja. Az efféle emberek ritkán szoktak e világban gazdagok lenni.» Ekkoriban, 1796-ban még nagy terjedelmű munkára nem gondolhat. S íme, a közel háromszor oly terjedelmű *Természet világá*t most nyomtatásra készíti elő — és nem ajánlja senkinek.

1802 június 12-én került az egész munka a helytartó-tanács elé, talán Péchy Imre útján közvetlenül s a kassai vagy nagyváradi cenzor megkerülésével, mert ekkor a tanács visszaküldte a hivatalos útra.[19] Hol pihent a kézirat, újabb másfél esztendőt, nem tudjuk. Valószínű, hogy Bessenyeihez került vissza, aki ekkoriban már másik két nagyobb munkájával is elkészült — s mint kifejtettem — együttesen vagy gyors egymásutánban akarta őket megjelentetni. Végül is 1803 végén ismét a helytartótanácsnál volt, amely a következő év legelején adta ki Madarassi Ferenc kebelbeli cenzornak, hogy tegyen róla véleményes jelentést.[20] A cenzor március 27-én rövid jelentésben számolt be a könyvről s ellenezte annak kiadását, mert szerinte a munka a vallást, az erkölcsöt és az állami közjót támadja. A tanács április 3-án tárgyalta Madarassi jelentését, az ülésen maga a nádor elnökölt. Bessenyeinek magának is neve volt, művét egy előzetes formájában már engedélyezték. Madarassinak csak általánosságban mondott véleményét nem fogadták el, hanem utasították, hogy okolja meg azt részletesen, a panaszlott helyek idézésével. Madarassi újabb két hónapig dolgozott rajta és június 5-én nagyterjedelmű fölterjesztésben fejtette ki álláspontját, amelyet a tanács végleges döntésre pár nap mulva a kancelláriához terjesztett föl.

Madarassi, főképpen az egyházi reakció képviselője, igen ala-

pos irtást végzett. Kivált a 3. és 4. könyvből bőven idéz részleteket, amelyeknek természetesen, mint összefüggésükből kikapott részeknek gyilkosabb a hangzásuk, de néhány szóvátett idézet az első két részből is került, (inkább a másodikból) — a könyv másik feléből semmi. A munka két kötetben került a cenzor elé. Az 5—8. könyvben általában kevesebb a vallással foglalkozó rész; valószínű azonban, hogy már az első kötetben is annyi kivetnivalót talált, hogy a másodikkal nem is volt érdemes foglalkoznia. Kifogásainak legnagyobb része a vallásokat érintő idézeteire vonatkozik, s csak kevés a törvényekre, melyeknél az okszerűséget, a társadalmi megegyezés elvét nem is látja. Jellemző, hogy még az ilyen szellemeskedéseken is — amelyek pedig milyen enyhék Voltaire-éihez képest — megütközik, hogy

> Lélekről, erkölcsről igen szép a beszéd:
> Hadd járjon! — de lássuk, miből lesz az ebéd.

A vallásellenes eseknek kifogásolt részek olyan terjedelműek, mint az erkölcs- és államelleneseknek mondottak együtt, s ilyen részletekre is vonatkoznak:

> Sohasem változtat erkölcsöt a vallás
> — — — — — — — — —
> Aki tolvaj, csak lop, a részeges iszik,
> Nem bánja, egekre vagy poklokra viszik,
> Lutherrel, pápával, Kálvinussal tartson,
> Csak egyforma gonosz s lelkében alacsony.

Jellemző e kor fölfogására s a reakció erejére, hogy ilyen részletek ellen is kifogásuk volt, s még csak a, mondjuk kereken húsz kis résznek nem a törlését kívánták (Bessenyei úgy sem tette volna), hanem a munkát igen élesen megbélyegezték és megjelenését megtiltották. Igy határozott a kancellária, mikor 1804. október 8-iki kelettel megtiltotta a munka kinyomatását, mert veszedelmes elveket talált benne. Madarassi cenzor csökönyösen maradi véleménye még messzeható következményekkel járt — ezekről később lesz szó — Bessenyeinek pedig egészen elvette a kedvét attól, hogy valaminek a kinyomatására még valaha engedélyt kérjen. A reakció szembekerült a haladás harcosával és felülkerekedett. Madarassi támadása olyan nagy sikerrel járt, hogy Bessenyeit a nyilvánosság számára végképpen elhallgattatta.

4. KÖZJÁTÉK

Miközben költőnk a cenzúra körül járta kálváriáját, írói tolla sem pihent. 1802 nyarán elküldi Kazinczynak a Tariménes-regény első «két kis szakaszát», ugyanakkor a sárospataki kollégium-

nak ajándékozza a munka 3. könyvének másolatát. — 1801—1803. írja a *Rómának viselt dolgait*. Közben azonban még két művével készül el és több másirányú, kisebb terjedelmű írását írja meg. Mindezeknek egymásutánját ma, levelezése híján, megállapítani nem tudjuk. De az is valószínű, hogy egyikéhez-másikához már a *Természet világá*nak írása közben hozzáfogott. — Az említett két munkát bizonyos alkalmiság szülte, de azért egyiknek témájával sem távolodik messze attól a gondolatkörtől, amelyben legutóbbi munkája mozgott.

Az egyik a *Debrecennek siralma*, poémában,[1] 1802 második feléből.

Debrecenben, ahonnan Pusztakovácsi s a Berettyó légvonalban mintegy 40 km-re lehet, június 11-én borzalmas tűzvész pusztított. A lángok egy szegény özvegy asszony házának nádbórította tetejéből csaptak ki. A kavargó szél vitte a sötét füstgomolyokat, a perjét, a szikrát. A lángok a város legszebb részeit, a kollégiumot, a nagytemplomot pusztítják, ennek tornyát s a százmázsás harangot nyaldossák, a faalkatrészek megüszkösödnek és a nagyharang szörnyű robajjal, maga alatt mindent összetörve lezuhan. A tűz nem áll meg, a félvárost elpusztítja. Ekkor égett le Csokonai «Sanssoucija», «Tiburja», kis háza is, a rózsalugassal, amelyben fülemüle vert fészket[2] («nem költeményes gondolat — írja Csokonai — hanem természet után van festve.») 2-3 óra alatt a város nagyrésze «üszök és hamu» lett.[3] A komor füstoszlopok, hatalmas lángok, a vörös égboltozat a síkságon messze földre ellátszik: pusztakovácsi házából Bessenyei is kiállt az udvarra s tünődött rajta: mi történt Debrecenben . . . Ladányban, Ujfaluban, Bakonszegen már tudták, csakhamar maga is megtudhatta. Másnap bizonyára befogatott és maga is megnézte a borzalmas pusztulást, annál inkább, mert unokaöccse, Rakovszky Dániel Debrecennek főbírája volt.

Összeporlott falak, üszögös oszlopok
Mutatták e sötét bús térségen magok.
Hamvakat kapkod fel a szél és vélek fut,
Itt-ott füstölög még, a tűz el nem aludt.

A szerzett szomorú benyomások, a romoknak és hamunak sivár, megdöbbentően szürke képe megüli a lelkét: a gondolatait. Ezekről elmélkedve írja meg nagy tanítóköltemányét, a városnak «siralmáról.» Valóban siralmas volt minden, ami onnan emlékében maradt s legkivált a sok károsodottnak, a mindenétvesztett jómódú, a kevésképén kesergő szegény emberek siránkozása, amely lassankint belepihen a nyomasztó csöndbe.

Munkáját három szakaszra osztja. A tűzvész retteneteinek leírása, a lakosság kétségbeesése az elsőnek csak bevezetése, meg-

alapozása, hogy azután filozófiai gondolatait kifejthesse. A második szakasz a város elpusztult gazdagságának festése. A befejező, legterjedelmesebb rész a megnyugvás hangulata. — Az elsőben megrázó képek sorakoznak: az elveszett gyermekét sirató apa, az anyját arról kérdező gyermek, hogy «hol hálunk», s a férfi bizodalma, hogy: élünk még ... szorgalmunkkal még helyrejöhet minden — közvetlen benyomásoknak lehetnek emlékei. Valami meghatóan ünnepi a városi tanács ülésének rajza; mindenki hallgatagon ül a helyén, még egymásra sem mernek tekinteni, hogy könnyeikkel ne fokozzák a másiknak gyötrelmét. Ki, mi okozta ezt a rettenetes csapást? Miért van nyugalma a gonosznak és miért szenved más méltatlanul? Erre csak a teológusok felelhetnek, mondja Bessenyei, — a másvilággal. A világ állandó: örök anyag. Az isten — a «világ istene» — *rend*et teremtett — Pope-i gondolat — s abban nem lehet hiba. Az embert a természetnek adta át és minden eshetőségnek (esetnek). A természet érzés és tudás nélkül sodorja az emberi értelmet. A mi akaratunk viszi lépésünket jobbra vagy balra, nem kényszeríti rá senki, de mi sem tudjuk, mit hoznak cselekedeteink a fejünkre. Ha látszólag a vak véletlenre vagyunk is bízva, ez csak látszat: nem ismerjük a természet «titkos valóságát.» Ilyen «vak eset» a debreceni tűzvész is. Pusztán könyörgéssel, zsoltárok zsongásával, száz misével nem lehet segíteni: jobb volna itt száz forint, mondja. Alamizsna nem segít, ide országos segítség kell s Debrecen azt meg is érdemli. Ez a város az ország Kanaánja:

Nézzed Debrecennek piacát, vásárát,
Becsüld meg Londonbúl s vedd ki ott az árát.
— — — — — itt van a gazdagság,
És úr, paraszt között eloszlott boldogság.
Debreceni piac! Ó te boldog térség!
Hol, mint tenger, habot hány a sok eleség,
Hol a búzakenyér, mint a határdombok
Egymás mellett, soron, úgy mutatják magok.

London népe — teszi hozzá jegyzetében—hányszor lesz éhenhalóvá akkor is, mikor termése volt; ki hal éhen Debrecenben, mikor szárazság van is?

A civisvárosok már a 17. századtól kezdve gazdálkodásukkal az első tőkehalmozás példái voltak.[4] Debrecent nagy és termékeny határa csakúgy, mint jelentékeny marhaállománya elhivatta a folytonos gazdagodásra. Az adórendszer mentesítette az egyes embert a zaklatásoktól és «egy vékony gazdagparaszti réteg kialakulásának előmozdítója volt.»[5] Debrecen még a gyarmatosító politikának is aránylag sok előnyét élvezte.

Ha mégis csapás érte — mondja Bessenyei — csak azért van, mert minden országot érhet isten áldása vagy ostora. Istenben

nem a próféták beszédét, hanem a *valóságot* kell keresni s ez a *jóság*. E nélkül hiába van hit, ez mutatja meg a hit igazságát.

Amit még fejteget, mind egyezik eddigi fölfogásával. Csak az *eset* benne új. Minden, a tűzvész is, az *eseteknek* köszönhető, a határtalan Minden kiismerhetetlen eseteinek, s ezek közül csak azokat ismerjük, amelyek ránk rontottak.

> Az örök nagy Minden nem látja, hol állasz,
> Sorsod merre vonszol és benne hol mozgasz —
> A mennykő vakon fut s ha útjába talál,
> Bárki légy, agyonüt s befedez a halál.

Ez az *eset* egy kicsit hasonlít a kálvinista fanatizmushoz. A természetnek szabad munkája ez, és semmi sincsen benne, ami ellenkeznék az isteni *rend*del. Nem ismerhetjük ki, nem ismerjük a rugóit, de csak azért, mert a végzet mélyébe nem láthatunk. Szabad akaratunk idézi elő, de ésszel nem védekezhetünk ellene: el kell szenvedni.

Van azonban másik, sokkal nevezetesebb új indíték is a *Debrecennek siralmá*ban, amellyel eddig nem találkoztunk Bessenyeinél s amely ezt a munkát is kiemeli a jelentéktelenségből: az a kis gazdasági fejtegetés, amely felszólal Bécs kizsákmányoló gazdasági politikája ellen. Vigyázzunk azzal a kereskedelemmel! mondja. A pénz nem jószág, a pénzzel nem lehet jóllakni! Ott van Anglia példája, amelyről úgy mondják, hogy tele van vagyonnal, sokan mégis az éhség miatt fölakasztják magukat. «Egyik rész pompával, kinccsel bujálkodik, a más rész ezekről éhség közt álmodik.» A nagyurakhoz jut a sok pénz és a kereskedőkhöz: a szántóvető emberre semmi sem kerül belőle, csak azokra, akik messze vidékre szállítják a terményét. Ne adjuk el pénzért, amink van: ha a *község* koldus, az ország is szegény lesz. Mi ellenben jól élünk, ha a miénk marad (Debrecen is ennek példája). Brüsszelben hercegi eledel a juhcomb, nálunk a bárók sem eszik meg, s a német fejedelem nem él úgy, mint a magyar — nemesember. De Debrecenben — mint idéztük — másképpen van: úr és paraszt között megoszlik a boldogság. Azért vigyázzunk rá: ne adjuk terményeinket bankóért Ausztriának. Mi az, ami nem kellene Bécsnek? Dohányunk, búzánk, marhánk, borunk, szénánk, vagy csak ökör szarva is? Szekérkas a mi hajónk s ezen a hajón úszik el Bécsbe a kenyerünk. Jó a magyar bor Ausztriának, de nem Ausztriában, hanem csak itt, Magyarországon, «hol örökké itt maradjék és hozzá soha ki ne mehessen» — tréfálkozik a hozzáfűzött jegyzetben.

Egy másik panasza, hogy Debrecent «siralmában» nemcsak a gazdag emberek nem segítik, akik tehetnék — a szegény alamizsnái úgysem számítanak — hanem a hivatalos felsőség sem. «Ron-

tásra» a világ nagyjai ezermilliókban szórják kincseiket, vérengzésre, öldöklésre mindig jut pénz; gyűrűért, függőért százezreket fizetnek ki, de Debrecennek elesettségében tíz forint sem jut. Milyen jó volna, ha ezúttal annak a városnak, mely milliókat juttatott a tárházakba, elengednék az adóját, hogy azzal segítsen magán: magán segítene a király vele, aki — a napoleoni háborúkban — kincset ad ki verekedésre, országdúlásra, emberölésre.

Inkább szeretném e várost helybetenni,
Mint tűzzel, fegyverrel országokat verni.

De csak szűkölködő tudja az éhezőt szánni — áldott legyen a boldog szegénység! — az ilyen ötletek csak filozófusokban születnek, akik sohasem gazdagok — és sohasem a «felsőségekben.»

Nem állítom, hogy Bessenyei a dolgok mélyére látott. De szemlélődése — ha primitíven is — kezdi rávezetni a bajoknak nem okaira, csak némi magyarázatára, elvezeti szociális kérdésekhez, s amit Bécsből még nem látott, de itt egyre jobban tapasztalnia kell, az osztrák kizsákmányoló politika jelenségeinek észrevételéhez.

Ugyanekkor egyik-másik jegyzetében elmaradt, ósdi gazdasági nézeteket vall. Ezeknek legkülönösebbje, amelyben arról panaszkodik, hogy a megyegyűléseken az árvíz megszüntetéséről tanácskoznak. Erről csak úgy lehetne szó, hogy a bihari, belényesi havasokat helyükből elhordanák. De jó, hogy ez nem sikerülhet, mert akkor szárazság lenne, a gazda semmire sem mehetne, a rétek nem tudnák a barmokat etetni és nem lehetne szénával teleltetni. *Ilyen* «falusi nemes» lett Bessenyeiből. Pedig van helyes gazdasági érzéke. Debrecenben a nagy tűz után a gazdák fölcsapták a fa, a deszka és különösen a nád árát. A megyegyűlésen mégis a nádasok kiirtásáról beszélnek. Neki ebben is más, s ezúttal reális a véleménye: a nád a népnek «véghetetlen jövedelme.» Kárt nem okoz, mert föld van elég, gabonát kár volna a helyébe ültetni, mert a búza és árpa ára (nem mondja meg, hogy a gyarmatosodás miatt) úgyis alacsony. Ilyesmire csak akkor kerüljön sor, ha olyan sűrű lesz népességünk, mint Németalföldé.

Hogy a tűzvész siralmaiban is, következetesen, vallásellenes, abban Voltaire-nek is van része. A *Debrecennek siralma*, bár részleteiben egyrészt a látott pusztulás képe, másrészt a maga filozófiája él, nem született volna meg, ha nincsen előtte a maga voltaire-i példája erre is. Céloz is rá művében:

Még a föld alatt is zivatar kavarog,
A mennydörgő szélvész mélységben is forog.
A föld megrázkódik, a világ elijed —
Lisszabon megindul és gyomrába süllyed.

1755 november 1-én egy nagy földrengés egész Lisszabont romokba döntötte. (A véletlen úgy akarta, hogy a mi Jelky Andrásunk is meglássa az elpusztult város romjait.) A *Lisszaboni szerencsétlenségről* Voltaire is egy nagy tanítóköltemény t írt. Bessenyei jól ismerte ezt a munkát is — mint Voltaire-nek, maga mondja, minden alkotását — a példa előtte volt. Még abban is, hogy Voltaire költeményében még jóval több a determinizmus hite, mint Bessenyeiében. S talán az sem véletlen, hogy Voltaire-hez hasonlóan — bár a «világ istenét» emlegeti — az egésznek van egy kis vallásos fátyla. Bessenyei deizmusa és kálvinista nevelése próbálnak itt egyezkedni. Jellemző pl. az a jegyzete, hogy «az erősebb eledel erősebb embert nevelvén, a *nem-bőjtös* vallás is katonának jobb másnál.» A megjegyzés a kálvinista Debrecenre vonatkozik, amelyről a költemény azt mondja:

Érc-gyermekeket szül . . .
Hússal él, nem bőjtöl: szalonnával hízik,
Azért erejéhez, karjaihoz bízik;
Hasznos a királynak húsevő szokása,
S testet is, erőset nevel a *vallása.*

Bessenyei bizonyára, bár nem Debrecenben nőtt, magára, a maga kálvinizmusára gondol. Ritka eset nála. De hogy általában — a maga szabta határok között — ebben a művében vallásellenessége kevésbbé éleződik, sőt egy kis berceli lehellet van rajta, annak oka lehet másik irodalmi foglalatossága: eljut megint Pope-hoz, hatvanadik évéhez közeledőben oda, ahonnan 23—24 éves korában elindult. S ez ebből az időből a másik alkotása, a *Természet világá*nak másik intermezzója.

Vissza kellett térnie Pope-hoz már csak azért is, mert nagy munkájának legalább is a formájában, mint említettem, példája volt. Az *Essai sur l'homme*-ot újból lefordította. Az első fordítás «esett 1771-ben, mely második esztendőben, azaz 72-ben nyomatott ki,» írja a bevezető jegyzésben. «De még akkor nagyon ifjú voltam... Most hozzám küldetett oly véggel, hogy igazítsam meg, hol hibáját tanálom, hadd adattathassam ki újra.» Ez az, amit Bessenyei sohasem vállalt. Nem volt türelme hozzá — inkább nekiállt tehát, és újrakezdte. Ki küldte hozzá? Az első kiadásnak maga volt a kiadója, Kaliwoda Lipótnak, a nyomdásznak csak «betűivel» jelent meg. Nem lehet mást gondolnunk, mint hogy valamelyik pozsonyi nyomdász kereste föl kérésével. Ez pedig annyit jelent, hogy neve még nagyon eleven, egy egész emberöltőnyi hallgatás után is akkora a tekintélye, hogy a kiadó próbálkozni mer az új kiadással. A *Debrecennek siralma* után foghatott hozzá, mert 1803-ban, mikor a római történetekkel is készen van, már ez is sajtókész. De hát gyorsan is ment a munka, gyorsabban, mint negyven esztendővel azelőtt.

A *Természet világá*nak több mint tízezer, a debreceni poémának közel másfél ezer sora után a verselés nagyon könnyen omlott eszéből és tollából, már nem kellett egy-egy éjtszakánként eszébejutott verspárt reggelig, vagy gyertyagyujtásig ismételnie. Az eredetit sem kellett átrágnia: maga elé tette első dolgozásával együtt, és írt, írt. Bár csak a délelőtti órákban, naponta 2—3 órát ült íróasztalánál, hat hét alatt készen volt az egésszel. Munkája annál könnyebb volt, mert közvetlen formában akart megszólalni, művét nem tanult embereknek, hanem, mint maga mondja, «falusi nemeseknek» szánta olvasmányul.[6]) Ezúttal is francia forrásból dolgozott, talán Millot fordításából (angoltudásának alaptalan hírét csak egyik, halálára írt bécsi nekrológ hagyta ránk.) Segítségére volt, úgymond, a régi fordítása is, de abból, úgy ahogy volt, csak keveset, «harminc verset sem» vett át. Most sem ragaszkodik forrásához. Szóról-szóra nem is lehet fordítani, mert akkor az eredetinek ereje és méltósága eltűnik. Hogy a gondolatot megfogja, a képet meglátja s azután szabadon engedi elméjének csapongásait, azt már ifjúkora óta megszokta: láttuk az *Agis*ban, hogyan bővit meg egy-egy képet vagy akár gondolatsort. Ezért van, hogy a francia átdolgozásnak mintegy 2000 sora, amelynél az 1771-iki kiadásban a magyar is alig volt több, most még a negyedrészével, mintegy 2500 sorra szaporodott.

Legtöbbet a címmel vesződött; ennek tanusága az eredeti kézirat.[7]) Előbb *Az ember próbája*, majd *Az embernek vizsgálása vagy természetinek állapotja* mellett döntött. Ezt is áthúzta s azt próbálta, hogy *Az ember és sorsa*; végül *Az ember* rövid címben állapodott meg.[8]) Maga mondja, hogy Pope túlságos szárnyalását, néha magasabb álláspontját s különösen szertelenségeit sokhelyt csökkentette, példákkal, magyarázatokkal közelebbhozta az olvasóhoz s kissé túlozva állítja, hogy «világosítás» okáért néha «százával» rakja a versbe az olyan sorokat, amelyek Pope-ban nincsenek. Az eredetinek négy levelét — a másodiktól kezdve szakasznak nevezi — ezúttal is, mint az első átdolgozásban, alcímekkel bontja kis fejezetekre.

Az új átdolgozás, mint megállapíthatjuk, meglehetősen támaszkodik az előbbire: főképpen a rímeket, ahol lehet, meghagyja, csak ahol azok gyöngébbek, változtat rajtuk. Egy találomra kikapott részlet (III. levél, 1269. és köv. sorok) mutassa ezt:

I. Az indulat minden teremtésbe munkál,
Mely magának kedves tárgyakat is talál.
Egyiknek, másiknak lehet boldogsága:
Magában van java és nyomorúsága.
— — — — — — — — —
Az állat állat közt keresgeti párját
Az ember emberben találja barátját.

E földön alkotva minden rész úgy vagyon,
Hogy egy is egyedül boldog ne maradjon,
De élete módját többekben keresse
S az egész világot erőre vihesse.

II. Az érzés mindennél szomorú magában,
Nem édes egyedül, hanem a tárgyában.
Ha más nem éleszti, majd olyan, mint semmi,
Tárgy nélkül nem lehet szerelmessé lenni.
— — — — — — — — — —
Az állat állatban keresi föl párját,
Az ember emberben leli a barátját,
E földön az élet formálva úgy vagyon,
Hogy jó, magánosan, egyre se maradjon.
Osztani kell köztünk a közboldogságot,
A gyönyörűséget és közigazságot.

Egyhelyütt kihagyogat, máshelyt sorokat told bele; mindezt a francia szöveg nélkül is megtehette. A nagyobb, Pope-ban nem található sorokat, tehát eredeti toldásokat kéziratában (az elejére tett idézőjellel) meg is jelölte. (Kár, hogy ezt már az *Ágis*ban is nem tette.) Az első kidolgozás sorelosztása nagyon arányos volt, most ezt az arányt különösen a második szakaszba ékelt, közel kétszáz sor, megbontotta. Ennek pl. a IX. fejezetében majdnem a fele — főként az eleje és a vége — egészen eredeti.

Régi gondolatait ismétli itt, csengő ritmusokban:

Törvényt csak az isten, természet szabhatnak,
Túl rajtuk az élők semmit sem láthatnak.
Mégis a természet csupán ösztönivel
Igazságtalanság. . . .
Az isten magától gonoszságot nem ád,
Hát e sok bűn között kire essen a vád?
. . . s tudomány is a természet felett
Sok gonoszságot tett törvényei mellett.
Ez valláshoz ragad, más a természethez
Ez ilyen szózathoz, más más nevezethez.
Ez a cselekedet e tájon áldozat,
De más vidékeken gonoszság s kárhozat.
Ellenkezésekre oszlik az igazság,
Sok helyen érdemmé válik a gonoszság.

Ez és az ehhez hasonló betoldások nem hoznak új változatot vagy fokozatot fejlődésében.

A legnagyobb a fejlődés a stílusában. Sokkal simább, színesebb, választékosabb és gazdagabb lett, akkor is, mikor «falusi nemeseknek, gyengéknek, olvasatlanoknak» ír. Sokkal simább, kevesebb tájszót használ, mint az imént, *Debrecen siralmában*,

vagy akár a *Természet világá*ban. Az irodalmi nyelvet keresi s mint kezdettől fogva, az «erőt, méltóságot.» Csakugyan, előadásbeli ereje megnőtt, s amit mond, választékosságával költőibben, szebben is hangzik. Ezért — bár maga Pope is hosszadalmas, körülményes — Bessenyei, bővítéseivel, még inkább ez; meg is okolja, miért: «a rövid mondású, de szélesen kiterjedt értelmű dolgokat nem jó magyarul is oly röviden írni, mert az együgyű és középszer olvasású ember meg nem érti. Igy is elég megérteni és gyönyörködni benne.» Terjengőssége mellett is eléggé élvezhető. Mindez azonban csak akkor világlik ki, ha a több mint harminc esztendő különbségét hasonlítjuk össze. A *Természet világá*hoz mérten persze nincsen haladás benne, sőt az még jobb. S az ott szerzett gyakorlatnak köszönheti egyre javuló verselését is.

Ami még — személyes vonatkozásai miatt — érdekes, az az átdolgozást kísérő sok *jegyzés*. Jegyzés ezúttal az előszónak is neve. Ebben találjuk Péczeli Young-fordításának és Sándor bátyja Milton-fordításának kritikáját. Péczeliéről is azt tartja, hogy fordításából lehetetlen az igazi Youngre ráismerni, «teljességgel nem hasonlít.» Bátyjával sem bánik kíméletesebben s annál kevésbbé, mert a berettyóparti házikóért folyt pörösködésük tövise — ő volt minden fórumon a vesztes — nagyon a szivében él. Most azt hirdeti, hogy «a magyar Milton kevesebb a semminél, annyira nincs erejében, rémítő képzelődéseiben (képzeletében) és pennájának méltóságában tanálva.»[9]) Utol kellett volna érnie szárnyaló költőiségét is. — Hogy személyeskedik, annak éles láttatja az a megjegyzés: «de ez nem telik olyan könnyen, mint a pipa közben való beszéd.» Annyit mégis elismer, hogy Miltont fordítani nehéz. Tőle vette át az irodalomtörténetírás Beőthy Zsoltig Sándor fordításának ezt a lekicsinylését, mig az újabb kritika[10]) rámutatott, hogy a fordítás helye szépprózánk történetében jelentékeny, a munka jóval érdemesebb, mint Bessenyei György állította. — Az előszóba ékelte be példaképpen egy kis fordítását Voltaire *Zaire*-jéből, és itt emlegeti most megint — irodalmunkban elsőnek és először már a *Geschäfte der Einsamkeit*-ban — Shakespeare nevét.[11]) Él az előszóban vadászgatásainak egy kis emléke is. Pope-nak négy sorában

> Amit a természet tart boldogságának,
> Kevéssel meg tudja szerezni magának.
> Eledel, ruházat, szabadság, csendesség,
> Okos gazdálkodás, jó asszony, egészség.

szinte eléggé megnyugodott, mert a csöndje, az ebédje, a szabadsága és «okos» gazdálkodása megvolt. Csak a két utolsó hiányzott. Érdekes az, hogy jegyzete szerint «Pope kihagyta az asszonyt» s Voltaire ezt hibának tartotta is.[12]) «Már én csak odateszem», mondja.

Ezt még csak könnyű volt pótolnia. Az egészségével azonban sohasem tudott rendbe jönni: a vesehomok még mindig megmutatkozott s szokott szellemességével panaszkodik róla. Pope azt mondja, hogy

Az örök Rend gonoszt magából nem tehet.

Ennek az az értelme, hogy minden jól van úgy, ahogyan van. (Ezt mondotta, bizonyára Pope után Barcsay Ábrahám is: a világ dolga nem foly-e jól úgy, amint foly? — akkor írja Barcsay, mikor barátját 1772-ben félti,[13]) hogy elmerül a vesevizsgálásban és sok ájulásban). Most Bessenyei szinte mindkettejüknek felel keserves humorral:

> Minden jó így, ahogy van. Én úgy látom, hogy minden jól van a Mindenre nézve. De én magam, a Minden közt, különös állapotban vagyok. ... Mikor az ember veséjében kő, calculus terem, mely rettenetes kínokra veti, csak nem állíthatja, hogy *jó* a kő a veséjében. Hogy a nehéz nyavalyatörés, őrülés *boldogság* annak, akiben akár egyik, akár másik magát jelenti. E nyavalyák pedig a legmértékletesebb embernek is megesnek.[14])

Ez a kis jegyzet kétszeresen érdekes. Kedélyes aforizma formájában voltaképpen megcáfolja Pope szövegét, ugyanakkor bizonyítja, hogy Bessenyei kínzó vesebajában is megőrizte kedélyét, pompás humorát. Az ellentmondások mindig érdekesek.

Ellentmondás van abban is, hogy erre az átdolgozásra fölszólították, az első kiadás megjelenésének a cenzúra nem vetett gátat s ez a második kiadás még sem jelent meg. Miért? Azt ma sem tudjuk.

5. RÓMA TÖRTÉNETE — ÚJABB RÖPIRAT TERVE

Ekkortájt, 1802-ben Bessenyei megint elismételi, amit nemrégiben más szavakkal mondott el:[1] «Valahol, valamiben ifjúságomnak idején szerencsémet kerestem, attul és onnan a viszontagság félrevetett. Úgy hittem, hogy sorsomnak ellenem támadt haragja üldöz. De végre most látom, hogy *csendes, szabad és boldog üdőkre* tartotta meg napjaimat, olyan állapotba helyeztetvén életemet, mely szívemnek minden más világi sors felett csak egyedül kedves.» Ezt a nyugalmat, belső gondtalanságot, amelyet szabad életmódja, gazdálkodásának rendbehozatala, anyagi függetlensége és a vármegyében érzett tekintélye szereztek meg neki, nemsokára fokozta, hogy 1804-ben — régi sürgetéseinek beteljesedéséül — hozzá költözött húga, elhúnyt László bátyjának 37 éves leánya, Anna. Volt, aki háztartását jól ellássa és időnkint kiújuló vesebajában ápolja. Körülötte továbbra is csendesség volt, szívesen járt ki

gazdaságába, vadászatra, szomszédlátogatóba — szeretett jól élni, de a nagy vendégeskedéseknek takarékosságból sem volt barátja[2] — és módja volt rá, hogy reggelenkint íróasztalához ülve, pár órára belemelegedjék írásaiba, terveibe, gondolatainak továbbszövésébe. Ez a nagy külső nyugalom és a szakadatlanul serény munkavágy adja páratlan munkabírását, ez magyarázza meg, hogy a századvége óta nagy munkák egész során fölváltva dolgozik. A *Természet világá*nak még dandárja van előtte, a *Tariménes* már bontakozik elméjében is, sőt írásban is, közben megszületik a második Pope, tolla Debrecen pusztulásáról szántja a papirost, ugyanakkor írja *Romának viselt dolgait* és már állampolitikai kérdéseken is jár az esze.

A rómaiak története s általában az ó-kor, Kelet és Nyugat multja mindétig nagyon érdekelték. Voltaire gyujtotta benne ezt a lángot, amelynek parazsa egész életében izzott. De már egészen korán figyelmét egy Voltaire-tanítvány történeti művei is megragadták — talán annak a Pope-fordítása volt kedves könyve is — ez a historikus Millot Kolos volt. Vallomása szerint munkájának fordítására már Orczy Lőrinc ösztönözte,[3] ami arra vall, hogy Millot-t Orczy is jólismerte, talán ő adta először a kezébe is. Eckhardt már az első Pope-fordításban megtalálta Millot nyomait. Ettől kezdve Bessenyei nem tágít mellőle. Úgyszólván minden történeti tudása, hivatkozása Millot-ra épült. Ennek filológiai bizonyítása nem az életrajz föladata. De soroljuk föl, hogy költőnk *A filozófus*-ban is emlegeti, utána, 1778-ban, amikor a *Magyarság*ban elmondja, mi volna a «budai nagy universitásnak» feladata, Millot lefordíttatását is kitűzi az egyetem céljául.[4] A következő évben, a *Magyar Nézőben* már föl is használta: annak egyik forrásául jelöli meg az *Histoire généralet*, ebből is vette «amely dolgokat előhordottam a pogányokról és keresztény háborúkról.»[5] Érdeklődése azontúl sem csökkent s az a nagy katonai társzekér, amely 1782-ben érte ment Pestre, holmija, könyvei között elhozta kedves Millot-ját is.

A spanyol inkvizíció által halálra ítélt és «in effigie» már föl is akasztott exjezsuita Millot abbé Voltairenek egyik közepes tehetségű utánzója, szellemének követője s akkoriban egész Európában, nálunk is népszerű történetíró volt. Ismeretes, hogy fordítása milyen nagy port vert föl az egyházi reakció körében. Nyoma van, hogy alig több mint tíz évvel a Bessenyei *Magyarság*ában hangoztatott kívánság megjelenése után már Abaújban valaki hozzáfogott a fordításához, s röviddel utóbb, 1790 szeptemberében, nem ugyan a francia eredetiből, hanem annak német fordításából, megjelenik Verseghy átültetése: *A világnak közönséges története. A régi nemzetek* címmel. Ezúttal csak az első kötet, következő évben a második is, a görögök története. Hozzáfogott a harmadik-

hoz, tehát a rómaiak történetéhez is, e kötet azonban a katolikus papság, különösen a prímás és Okolicsányi győri püspök — az egykori cenzor — közbenlépésére már nem láthatott napvilágot.[6] Szaitz Leó, a reakció legelszántabb harcosa kíméletlenül támadta érte Verseghyt, ravasz rókának, álnok hazudozónak nevezte el s mellé állt a hirhedt Rietaller cenzor, aki a prímás útján Bessenyei *Podrokotz*ának kinyomatását is megakadályozta. A helytartó-tanács, mint egykor Bessenyei mellé, most még jozefinista szellemben, Verseghy mellé is odaállt, mert elnöke Zichy Károly és alelnöke az a Haller József volt, akik utóbb a Martinovics-pör folyamán némi gyanúba is keveredtek, fölvilágosodott emberek voltak. Verseghyt utóbb csak a prímás és csak egyházi úton büntethette.[7] A nagy hercehurca persze nem folyt titokban, részleteit országszerte tárgyalták, az alsópapság körében többen Verseghy mellé álltak. Bizonyosan tudott róla Bessenyei is és nem kétséges, hogy Verseghy Millot-fordításának mindkét kötetét megszerezte — utóbb, mikor körülményei a századforduló után már a sokféle irodalmi foglalatosságot megengedik, véleményem szerint ezért folytatja ott, ahol Verseghynek — akaratán kívül — félben kellett hagynia, a rómaiak történeténél.

A *Rómának viselt dolgai* a tudományos irodalomban kevéssé szerepelt. Széchy Károly, Beőthy Zsolt alig emlegették s a legújabb időkig az irodalomtörténet, még Pintér is 1931-ben eredeti munkának tekintette. Pedig akkorra már Eckhardt Sándor megmondotta,[8] hogy ez a másfélezer kéziratnyi lap egészen Millot történeti munkáira épült, mint ahogyan a *Természet világá*nak történeti vonatkozású részleteiben is Millot-t követi. A rómaiak történetét Romulustól Nagy Konstantin császárig mondja el. «Ez a (két) vaskos kötet, állapította meg Eckhardt, úgy keletkezett, hogy maga mellé tette Millot római történetét és kiírta fejezetről-fejezetre, az elbeszélést mindenütt saját kommentárjaival kísérve.»

Annyira ragaszkodott Millot-hoz — s ez egy másik gondos kutatónk, Belohorszky Ferenc vizsgálódásainak eredménye — hogy amit Millot munkájában — különösen történeti személyek beszélgetéseit — dőlt betűkkel szedetett, azt (egy-két kivétellel) mind szó szerint lefordította s kéziratában maga is aláhúzta.

Főforrása tehát Millot volt, azt fordította, helyenkint kivonatolta, helyenkint magyarázatokkal megbővítette. De, ugyancsak Belohorszky gondos megállapítása szerint (ő az egyetlen, aki a *Rómának viselt dolgai*val önálló értekezésben foglalkozott) Bessenyei előtt egy másik munka is volt — esetleg annak talán régebben készített kivonata, talán csak abból kiírt sok jegyzete — ez a munka a janzenista Rollin római története. Rollin is régi olvas-

mányai közé tartozik. A *Magyarság*ban Millot-n és Hűbneren kívül az ő munkáját is lefordításra ajánlja az egyetemnek. Sőt magában mostani munkájában is bíráló megjegyzést tesz a francia író «végehetetlen munkájának» egyik részletére. Belohorszky hosszabb, olyan részletek forrására mutatott rá a 16 kötetes műben, amelyek Millotnál nem fordulnak elő, pl. Coriolanus ügyének tárgyalásában, majd a Virginia elcsábítását megtorló apa cselekedeteinek ismertetésében vagy a pún háború egyik incidensének elbeszélésében. De ezenkívül sok-sok kisebb részlet is elárulja, hogy Bessenyei sokszor aknázta ki a XVIII. század első felének ezt az ismert historikusát. Millot «a vezérfonál . . . volt művei számára, Rollin . . . a részletekre vonatkozó érdeklődését elégítette ki.» A két történetíró adta a tények ismeretét, a tőlükvett adatokat kísérte a maga magyarázataival.

Ezek természetesen ugyanabban a fölfogásban készültek, mint többi ekkor készült írása. Erre vall az itt is hangoztatott elv, amellyel már a *Természet világá*ban is találkoztunk: hogy «nem tanult embereknek, hanem együgyű olvasóknak, falusi nemes társaimnak írom, kiknek az ilyen magyarázatokra szükségük van.» Jó volt erre Millot abbé világos és magyarázatokkal közvetlen módon okoskodó, teljesen fölvilágosodott szellemű munkája, jók voltak Rollin tetszetős részletei és jó volt Bessenyei dolgozási módszere, amellyel a maga egyéni, sokszor élményi benyomásaival színezi, változatossá, érdekessé teszi előadását. Egy-egy megjegyzésével — «csak meg kell vallanod, úgy-é, hogy más most a világ» — vagy «ha Bonapartének egy Vénuszt (szobrot) küldenél feleségül, hogy esne mai világodban?»[9] — egészen közelébe, pajtáskodóan enyelgő társaságába jut az olvasónak. Élete végén irott munkáira ez a hang jellemző. Az ifjúkoriakban elmélkedett, okoskodott, most ilyen közvetlen hangon, de mindig tanít.

Nem ok nélkül gyűlölte a cenzúrát. Ifjúkora óta sokszor gáncsolta el törekvéseit a «revisio librorum», sokszor tette lehetetlenné írásainak megjelenését. Mindig harcban állt vele, láttuk, mindig klerikalizmust látott működésében, mindig ellenállt, ha változtatásokat kívántak, de minden új munkájánál újból reménykedett. Verseghy gyászos és leverő kudarca után is abban a hiszemben folytatja a magyar Millot-t a maga módszere szerint, hogy azt hamarosan kiadhatja. (Talán ezért nem árulja el soha, hogy művének a kiátkozott abbé munkájához csak valami köze is van.) A munkát Orczy Lászlónak ajánlja, avval, hogy Orczy Lőrinc halála, több mint tíz esztendő óta[10] nem szűnt meg lelke annak lelkével társalkodni: «Azt üzeni Excellenciádnak, hogy a Fűskúti Landerer sajtójába tétesse, minekutána a Felséges Királyi Tanács (helytartótanács) fontoló okosságának tengerét által úszhatta.» Az olvasóhoz

írt előszó is[11] hallgat Millot-ról, sőt bármilyen forrásról. A valóságnak ez a leplezése is csak a cenzúrának szólhat:

> Nincsenek nekem könyves tárházaim; ... egy-két íróbúl és ócska kalendáriumokbúl állanak. De ha volnának is, szükség lenne-e elmédet mesékkel terhelni? Én nem mesélni, hanem okoskodni, tapasztalni, tanulni és ítélni kívánok. Amely eseteket előadok, azok is többnyire *álmodott* dolgok. Akár voltak úgy, akár nem, vegyük hasznukat.

Vagyis nem teljes és hiteles történelmet ír, azt már a római történetírók elvégezték; nem a tények fölsorolására törekszik, hiszen azok egyrészének adatai mondákból kerültek — álmodott dolgok. Csak elmélkedni akar az eseményeken, s a tapasztalatokból akar következtetni. Ebben is Millot fölfogása szól, aki az ó-kor történetéről maga is azt vallotta, hogy sok benne a mese, s arra törekedett, hogy a valóságot kihámozza belőle. Ez a törekvés persze szubjektív s ez tükrözik Bessenyei munkamódszerén is.

Millot ideológiájával Bessenyeié nagyjában megegyező volt. Egyrészt, mert mindkettejöket Voltaire, és Voltaire-en át az angol fölvilágosodás hatotta át, sőt azt is föl lehet tenni, hogy Bessenyeit Voltaire-nek nem egy nézetére Millot munkái tették figyelmessé; másrészt, mert Millot-nak harminc éven keresztül való forgatása mindig csak a maga kialakuló álláspontját erősítette. Csak egy, és pedig lényeges kérdésben tértek el egymástól: az exjezsuita egész pályáján át a kinyilatkoztatott vallás hívője maradt, Bessenyei szenzualista deista. Miként Bessenyei nem tudott társadalmilag szabadulni osztályhelyzetének adottságaiból, csak megpróbált kiemelkedni belőlük, Millot-n rajtaült egész nevelkedése és megpróbált a hit kérdésében egyességet kötni önmagával. Millot-nak minden egyéb álláspontja Voltaire-évl azonos. Egyformán küzd a természetfölötti beavatkozás, a csoda ellen. Harcol evvel együtt az egyház által is támadott, de mégis általa is terjesztett babona ellen. Voltaire-rel együtt gyűlöli a fanatizmust, és nem kíméli a pápaságot, különösen annak világi uralmát. A deszpotizmusnak gyűlöletteljes ellensége. Voltaire-rel együtt dícséri az ész uralmát, jelentőségét az emberi cselekedetekben. — Bessenyeinek mindez nem volt új, egy életen át beléidegződött Voltaire-ből s talán nem kevésbbé Millot műveiből. Csakhogy filozófiájának fölépítéséhez inkább Voltaire mutatta meg az utat, inkább tőle tanulta szellemességét, iróniára való hajlamát, sőt előadásbeli humorából is sokat, Millotból merítette történelmi tudásának javát. Amit a pataki nevelés elmulasztott, amihez Bonfini és egyik-másik krónika nem volt elegendő, azt nagyobb vonásokban helyenkint Voltaire, sok részletére kihatóan Millot pótolta.[12] Egyetlen kis adat mutatja, hogy

mennyire szolgailag támaszkodik tudása Millot-ra: Jordanes nevét a *Természet világá*ban is, *Romának viselt dolgai*ban is franciásan *Zsordanez*nek írja. Azt az érzést kelti, hogy nem is tudta, ki volt Jordanes, vagy legalább is másunnan nem tudta.

Előadásában Bessenyei sokszor Millotnál is érdekesebb. Ezt, mint mondtam, szubjektív mozzanatokkal éri el. Többféle ilyen, egyéniségéből eredő fogása van. Az egyik, amivel *Ágistól* a második *Pope*-ig mindúntalan találkoztunk, hogy az események magyarázatában nem marad meg Millot-nál, hanem szabadon engedi a maga gondolatait is, kedvelt «okoskodásával» fűzi tovább a reflexiókat. A maga józan, természetes eszével — ismételten hangoztatott elfogulatlanságával, amely azonban szilárdan épül világnézetére — és kitűnő emlékező tehetséggel párosult nagy olvasottságával ezek az elmefuttatások többnyire vonzók és ötletesek. A másik a maga külső és belső élményeinek beleszövése. Ezek közé tartoznak a környezeti elemek is: ahogyan a *Természet világá*ban elmondja, hogy Bécsben a zsebtolvajok legsikeresebben a templomokban működtek, itt is visszaemlékezik Noverre-re, a balettmesterre (Delfén emléke még mindig kísért), de ugyanúgy megszólal benne a bihari gazda, aki esőért sóhajt, mert szárazságban nincsen megélhetés. Az a hasonlata, amellyel az emberparány semmiségét méri a világtesthez — «bajos dolog egy egérnek a tokaji hegy tövébe fúrt lyukából megmondani, hány szem szőllő terem felette»[13] — éppen olyan szemléletes, de magyar vonatkozásával közvetlenül hatásos kép is, mint mikor Romulus embereiben gyülevész tolvajokat, kalandorokat, haramiákat lát s rögtön a maga térvilágából folytatja: ha most a Hortobágyon megpróbálná valaki, hogy a gonosztevőket összegyüjti és számukra külön várost alapít, Debrecen hamarabb rajtukütne, mintsem összegyülekezhetnének. Karthago pusztulásának a rajza is Debrecen «siralmára» emlékeztet. Módja van, hogy a váradi püspök, Kondé Miklós ellen is kirohanjon — a «hazai elemeknek» mindig jut hely, és mindig azért, hogy a falusi nemes nagyobb érdeklődéssel forgassa majd könyvét. Maga is falusi gazda, jól tud az ő eszükkel gondolkodni és közeli képekkel hozzájuk férkőzni, mikor a helyben és időben távoli Rómáról van is szó. Nem kell egyénibb s mégis olvasóit is megkapó példát fölhoznom, mint amelyet a vérengzés ellen ír: «Mentül tanultabb valaki, az erőszakos vérontást annál inkább utálja. Magamról tudom — mondja — hogy a bárányt farkán megfogva meg nem metszeném soha, sőt azt sem nézhetem, mikor ölik.»[14]

Hasonlatainál, példáinál is együttérzőbbé tenné vélt és remélt olvasóit a feudális társadalmi berendezettségről emlegetett s osztályhelyzetéből eredő, mindétig megállapodott nézeteinek hangoztatása. Most is az a véleménye, hogy a nemesség uralkodásra

van teremtve, a paraszt testimunkára. Most is elmondja Montesquieu tanát, hogy fenékkel fordulna föl minden, ha a paraszt lenne az úr — ezt az elgondolását jól ismerjük — «a földművelő és kézimesterséggel élő paraszti sokaság — fejtegeti másutt — világ végéig soha filozófus, politikus és státussereggé nem változik, ha minden katedrából Plátók és Szent Péterek kiabálnak is hozzá.» — «Mészároson is fénylik a paszománt, de azért senki sem tekinti.» — Jobbágyszemlélete még az idilli álláspontban sem változott: nálunk minden parasztgazdának van földje — vallja — Róma népe koldus maradt. De van három tétele, amelyekkel azúttal is felülemelkedik osztályhelyzetén, és a jobbágy életviszonyainak megjavítását kívánja. Már nem szól közös teherviselésről — nincsen Kollár társaságában — de emlegeti az arányos és a szükségesen túl nem menő adóztatást. A földosztásról — amely már *Agis*ában is szerepelt — azt a bátor véleményét mondja ki, hogy általa a nép ereje és kedve megnövekszik, ez pedig királynak, országnak egyaránt használ. Végül — és ez minden munkájában az egyetlen hely, ahol, Millot nyomán ugyan és Millotnak ezúttal bátrabb szókimondását csak burkoltan követve, mégis kijelenti, hogy «az ember csak annyiban ismeri magát embernek, amennyiben sorsához szava lehet.» II. József jobbágyfelszabadító rendelkezéséről Acsády megállapította, hogy annak kevés gyakorlati eredménye volt. Bessenyei nyilván a maga tapasztalatából tudja, hogy «tedd úrrá a parasztságot oly föltétellel, hogy semmije se legyen, otthágy véle, és földjéhez, kenyeréhez ragaszkodik inkább, mint a ‚tekintetes' nevezethez.» Ugyanakkor van szava a nemesi túlkapások ellen is. Éles gúnnyal támadja a pazarló, tobzódó, bujálkodó nagyurakat — «én azt csudálom köztetek, aki száz ételt főzethet és megéri hattal» — egyszerűségre, takarékosságra inti őket. Egy másik figyelemreméltó panasza, hogy a nemesség maradi, szokásain nem akar változtatni, a vármegyék mindig ugyanazokat választják meg a hivatalokra.

Nem esetlegesen írja magyar vonatkozású megjegyzéseit. Egyazon gondolatok élnek benne, akár egyik, akár másik munkáján dolgozik. A *Természet világá*tól *Az értelemnek kereséséig* megújra találkozunk példáknak, gondolatoknak megismétlésével. Itt is, amott is megismétli véleményét: az imént láttuk az *eső* példáját, egyet a sok közül. Elég rámutatnom, hogy különböző munkáiban hányszor emlegeti a guineai és brazíliai emberevőket, akik úgy eszik az embert, mint mi a marhahúst. Kacagtatva beszél Róma történetében a régi királyokról, akik azért tartottak sok feleséget, hogy azokkal évről-évre elpepecselgettek s a sok mellett nem is gondoltak rá, hogy mással hűtlenkedjenek. Eszünkbe jut a *Természet Világá*-nak hasonló pajzán részlete, ahol arról az emberről beszél,

aki száz asszonyt szeretne, pedig egy is sok neki. Ilyen ismétlődés, vonatkozás gyakori nála. Hirtelenében maga sem gondol rá, hogy ezt már a másikban is megírta. De ez csak arra vall, hogy magányában — emberrel, akivel vitatkozhatnék, nem találkozva — ugyanazokat a könyveket olvasgatva, állandósul módszere, fölfogása.

Nem tudjuk, Orczy László felelt-e érzelmes levelére, amelyben még milánói találkozásukra is hivatkozik s elhúnyt atyai barátját, Orczy Lőrincet egekig magasztalja, úgy akarja rávenni a munka kiadására. Lehet, hogy levelét el sem küldte, lehet, hogy a captatio benevolentiae sem igen használt. Nincsen nyoma annak sem, hogy munkája megjárta-e a cenzúrát. — *A Romának viselt dolgai* akkor sem, máig sem látott napvilágot. Barátai azonban tudtak róla, beszéltek — legalább arról, hogy dolgozik rajta. Kazinczynál is szó van róla, Virág Benedek pedig egy «kötését» látta is. Hol jutott a kezébe, nem tudom, mert maga ismételten mondja, hogy Bessenyeit nem ismerte. Alig két héttel a költő halála előtt, 1811 február 7-én írja Kazinczynak:[15] «Ő az, akinek tolla s esze engem, hogy magyarul kezdenék írni, felébresztett. Kár! hogy az ő Római Históriája, melyet Orczy Lászlónak dedikált, ki nem jött. Mert egy könyvet láttam belőle.» A *Tudományos Gyüjtemény* majd tíz évvel halála után közölt belőle egy kis részletet[16]: éppen Romulus körül a szabin nők elrablásáról; a fentiekhez kapcsolva, hadd idézzek ebből is, mert jellemző az elmondottakra.

> A gonoszok összegyűlnek háromezren mintegy, de mind nőtelenek. Feleség kellene, nincs. A szabinusoktól kérnek, kik felelnek, hogy haramiáknak, tolvajtenyészetre leányaikat nem adják. Ezen feleletet a krónika ki nem teszi. De ha nem adták . . . elkerülhetetlenül ez okon cselekedték, melynek nagyobb világosítására én kiteszem. . . . Mindezen mesés esetek és álmodott dolgok csak arra valók, hogy az emberi emlékezet magát valaminek megvethesse.

A cikk közzétevőjét sem tudjuk. Aki közzétette, Bessenyei nevét is elhallgatta.

Még dolgozott római történetén, amikor újból egy röpirat kiadásán gondolkodott, amelyben, ismét írásban, megszólaltatja állandóan élő, nagy gondolatát, nyelvünk fejlesztésének ügyét. *Jámbor szándéka*, Révai Miklós hozzáfűződő *Plánumával* együtt 1791-ben megfeneklett, mikor az országgyűlés ezt a kérdést — az egész akadémiai célkitűzéssel együtt — az 1791 : 67. törvénycikkel kiküldött bizottsághoz utalta. Azóta is ott aludt a terv. Most azonban Bessenyei hírét veszi, hogy Révait a pesti egyetemre kinevezték a magyar nyelv és irodalom tanárának. A nyelvészeti viták csak ezután elevenednek meg; de az *Antiquitates*, a Halotti Beszéddel már 1803-ban megjelenik. Talán inkább az előbbi

esemény (1802), mint az utóbbi hír villanyozza föl Bessenyeinket annyira, hogy *Romának viselt dolgain* dolgozva megáll, és visszatér a kérdésre. Ennek tulajdonítom, hogy újból röpiratot fogalmaz, *Beszéd* formájában, amilyennek a *Jámbor szándék* is készült — *az országnak tárgyárúl.*[17] Mi ez a «tárgy», mi az országnak a tárgya? A magyarsága. A tudománya, a nyelve, az akadémiája. Magyarságához magaszeretetből ragaszkodik, nemzeti valóságához annyira hozzá van forrva, hogy azt szeretné, ha az angyalok a mennyországban is magyarnak ismernék. — Okfejtése a következő: Róma összeomlása után tudatlanság, vakság következett, a világtudománynak befellegzett s mindaddig sötétség maradt, míg a nemzetek ráeszméltek, hogy a maguk nyelvét fel kell emelni, s a görög, latin tudományt ugyan, de a maguk nyelvén kell megszólaltatni.

Élesen rávilágítanak e sorok költőnkre. Kiélezik régi törekvését, hogy az egyházi irodalmat «világi tudományokkal» kell kiszorítani, a renaissance és humanizmus kultúrájára gondol, de most ugyanannak nemzeti nyelven kell kifejezésre jutnia. Antiklerikalizmusa egyben antifeudalizmus is — hiszen a magasabb klérus a feudális rend legerősebb pillére, s annál inkább, mert — mint látni fogjuk, — azt hirdeti, hogy mindenkinek tanulnia kell. Gondolatsorát így folytatja: A tudomány műveléséhez nem elég az iskola. Egész életünkben tanulni kell, minden bölcs munkát nyelvünkre kell áttenni. Amíg a tudományok «szép magyar munkákban» nincsenek, hazánk sem virradhat fel éjjeléből. Nyelvünk dicsősége nem veszett el Mohácsnál. Nyelvünket újjá kell teremtenünk. Ne legyünk arra büszkék, hogy Attila nemzete vagyunk, egy ragadozó fenevadé. Tudományt terjesszünk magyarul, akkor az egész ország «tanulóházzá» változik. Akadémia kellene, amelynek tagjai könyveket fordítanak, írnak, ilyen akadémia többet érne, mint ezer iskola, ahol az öldöklés, pusztítás történetét tanítják.

> Azért kívántam Romának viselt dolgait írni — mondja — (mert) . . . Romának esete világtüköre, melyben az emberi nemzet nézheti magát. Csak a nagy roppanásokról szökdösöm egyikérül másikára. . . . Mégis Romulustól kezdve első Ferencig a nagy eseteket előadni, fontolni, a természetnek, társaságnak igazsága szerint ítélni, elég egy pusztás gazdának, ki valamit tud, mindenre maga tanította magát, semmit sem hozván ki oskolájából egyebet az ártatlan együgyűségnél és boldog tudatlanságnál.[18]

Itt függ össze római története az akadémia újból fölvetett problémájával. E sorok úgy hangzanak, mintha a *Romának viselt dolgai*hoz írt előszavába tartoznának. Voltaképpen azonban örök gondolata él benne: a vérengzés romboló és a tudomány építő hatása. Azt is megmondja, hogy történetírásával példát akart adni, hogyan kell majd az Akadémiának dolgoznia, hogyan kell tudományt

tanítani, hogy a falusi nemesember megértse, akarja olvasni és ne únja meg. Ezért kell egy olyan Akadémia, mely az egész országot akadémiává tenné. «Fohászkodása, vágyódása, reménysége» biztatják, hogy lesznek majd szabad magyar lelkek, akik ezt megteremtik. Lehet, hogy ez csak álom, de «hagyd meg szívemnek, mert édes neki. . . . Jobb az édes álom a keserű valóságnál.» S ha ő nem is, «a maradékok megérhetik.» Ezt az álmát hagyja sírja széléről nemzetének.

Egyik legszebben írott munkája. Előtte játszódott le Hórának és Kloskának a bécsi udvartól félrevezetett fölkelése, egy olyan demokrácia célkitűzése, amilyentől mindig féltette az emberiséget. Műveltséget, tudományt, magyarságot akart. Amennyire szívéhez nőtt ez a cél, annyira melegen ír róla. Maga is tudta, hogy már nem tud olyan tűzzel írni, mint ifjúi tragédiái korában. De a szíve most is olyan meleg. — Nem kell mondanom, hogy ez a beszéde, «allocutió»-ja is kéziratban maradt. Mégis, az a meggyőződésem, hogy *ez* az írása, főtörekvéséről való ez a végrendelete célt ért. Kapcsolattá lett közte és a M. Tud. Akadémia megalapítása között, megteremtette a gondolat folytonosságát.

Egy különös írásból merek erre a következtetésre jutni. A Tudományos Gyüjtemény 1823-iki évfolyamát a szerkesztők egy Bessenyei-részlet közlésével nyitották meg. A címe ez volt: *Töredéke Bessenyei György értekezésének a magyar nyelv kimíveltetéséről.* Kiadója, Mihálkovics József — Laczka János egyik utóda a jászkún kapitányságban — Kazinczynak, Virág Benedeknek jóbarátja volt.[19] Bessenyei röpiratából, mint a cím is mondja, részleteket adott ki. De nem a Bessenyei szerkesztése szerint, hanem szövegéhez ragaszkodva, kiválogatott bekezdéseket nem Bessenyei sorrendjében, hanem a maga csoportosításában. Meg kell azonban adni, hogy ez az átalakítás nem volt rovására a töredéknek, sőt lendületesebbé, meghatóbbá tette. Bessenyei gondolatai élnek itt a maguk igazságában, az ő szavai beszélnek. Az az elgondolásom, hogy ezt a cikket olvasták azok közül is némelyek, akik az 1825—27-iki országgyűlésen a nyelv ügyét előbbrevitték. Talán volt, aki megmutatta a külföldi útjáról éppen hazatért, és nagy elhatározásokkal hazatért Széchenyinek is.

Tudom, hogy nem bizonyítható föltevés. De oki összefüggés nélkül is történelmi egymásután, hogy Bessenyei gondolata 1823-ban újraszületett és most valóra vált. A M. Tud. Akadémia életrekelt.

6. TARIMÉNES UTAZÁSA

A *Természet világá*ban az ember érdekelte. Igyekezett összehordani mindent, ami az ember származásáról, az emberiség kialakulásáról, az ember társadalmi helyzetéről, foglalkozásáról, családi viszonyairól eszébejutott, csengő rímekkel és ötletes fordulatokkal rakta egymásután a tudományát, vázlat szerint következő csoportokba, de belső összefüggés nélkül — így is összefoglaló alkotás maradt, tanítóköltemény, amely gondolkodását minden irányban tükrözi. Egy másik költői alkotásban most a «vadság» viszonyait állítja szembe a kultúrával és ezen a kereten belül mond a maga tapasztalataiból kiforrott, éleshangú kritikát. A *Tariménes utazása* irodalmunknak első terjedelmesebb, s a XVIII. században egyetlen önálló, komoly, eredeti regénye. Sem az *Etelká*t, sem a robinzoni történeteket, sem *Fanny hagyományai*t nem lehet hozzámérni. Nem vizenyős német regények párája lengi át és nem a kezdetleges regények exotikumában éli ki magát. A Bécsbe érkezett Bessenyei elébe a magasszínvonalú, fejlett francia irodalom tárult, abba kapcsolódott bele s annak a nagyjait igyekezett elérni. Montesquieu *Perzsa levelei*, Voltaire *Candide*-ja és *L'ingénuje* ragadták meg figyelmét, azokon próbált épülni, majd építeni. Swiftet is franciául kellett olvasnia. Így alakult ki benne a téma kerete: az idegen világokba, a neki idegen kultúrába utazás közben jutott vidéki magyar élményvilágába: ebbe a keretbe kerülhet legalkalmasabban a tükör, amelyből a társadalom képe ránézett.

Magyar vonalon nem sok előzményt látott. Valami efféle lehetett — elveszett, nem tudnak semmit belőle — Orczy Lőrinc derűs, «nyájas» alkotása, *A fehér tatárok országa*. Annak «törvényeiről, szokásairól» olvasott benne, a kormányzás módjáról és a társadalom formáiról. A művelt és olvasott ember — csak az érthette meg — megláthatta benne az emberi természetnek minden jóságát és minden hibáját. «A munka — írta róla Barcsaynak — szép és mély.»[1] Látott talán egy másik magyar könyvet is: Győrffy József veszprémi ügyvéd Holberg-fordítását Klimius Miklós földalatti utazásáról (1783) — híres munka volt, Csokonai is emlegeti — abból is az államélet és társadalom szatirája nevetett feléje. A beállítás módjával tehát korán tisztában lett. *Én* egyfelől, nekem új világ — másfelől. Valami ilyesmit sejtett már némettanulás közben, mikor a *Der Amerikaner*t fogalmazta s először kezdte gyűlölni a törököket, hogy soha másképpen, mint haraggal ne gondoljon rájuk. Az *Alzire ou les Americains*-t[2] már akkor, legalább németül, láthatta.

A *Podrokotz krónikája, vagy a gorgonai zarándok*, láttuk, a cenzúra jovoltából elveszett. Waldapfel József azonban az iratok-

ból kihámozta a leglényegét: a vadember szembeállítását a műveltnek nevezett világ szokásaival s már ő rámutatott a Kirakadesre és a *Tariménes utazására.* Nem tudjuk, volt-e abban is szó pl. országgyűlésről is s megszületéséhez volt-e köze az 1790—91-iki budai, illetőleg pozsonyi országgyűlésnek s főként a türelmi törvénynek. A *Tariménes*ben erre is sor került.

Ehhez is akkor fogott, mikor még javában írta *Romának viselt dolgait*, sőt talán még a *Természet világát*. Készültéről 1802-ből van az első adatunk. Ez év nyarán Kazinczy unszolja őt,[3] hogy fogjon fiatalkori munkáinak megtisztogatásához. Költőnk augusztus 15-én azt válaszolja, hogy írásainak mostanában készült csoportja nagyon leköti az idejét, nem ér rá a régieket «megigazítani.» E helyett elküldi neki a Tariménes első két kis szakaszát. «Az én vérem hidegszik . . . de mégis, sokat fogsz tőlem látni.»[4] Kazinczy azután kicsinylőleg számol be róla Kis Jánosnak: «Voltairi románkákat firkál, s keféli a bolondokat. Minek az? és kivált oly pajkosan (und so seicht!), mint Voltaire?» — Egy másik adat a sárospataki könyvtár Tariménes-kéziratában (3. könyv) van: ajándékozta az író 1802-ben. Ez azonban csak a bejegyzőnek tévedése. Mert Bessenyei a kollégium tanáraihoz írt levelében mondja, hogy a Tariménest elküldi, ez a levele pedig 1803. augusztus 14-én kelt.[5] Ezek szerint 1802. nyarán fogott regénye írásához, a következő nyáron már a mű háromnegyed része készen volt s 1804-ben fejezte be. Kiadására nem került sor, úgy lehet — utolsó tapasztalatai után — meg sem kísérelte. Kézírással azonban le-lemásoltatta s barátait megajándékozgatta vele. Egy ilyen másolatot kapott — ha nem teljeset is — Katona Mihály akkori zsákai lelkész, és kapott Bessenyeinek sógora, Julianna nénjének fia, Rakovszky Dániel, debreceni főbíró. Az előbbi az 1—3., az utóbbi a 4—5. könyvét. A kettő közül az utóbbi 1868-ban, az előbbi 1885-ben a M. Nemzeti Múzeumba került, ahol így teljessé lett a regény kézirata. A könyvet — az előszónak Bessenyei szokott elnevezésével — *Világosítás*, a harmadik könyvet *Emlékeztetés* vezeti be. — A *Világosítás*ban maga mondja meg, hogy kulcsregényt ír, Mária Terézia örök emlékére. Ha volt hiba benne, a nevelése okozta: jezsuiták nevelték. Ilyen hibáiul emlegetik, hogy könnyen bánt a pénzzel, hogy sok érdemetlen embert pártfogolt s hogy a protestánsok sorsának enyhítésére semmit sem tett. Az álszenteskedők elszaporodtak, a térítés erőszakos lett — «add ide a pénzedet, eretnek, mivel magad úgyis pokolba mégy» — mert a papoknak nagy volt a befolyásuk. Mégis, tanácsosai között az antiklerikális Van Swieten és Kollár Ádám voltak «a világi tudósai», ha okos tanács kellett, inkább ezekhez fordult. — Az erőszakos térítéseknek nem állt útjába, szívesen vette volna, ha mindenki misét hallgat. A térítés azonban az egész

világnak bűne volt, míg a «józan okosság» az emberek értelmében föl nem tűnt. Egyetlen igazi hibáját, türelmetlenségét nem tekintve, mindenben nagy volt. Jólét volt országaiban. A nemesség negyven esztendeig egy pihenésben élt. Háborúiban szerencséje volt. Még e bevezetésben sem hallgatja el kedvelt s életére legjobban nehezedő témáját: a vallást, amely üldözéseivel országokat forgatott föl időről-időre, sőt a világot fenékkel fordítja föl. — Ekkoriból van először nyoma annak, hogy áttérése mennyire bántja őt, milyen belső izgalmakat okoz neki. Kazinczynak ekkor írja (éppen imént emlegettem levelében) azt a sokszor idézett mondatát, hogy «megfojt a meleg ... purgatóriumban vagyok ... minden ember pápista.» És nem sokkal reá maró öngúnnyal megírja a Tariménes legelevenebb részletét, Tariménes áttérését. — Nincsen más kiút: vagy mindenkit meg kell téríteni, vagy meg kell alkudni avval gondolattal, hogy másnak más lehet a vallása. «Ha pedig minden tudomány szabadságot veszen magának arra, hogy a véle nem egyező tudománynak emberi testére fegyvert fogjon, örökös háború támad az emberi nemzetben, mely e világot vérrel, tűzzel borítja el. ... Nem a vallás pusztította e világot, hanem az emberi gonoszság, mely magát vallásba öltöztette fel.» — A *Tariménes utazásának* nem ez az egyedülvaló főtémája, de Bessenyei belső vívódásainak ez szinte alaptétele s azért élezi ki már az előszóban is. Meg is van rá az oka: *Tariménes*ben, nemcsak a főhősben, hanem az egész regényben *magát* írja. A *Természet világá*ban az immateriális én szólt: Bessenyei gondolatvilága — itt bemutatja tapasztalatainak megfogható világát.

Ahol az ifjú Tariménes felnőtt, Menedia, a Tariménesek ősi birtoka, ősi kastélya. Minden régi benne: a birtokjoguktól a romladozó várkastélyig, — amelyet Bessenyei festőien ír le, — az ó-kúttól az öreg Tariménesig, aki ünnepnapokon régi történetekkel mulattatta cselédeit. Ott serdült az ifjú Tariménes, akinek józan okossága minden, iskolában elavult okosságot túlszárnyalt. Hozzátartozói annyira fellegekig dícsérték, hogy szinte lenézte a világot; de mert még csak bimbajában volt, kellett valaki, aki tapasztalataival az eszét kinyissa. Ezért érkezik meg a bölcs Kukumedoniás, aki azt hirdeti, hogy «minden tanult embernek legszentebb kötelessége az emberi értelemnek világát hirdetni, mivel a tudatlanság a világnak veszte, az emberi társaság közönséges boldogságának pokolbéli éjtszakája.» Ő viszi magával világot járni az ifjú Tariménest.

Pucufalván találkoznak Kantakucival, az öreg, nőtlen, keserű filozófussal, aki Rühödi János csőszével szokott a világi dolgokról elmélkedni. A két bölcsnek a beszélgetése máris a vallás felé fordul. Jupiternek — az isten a regényben, mint egykor *Buda tragédiájá*ban, mindig Jupiter — egy az igazsága, de ez szokás és

törvény által a nemzetekben különböző és egymással ellenkező. De hogy hol a Jupiter igazsága, azt csak Jupiter maga tudja — és a pucufalvi becsületes tanács (amely persze mindent a legjobban tud.) Nehéz hinni. De nincs más választás: vagy támasz nélkül, magunkra kell maradnunk kételyeinkkel, vagy vakon a világgal együtt kell futnunk . . .

Ez a praeludium. Elmaradt, földi gyönyörűségeknek élő, de korhadó nemesi világ Medóniában, és egy elkeseredett bölcs a sivár Pucufalván, csőszével, mint társasággal, és azzal a tudattal, hogy náluk a falusi becsületes tanács tud mindent a legjobban.

Innen jutnak el Totoposzba Árténis királyné országába, és színes ellentétül: a királyné születésnapjának ragyogó ünnepségére. Az eszterházi vigasságok, vagy valami schönbruni park-ünnepség pompája él föl az íróban — Tariménes megismerkedik Arténis-szel. Megtudja, mire épül egy alkotmányos monarchia, amelyben az uralkodó népe boldogulásának él, nem okoskodással, hanem a szívével. Szavára Kukumedoniás úgy mosolyog Tariménesre, mint a szegényember, ha pénzt talál. Nem tudnak betelni Arténisszel. Ekkor mutatja be «az ország bölcse», Trezéni, a vadembert, a kirakadest, aki azért jött, hogy a kultúra boldogságát megismerje. A beállítás tehát az, hogy Tariménes, tanulnivágyásában, láthassa a kultúrát és a vadságot, és a vadság egyszerű, kezdetleges megvilágításában mutassa meg a kultúrált világ hibáit. Az előjáték után így indulnak el az események. (I. könyv.) — A regény meséje, azt mondja róla az irodalomtörténetírás Beőthytől Császárig, sovány, a regény fárasztó, unalmas. Nem a meséje sovány, mert amit meséjének tekintenek, az csak a kerete, mely bonyodalom nélkül végződik Tariménes házasságával. A regényt magát Tariménes és a kirakades élményei, Totoposz államéletének szemlélete adják. A II. könyv ezeknek fölsorolása. Ügyes paradoxonok halmazával kezdődik, a kirakades megtudja, hogy az iskolába nem járt emberek bűnt követnek el s ezért fölakasztják őket. Másokat viszont deresre húznak, hogy «iskoláztassák» őket.Az édes bortól boldogan csipnek be az emberek: «a tanult világban — tapasztalja a kirakades — akkor boldogok az okosok, mikor bolondok lehetnek.» De ugyanakkor a részeg embert megbüntetik, ha házsártoskodik. Párbajt is lát és megtudja, hogy a becsület betegség, amelyet, ha megsértenek, így gyógyítják. «Mindennel jóllakni, soha meg nem elégedni, fájdalmak közt élni és gyönyörködni», ez a tanult ember boldogsága. De az egészséges és jóllakott ember is beteg, mert vagy csúnya a felesége, akit nem szeret, vagy szép és mások szeretik el tőle. Vagy tudós ember és még tudósabbra talál. Vagy nincsenek gyermekei, vagy annyi van, hogy nem tudja őket eltartani. A kirakades, aki a művelt, tanult világba jött ismereteket szerezni, egyre

zavartabban áll ezek ««boldogságával» szemben. Látja a börtönöket — Bessenyeinek is, látni fogjuk, szomorú emlékei — s megismerkedik a társadalmi konvencióval. Az orrot nem szabad «szortyogva» kifújni és halálos vétek társaságban nyujtózkodni. Főemberek előtt nem szabad kinálás nélkül leülni. Még Jupiter tiszteletében is meghasonlottak az emberek szokásokban, öltözetekben, figurákban. Nem érti, miért lehet Jupitert csak egy nyelven imádni, és miért szereti Jupiter egyik állat füstjét jobban, mint a másikét. Hát a tiszteletet, vagy a füstöt szereti? Egy totoposzi az isteneket káromolja, mert valahol hibákat talált. A kirakades úgy véli, hogy ennek a fejét le kellene tépni, de megmagyarázzák neki, hogy ennek szabad az isteneket szídni, mert főtotoposzi. Artenist viszont senkinek sem szabad szídni, mert halállal fizet. A kirakadesnek erre az a következtetése, hogy akkor Artenist kellene Jupiterré tenni. A Vigadóban (a bécsi redut Bessenyeinek is testőrkorabeli kedves emléke) tarkabőrű búbos majmokat lát: fő-fő totoposzikat: «egymásba fogódznak, vigyorognak, görbedeznek, rúgkapálnak, lekucorodnak, felugrálnak, rángatódznak, megszaladnak» stb. — ezek józanon bolondok. Nem kell mondanom, mit gondol a kirakades, mikor egy tubákoló embert lát, aki «az orrának fekete port ad enni» s arcfintorgatásokkal várja a prüsszentést. A kegyetlen uralkodókról azt hallja, fáj nekik, hogy a jobbágyaik is kétlábon járnak, a porban fetrengő szegényeket pedig összerúgdossák és torkonfogják. Akasztott embert is lát: öngyilkos lett, mert az adóját nem tudta megfizetni. A templomban Jupiternek «orrába perzselt bőrrel füstölnek.» — Az isteneknek szaglásuk nincsen. Tábornokot is lát. Trezéninél «fejére egy nagy háromszögletű tölgyfakérget tett, melyen egy boglya toll habzott. Megtanulja, hogy a «manér» (a társadalmi illem) tudomány és törvény fölött van. Katonaságot lát feszes sorokban s megtudja, hogy az élet senkinek sem a maga, hanem a más tulajdona. És látja utóbb majd a rangkóros főnemeseket és főhivatalnokokat.

Ez a Bessenyei görbe tükre, amelyen át a társadalmat a kirakadesszel szemlélteti. Jórészt még csak a különbségeket. De már ezekből is kirí, bármilyen mulatságosan csoportosítja őket, bármennyire paradoxonszerű minden állítása, a társadalomnak sok belső igazságtalansága. A vadember tapasztalataiban még mélyebben jár. Két nagy elvet mond ki az ő szavával Bessenyei; az egyik, hogy melyik embert teremtett Jupiter nem magáért, hanem teérted? Milyen igazság az, hogy a más testét a magad sajtójában préseled? — másik, amikor Kirakaduhut, az ő hazáját összehasonlítja a művelt állapotokkal: «Tudjátok-e, hogy egy szabadságban élő embernek több boldogsága van, mint ezer éhező rabnak!» Bessenyei a feudalizmus ellen, és az emberi szabadságjog mellett

tör lándzsát. Kiélezett társadalombírálattal görbe tükörben megnagyítva, céltudatosan kissé talán torzítva is mutatja a «főtotoposzikat.» Távolról sem téved Rousseau természetes emberéig, csak annak a legkezdetlegesebb szemléletével mondatja ki a legnagyobb igazságokat. A kirakades nem azt keresi, hogy hol van itt a műveltség által teremtett boldogság. Hanem Bessenyei mondja meg, hogy a műveltségben emberi tévelygések és emberi rosszaság miatt miért nincsen meg az a boldogság, amelynek lennie kellene.

A harmadik könyv az országgyűlés képét tárja föl. Politikai hátterében Mária Terézia reformjai, az úrbéri javaslat az úriszéktől a vármegyéhez való föllebbezés jogával, a jezsuita-rend föloszlatása, állam és egyház elkülönítésére való törekvések állanak. Burdoszkiaradoszposzi, az országbíró a Bessenyei dualizmusának szószólója: a földműves dolgozzék, ő uralkodik a földön, dolog és birtok egy; a vezérlő vitézi rendé pedig a tulajdon. Ez társadalmi megegyezés. Az ellenzéki Tenédié a radikális álláspont: állapítsák meg, hogy a dolgozó nép verejtékéből mennyivel tartozzék, mi az adózásának határa, ki ítéljen fölötte, ha vét: a törvény, vagy ura, kiverhesse-e valaki földjéről, ha maga menni nem akar, és lehet-e olyan, az igazságot elrémítő törvény, amely a lábakat nem ismeri el tagoknak és a föld népét az ország részének. Az ellenvetés erre az, hogy bizonyos dolgokról jobb hallgatni, és hogy «tudva vagyon», hogy a községnek az ország dolgában szava nincs — vigyázzunk tehát magunkra! Bessenyei a törvényeket is megszerkeszti, amelyek nemesség és jobbágyság viszonyáról szólnak. — Az úrbéri ügyek után következik a klerikális kérdés: világi hatalom alá tartozik-e a papság, vagy nem. A nagy Kalifátulujposzi szentségtörésnek tartja ily kérdés föltevését is és falirposzik (jezsuiták), dervisdoszik (többi szerzetesek) fölött csak az egyház intézkedhetik. Az országbíró helyesli ezt a fölfogást, tudomásul veszi, hogy a papság csak lelkiekkel foglalkozik, de akkor folyamodjék Jupiterhez, hogy «gazdag egeiből ebédjét, vacsoráját szolgáinak számokra megküldeni méltóztasson!» Éles szóharcokban, izgalmas hangulatban szóbakerül a papi birtokok ügye, a papok nőtlenségének kérdése — Bessenyei hangja talán itt a legélesebb, mert Pihaposzival elmondatja, hogy «ők minden titkos utakat, módokat elkövetnek az emberi nemnek szaporodására . . . csak a gyermektartás terhét nem vállalhatjuk, mivel sorsunk, hivatalunk nem engedi, de a nemzésnek vagy fajzatásnak nyügét egész készséggel viseljük.» — A törvények, miket Bessenyei megint cikkbe foglal, radikálisak: papnak birtoka nem lehet; a pap is szolgája az országnak és a királynak; fizetését a községtől, a főpap a királynétól és az országtól kapja. Papi mentelmi jog nincsen. És kötelességük az emberszeretetnek és jótétemények-

nek szüntelen hirdetése. A szerzetesrendeket pedig fölöszlatják. Így határoz a Bessenyei országgyűlése.

Költőnknek ilyen radikális reformjai mellett szinte különösnek tetszik, hogy a pápiposzik, zsidiposzik kigúnyolásával a kirakades által a kálviposzik tanítását fogadtatja el, mert ott nincsenek böjtök, «minden abból áll, hogy Jupitert könyörgéssel, énekléssel dícsérjék; kinek-kinek lelkét szabadon hagyják, hogy amint cselekszik és poklot vagy Eliziumot szerez magának, ott legyen; . . .» és a valóságos érdem is nem evésben, öltözetben, oltári sürgésekben-forgásokban, ezüstös, aranyos szent maskarásruhákban, hanem jóságos cselekedetekben határoztatik meg.» Bessenyei antiklerikális meggyőződése itt szólal meg a legélesebben, a maró gúnynak olyan fegyverével, amilyennel eddig (a *Tolerancia* óta) sohasem találkoztunk nála. Az áttérése óta bizonyára többször átélt lelki vívódások most először robbannak ki belőle s ugyanakkor kissé elfogultan emeli ki a kálvinizmust. Művének ezt a könyvét küldi el Pataknak, s ennek fogalmazása közben tör ki belőle a jaj: megfojt a meleg . . . purgatóriumban vagyok . . . minden ember pápista . . . És még valamivel tartozik multjának. Egyektől nem egy protestáns testőrtársának (Báróczi által is emlegetett) mellőzéséig, sérelmeiig: Totoposzban kimondja, hogy aki vallásbeli szokásért — mert a felekezetet csak annak nézi — más hazájafiát üldözi, gyűlöli vagy kárhoztatja, azt elmeháborodottnak, őrültnek, bolondnak kell nyilvánítani. — Ha a vallási törvényekben, mint láttuk, van is egyoldalúság, sőt elfogultság, a lényegben sok mindent látott tisztán Bessenyei, és nem Voltaire vagy Millot, hanem a maga tapasztalatai alapján tervezte ki, hogyan szeretne egyház és állam között rendet csinálni.

Valamivel konzervatívabbak azok a törvénytervezetei, amelyeket a nemesi jogokról a bölcs Trezénivel nyujtat be és fogadtat el az országgyűléssel. Ezek legnagyobbrészben a maga keserves tapasztalatainak eredményei, de post festa nem önző célzatúak, és a viszonyokhoz képest, amelyekkel monarchikus államban megalkuszik, helyesek. Megalkuvás pl., hogy az örökös birtokjogot tudomásul veszi s azt is, hogy az csak a tróntól adathassék. Hogy magvaszakadt családok birtokai oda visszaszálljanak. A mindig ellenzéki Tenédi mégis korlátoztatja ez utóbbi paragrafust avval, hogy tíz esztendőnként az uralkodó a birtokok egyharmadát a nemességnek áruba bocsássa. (Neoacquizíciós emlékek!) — Ellenben ezúttal is kikel a jus gladii ellen. Kimondja, hogy senkinek ősi birtokából évi 50.000 forintnál több jövedelme ne lehessen, jövedelmével azonban mindenki szabadon rendelkezzék. — A nagybessenyei birtok ügye is a törvénybe kerül: senki a nem keresettet (tehát az örökölt birtokot) gyermekeitől el ne adhassa s ha valaki mégis megveszi, kárpótlás nélkül kell az örökösöknek

visszaadni. Földet zálogbaadni határidővel (pl. 30 esztendőre) nem szabad; elzálogosított birtokát bármikor visszaválthassa a tulajdonos. Peres esetekben ilyenkor csak egy fórum van, és végleges ítélet. Ha valakit a szomszédja birtokából jogtalanul kiver, a birtokos ne birtokon kívül perelhessen. S az erőszakos szomszéd az ítéletben a maga birtokait is veszítse el. A verekedő nemesember minden pör nélkül három esztendeig raboskodjék, s ezalatt jövedelmének kétharmada az államé. Ha pedig szegény ember, hat esztendeig üljön.

Mindez csak toldás-foldás és voltaképpen az «ősi juss» védelme. Egyetlen demokratikus gondolat benne, a jövedelem megkötöttsége. Ezt sem terjeszti ki az ősi birtokon túl, pl. a «tengeri kereskedésre»: aki avval gazdagodik, annak bármennyi jövedelme lehet, bizonyára, mert azt nem a nemességtől, hanem külföldről szerzi. — Mégis, Tenédiben legkivált, megszólal az igazi ellenzéki gondolat, amely a nemességet nem kíméli, sőt irgalmatlanul megmondja, hogy: minden ragyogó kastély, ezer, általa szegénységre jutott koldus vállain áll; tízezer tisztességes polgárnak egy veszi el a kenyerét; és természetellenes, hogy akinek háromszázezer forint a jövedelme, az is csak annyi pénzzel és vérrel védi hazáját, mint akinek jövedelme csak éhség, rongy, szükség, vagy legjobb esetben két-háromszáz forint. Lehetetlen állapot az, hogy némelyik uralkodó a nép boldogságát így határozza meg: «Adj pénzt, vért, verejtéket, fegyvert, valamíg kívánom: ez a boldogság. Én pedig örökké kívánok.» — A nemesi jogokat természetes jogoknak valló bihari «főnemes» persze osztálytudatában itt is csak a maga osztályára gondol és egy szóval sem teszi hozzá, hogy mindez voltaképpen a jobbágyságra nehezedik, az adja a pénzt, a vért, a verejtéket.

Az országgyűlés azután a büntetőjogot tárgyalja. Igen élesen állítja szembe a Kalifátulujposzi — a prímás — által beterjesztett «halálos bűnöket», amelyek közé a nem-bőjtölés, a dogmákban való kételkedés és a papokkal szemben való engedetlenkedés is tartozik, a polgári törvényekkel; különösen a papok kapzsiságát élezi ki egy Hűroposzi nevű képviselő. Lehetetlenség, úgymond, hogy Jupiternek száját árendába lehessen venni, s hogy az ország egy esztendőben tízszer is kárhozatra ítéltessék, ahonnan nem győzi magát pénzzel kiváltani. «Nem félek én — mondja — az olyan pokoltúl, amelynek tűzétűl a pénzem, ajándékom megmenthet. Erszény az, nem pokol!» A főpap javaslatait elvetik, Hűroposzi fölszólalásának eredményéül pedig kimondják, hogy valahányszor a «főbonzur» Arténis hatalmával ellenkezésbe kerül, hallgatnia kell neki, míg a királyné nem intézkedett: vagyis nincsen beleszólása az ügyekbe. (A *Podrokotz* sorsa jár költőnk eszében: a

helytartótanács megengedte a kinyomatást, a prímás beleszólt.) — A büntetőjogi intézkedésekkel azután aránylag röviden végez Bessenyei: a gyilkosságokat minősítik, de csak a «kegyetlen» gyilkosságért jár halálbüntetés. Az istenkáromlókat három évre bolondokházába kell zárni. A csalókat, hamisítókat, könnyelmű adósságcsinálókat kémény- és utcasepréssel, pokrócszövéssel (!) kell büntetni. A «kotnyeleseket» — tudjuk, ezekre nagyon haragszik Bessenyei — «kiket farkacsóválóknak, iszomhízelkedőknek, ebédhazugoknak neveznek» — örökös nevetség és útálat tárgyaivá kell tenni, ki kell mondani rájuk, hogy ők a «világ szemetjei». A végső elv, hogy a büntető törvényektől mindenki mentes, nemesvérű, józanerkölcsű, emberséges ember — a gonoszoktól ellenben csak börtön és akasztófa védi a társadalmat. Külön esik szó még az elsőszülöttek örökösödési jogáról, tehát a hitbizományok igazságtalanságairól, amelyek ellen Bessenyei máskor is szólt már. Csak a befejezésben van egy, még Bessenyeire különösen rávaló, humánus igazság: *hagyjuk élni egymást.* «És ha az emberek törvényeikrül világ végéig beszélnek, írnak, okoskodnak, nem mondanak soha ennél többet, hogy *hagyjuk egymást élni.*» És még egyszer fölsír benne az ősi hevesi birtok vágya: «hagyjon hát engem is élni az, ki atyámnak örökségeit egyedül bírja . . .»

Az országbírónak — Niczky Kristófot tiszteli-e meg a rokonszenvesen komolynak, megállapodottnak, elfogulatlannak rajzolt Burdószkiaradószposziban? — az volt az álláspontja, hogy a büntetőtörvényekből csak a legfontosabbakat tárgyalja az országgyűlés. A prímás az egyházjogiakat tartotta a legsürgetőbbeknek, a gyűlés többsége a halálbüntetés kérdését. Valóban, a többivel Bessenyei, mint láttuk, kurtán végez. Nincs is elegendő tudása, készültsége hozzá, hogy ezekből is törvénycikkeket tervezzen. Inkább csak a maga panaszait, tapasztalatait iktatta bele.

Végül Tariménes és Trezéni beszélgetéseiből Arténis — Mária Terézia — királyi feladatait ismerjük meg, a jó királyét, azét a monarcháét, aki népe boldogulásának él. Miben áll a nagysága? — kérdi Tariménes. — Az ország nagyságában, felel Trezéni. Nem Arténisben van a nemzet, hanem ő van a nemzetben. Nem a nép van érte, hanem ő van a népért. Kirakadesnek ugyan megvan az országgyűlés ellen az a kifogása, ami utóbb Vörösmartynak: «Mikor egynéhány százan összegyűltök tízmilliom hazafinak híjjával, azt állítva, hogy ország vagytok: hazudtok.» De Trezéni kivédi a helyzetet: nem szükséges, hogy az országnak minden fia tanácskozzék, örömest pihen a kéz és a láb, ha a fej bölcsen biztosítja a pihenést. — Népképviselet gondolata tehát Bessenyeiben sem éled. Hozzák a helyes törvényeket s a királyné hivatása, hogy a törvényekre támaszkodjék és igazságos legyen.

A második könyv antiklerikális, éles irányvonalán kívül a harmadik, ez az országgyűlési tárgyalás s a királyi feladatok körülírása a *Tarinénes utazásá*nak a gyujtópontja. Montesquieu törvényhozási elméletével, Locke-nak az alkotmányos monarchia-eszményével, de Mária Terézia iránt való rajongó hódolatával készül ez a könyv. Eckhardt mutatott rá, hogy Arténis és Trezéni magyarázatai nagyon hasonlítanak Jakab angol királyéihoz, akit Locke az alkotmányos királyok eszményi példájának tart.[6] *A társaságnak eredete* c. dolgozatában is, mint látni fogjuk, a «törvényes», tehát alkotmányos király mellett foglal állást. Mária Teréziánál — «a király szava parancs» — a fölvilágosodott abszolutizmusból mégis hajlandó valamennyit elfogadni. De, amit az *Ágis* ajánlásában egykor hangoztatott — s amit ezúttal is elmondott Mária Terézia hibái között az előszóban, hogy érdemtelenek is sokszor élvezik az uralkodó kegyeit — azt a kirakades is megállapítja. Ahol királyság van, ott korrupció is van, mert az igazságok itt azoknak javára érvényesülnek, akik a többieket meg tudják csalni. Még mindig eleven benne a «tanácsosok» emléke. Kukumedoniásnak is az a tapasztalata, hogy érdemes emberek sorai között «a hasztalan erkölcsűek ezrenkint emelkednek föl hivatalra, jutalomra» s a királyi szék körül az emberek színeskednek, hazudnak, «hitetnek». Mert főhivatal betöltésénél a királyné arra van tekintettel, hogy kit ajánlott a főtanács s csak annak tudtával mozdíthatja megint el: a fiatal Bessenyei jól belátott egykor a kancellária és a haditanács rejtelmeibe, tudott az ott folyó cselszövésekről — tudja, mi az az «udvari ember» s ezeknek önző összejátszását jól ismeri. Nem nagyon eredményesen, de ezekkel menti a királyné tévedéseit. A jezsuiták és a kamarilla évszázados hatalma még élt. Bercelen csak keveset tudtak róla, de Bécsben, az udvar körében forogva, át lehetett látni rajta. A negyedik könyvben alkalma nyílik, hogy ezeknek rangkórságára egy udvari kertiünnepség költőin rajzolt hátterével rámutasson. Ez a tündéri látványosság — Veneri emléke-e (mert a regényben *Tenerin*ek nevezi), az eszterházi vigasságoké-e, vagy Schönbrunnból kísért — megmutatja a léha nagyurakat. *Ő hercegi kiderültsége* egy «gombolyagba forrott testű», ráncosarcú, igen fényesbőrű, vén totoposzi. És jönnek: ő körülnézettsége, ő maga-körül-látósága, ő fentszületettsége, ő magasonszármazottsága, ő legderekabbsága . . . És a kirakades megtudja, hogy egyik-másikuk a megélhetést eladta, hogy csillogó kő legyen az ujján. Aranyozott lelkük, ezüstös szívük van — arany és legfelsőbb dícséret jelent nekik mindent. «Döggel élő halandók, sundák és haramiák» mondja Kukumedóniás. Ezek a főurak, főhivatalnokok, akik a lakomán megjelennek. — Látja ezt a világot, ahol a nemességnek dolog sem

jut, legföljebb néha gond, de azt is fogadott embereknek adják át.

Ami a lakoma költségeit illeti, az nem fáj senkinek, az csak labdázás. Az ország halomszámra dobja Mária Terézia kezébe a pénzt s ő ilyenkor a kiadásaival visszadobálja az országnak. Az ország mindent magától vesz — elég belterjes gazdálkodás — és magának fizet. S ha a királynétól nem kerülne vissza a pénz az országba, ez nem tudna miből megint adni neki. — Még néhány kép következik: a királyfi nevelője, akit tanítványa orronfricskáz; a gazdaság, amelyet Artenistől kap, s amelyből megtudja, mennyi gond jár az élettel. Megtanulja, hogy a bort vízzel kell vegyíteni, akkor csak félbolond lesz, aki issza; mert az okos ember mindig szomorú, a bolond szerencsétlen: bolondozva kell tehát okosnak lenni. Aztán még egyszer a gazdálkodás kerül sorra. Az volt a világ jótevő istene — hallja — aki a tolvaj, gyilkos haramia emberi nemzetet a mezei munkára megtanította. Addig minden ember kirakades volt: tanulatlan. De a kirakades már tudja, hogy nem így van: aki sokat tanul, az megbolondul, aki pedig nem jár iskolába, annak azért nincsen esze, mert semmit sem tanult.

Eddig tart tulajdonképpen a «tükör». Bessenyei megmutatta a világot, amelyet a bécsi udvar körül megismert. De ebbe a képbe, társadalomkritikájába beleépítette a maga államelméletét: királyt és törvényhozást, hivatalnoki kart, nemességet és jobbágyságot, egyházat és államot. Megmutatta az alkotmányos monarchiát, a törvények fontosságát az államéletben, s megmutatta a királyság intézményének sok visszásságát is. Közben szó volt minden társadalmi kérdésről, amellyel eddigi munkáiban is bajlódott. S bemutatta a nemesi társadalomnak tükörképét, majdnem görbe tükrét, úgy, hogy abban a «természetes ember» a konvenciók, manérok, illendőség, merő formalizmus ferdeségeit józan gondolkodásával megismeri és tiszta pillantásával látja.

Evvel a regény tárgya már majdnem kimerült. Korának társadalmát megrajzolta. Nem a falusi nemesember szűk perspektívájával, hanem a világot megismert, képzett filozófusával, akinek van humorérzéke is a jelenségek megítéléséhez, bírálatához. Sok mindenre kiterjedt a figyelme. Ideje, hogy a keretmeséhez visszatérjen, mert Tariménesszel, a főhőssel aránylag keveset találkoztunk. Most az ő története folytatódik. Mert e történeten belül kell majd megoldania Bessenyeinek még két nagy témáját: a szerelem, illetőleg a házasság, és a hadakozás kérdéseit.

Azon a ragyogó ünnepségen, amelyről már szóltunk, Tariménes összetalálkozik Tomirisszel, aki «leány volt, vágyódással, szerelemmel tele, tárgya nélkül.» Bessenyeiben már elgondolására is fölgyulladnak az ifjú évek ízzó emlékei. Sehol prózai és verses

írásaiban annyi íráiság nincsen, mint amikor — alkotásainak legművészibb soraiban — az öregkor alkonyodó világából visszapillant ragyogó emlékeire:

> Szomorú bölcsek, kik esztendeiteknek vidám kedveitől elzáratva, magatokat a kétséges igazságoknak meghatározására ... haszontalan erőlködések közt hervasztjátok, mi lehet boldogságotok egy olyan ifjúnak öröméhez képest, ki szerelmének első tűzében tárgyát öleli s csókolja!
>
> Jaj az élet gyönyörűségeinek, mihelyt csak tudományra, okosságra és bölcseségre szorul. Egy gyűszűnyi esztelenség sokszor édesebb örömet szül szívednek, mint ezer Plátónak olvasása.
>
> Ifjúságodnak vígságait eltűnt esztendeid úgy ragadták el magokkal, mint az országútján futó sebes szelek a port. Érzéketlenül visz az idő kézenfogva hanyatlásodra. Nem látod süllyedésedet, mint a plántának növését, vagy az óramutatónak menését, csak arról tudod, hogy az elébb egyen állott, most kettőn, majd hármon. Szűntelen utazva, előtted mindig állását mutatja: nem tudod, hogy megyen, csak azt látod, hogy halad.
>
> Körülnézed magad ... az idő virágágyaidat összetapodta. Kedvedet, gyönyörűségeidnek oltárán előbb meghervasztván, végre széjjelszórta. Tapasztod a szíved: hideg, megfogod fejedet: tele van száraz okokkal és sovány elmélkedésekkel.

Az öregedő Bessenyeiben fölél ifjonti lángolásának érzése, mikor Tariménes és Tomiris szerelméről ír. Tariménes az egész teremtés képében csak Tomirist látja, minden Tomiris képévé változik — nincs is a világon más, mint Tomiris, és szíve is minden dobbanásával azt mondja: Tomiris, Tomiris ... Szerelmét Trezéni is pártfogásába veszi, Kukumedoniás is támogatja. Levelet ír Tomirisnek. Előbb — mint Kukumedoniás megállapítja — «filozófiai okoskodással», ahogyan szerelmes levelet írni nem szokás. Majd érzelmesen (s itt Bessenyei sikerülten gúnyolja a XVIII. század barokk stílusát), így:

> Ah egek! kegyetlen sors! Halljátok meg, kősziklák! Induljatok szánakozni, tengerek! ... Csoportozzatok össze faunusok, szatírák, dryadesek, nereidesek, tritonok — és könnyezzétek sorsomat, sirassátok esetemet, ha Dianám nem szeret!

Tomirist nagyon megindítja, hogy őt egy tudós szereti. Tévelygéseiben is igen szépeket tud az mondani és hibái is gyönyörködtetők. Tariménes kezdi hinni, hogy a szerelemtől az ember eszét is vesztheti ... Bessenyei emlékeinek melegével, szépen írja le szerelmük növekedését, kedves apró enyelgéseiket, egymáshoz szemérmesen való közeledésüket. Kezdődő boldogságuk elé azonban a háború felhői tornyosulnak.

Az utolsó részben Mária Teréziának Nagy Frigyessel való

háborúskodására kerül a sor. Buzorkámot kegyetlen, önző, vadállatias, elbizakodott uralkodónak rajzolja, aki egyik ősanyjának jogán követeli örökségét, Arténis birodalmát. Jajgadia (Oroszország) örökös ura, az abszolutizmus tipikus képviselője. Az uralkodó volt minden és az ő kegyetlenségei közben a nép úgy kereste a maga javát, ahogy a körülmények megengedték. Csak az boldogult, akinek pénze és nagy hangja volt. S az uralkodó mindig a bűnt jutalmazta s az érdemes embert mellőzte. — Arténis összegyüjti hadseregét és Szipiopoli, a fővezér haditanácsot tart, majd egy bölcset hallgat meg (Bessenyeinek módja van, hogy a Reichskriegsratot is megtépázza kicsit) — végül is lefolyik a hadjárat, amely Arténis fényes győzelmével végződik, hadai még Izafadut (Berlint) is elfoglalják s a szörnyű Buzorkám trónját veszti és fizetésével egy kisebb városba bellebbítik. Nem a háború leírása, hanem a hozzávaló készülődések, levélváltások, tanácskozások, szónoklatok elbeszélése ezt az utolsó szakaszt nagyon vontatottá, unalmassá nyujtja. — A győzelmet Totoposzban nagy mulatságok követik s az álarcosbálban találkozik megint Tariménes Tomirisszel. — Régebbi egy kis félreértésük, kedvetlenségük után — most találnak igazán egymásra, mikor Tomirisnek már sok egy kissé Tariménes filozófálgatása s azt szeretné, ha ezeket a «gigászi» gondolatokat az ő «rémítő szerelmű Al-Buzorkámja» elhagyná. «Én okaidat nem csókolhatom, sem ijesztő gondolataidat karjaimmal nem ölelhetem. Hol láttál csupa eszet ésszel szerelmeskedni? Egy magához szorító ölelés, egy szájjal szájhoz való tapadás édességével minden elmét felrúg, mely csak száraz okokkal van tele.» Ha e sorok között Bessenyei tragédiája szól is, Tariménes megérti Tomirist és boldog lesz vele. De előbb át kell esnie még egy dolgon: át kell térnie.

A párbeszédes részlet, a térítő Héhoposzi és Tariménes között, megint a regény elevenebb, sőt egyik legelevenebb, legérdekesebb részlete. Hiába panaszolja el Trezéninek Tariménes, hogy milyen szörnyű volt a fehérre azt mondani, hogy az fekete, az igazi megnyugvása az marad, hogy az istent szívében kell éreznie és jó vallás csak a jó lelkiismeret. Tomiris is avval vígasztalja, hogy nem az igazságain kellett változtatnia, csak bizonyos akadályokat kellett elhárítania. Amit nem hiszünk, azt mozsárban törve sem hisszük. — Még egy ellenkép következik: Kukumedoniás is szerelmes: beleszeretett egy özvegyasszonynak, Kanposzinénak a leányába. Őt is térítgetik. A vakbuzgó özvegynek azonban őt nem sikerül megtéríteni, inkább lemond az özvegynek leánya és vagyona által remélt boldogságáról. — Tariménes pedig elbúcsúzik Trezénitől, aki (Bessenyei) minden bölcs okoskodását összefogva tanácsolja neki: hagyja a világot vetélkedni, mert ez hozzátartozik

az örök Rendhez, és az örök mozgáshoz. Így kell lennünk, ahogyan vagyunk, ellentétekben, félig bölcsen, félig oktalanul, egyik szemünkkel látva, a másikkal vakon — végre, élvén, meghalva. Emberszeretet és jótékonyság a fontos. — Ezekkel a tanácsokkal ellátva tér haza utazásából Tariménes Tomirisszel és mesterével, Kukumedoniással.

A keret meséje tehát valóban szegényes. Tariménes sok tapasztalatot szerez s boldogan tér haza — nem úgy, mint Bessenyei, hanem úgy, ahogyan a «bécsi főgavallér» valamikor remélte. Ám nem is a keret teszi. Az azt betöltő életkép a fontos, és azt nem lehet soványnak, szegénynek nevezni. Tariménes is a kirakadesen, a vademberen át látja az udvari élet visszásságait, a hanyatló feudális társadalom ferdeségeit, az emberi gyengeségeket — egy valójában jól épített, jó király vezette országban, amelynek törvényeit mindenben a fölvilágosodott szellem, józan okosság, haladás alakítja. Ezt akarta Bessenyei megörökíteni.

A szereplők kilétét többféleképpen magyarázták. Hogy Arténis Mária Terézia, azt Bessenyei maga mondja meg s nem is kell megmondania. Hogy Nagy Frigyesnek torzképe Buzorkám s hogy a berlini kaland Hadik hőstette, az is magától értetődik. Tariménes a Bécsbe került Bessenyei; Császár Elemér szerint[7] Kantakuci, a pucufalvi bölcs, aki Rühödi Jánost, az együgyű józan csőszt tartja környezetében és a «pucufalvi becsületes tanácsot,» a bihari remete, az öreg Bessenyei. Hogy a hosszúnevű fő-főpap a prímás és Héhoposzi a salzburgi érsek, azt Bessenyei életének részleteiből gondoljuk. Kukumedoniásban a «frizirozatlanfejű» pataki professzort látják és Tomirisben (azt hiszem, tévesen) Delfént keresik. Kukumedoniás egyébként Voltaire *Panglos*sára emlékeztet, a kirakades is Voltaire-alak *(L'ingénu)* — de szerepelt már a *Podrokotz krónikájá*ban. A két hadvezér Nádasdy Ferenc és Hadik András, az országbíró Eszterházy József, de úgy nézem, lehet Niczky Kristóf is. A legtöbb véleményeltérés Trezéni alakja körül van. Beőthy[8] és Széchy[9] Van Swieten alakját kereste benne, Császár Kaunitz kancellárra ismert. Semmi nyoma, hogy Bessenyei ezek bármelyikéhez közel állt volna. Van Swietent azonban emlegeti a bevezetésben s vele még valakit, akinek legszűkebb társaságába tartozott: Kollár Ádámot. Kollár Van Swietennek kedves embere, szinte nevelése volt. Szeretném azt hinni, hogy Trezéni tekintélyében Van Swieten, Tariméneshez való szeretetében, gondoskodásában Kollár Ádám volt a mintája. Hiszen apránként derült ki, hogy bécsi húsz esztendejében mennyire mögötte állt, mennyire tanítója, ösztönzője, segítsége volt ez a fölvilágosodott gondolkodású tudós, Mária Teréziának egyik meghittje. Tenédi mögött is Bessenyeinek egyik jó barátja, leginkább talán Vay Miklós

rejtezik, bár gondolhatok a legforradalmibb szellemű Forgács Miklósra, a nyitrai főispánra is. De az a véleményem, hogy a kulcsregénynek alakjai nem fényképfölvételek, nem hű másolatai valakinek — és e kérdéseknek végső megoldása nem is fontos. Inkább azt kell meglátnunk, mennyire középpontjában van a regénynek maga Bessenyei. Nemcsak Tariménesen, nemcsak Kantakucin át, vagy a rokonszenves Pirhomegászban, akiről Vajthó László mondja, hogy a «deizmus felé hajló» Bessenyei mása. «Ő is nemzetének él, de hivatal- és rangkeresés nélkül, magában és maga által» — akárcsak költőnk.[10] Nemcsupán ott él a regényben költőnk maga, ahol személyes élményeit dolgozza a regénybe. Hanem és leginkább a regény egész fölépítésében. Életének alig van társadalmi problémája, amely a regényben vagy mint annak középponti vagy legalább egyik mellékes kérdése nem szerepel. Egy-egy mondat sokszor, egy-egy kis célzás néha, de mindig rámutathatunk, miért kerül oda. Már ezzel is bizonyos fokig én-regény a munka. Még inkább azzáteszik a szülői háznak, Bécsnek és a bihari magánynak emlékei. Az *én*nek ez a kidomborodó szerepe nem jelenti azonban a regény öncélúságát. Minden sora az emberiségnek, legalább a magyarságnak jobb sorsáért íródott.

Csak egy kérdés, de életének egyik legfőbb kérdése nem alkatrésze a munkának: a tudományossághoz a nyelv művelésének problémája. Ez a Bécsben játszódó regény egész környezetéből következik. Hova is illesztené be a sok doszi és poszi közé nyelvünk fájó sebeit? S még így is módot talál rá, hogy egészen el ne maradjon. Volt szó róla, hogy a harmadik könyv élén, az előtt a rész előtt, amelyet Pataknak szánt, van egy hosszabb *Emlékeztetés:* ez a pataki kéziratban még bővebb, mint a budapestiben. Kiront benne azok ellen, akik bár tiszta magyarsággal, de élvezhetetlenül írnak. Hangsúlyozza a szórend fontosságát és különösen az inverziók ellen van kifogása. Talán Baróti Szabó Dávidra, talán Szilágyi Sámuelre gondol, akiknek merész inverzióit Kazinczy dícsérte. A régi magyar irodalmi stílusról pedig helyesen állapítja meg, hogy az bibliai sílus, amelyet ő nem használhatott, Arténis nem beszélhet úgy, mint Rúth asszony, Trezéni, mint a Salamon éneke. De új stílus teremtéséhez nyelvünk még szegény. Szavakkal nem lehet elérni és kifejezni a sok gondolatot. Ezért volt nehéz írnia. Nem akar nyelvével hivalkodni. «Mint magános lakos, szántóvető gazda, úgy írok. Kötelességem kasza, kapa, malachagyás. Így nem tartozik reám, hogy magyarul a deákos embereknél jobban írjak és a tanítóknál többet tudjak.» Büszke volt egykor a *Lukanus* tömör, világos magyarságára; a *Tariménes* megítélésében szerény és szemérmes lett. De e mögött is, úgy érzem, erős öntudat és önbizalom lappang.

Nyelvén, előadásán, stílusán céltudatosan változtatott. Ifjúkori műveiben szép magyarságra törekedett. Ami erőt, méltóságot, választékosságot francia olvasmányain érzett, azt próbálta meg magyarul. Nem olyan fínomkodva, mint Báróczi s még inkább tanítványa, Kazinczy: Bessenyei nyelvében több a férfiasság, egyben jobb, tisztább a magyarosság is. Kritikáiban, mások alkotásainak átformálásában megmutatta, hogyan kell magvas magyarsággal írni. Pedig nehéz föladata volt: nemcsak erővel és méltósággal teljes stílust kellett teremtenie; tudományos tárgyaihoz a műkifejezéseket is magának kellett megalkotnia. Hangoztatja is, hogy milyen nehézségekkel küzdött meg sikeresen, mert — mondja utóbb *A bihari remeté*ben — «soha magyarul nyomtatott írással még ilyenformán okoskodni nem kívántak.» Adósa volt evvel — úgy érezte — a magyar nyelvnek.

Utolsó, bölcselkedő két munkáját nem számítva — ezekben visszatért ifjúkori törekvéseihez s betetőzte próbálkozásait, hogy tudományos stílust teremtsen — élete második felében célkitűzései s velük előadásának módja is megváltoztak. Most már az elmaradottságáért sokat gúnyolt és korholt falusi nemességnek írt, azt «világosította». Visszatért Szabolcs és Bihar népi nyelvéhez. Sokat idézett táji, népéleti emlékeiből, s ezekhez illő stílszerűségre törekedett. Szólásmondásokkal élt, zamatos népi megnevezésekkel, stílusa közvetlenebb lesz. Régente is kiaknázta, ha kellett szókincsének ilyen készletét: *A filozófus*ban a tiszai halászat műszavaival találkoztunk, Angyélika a *dévér*rel, *compó*val mulattatja a közönséget. Most is szívesen vegyít fogalmazásába népi szólásokat, egy-egy jóízű tájszót. De a főcél az egyszerűség és a közvetlenség: falusi nemesekhez szól. Eszméi nem süllyedtek, de előadásával leszáll remélt olvasóihoz. Előadásmódjának ez az élesen megkülönböztethető kétfélesége mindig öntudatos stílszerűség.

A Tariménesnek van egy különös sajátossága: a névadás. A *Természet világá*ban még az imént magyar szavakból gyártott tréfás neveket. Az egy *Venedoszi* az, amely a Tariméneshez közelebb hoz. Ezúttal külön tariménesi neveket talál ki, szinte lehetetlen hangzással. Egyrészükkel találkoztunk. Lehet, hogy Totoposszal Utoposz ellenkezőjét akarta mondani. De egyéb útmutatónk nincs, csak annyi, hogy a nevek terjedelme a ranggal nő s hogy legtöbbször -poszi vagy -doszi, nagyon nagy uraknál a kettő együtt a végződése. A kettő azonban nem jelent kétfélét, pl. papot vagy főurat. Káléfátulujposzi a főpap, van Héhoposzi, lámaposzi, fakírposzi — de ugyanakkor van a papok sorában dervisdoszi és Dairodoszi is. Az országbíró már Burdószkiaradoszposzi, van Velléripposzi, Kukodoszi, sőt van egy csomó más végződésű név is, elég Kukumedoniásra hivatkoznom. Humhámhu és Csumcsámcsu

Buzorkám emberei. De a legbizarrabb név — igaz, hogy csak egyszer szerepel — a főnemesség legmagasabb rétegét képviselő Bangocibumbujpulujhurculujbüszkülüjkikiriposzidoszi. (A névből nem nehéz kiolvasni a «hangoskodó büszke kakast» — bumbujpulujbüszkülüj-kikiri.) A főnemesi sokféle címet csúfolja vele Bessenyei.

A regény kiadására már nem is gondolt. A cenzúra elé nem is terjeszthette. De ismerőseinek küldött belőle részleteket. Ezekből 1853-ban a Szépirodalmi Lapok két folytatásban közöltek a III. könyvből egy összefüggő szemelvényt. Vajthó László érdeméből azután 1930-ban az egész regény megjelent.

7. A TÁRSADALOM KELETKEZÉSE ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM HELYZETE

A *Tariménes*ben Bessenyei — a mellett, hogy Mária Terézia nagyságát kellően méltányolja — az igazi deszpotizmussal, az abszolutizmussal élesen szembeállította a maga utópiáját, az alkotmányos királyság üdvösnek látott intézményét. Ez illett legjobban az ő társadalomtanába, állameszméjéhez. Így tanította őt Locke és így tanította, aki a maga szilárdabban épített elméletét, a *Contrat social*t Locke-ra is építette, Rousseau. De Rousseau egy másik nagy elmére is támaszkodott, aki Bessenyei számára — s nálunk Magyarországon különösen — tekintély volt, Montesquieure.[1] «Kiadott munkája nemében (Természetesen az *Esprit des lois*ra gondol) csaknem egyetlen hozzáfoghatatlan mély elme,» írja róla Bessenyei már a *Holmi*ban, ahol külön fejezetet szentel neki.[2] Csak az előadásmódja ellen van kifogása. — Hazai tapasztalatain kívül ezekből az olvasási élményeiből alakult államelmélete. A *Contrat social* volt a magja, az a munka, amelyre a magyar nemesség is mindúntalan hivatkozott. Ennek a szellemében szól a *Tariménes*ben Szidopoli fővezér, győzelme után, az ország rendjeihez: «Egy király sem szülhet egy országot egyszerre, de az ország szül királyt ... A jó király meghal, rossz jöhet utána, de a törvény él és boldogít.» A király és a nemzet viszonya az — ezt domborította ki már az *Ágis* előszavában —, ami abban a körben Bessenyeit mindig érdekelte. Már a *Geschäfte der Einsamkeit* francia leveleinek egyike emlegeti egy művét, *Sur le droit des Souverains et des nations* — elveszett, nem tudunk róla — ez is ezt a kérdést fejtegette 1775—1777 körül.[3] A viszony Bessenyei szerint akkor helyes, ha a király és népe között *alku*n, szerződésen, contractuson alapszik. A gondolatnak a kiépítése, vagy inkább megalapozása az az értekezése, amelyet 1803-ban ír s amelynek címe *A társaságnak eredete és országlása.*[4] Ez év augusztus 14-én dedikálta a kéziratot a «nemes kollégiumnak, mint oskolájának, hol tanulását kezdette.» — Mai

szóval tehát a társadalom keletkezéséről és kormányzási módjairól beszél.

A társadalom kialakulásának magyarázatára egy csomó kérdés készteti, amelyek — könyvektől távol és okoskodások tengeréből partra úszva — a természet ölén ötlöttek föl benne: «Mi hát az ember születve? Merre veszi útját? Mi az igazság? Hogy van szabadsága? Miből ered rabsága, törvénye? *Miért köti meg magát, hogy így lehessen szabad?* Ez az utóbbi kérdés a törvények kérdése, amelyekkel az ember maga kötötte meg magát, éppen a maga és a szabadsága védelmére. Tehát lemondott a szabadságáról, — törvények alá vetvén magát — azért, hogy megőrizze szabadságát a törvényekkel.

Ennek a játszi ellentmondásnak a megoldása: a társadalom fejlődésének története s a kormányzás módjainak ismerete. — Locke elméletére támaszkodva, de sok elképzeléssel valóban a «természetben rejtezett ember» kezdetlegességével, mindenesetre közvetlenül és elevenen beszéli el, hogyan alakul a családból, az atyai hatalomból az első társadalom. Atya és gyermekei között nincsen «alku», sem «kötés» — minden természetszerű, ösztönös és ennél erősebb contractus nincs is a világon. A család szaporodik, terjed. Sokszor egymás között házasodnak, de sokkal helyesebb, ha idegeneket vesznek el. Barátság is közelebb hozza az embereket egymáshoz. Lassacskán az atyák magzataikkal nemzetté válnak. Az atyaság lesz az uralkodó tanács, hatalomra emelkedik, országos tanács lesz belőle — a gyermekek a nép. Viszályok, versengések vannak. Bessenyei szerint — ezt azonban, mint kontraktust, másutt még másképpen fejtik ki — ezért kellenek törvények. (Így tanulta Hobbestől.) A törvényeket a nép hozza: összehívják a népet.

Nagyon kedves és nagyon kezdetleges annak elbeszélése, hogy sokan a házi gondok miatt, mások, mert családjukat nem akarják elhagyni, nem mehetnek el «hosszú utazással» nagyobb távolságra, és sok időre a gyűlésre. Egyesek azonban elmennek, s ők a nép követei. Ezek, mert mindenben részt vesznek, lassankint a többiek fölé kerekednek: a törvényhozás és — mivel törvénynek érvényt is kell szerezni — a parancsoló hatalom (tehát a végrehajtó hatalom) kezükben marad. Maguk a törvények is e célból olyanok, hogy sanctiojuknak kell lenni: minden törvény két törvény: aki az elsőt nem fogadja el, azt üti a második. Lassan ráébrednek, hogy parancsoló hatalom külön kell, hogy legyen. Királyt választanak.

Előfordul azonban, hogy nem így fejlődik a dolog. Előfordul, hogy uramöcsémék elidegenednek, összeháborodnak. A háborúhoz vezér kell. A tanácsbeli ember nem számít, tekintélye semmi a hadvezérhez képest. Caesar személyéért katonái hazájuk ellen is for-

dulnak, ha kell. Némelyek szerint ez a vonal a kezdet. Előbb van vezér, mint tanács. De mit csinál egy tanács, ha nincsen népe? Robinson Cruzoe? Don Quijote? — Azt is nehéz föltenni, hogy az özönvíz után az emberek elszaporodtak és Noé három fia volt a vezér. Szellemes a Bessenyei megjegyzése, hogy ha Noé tudta volna, hogy Amerika is van, bizonyosan négy fia lett volna. Zűrzavar mindenben van, a rendben is: levegő a földtől, tűz a víztől el nem válik: ez a chaosz.

Király kell. Az ember úgy van teremtve, hogy kötve legyen. Rómában a respublika szabadságában is a nép rabi félelemben reszketett. A lengyeleknek formakirályuk volt, hogy a nemesség kénye-kedve szerint uralkodhassék. Franciaországban — ez az álláspont különösen hangzik Bessenyeitől — az országnak sorsa *egy* emberhez köttetett, aki Egyiptomból megérkezvén «hazáját haldoklásából új életre teremtette s forró nyavalyájából egészségre hozván, dicsőségének egeibe visszahelyezte.» Különös az, hogy Napoleont ilyen sokra tartja ugyanakkor, mikor deszpotizmusáról már tudomásának kellene lennie. De egyelőre az a véleménye, hogy *egy* király-konzul jobb, mint egy direktórium, mert ha annak tagjai évenként változnak, akkor mindegyik az egy év alatt akarja gazdagra lopni magát. A hatalmas királyokat egyébként nem tartja sokra, mert népüket háborúba viszik, öldöklésbe, vérengzésbe: Hessen-Homburg fejedelme nem szokott háborút izenni senkinek. Nem háborognak, tehát boldogok.

Király kell. Mert, hogy életed, kenyered oltalom alatt legyen, ahhoz közigazság kell. A közigazsághoz törvény kell. A törvény parancsol. A parancs hatalmat ad. A hatalom gyakorlásához élő személy kell. A személynek kezébe adják a hatalmat: ez a király.

Milyen legyen a király? Itt ismerkedünk meg a rousseaui kontraktus, az alkú fogalmával. Mi a király? Egy személybe összetett sokaság. Egész ország és annak szentsége, hatalma, igazsága, méltósága, ereje.

Mi a nép? Hatalmának teste, amelyet egészségben, erőben kell fenntartania.

Miben van az ország java? A törvényben.

Ki alkotja a törvényt? A társadalom és a közösség akarata: az emberi boldogság vágya.

Mi kötelezi a királyt? Az emberi nemzet java és a természet igazsága, ezeknek ő is alá van rendelve.

— Szolgáid leszünk, mondja a nép. Fegyverünk, vérünk, verejtékünk a tied. Mindent mi adunk. Vedd át a törvény igazságát.

— Átveszem hatalmatokat. Vállalom ügyeteket. Szolgája leszek az ország igazságának.

Íme, a rousseaui társadalmi szerződés, a Bessenyei-féle «alku».

Alapja azonban a birtok, a tulajdon, az ország, amely a társadalomé. Az alkunak kell biztosítania a «boldogságot»: a közjót. — Az emberi természetet soha semmi meg nem változtatja: király is, társaság is örökké többre és többre törekszik, mint amennyije van, akárhol van is. Ebből keletkeznek a bajok. «Itt találod nyomorúságodnak kútfejét — dugd be, ha lehet.»

A királyok maguk is kétfélék. Vannak törvénykirályok és vannak királytörvények. A királytörvény az abszolutizmus. Az abszolut király maga a törvény. Tesz-vesz, ahogyan akar s mivel mindenben a maga javát nézi, lassan kialakul a deszpotizmus. Igazi deszpota azonban nincs is. Még az ilyen hírben álló keleti uralkodók sem abban lelik örömüket, hogy minél több alattvalójuk fejét elvágassák. A deszpotizmust Voltaire példájára gyűlölő Bessenyei maga is azt hirdeti, hogy az ilyen szüntelenül való erőszakosság nem tarthat sokáig: a természet józan okossága tiltakozik ellene s az ilyen zsarnok maga keresi cselekedeteivel vesztét. Montesquieuvel tanítja,[5] hogy nemcsak a deszpotizmus, de általában az abszolutizmus csak nagy birodalmakban s átmenetileg boldogulhat. S Montesquieuvel hirdeti, hogy az abszolutizmus és a nemesség hideg és meleg. Az abszolutizmus nem tűri a nemességet, mert hiszen az maga is önálló hatalom — status in statu — pedig az uralkodó nem lehet meg a nemesség nélkül. A nemesség uralkodhatik király nélkül, de a király nemesség nélkül «sohase, sehogyse, seholse.»

Evvel szemben áll a törvénykirály. Ez az alkotmányos uralkodó neve Bessenyeinél. Az a király, aki a társadalmi szerződés szellemében uralkodik, a nép boldogulását keresi. Tudja, hogy a jó király meghal, de a jó törvény halhatatlan. «Törvényes, azaz constitutionális király a legjobb uralkodási mód.»

Ezeknek az elveknek egyrészét már a *Természet világá*ban is hangoztatta. Bár a társadalom kialakulásának elképzelésében van valami kezdetlegesség, el kell ismerni, hogy «a természetbe rejtezve» elég rendszeresen építette föl elgondolását. Hangoztatja ugyan, hogy könyvek nélkül volt s hogy nem akart a bölcsek okoskodásain sokat töprengeni, valahogy tőlük elmenekülve gondolkodott e kérdéseken: de bizonyos, hogy Locke, Montesquieu, Voltaire és Rousseau már annyira beleidegződtek egy emberöltő alatt, hogy hatásuk — mint Eckhardt Sándor részletesebben kimutatta — az egész fölépítésen meglátszik. Amit évtizedeken át magába-szívott, attól nem tudott menekedni. az benne élt.

Az értekezés inkább elméleti, mintsem tapasztalati. Nincsen könyvíze, falusi nemeseknek magyaráz, józűen. Ez egyik másik idézetünkön is megérzik.

Külön kell kiemelnem még egy politikai érdekességét. A király-

ság nem egy államban apáról-fiúra száll. Minden uralkodó halálával utóda (nem «fiát» mond, s ez különösen fontos) változtatni akar elődének intézkedésein, másképpen akarja, mint az tette, «ne lássék az lenni, ami a másik volt». Bessenyei jól látta ezt itthon, a maga világában. Négy uralkodót ért meg: Mária Teréziát, II. Józsefet, II. Leopoldot és I. Ferencet — csakugyan mindegyik másként akart uralkodni és másképpen kormányozott, mint előde. Ha nem mondja is meg — de hazabeszélt.

Az elmélet után most a gyakorlat következett. S mikor költőnk a tapasztalatra épít, mindig otthon van. — Öregszik. Mint már mondottam, összefoglaló munkákat ír, egyik a másikba belejátszik ugyan, de mintha foglalatosságainak minden ágán végigtekintene, mindegyik külön a koronája eddigi munkálkodásának. Egyik legérettebb munkája került ki tolla alól a következő évben, 1804-ben: *Magyarországnak törvényes állása* címmel. Ennél is előrebocsátja, amit más szavakkal az imént elmondott. «Minden nevén nevezhető okos emberi társalkodástul megfosztva, semmiféle halandókkal nem levelezve, senkit nem látogatva, senkitül nem látogattatva lakozik az író egy pusztában, aholott könyveivel, gondolataival és a néma természettel tölti idejét, élvén azért csak, hogy még meg nem halhatott. Magán szánakozva, a világon nevetve számlálja napjait.» Ez a nyugalom a lemondás nyugalma.[6] De a nyugalom időt és alkalmat ad a szemlélődésre, elmélkedésre. Tükröt állít a nemzet elé, hogy abból helyzetét maga láthassa. «Hadd láthassam halálom előtt egy kevéssel, hogy világi életem boldogsága miből és honnan származik?» Tudni akarja, hogy a természetnek egy és örök törvénye mellett miért van az, hogy ahány nemzet, annyi az ellenkező törvénye és szokása. S megvizsgálja hazájának állapotát.

A munka — Bessenyeinél szokatlanul — rendszerességével tűnik ki. Már nem *hol-mit* ír, ahogyan éppen gondolatainak árjából valami előtérbe kerül valami, amin el lehet töprengeni, ami éppen eszébejut. Gyakorlati kérdéseket vet föl, azokat szedi rendbe, bírálgatja és javítgatja — sajátosan a magyar társadalom kérdéseit, abba a keretbe illesztve, amelyet a mult évben a társadalom keletkezéséről maga szabott ki. Hogyan alakul a természet törvénye és annak igazsága akkor, mikor az emberi társadalom alkotja a maga törvényeit? Össze is foglalja még egyszer társadalom-elméletét. A *természetadta jog*, hogy mindenki önmagát fenntarthatja, határsértésekkel jár. Ha nekem kell valakit ezért bántanom, mindnyájan bántanak engem is. Következik: az *alkú*. Szabad egyesség, szabad akaratból, józan okossággal. De nemcsak egyes emberek, a nemzetek is elkülönöznek szomszédaiktól. Nem igaz az — és ez érdekes fordulat nála — hogy csak a klímának van hatása a népek közti

különbségre: a Montesquieu égtájelméletétől most egyszerre elfordul. Az emberek esztelensége is belejátszik a törvények alakulásába, ez is okozza, hogy a maguk kárára hozott törvények nagy összecsapásokat teremtenek. Evvel az elgondolással kezd a magyar közigazgatás vizsgálatához.

Első, helyzetéhez legközelebbálló törvényhozó egység, valóságos respublika a *vármegye*, maga is egy kis ország. Minden vármegye egy külön tartomány, amely maga intézi dolgait, csak az ország törvényeire kell tekintettel lennie. A királlyal közvetlenül levelezik, a gyűléseiből intézkedik: gyűlés nélkül az emberek egymást meg nem érthetik. E gyűlések többsége a kis- és középnemesség, akiket a főnemesek, «mérsékelt tehetségű mágnások», csak suttogva biztatnak arra, amit ők szeretnének elhatározni — s a kettő között van egy «úrcsoport», amely mindig a sötétben halászik s a kettő között nyerekedik. Előbb jön az önérdek, a családi érdek, azután a közjó. A haza boldogságának ürügye alatt a harácsolás. Mégis, a vármegye, a közgyűlés volt mindig a szabadság védelmezője. Ebben azonban legtöbb része a nemzeti jellemnek van. A királyhűség is hozzátartozott, de ha király és törvény nem egyeztek, zendülés lett a vége.

Itt csak azt felejti el Bessenyei megemlíteni, hogy csak a nemesi szabadságokról, nemesi jogokról, nemesi törvényekről van szó. Osztályhelyzeténél fogva ez természetes.

A vármegye a maga tisztviselőit szabadon választja. Ez jó is, rossz is. A szavazók nem mindnyájan ismerik a tisztviselőket. (A *Tariménes*ben az ellen is volt szava, hogy mindig ugyanazokat választják meg.) Pártok alakulnak s verekedésekkel is megpróbálják a maguk jelöltjét diadalra vinni, akár okos, akár oktalan, tudós, vagy tudatlan az. Az is baj, hogy a nemesség a hivatalt kenyérnek, pályának, sőt örökségnek tekinti. Sőt arra is tekintettel vannak, hogy katolikus után református következzék. A *szokás* uralkodik a közjó kárára, pedig Aristides vagy Titus nem voltak sem katolikusok, sem reformátusok. Sokszor hatalom, erőszak is belejátszik a választásokba s a szavazók maguk bosszankodnak vagy mulatnak a jelöltön. Mégis jobb a szabad választás, mint a kinevezés, mert még mindig inkább veszi figyelembe az arravalóságot. Elvégre a király nem tudhatja, ki alkalmas szolgabírónak.

A vármegye a pereskedéseknek is első lépcseje. «A szegény nemesember ügyét» fiatal vice-szolgabírák húzzák, halogatják és sok a következetlenség, sőt igazságtalanság. Van olyan törvény is, hogy lutherani comburantur: e szerint a dán, vagy a svéd királyt is népével együtt meg lehet égetni. Van jus gladium. A főnemes, akinek a megyei törvényszéken csak *egy* voksa van, otthon tömlöcöt, rabot tarthat, ölhet. Van úriszék. Szegény ura ellen panaszt-

tévő jobbágy ott látja a bírák közt borközi állapotban a panaszlottat. «Erre minden emberséges ember száz példát tudhat ott, ahol lakik.»[7] S még egy nagy panasza van Bessenyeinek a vármegyére: sok az áruló, a titkos följelentő. Ennek persze nem a vármegye, hanem I. Ferenc kamarillája, Saurau, Pergen uralma az oka. Barcsayt is ők hurcolták meg. De Bessenyei ezt vagy nem tudja, vagy nem mondja. Az ő panasza az, hogy a tisztújításkor kimaradt embereknek az árulkodás az útja a bosszúhoz. «Meghalálozott szerencséjüknek csinálnak halotti pompát a följelentéssel, hogy annak temetésen király, ország megjelenjenek és lássák.» Nagy baj az ajándékokkal való kegykeresés is, meg az olyan királyi elismerés, amely érdemetlent ér. Úgysem hoz dicsőséget, mert az ilyen embert a közvélemény megutálja. És kikel a királyi biztosok ellen is, mert ha egyes emberek tetteit vizsgálják, az egész vármegyét fölforgatják és zavarják.

Kissé bővebben ismertettem a munkának ezt a részét, mert Bessenyei valóban «tükröt ad» benne, mint igérte, a vármegyéről. Annak kivételével, amire már rámutattam, hogy nemesi szemmel nézi magát az intézményt, el kell ismerni, hogy elevenére tapint a vármegye bajainak. Nincsen olyan távlata hozzá, mint utóbb Eötvös Józsefnek, de ami hibát meglát, azt jól látja és «józan okossággal» ítéli meg. Egy darab társadalomkritika megint az egész, mint a *Tariménes*ben a bécsi világé, a főnemességé volt. Csakhogy ezúttal — irodalmunkban először — a nemesség legszilárdabbnak látszott, önalkotta váráról mondja el keserű észleleteit.

Másik érdekes fejezete a könyvnek a magyarságnak sajátos kérdéseit tárgyalja. Eckhardt szerint[8] azért, hogy a honfoglalást, mint «véren szerzett örökséget» a Puffendorf hirdette jus gentium szellemében beilleszthesse a maga elméleteibe, a fegyver igazságát ez alkalommal természeti joggá avatja. A természet tette a hatalmat törvénnyé — Rousseauval szemben Locke mellé áll — az igazi örökséget a «hatalmas» elfoglalhatja és megvédheti. Ha ezt nem fogadjuk el, minden nemzet bitorlóvá lesz. Másutt hozzátette már, hogy a leigázott nép viszont fölkelhet és harcolhat a maga igazáért. A magyarság eredetét illetőleg szembeszáll «Zsornandes» meséjével, hogy a hunnusok nőknek és az ördögöknek származékai, de tagadja Sajnovics igazát is, aki a lapp eredetet hirdette. Mi nem lehetünk lappok, mert a lapp három könyöknyi, a feje olyan, mint egy galambdúc, a szeme elvész a fejében, szakálltalan előrenyúló álla van, természete szerint galád vakondoknemzet, a hadakozástul irtózik és a magyar klima alatt elpusztulna. Szittyák vagyunk, Atilla népe s Atillának csak az volt a baja, hogy — mint Szent István — nem lett kereszténnyé. (Ezenkívül azonban még sok egyéb baját is emlegette régebben.) A magyar nemzet erkölcsi

tehetségét azonban egy nemzet sem haladja meg. Tudományban, mesterségben, vitézségben mindent meghaladhatna. Hanem eszköze, módja nincsen hozzá: nincsen nyelvének fejlettsége. Itt veti föl utoljára az Akadémia a kérdését. «Mig magyar akadémia nem lesz, . . . a magyar elmét . . . sorsának éjtszakájából fényes napjára fel nem hozzuk.» Idegen nyelven egy népből sem lesz művelt nép. «Az akadémiára — igy búcsúzik el tőle — királyi vágyódás, akarat, pénz és tudósok kivántatnának meg . . . haj, haj, az embert elnyomja az álom, ásítás az ilyen unalmas dolgok közt, melyek úgyis valósággal csak álmokra és üres sóhajtásokra tartoznak.»

De a magyar él. Mindig is szeretett jól élni, szemérmes és tisztaerkölcsú volt. A nagyvárosok rontották meg. (Ezért nevezi Barcsay is Bécset Ninivének.) Ha verekedett és győzött, hazament, hallgatott, evett, ivott és danolt. Nótája bús volt és tánca csöndes: szokások magyarázzák az erkölcsöt. Boldogan jegyzi hozzá egyik forrásából, Vaissete földrajzából,[9] hogy az idegen is csak jót tud rólunk.

A vármegye és annak világa, a nemesember élete után a másik, nagyobb törvényhozó testületről, az országgyűlésről mondja el véleményét. A *birtok tulajdonában* itt fejezi ki akaratát a nemzet. Itt mondja ki az országra szóló igazságot: a törvényt. Régente az erőszak nyomában járó hatalom, a fegyver szabta ki. Az erőszak azonban csak addig uralkodik, amig a természet jogai érvényesülnek ellene. A nemzeté a birtok, ő hozza a törvényt, ő választja a királyt. Nálunk István király százada hozott először törvényeket. A királyi hatalom legerősebb biztositéka a törvény. Nemesi jogokat viszont csak a király adhat. A parasztság a király és a kormányzat dolgában senki és semmi. «Ugy illik oda, mint a térdedkalácsa az agyvelőre» — már másutt is elmondott hasonlata. A törvényhozásban csak a nemesség vehet részt. S míg a király az ország népével tanácskozik, annak pénzén hadakozik, addig csak azt akarhatja, amit népe akar. Ez történt régen Rákos mezején. Ma már nem lóháton és nem mezőre mennek a nemesek tanácskozni. Követeket küldenek oda. Hogy miért a vármegyék választják a követeket, az érthetetlen. De aki követ lesz, mindjárt rangra, jószágszerzésre gondol; az okosak hallgatnak, a szerencsevadászok kiabálnak, s mindenki szeretné szomszédja szemét befogni, hogy az ne láthassa sakkhúzásait. Végül is a követek munkája a nemzet szabadságának temetője lesz. S az abszolutizmus ellen csak egy fegyver marad: a tudomány. Ha Rómában általános lett volna a tudomány, nem adódtak volna Nerók és Caligulák. Másutt osztogatják a javakat: mi megmaradhattunk *földesúri* nemzetnek.

Ime, a maga adott helyzetéből nézi Bessenyei is a világot. Amit Szabolcsból Bécsbe vitt, azon nem változtatott Bihar sem.

Feudalizmusának alapja a birtok és a nemesi birtokot védő törvény. Volt szeme a visszásságok fölismerésére, van megértése a jobbágysors iránt, tud lelkesedni az egész magyarság boldogulásáért, műveltségéért, tudományosságért, mint a boldogulás eszközeiért, de származásán, nevelkedésén, ott megtanult jogain nem tud, nem is akar felülemelkedni. Most már nem három, hanem négy osztályt különböztet meg a lakosságban, de a parasztot nem sorolja közéje. Van pap, mágnás, nemesség és királyi város: polgárság. A magyar papságról elismeri, hogy nem esküdött hűséget a pápának. Csak kevés érsek merte a királyt kiátkozni. A magyar pap, vére miatt, katona is volt; de jó pap, jó katona sohasem volt. (Ennyire kíméletesen Bessenyei a klérusról sohasem beszélt még.) A világi mágnásoknak az a bajuk, hogy, ha erősödnek, gyengül a trón. A letört mágnást nagyon gyűlöli Bessenyei. Feudális érzésének nagy megalázása az, hogy az Eszterházy hercegekkel kezdődő sor végén a Szopek báró áll — már a *Természet világá*ban is emlegette, — aki Váradon kemencetapasztással keresi kenyerét. A Szopek valóságos fogalom Bessenyeinek, nem tud tőle szabadulni, itt is két helyütt is elemlegeti, még a szedett-vedett ruháját is. — A mágnások az országgyűlésen külön táblánál ülnek, de csak a nemességgel együtt határozhatnak, a megyénél ugyanolyan szavazatot jelentenek, mint a nemes ember. A trónushoz, mondja Bessenyei, közelebb ülnek és inkább hajolnak, jobban szorulnak. Mulatságos, hogy a gyűléseknek van még egy fajta tagja, a *nincs itt*: a távollevők követe. «Ott van, de nincs itt.»

A paraszt nem lehet tagja az országgyűlésnek, mert — egészen Bessenyei-gondolat — nincsen birtoka, tulajdona, ő csak a nemességnek örökös árendása. A magyar törvények a nemességhez vannak alkalmaztatva; akkor is, ha maga gazdálkodik, akkor is, ha hatlovas hintón megy el a másik mellett. De abból, hogy a Garák utódai szántanak-vetnek, nincsen baj. A baj a Szopekokkel van: nemsokára nemcsak tekintetes szegény nemesek lesznek, hanem nagyságos rongyosokon fogunk nevetni . . .

A királyi városokkal külön foglalkozik. Nagy szabadságuk van. A királlyal maguk leveleznek, itélkeznek, a földesúri pálca alól ki vannak véve, embereiken durva, vaderkölcsű, ostoba uraság nem uralkodik. Debrecen nagyobb úr, mint akárhány főember. A városok az ország gazdagsága, dísze, haszna. De lakosai csak annyiban nemesek, hogy kir. városban élnek, s a városnak nincsen joga nemadózni, az adót megtagadni. Nevelésről gondoskodnak, iskoláik vannak és ápolják a tudományt. Bessenyei elgondolásainak nincsenek útjában, szívesen és tárgyilagosan lelkesedik értük.

Befejezésül — hibáikat mind felsorolván — lelkes hangon

adja a diéták képét. Mindenkinek, tanítja, egy akaratttá kell válnia: egy nemzet, egy ország, egyforma uralkodás, egy akarat és egyenlő boldogság. De törvény kell, mert ha angyalok szállnak is alá a mennyből, mégis tömlöcözni, ütni, akasztani kell e földön, hogy az emberek egymást meg ne egyék. — Egy kis utolsó kirohanást a tolerancia érdekében mégsem hagyhat el. Mert a vallások már megengesztelődtek ugyan egymás iránt, de egyesek még mindig vannak, akik megölelnek, megcsókolnak s magukban azt gondolják: «hogy a halál ülhetett volna főtül való fád alá, születésed után negyven nappal!» Pedig — minden vallás csak nevelés.

Maga ez a fölépítés a feudális hagyományok elismerése. Nem is képzeli el, hogy másképpen is lehetne. Túlemelkedni csak abban tudott, hogy — alapvető korhadtságát, pusztulását nem vette ugyan észre, az iparosodásról, a társadalomnak ezért való átalakulásáról semmit sem tud ugyan, csak a városok gazdagságát látja meg — az évszázados bűnöket, bajokat mégis rovásra vette és leplezetlenül tárta föl, e mögé rejtette reformtörekvéseit. Szelleme itt is haladásra hajlott, de magukat a kereteket nem tudta és nem is akarta szétfeszíteni vagy szétrobbantani. Az öregség lemondásával nemcsak megnyugodott, de jól érezte magát közöttük. Megalkudott, megegyezett velük. A belső kompromisszum belső megnyugvását hozta meg.

Összefoglaló alkotásához ezúttal is *Toldalék*ot fűzött. Maga is megjegyzi, hogy ez a függelék gyönge és közönséges módon beszél, de a dolgok is, amelyekről szól, közönségesek. Szól pedig arról, ami fáj neki. Ilyen a helytartó-tanács. Rendeltetése az volna, hogy Bécscsel szemben védje a magyarság ügyeit. Ennek nem felel meg azért sem, mert tagjait a király nevezi ki, s azt csapja el, aki nem úgy dolgozik, ahogy Bécsből parancsolják. A tanács tagjait — s ez életrevaló gondolata — a vármegyéknek kellene küldeni. A nádort a király nevezi ki, s a nádor a helyzet ura a tanácsban. («Nem fog a pennám, kiesik kezemből.» Érzi, hogy jobban meg kellene nyomnia. Nem tudja.) Az ügyeket Bécs és Buda rángatja. S a helytartótanács tevékenységéből is kihorgászik egyet — nem véletlenül éppen ezt — a cenzúrát. Élesen mutat rá a tárgyak alakulására, amelyekről nem szabad írni s megmutatja a következetlenséget, a tévedést, a rosszakaratot. A természet igazsága ellen való bűnt. Egy parancs van: hódolj a felsőségnek — ez is a természeti igazság ellen szól. «A világ bűnből, büntetésből, törvényből, igazságból is szokást, ujságot, módit csinál» — ez a Bessenyei tanulsága.

A másik problémája társadalmi kérdés. Az országot, a munkát meg kell védeni. S a gazdaságot el kell látni. Nálunk a kettő egybekeveredett, nálunk mindenki gazdakatona lett. A vitézség érdemeinek tekintélye azonban még ezentúl is süllyedőben van. Minden-

ki törvényt tanul — a mult bűnét íme Bessenyei kimondja már — jogászállam vagyunk.

> Az egész ország nemessége, a szegény armalistákat kivéve mind törvénybe merült, ebben lélekzik, ebben él, és ezáltal keresi kenyerét, rangját, előmenetelét, tekintetit. Accessista, patvarista, koncipista, prókátor, bíró stb., törvénycikkelyek, per, deák nyelv, hivatal borították el a nemzetet, mint tengernek kiáradása, vagy özönvíz.

Az inszurrekció nyomja a nemes ember gazdasági helyzetét. Folyton fegyverben tartják, költetik, gyakoroltatják - ez többé nem lehet, mondja. (Pedig, még életében, lett.) Kétféle szolgálatot nem bír a nemesség. S itt szólal meg egyetlen alkalommal Bessenyeiből a jós, a látnok — ha talán nem gondol is 48-ra s a nemesi rend pusztulására — «e dolog tehát így marad, míg *az időnek roppanása, az országos változásoknak fergetege és e világnak dúló viszontagságai fekvésébül ki nem fordítják s más lábra nem állítják.*» Volt ebben valami forradalmiság. Aki fölött a távolból a francia forradalom szele úgy suhant el, hogy a hazai állapotokra ugyanakkor nem is gondolt, attól nagy dolog volt ezt így meglátni.

Az utolsó toldalék a pörökről szól. Az ügyvédek gazdagodnak belőlük, mindent összekavarnak, minden telek körül annyi a per, ahány szilvafa fér el rajta, atyafi pöröl atyafival, gazdag a szegénnyel, nagy a kicsivel. Miért? Mert az örökösödési jogot nem lehet eltörölni. Itt van a majorátus természetellenes törvénye. Itt van a megvesztegetés. Nem teológia, filozófia, másvilág, pokol torka: a pénz megy elől. A bíráskodás rendszere is rossz: a tábla a király nevében ítél; mégis föléberakták a hétszemélyes táblát s az a király ítéletét megváltoztatja. Bölcsebb, tudósabb, okosabb-e ez, mint a másik? «Más a vármegye szomorú törvényszéke, hova a szénaboglyák közül, szérűről honnan hívják be a tudóst» — az itélőszékek megszaporodása nincs a közjó segedelmére. Minél több hajóban, minél több szélvész között hányódik az ügy, annál több sebet kap, annál siralmasabb az igazsága . . .

A maga nemesi szemléletében, de jól fölépített alkotmányvizsgálata után ezeket az észrevételeket még el kellett mondania. «Eleget kihagytam, amit írni lehetett volna. De úgy hiszem (Ferenc abszolutizmusában vagyunk) a mai időhöz képest bőven szólottam. Száz esztendő mulva kitetszik, *mi maradt innen ki.* Elég e most.» Százötven év mulva megmondhatjuk, hogy a leglényegesebb maradt ki: a harc a feudalizmus ellen. Ami ebből is benne van, az még nem öntudatosan szólt Bessenyeiből.

8. A BIHARI REMETE

1804 körül vagyunk. A *Természet világá*nak nagy kudarca a cenzúránál — amelynek, még látni fogjuk, egyéb következményei is lettek — végképpen letörte Bessenyeit. Úgy látszik, elhatározta, hogy több munkát nem ír. Mintha csak programmszerűen mindazt összefoglalta volna, amivel «okoskodásai» egész életében foglalkoztatták, megmutatta nagy verses művében, Rollin és különösen kedves Millotja nyomán írt történeti munkájában, Tariménesében, majd politikai művében, hogy alakult minden irányban szemlélete, s azzal befejezettnek érezte hivatását. Ekkor történt, hogy a vármegye akaratából Nagyváradon a törvényszék rabjait, úgy látszik, a legnagyobb gonosztevőket kellett megvizsgálnia. Azoknak is a söpredékét láthatta láncraverve. Semmi nyomát nem látta ez «emberfenevadakban» valami emberi jóérzésnek — igy beszéli maga — emberségnek, becsületnek, vallásnak, lelkiismeretnek. Rémítő bűntudatukat vasban vonszolva emberi képben rejtező fenevadaknak látszottak s azt a gyötrő kérdést vetették föl benne, hogy mi különbség van közte és közöttük. «Gondolattenger áradt fejemben. Lehetetlen volt nyugodnom, mig le nem írtam. Megvan. Megkönnyebültem.»[1]) Igy született meg utolsó munkája, a *Bihari remete.*

Keletkezésének időpontja körül egy kis zavart okoznak évszámai. Római történetére ugyanis az 1801-1803. dátumokat írta. Emennek az ajánlása 1804. október 29-én kelt. Viszont a munka végére írt *Jegyzésben* azt mondja, hogy eszébe sem jutott ezt a munkát világrahozni, mert «Románák viselt dolgait kell írnom folytában.» Tehát vagy a nagyváradi eset 1803-ban történt, mikor még Millot művéből dolgozott, vagy a római históriával nem készült el 1803-ban, hanem csak 1804 végére. Az előbbit kell föltennünk, mert e mellett szól még egy adalék. 1804. október 29-én írja alá a *Bihari remete* ajánlólevelét. Ámde utóbb művéhez egy második kötetet ír, *Az értelemnek keresését*, azon is az 1804 évszám van, de június 20. a dátum. Nem írhatta előbb a második részt, mint az elsőt, hiszen *A bihari remete* irásakor még nem is gondolt a folytatásra. A bihari remete tehát 1803 őszéről való s akkorról, mikor Millot-átdolgozását még nem fejezte be, azután elvégezte *Románák viselt dolgait* s a következő tavaszon írta meg *Az értelemnek keresését.*

Hogy *A bihari remete, vagy a világ igy megyen* c. elmélkedéseivel csakugyan be akarta fejezni alkotásait, azt *Jegyzés*ének első sorai vallják:

> *Adós voltam még e kis munkával* az ország nyelvének. Soha magyarul nyomtatott irással még ilyformán okoskodni nem kívántak. Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása

és érzése állították össze ezt a kis munkát. Rendiben látva, és olvasva rajta menni, most már könnyű. De engem, valamit még írtam, soha annyira, mint ez, meg nem szorongatott. Az egész emberi természetet extractusban, rövid summába venni; a dolgoknak határ nélkül való zűrzavar ellenkezései közt az okoskodó léleknek egyetlen egy útját meglelni: újjal kimutatni; az érzékenységet erejében, gyengeségében, törvényben, azaz bűnében, igazságában, a szívnek rejtekéből napvilágra felhozni — csak szülhetnek mind együtt fejszédülést.

Ezek a mondatok tehát eddig is elmondott véleményemnek bizonyságai. Ezúttal is összefoglaló munkát írt tudatosan, mint utóbbi műveiben mindig. Még e kis munkával tartozott nyelvünknek. S míg azelőtt gyorsan dolgozott, ezúttal az erős benyomások, az «áradó gondolattenger» ellenére is, a filozófiai nyelvvel is bajlódva küszködött a fogalmazással, soha semmi ennyire meg nem szorongatta, szédült a feje bele, s csak akkor könnyebbült meg, mikor megvolt.

Valóban, minden fogalomra kitér benne, amely a tudomány körül eddig megfordult agyában. Sorra dolgozza fel őket s az egyetlen munka a legutóbb irottak közül, amely nincs szakaszokra rendbeszedve, keveset kalandozik el tételeitől és nem zavarja a jegyzetekben példák rengetegével. Szokott személyi vonatkozásait avval tompítja, hogy harmadik személybe öltözteti magát s nem ő beszél, hanem a «bihari remete», aki egy kösörparti csodaszép hajnalon, a napfölkelte pompájában—Nagyváradon írta és keltezte művét — tíz évi töprengés után ráeszmélt a valóság megértésére. «Minden ragyogott, tündöklött; térségek, hegyek, vizek, ligetek mosolyogni, nevetni láttattak.» Valóság vagyok-e én, vagy csak összeszőtt-font árnyék, semmiség? A dolgoktól közeledjem-e magam felé, vagy magamat tapintsam, hogy azoknak ismeretére kiterjeszkedhessem? Vagyok. Van testem és lelkem, mert érzések és józan okossággal való itélettételek azok által lesznek bennem. Test és lélek most nem tiszta dualizmus benne: kissé a materializmus felé hajlik az *ember* magyarázatában, a *lét* és *élet* viszonyában. Csak a világ szemléletében van Zenonhoz hasonló magyarázata: isten és természet. Ha a *test* szót az *anyaggal* azonosítjuk (mintahogyan Bessenyei így érti is) — az akaratot az anyag adja, az anyag pedig érzés. Az érzés vágyat szül, a vágy a maga beteljesedésére gondolatot. A gondolat teremti meg az akaratot a cselekvésre. A lélek az anyagnak értelme, gondolkodása. Az érzés tehát nem elég. Akaratot is adott isten. Ahol *élet* van, ott akaratnak is kell lenni, mert ahol akarat nincs, ott élet sincs.

Lelkiismeret vagy igazság ugyanaz a fogalom s a lélek ismerete kétféleképpen alakul ki bennünk: a természetből és a tudományból.

Természet szerint bennünk kell lennie az igazságnak, ez vezet jócselekedetekre. Cselekedet nélkül az igazságot nem érzékelhetem. Nagyon érdekes, ahogyan a *cogito, sum*ot variálja: vagyok, mert érzem magamat. Érzés nélkül nincsen gondolkodás — az érzés kiván valamit s az értelem okosodik róla. Az érzés nem változtatja igazságát, az értelem igen. — A tudomány szerint való lelkiismeret nincsen természetünktől bennünk, nem érzésből származik, tehát tévedhet, igazságtalan is lehet, egyénenkint más és más.

De mivel az érzés mondja meg mindig szükségleteinket s az értelem gondolkodik azok kielégítéséről — az értelem tudatlansága az oka az ösztönök nyers érvényesülésének, az ösztönök vak túltengésének.

> Míg e tudatlanság Európában nagyobb kiterjedésben állott, az ostoba, nevetséges és vad bűnök is egymással kecéltek. Mióta az értelem világa feljebb emelkedett, némelyek azok közül is eltöröltettek. Az értelem sohasem hibáz, ha tiszta. Valakiben az értelem világosabb és jobban láthat, mind kevesebbet botlik.

Nem érzésből, hanem gondolatból terem, tehát nem igazi szükséglet a hirnév, a dicsőség kívánása. A dicsvágy nem érzés, hanem az értelem dolga. A gondolatot pedig sohasem lehet, mint magát a testet, az anyagot, kielégíteni. De e nélkül a közjó szenvedne. Csakhogy önmérséklettel határt kell szabni és ez az értelem tanultságától függ. Egy ember a másiktól sokszor olyan messze van értelemben, mint a másiktól a majom vagy a vizsla. (A belényesi juhpásztorok, Berbete Iszterágyi és Boksa Zakarie példáját, akik panaszkodni jöttek s nem tudták megmondani, mit akarnak, ismételtén elmondja műveiben; ezúttal Locke-ot, Maupertuis-t, Malebranche-ot állítja velük szembe — másik ellentétül megint a tanult vizslát.) Az ember dicsőségvágya, s vele az ország jobbléte, az értelem világán múlik. Ennek sötétségét kell megszüntetni: ahol az értelem világa tiszta, ott boldogság és nyugalom van.

Emberi kötelesség a társadalom közjaváért dolgozni. A jó és rossz között való választás szabad akaratunkon múlik, a jó cselekedete nem függ a hittől: a hit sokféle, de a cselekedet csak kétféle: jó és rossz. A szabad akarat tehát «egyedül dicsősége az embernek», ezen múlik jó neve. — A jócselekedet nem függ a vallástól. Akik vallásukban megtévednek, kétségben vannak, vagy nem hisznek, nem kell hogy életükkel és cselekedeteikkel a társadalom ellen vétő gonosztévőkké legyenek.

Ezután a társadalomról, s a társadalomban az emberről fest igen szomorú képet. Mindaz, amit fölsorol, az érzés vágyaiból származik, tehát a természetre tartozik, de a szabad akarat által az értelem hajtja végre. Erkölcsi erő kell hozzá, melyet megint a

természet ad, evvel tudunk az élet viszontagságaival szembeszállni. Legyőzni nem lehet őket: a fájdalom csak a ki nem elégített érzés szenvedése és ezt csak békességes tűrésbe lehet fojtani. Ilyen megnyugvás azé a filozófusé, akit bottal vertek s azt mondta: Üssed, nem engem ütsz. De őt ütötték. Csak gondolkodását, lelkében, a bot nem érte. A gyötrött érzés utat talált a gondolkodásához s ott ebben megnyugodott.

Ezután a felfuvalkodást, a gyengeséget, a vétket elemzi s a befejező három fejezetben jut el a mű címében is kifejezett megnyugvásához: *a világ így megyen* . . . A természet szüksége, az érzés kívánsága mindenkiben minden téren nagy erővel dolgozik, de az értelem világa nem mindenkiben fénylik egyformán.

A régiek aranyidőket szoktak emlegetni, amelyekben a természetnek ártatlan együgyűsége az embereket gyönyörűséggel és boldogsággal áldotta meg. De mikor volt ilyen boldog a világ? kérdi a remete. Amióta az emberiséget ismerjük, mindig volt háború, pusztulás, tévelygés, ínség. Ha pedig a ma is vad állapotban levő népeket nézzük, ezek olyan «aranyidőket élnek», hogy egymást megeszik, éheznek, sárban hevernek s emberi képük mögött barmok vannak. Az emberek kezdettől fogva nem olyanok, amilyeneknek lenniük kellene. De mert olyanokká nem tehetjük őket, mondta egy római császár, tűrjük el őket. S ha természettől fogva ilyenek, miért van ez így? Ha a vademberek példájával Rousseaut cáfolja, itt viszont a Robinettől tanult ellentét-elmélet felel neki. Jóságra tartozik, hogy gonoszság is legyen. Gyönyörűségre nézve van keserűség, mert akinek keserűsége nincs, annak öröme sincs.

> Minden derék dolog csinál magának ellenkezést, mely nélkül nem lehet. Miért van sötétség? Azért, hogy világosság van. Oktalanság nélkül okosságot, tudatlanság nélkül tudományt ismerni nem lehet. Az okosságnak bolondság a tükre. Jó cselekedet rossz nélkül nem lehet, mint az egészség betegség nélkül, és az élet halál nélkül, mert *a világ így megyen*, hol *az embernek úgy kell lenni, ahogy van.*

Az ember nem egyszeres teremtmény, ismétli, két valóságból van összetéve, lelkiből és testiből. A test érez, a lélek, az értelem okoskodik — és a természet nem mindenkinek egyforma értelmet adott. Ezen az ember nem változtathat, mert nem ő szüli a természetet, hanem a természet őt.

A természetnek munkája az állandó változás is. Változás, *újulás* kell, minden egyformaság szenvedhetetlen. Az emberek itt is változtatnak (még divatot is) — mert micsoda keserűség lenne, ha mindig a falu tornyára kellene néznünk és más sehová — de a változtatás a természet szerint való. Tehát az ember természet

szerint csinál változásokat. Érzései, ösztönei viszik rá. Az ösztönöket az értelem világában érvényesíti — és ezen az úton jut el Bessenyei a másik alapvető fogalmához, a törvényhez. Az emberek sokféle értelmét közakarattá kell egyesíteni. Ehhez vezérlő lélek kell: ez a törvény — és Bessenyei monarchista álláspontjából következik, hogy a törvényhez király kell. Uralkodnia kell, de nem parancsolnia, hanem a közakaratot érvényesítenie. — Minthogy így a test és lélek, érzés és értelem fogalmával s az értelem sokféleségének magyarázatával bölcseletileg megalapozta az imént is, politikai műveiben hirdetett király-elméletét, ezt tovább építi a «királyországban», amelynek minden hibájára szokott okoskodásával rámutat. — Ezúttal is a köztársaság ellen foglal állást: ha a hatalmat sok embernek adják a kezébe, több a veszedelem; ha a köz-ség uralkodik, ott nem lehet meglenni — de a királyságban megtalálja megnyugvását. Az emberek rosszak, gonoszak, de a hatalomféken tartja őket s jobb egy hibákban leledző királyt elviselni, mint a belső háborút és nagyravágyó polgárok vérengzését. (Vajjon a francia forradalmat érti-e így?) Az embernél „teljes szabdságában" fenébb állat a természetben nincsen, magát pusztítja és öldökli, mert ez a természete és *világa így megyen.*

A befejező részben visszatér az értelemnek a tudományhoz való viszonyára — a születés és a nevelés kérdésére. A lélek nem anyag. A test testtől, az anyag anyagból lesz, de a lelket isten teremti. Vagyis: isten adta ab ovo az értelmünket. De nem egyforma az értelem. Az egyiket sötét fellegek veszik körül, ezekre semmiféle oktatás nem hoz derűt; a másiknak értelmét kevés oktatással csillagokig lehet emelni. Vannak, akik azt hiszik, hogy a tudomány az értelem világát mind egyformán nagyra emelheti, egyforma ítélőképességűre; akkor minden uralkodó Antonius vagy Titus lenne. A lélek ereje azonban nem egyforma. A nevelés, végső formájában a tudomány csak állati formájából tudja az embert kivetköztetni. Ebben a vallás az embert megelőzte, de mivel minden értelem világosságában homály is van, a lélek igazságát, a lelkiismeretet megrontotta a fanatizmus. Ez nem eredeti, örök tulajdonság, — mert akkor minden ember fanatikus volna — hanem csak szembekötés, s hogy ez így van, bizonysága az, hogy ki lehet irtani. Az értelem minden hibát eltávolíthat. De az értelemre homályt vet az érzésnek, a test indulatainak föllobbanása. A konvenció — illendőség, szokás, «manér» — az értelmet sokszor elzárja, az emberek tettetéshez szoknak. Ez olyan, mint amikor a fájdalom elfog, de értelmünkkel uralkodva rajta, nem sírunk. «Ez mind természet. És az ember olyan, amilyen. Mert *a világ így megyen.*»

Kétségtelen, hogy Bessenyeinek ez az utolsó alkotása — folytatásával — a leglogikusabb alkotása. Érzés — kívánság;

értelem — a kívánság gondolata, végrehajtása; — ehhez van a szabad akarat; — és ez szüli a cselekedetet. Az érzés ösztönös is lehet, indulattá is fejlődhetik. Az értelem különböző. Az akarat jó vagy rossz cselekedetet szülhet. A jó és rossz egyformán megvan. Ellentét és mozgás tartja a világot. Elgondolás, amely eddigi alkotásaiban is megvan, de most logikus sorba fűződik. E sorról Eckhardt állapította meg, hogy Bessenyei nem máshonnan vette, nincs meg forrásaiban — ez a bihari remetéé.

Locke alapozta meg, de az alapra majdnem materialista szemlélettel épít. A lélek és test dualizmusa voltaképpen már alig van benne, a lélek az anyag összeműködése. A dualizmus inkább abban mutatkozik, az választja el Bessenyeit a materializmustól, hogy az anyagnak, a természetnek és a teremtésnek, istennek külön szerepet ad. Egyik az anyag, a természet; a másik, a lélek, amely az értelem szabad akaratával cselekszik; a kettő azonban egymás nélkül nincs. Vagyok, mert érzem, hogy vagyok. Kívánok, az érzéseim kívánnak. És kívánságaimat szabad akarattal teljesíti az értelem, cselekedeteivel. De megvan a deizmusa: ezt isten teremtette így.

*A bihari remeté*nek (az akadémiai, Toldy készítette másolatában, de Bessenyei eredeti fogalmazásában s a maga írásával) ajánlása is van. Bánffy Györgynek dedikálja, Erdély gubernátorának, akit nem ismer, de híréből megtanult tisztelni. Valóban, a gubernátor Bécsben is tekintély, Erdélyben pedig nagyon közkedvelt egyéniség. Biró László, Bessenyeinek egykor testőrtársa, költőtársa is, utóbb nagyszebeni rendőrigazgató, kémjelentésében a legjobbakat írja róla s szembeállítja Teleki Sámuellel is, az erdélyi kancellárral. Nem szerették egymást. Érdekes, de okát adni nem tudom, hogy Bessenyei az imént még Telekit dicsőítette, most Bánffynak ajánlja művét. 1804 októberében. A dátum fontos. Az ajánlás azt jelenti, hogy művét ki is akarja nyomatni. Hangsúlyozza is, hogy nem hízelgésből dedikálja neki. «Világi előmenetel, rang, szerencsekeresés, peremben való segedelem, semmi sem kell. Semmit sem kívánok.» A kor mindent elaltatott benne. — Ezt a művét — még mindig optimista — megjelenésre szánta. A cenzúra talán nem is állta volna útját. De novemberben megjött a döntés a *Természet világa* tárgyában. *A bihari remeté*vel már nem is próbálkozott. S folytatását már abban a tudatban tette félre, hogy «hadd legyek írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság.»

A «fata libelli» csakugyan azt akarta, hogy «az igazság írásban maradjon». A folytatás máig is kiadatlan. Ez a folytatás *Az értelemnek keresése e világnak testében és határa annak ismeretében.* Maga tette hozzá, hogy *A bihari remeté*nek második darabja[2]

103.

Változás - újjúlás.

A' Változás, a nagy Természetnek műhája, és tulajdonsága, melly pűléseivel, forgásaival pűntelen való változás, újjúlás, és különb különbféleség. A Tavasz nem olyan mint a nyár, a nyár mint az ősz és tél. Minden változás, újjúlást okoz. Hányféle színbe öltözneke a mezők, erdők, virágos kertek? Azért kívánnya az ember öltözetit mindenféle színnel tarkázni, hogy a természetet látsya vélleke díszeskedni.

Szomorú, a változhatatlan, és pűntelen tartó egyformaság; ugyan arra esett mód, idő, környűl állás, és örök, le tartó egyenlőség, annak ki alája vetteteti, halálos unalmat okoz. Sokáig, az ember kedve, minden dólgomnak el alkik, és újjúlást kivánn, melly tulajdonságát nem akarattal adja magának, hanem a természet ültette belé. Örök, lé egy helyben lenni: mindég egy dólgot tsinálni, büntetés, vagy el kerülhetetlen pűnség, melly rabnak tart. Ha valamelly kóntösöd régi, mellyhez új korában kedved vólt, megunod: másnak adod, hiszen új kedvet ád, mivel, néki újság az, ért, hogy nállad régiségge lett.

A leg kedvesebb barátok ha sokáig egy házra fa, zúlnak, magokra únnak. El-érkezvén hozzájok az el, lyan óra, melyben mindent el beszélvén, magoknak már semmit mondani nem tudnak, szállyal oldalra vágyakoz, nak egymástól, hogy új dólgokhat kerülvén öszve, tár, salkodásokat újjúlásra horhassák. A kenyéren kívül

mindenn

«Egyenesen a Bihari Remetére tartozik és csak annak lett következése (folytatása) vagy második könyve. A *Remeté*nek olvasása által lehet legvilágosabban ezt megérteni és értelmében megnyugodni.» — *Az Értelemnek keresése* azonban szerkezetében, formájában, kidolgozásában nagyon eltér a *Remeté*től.

*A bihari remeté*n, noha hajtotta az ihlet, gonddal és soká dolgozott. Mint láttuk, mindent belé akart önteni, ami bölcseleti olvasmányaiból és elmélkedéseiből benne kiérett. Küszködve, gonddal és nehezen dolgozott. A «gondolattengeren» uralkodnia kellett s elérte, hogy kevéssé csapong benne, nem kalandozik el a folyton eszébe jutó példák özönében, nem kíséri «jegyzésekkel» a szöveget. De elérte azt is, hogy szövege mindvégig nyugodt, fogalmazása emelkedett és szép. Bessenyei ismerte magát és tehetségét: öntudattal írhatta műve végén: ilyenformában magyarul filozófiai munkát még nem nyomattak ki. (Tehát ki akarta nyomatni, s szomorú, hogy nem tehette.)

Az értelemnek keresése (röviden csak így nevezem, az irodalmi köztudatban is így él) éppen ellenkező módon készült. Reggelenkint 2—3 órát dolgozott rajta, mindössze három hétig, s ez a pár óra sem volt zavartalan, mert hiszen közben a kondás új bocskort kér, jelentik, hogy egy hordó bor kiömlött — a gazdálkodással bajok járnak. — A szöveget a jegyzéseknek hosszú sora kíséri végig, amelyek a legváltozatosabb történeteket beszélik el. Szerkezete viszont — hét szakaszban — átlátszóbb, átfogóbb erejű is; gondolatmenetén jól látszik — bár egyetmást ismétel is — a *Remete* által való megalapozottsága. Nem mondhatnám, hogy fölfogása materialistább, mint amott; de jobban kifejezésre jut. Mindjárt abban is, hogy a lelket isten «teremtette»-e. Hogyan lesz az értelem az ítélettétel, az okoskodás a testben, test nélkül. Immateriális a materiálisban. Tehát a legnehezebb problémát fogja meg; nehézségét maga is érzi: próbáljuk meg, mondja, ezt a tengert nem meglábolni, csak azt, hogy mindig tudunk a felszínén úszni. — A gondolkodás, az értelem nem anyagi tapasztalásból származik, hanem a léleknek a testből (az anyagból) kivált erejéből; de tőle nem választható el, mert a lélek a test nélkül nem működhetik, «egy mozdulást sem tehet». Ha a lelket isten teremtené s onnan szállna az anyaméhben fejlődő testbe, hogy a testet élővé tegye, akkor születéskor istenről magávalhozott ismeretének kellene lennie (idea innata) — pedig nem tud róla. Együtt fejlődik a testtel, embrió-koráról mégsem tud semmit. Miért nem? Mert «a vér gyenge folyása» (keringése) miatt még nincsen emlékezete. Mire emlékezzék, ha még nem volt? A lélek a testtel együtt fejlődik, nélküle és előtte nincs, tehát van kezdete. Ha kezdete van, nem örökkévaló. Vagyis nem halhatatlan. «Ha kimégy a vallásból — úgymond —

a lélek örökkévalósága kimegy a fejedből.» Nagy lépés volt ez a materializmus felé, hogy végképpen és világosan föladta a lélek halhatatlanságába ifjúkorában vetett hitét. A lélekről fölveti — mint már ismételten — Locke kérdését: adott-e a teremtő a testnek (tehát anyagnak) elmélkedésre való erőt? A világ teste nem lehetett értelem nélkül, de különféleképpen van «módolva». A fű, a fa nem elmélkedik, a kőszikla nem okoskodik. E módolás eredménye pl., hogy hideg, meleg, ég, föld, fa együtt adják a rózsa illatát. A nyárfát nem lehet a róka testével egy kalap alá venni. Magában az állatban is a test sokféleképpen van «elmódolva» (elmélkedés, eszmélkedés, gondolkodás stb.). Ha a lélek az emberben isten teremtése, föl lehet-e tenni, hogy isten ezermillió lelket kárhozatra teremtett, mert ezek nem tértek meg? Locke «akit európai tudósaink az emberi nemzet bölcs mesterének neveznek», fölvetette a kérdést: lehetetlen-e, hogy isten a világ testébe gondolkodást adjon? Rousseau azt feleli rá, lehetetlen, hogy a test (anyag) okoskodhasson és a fában gondolat legyen. Ez — mondja Bessenyei — csak félreugrás, nem felelet. Ha a lélek immateriális, hogyan és micsoda tűz sütheti a pokolban?

A lélektől, az értelemtől származnak — tanította a *Remete*ben is — a cselekedetek. De ha nincs test, akkor nincs is szükséglete, kívánása, a test nem fél, nem fáj — akkor a léleknek nincs is akarata, cselekedete. Ok és haszon nélkül nincs gondolat. Minden, ami cselekedeten kívül van — semmi. Okossággal, értelemmel a természetet nem lehet megváltoztatni. Nem változtathat meg a lélek született gyengeséget, magas termetet, jó szívet stb. Így lettem, mert így lettem. Testemmel, lelkemmel *így* vagyok. Miért? Csak. *Csak* — ez a válasz.

A természet az írott vagy szerzett törvénynek az eredete is; érzés, ösztön a kútfeje és józan értelem az ítélő bírája. Az értelemnek, okosságnak ez a legnagyobb remeke: mint a *Bihari remete*ben is hallottuk — egymillió lelket is összefog. De bármennyire terjed is ki az értelem, az anyagi lehetőségek határán megáll. Mert az anyag és a természet azon túl nem mehetnek utána. Az értelem nem mehet túl a testen, annak ösztönein és szükségén.

Ennek egyetlen elgondolható cáfolata — s ez Bessenyei bökkenője is — az *álom*. Az álom azt mutatja, hogy az értelem mégsem test, mert álom közben nem fárad el. De ha nem test, akkor a testiektől különböznie kell. Hogy pedig nem különbözik, azt az mutatja leginkább, hogy amíg az ember ifjú, értelme is az. Vénségében az értelem nehezebben ért és mindent felejt. Amíg a test ifjú, szeretőt tarthat, táncolhat, bálozhat; ahogy testünk vénül — aggik, kedvetlenedik bennünk az értelem is. — Az értelem tehát a testtel együtt fejlődik és öregszik. Csak egyet nem tud

megmagyarázni. Az értelem álom közben teljesen szabad. Nem irányítja a test, az érzés kívánsága, szüksége, ösztöne. S magára hagyatva, szabadon működve, az értelem mégis téved, nincs meg a józan okossága. Miért *nem* okos a magára hagyott értelem? Miért van az, hogy az alvó ember elhiszi az álmát, az értelme miért nem tudja az álomban, hogy az csak álom? «Itt megállok, mondja, és a te értelmedre bízom». — Ez utóbbira, hogy az ember alvás közben valóságnak éli az álmot, több érdekes álmot beszél el. Az egyikben pl. egy ember

ítéletnapjáról álmodik. Az ördögök mind lóháton ülve agarásztak, embereket keresve. Látván őket, egy békasásos pallagon, mint a nyúl, lehúzza magát. A lovas ördög egyenesen neki ment és fekvéséből felugratta. Végre felkapott a mennyországba. De ez egy nagy galambdúc volt. A két kezét húzták a galambfiókba befelé, az ördög alól a lábába ragaszkodott. Végre béhúzzák a mennyországba, a dúcba, hol az angyalokra ráesmér, hogy a kadétpajtásai. Kérdik tőle: hoztál-e Szűz Máriának valami ajándékot? — Hadd el az ilyenadtát, ládd, hogy magam is alig kaptatok be.

Egy másikban «egy ember álmát így beszéli el előttem»,

hogy ő nagy serfőző üst volt álmában. Tüzet raktak alá — füstölt, lángolt, forrott, és a serfőző legények nagy hátizsákkal, furkókkal verték oldalba — úgy kongott a két horpasza . . . Micsoda értelem teszi magát nappal serfőzőüstté, mikor alszik?

Ehhez hasonló, de mind közül a legvizuálisabb a következő:

A magyar testőrző seregben lévén, egy pajtásom azt álmodta egy éjjel, hogy az udvar nagymisére ment a Szent István templomába. Mi mind kirukkoltunk. Ő a nagyharanggá változott a toronyban. Huszonnégy ember húzta, ingatta feljebb, alább, és szinte úgy érzette, hogy a nagyütő horpaszon veri, mely miatt oldalai zengenek. Csinál ilyet az értelem, ha nem alszol? Képzelődöl akkor is néha, de nem hiszed.

Ezután az értelem végső határára tér át. Az értelem gondolkodó ereje csak a tapasztalásból származik. Tapasztalat nélkül nincsen ítélete. A tapasztalás vet tehát határt az értelemnek. A világ test. (Anyag.) Ha nem volna a világ, hogyan ismernők pl. az időt? Ki számlálhatná az esztendőt, órát, minutát? Hogyan lehetne az isten örökkévaló? A természetnek lenni kell, mert az ő semmibevételével az idő is eltöröltetnék. A teremtésnek mindenütt van határa és a világot oly semmi valami veszi körül, mely sem test, sem lélek, mondja Zenon. És nála találja azt a dualizmust is, hogy van vezérlő bölcsesség és vakon engedő anyag — isten és természet Bessenyeinél. A materia universalis szül mindent. Sorra ismer-

teti a vallás felfogását, Platonét, Anaxagorasét, Pythagorasét (háromnyüstös lélek: ész, okosság, kívánság) azért, hogy megmutassa, hogy ők sem tudják, mi a világ.

Az emberi értelemnek határa van.

«A lélek csudája» a következő fejezet, a másik bökkenő. Ennek fontosságára már előbeszédében külön is felhívta az olvasók figyelmét. Valóban, az álom kérdésén kívül nemcsak ez a legérdekesebb része, hanem olyan kérdés is, amely filozófiáját ifjúkora óta, láttuk, leginkább foglalkoztatta, — a lélek csudája ugyanis az emlékezés. Valamikor Malebranche elméletével foglalkozott, most Platon viasztáblácskáiról beszél. Ha az emlékezet kis tűszúrásokkal rovátkákat vés bele, hogyan lehet az, hogy millió új vonal nem temeti el a régebbieket. Ha pedig végtelen kis vonalkák állanak egymás mellett, a hajszál századrészénél is kisebbek, akkor is hogy férnek el homlokunk alatt beláthatatlan sokaságukkal? Ha meg semmi helyet nem foglalnak el, akkor nem volnának test, nem volna állandóságuk, tehát nem volna *emlékezet*. Paraszti, együgyű módon okoskodik — mondja ő maga — de másképpen nem lehet: *itt* van a kérdés, hogy test-e (anyag-e) a lélek vagy sem. Lucretius vértüzére gondol — mint egykor, a *Holmi*ban: de ha csak kavarog a vértűz, a gőz, nem lehet mindenre emlékezni. Bessenyei nem cáfolja az emlékezéssel a materializmushoz közeledett elméletét — csak az emlékezés miként jére nem tud elméletének megfelelő fiziológiai megoldást találni — a tudat fogalmát még nem ismerte.

Lelkének halhatatlanságában azért minden keresztény megnyugodhatik. Miért ne cselekedné? — mondja. Értelmének, emlékezetének, bölcseségének elmúlását maga nem láthatja, nem tudhatja.

A léleknek azonban minden okoskodása, tehát az értelem testi tapasztalásból származik, tér vissza a kérdésre. «Mert semmit sem tudok olyat, amit a lélek a másvilágról hozott volna belém.»

Az utolsó szakasz már inkább tréfásnak mondható, nem jár ilyen mélységekben. «Az értelemnek meglábolhatatlan értetlensége» a címe. Arról beszél, hogy az értelem megvan az emberekben, de értetlen lesz egyikben, aki pazarol, másikban, aki iszik, vagy aki nőkre költi mindenét, sőt a tudósban is, aki folyton ír. Ez utóbbi értetlenségtől őt a sors már megkímélte. Már csak ebéd előtt három órát dolgozik.

> Csak okos emberi társalkodás hibázik lakásomban, de minden embernek el kell valami nélkül lenni, ha nagyúr is. Kénytelenek vagyunk a sorssal alkura menni. Annyira megszoktam a magánosságot, hogy az emberek közt való őgyelgés halálos unalmamra lenne. Akiben örömömet találnám, hozzám lakni nem jön. Jó így is lenni a világnak sok másféle nyavalygási közt.

Mindenbe belenyugodott: «*Az ember olyan, amilyen lehet. Mert a világ így megyen.*»

... Hanem valamivel még tartozott önmagának. Ha már nyomdába úgy sem kerülhet műve, legalább még egyszer kifakadhat leggyűlöltebb ellenségei, a cenzorok és a cenzúra ellen. ... «Bátorkodnál kívánni — mondja — hogy az értelem és tudomány mindig egy húron pengjenek,és az emberi nemzet a cenzoroknál többet tudni soha, seholse merészeljen. ... Úgy látszik, mintha az uralkodók is némely tekintetben félnének a tudományok felemelkedésétől. De miért? Hogy *szabad gondolkodást* szül? ... Helyes! és annál jobb! ... mentül nagyobb a tudomány, annál utálatosabb a deszpota!» (I. Ferencre gondolt nyilván, a cenzúra megszigorítására és a *Természet világára* ..) Engedményt tesz ugyan a cenzúra dolgában is: nem kívánja, hogy cenzúra ne legyen — csak ilyen cenzúra ne — hanem olyan legyen mint másutt akárhol, kivéve Spanyolországot. — A másik megjegyzés megnyugvását hirdeti: nem az a kérdés, hogy a cenzornak miben álljon az értelme — hanem, hogy isten és természet igazsága merre vezet.

Többé nem vett tollat a kezébe, hogy dolgozzék. Negyven esztendő sok nappali és sok éjtszakai órájának egészségét is megrontó, fáradhatatlan olvasása, tanulmánya és írása után befejezettnek érezte munkáját. *Az értelemnek keresése* ezeknek betetőzése volt. Mindent megtett, hogy első — a multba nézve igazán forradalmi — elhatározásainak utat törjön. «Vénus és Minerva között» hányódva ifjúságában, Minervához maradt hívebb. Önmagától nekiindult, hogy a magyarság boldogulását megteremtse, társadalmi újításokat követett. Magyar műveltségben, magyar tudományban, a mindenki tudásában látta a hozzá való utat. Megérezte, hogy ehhez a nyelv fejlesztése, ehhez egy Tudományos Akadémia hiányzik. Megteremtette a filozófiai gondolkodást irodalmunkban. Hősi fáradhatatlansággal megtörte mindehhez és megmutatta az új nemzedéknek az utat. Egyik méltatója, Hegedűs Géza azt mondja, hogy Martinovicsékkal az ő eszméi vérzettek el. De hozzátehetjük, hogy a reformkorban az ő eszméi éltek újra, s az általa még beletörődéssel tekintett feudalizmus sírjánál az új élet kezdetében még volt egy kis része.

Az értelem keresésében el is búcsúzik munkálkodásától. Teremtő isten és természet. Deista fölfogásával ezt a dualizmust hitte és hirdette. Ezekkel búcsúzik is:

> ... A világi szerencsének keresése, rang és tekintet — ezt írta Bánffy Györgynek is — megaggott életemben már, koporsóm körül tántorogva, el nem fojtják nyelvemen azon örök *igazságot*, melyet az egeknek *istene* ujjaival szívembe nyomott.
>
> Napjaimnak kevés óráit, melyekkel még rendelkezem, a

természet igazságának áldozom fel. Az emberi ítéletet nem rettegem! — Síromnak halmain kárhoztatásodnak komor mennykövei hidegen alusznak el holttetemeim felett.

Annára gondolt-e? . . . Az emberi ítéletre azelőtt sem adott. Okosnak vagy bolondnak, jó hazafinak vagy «udvari levesnek» mondották-e, nem bánta. Ha Annára gondolt — tévedett; az utókor nem kárhoztatja érte. Törekvései és alkotásai az utókor ítéletében sokkal nagyobbak, mint amilyeneknek valaha is remélte.

9. AZ ALKONYAT

A *Társaságnak eredetében*, tehát 1803 tavaszán írja e sorokat: «Az én életem puszta . . . gyermek nélkül való öregségemben gyönyörűségemért vágyódásomat csak képzelődéssel táplálom . . .. Nincs kire tekinteni. Nincs kihez szólani . . . Kerüld a magános vénséget, ó boldog ifjú, mely a halálnak mord keservét elhúnyásod előtt érezteti.» Nem az érzelmességre hajló sorok, mint inkább a munkáiban mindenütt megnyilatkozó megnyugvás, a dolgok folyásába való beletörődés mondják el, hogy valóban megöregedett és érezni kezdte a magánosság leverő érzését. Hiányzott a házastárs, hiányzott a gyermek, az unoka, — hiányzott az eleven környezet.

Mikor unokáid már aggott éltedben
Cirókálják orcád, szökdösnek öledben;
Nyakadnál megölel, orcádat csókolja,
Lábújjhegyre feláll: kis testét pótolja —
Melyik muzsikáért adnád csevegését
S karodon, öleden való enyelgését?

énekelte a *Természet világában*.[1] Leírja kissé rideg életét, pipás egyedüllétét. Nem kételkedhetünk őszinteségében: valóban nyomta őt az öregkor terhe. Sajnálta, hogy nem házasodott meg, hogy hozzátartozóitól távol él. Aki testvérei közül leginkább hozzá volt nőve, Sándor bátyjától a csunya pör végképpen elválasztotta. Talán ez adja annak az egy-egy levélnek melegségét, amely István bátyjához, Pál öccséhez szól és véletlenül ránkmaradt. Testvérei közül 1789-ben eltemette Julianna nővérét is, de annak fiához, Rakovszky Dánielhez szívből ragaszkodott, szívesen járt be hozzá Debrecenbe: a nagy hajdúfészek volt neki mindig a «város». Szerette Debrecent, mindig lelkesen írt róla. A három legidősebb testvért követte a sírba Zsigmond bátyja is, az egyetlen, akivel semminévenvaló összeköttetéséről nem tudunk. István Bercelen, Pál Beregben gazdálkodott, az anyai birtokokon.

Mégis, nem látom kedvetlen, mogorva, vagy savanyú ember-

nek. Inkább úgy nézem írásaiból, hogy kedélyét, humorát továbbra is megőrizte s azt legföljebb időnként kiújuló vesebaja zavarta meg. Barcsayval ellentétben, a románokat nem szerette, de a Sárrét magyarságát nagyon. Jól érezte magát a Berettyó partján és — láttuk — többször is elmondta, hogy ilyen nyugalmas, szabad, kellemes élet elfeledtette vele egykori álmait, nagyratörését.

A megyegyűlésekre szívesen járt el. Látta az új nemzedék egyik-másik, hozzá hasonlóan haladó szellemű kiválóságát, igen nagyrabecsülte a maga járásának képzett főszolgabíráját, Szlávy Györgyöt, de különösen szívesen találkozott Péchy Imrével, Bihar kiváló alispánjával. Pusztakovácsiban volt birtokos s itt élte utolsó éveit Szilágyi Sámuel, a volt superintendens — az *Henriade* fordítója — Domokos Lajos barátja, akivel valamikor, ágens korában voltak harcai. Már nem találkozhatott vele, pedig a két Voltaire-barát öregkorára megértette volna egymást. Mikor költőnk 1785-ben Bercelről Feketetótra költözött, Szilágyi Sámuel meghalt. Hogy igen jó viszonyban volt a cenzorral, Miller Jakab Ferdinánddal, annak még látni fogjuk bizonyságát.

1790-ben a vármegye táblabírósággal tisztelte meg.[2] (Egy okkal több, hogy a megyegyűléseket látogassa.) Ebben az évben befejeződött a Sév körüli pör is, amelyben Bessenyei György, mint a «nemes familia adminisztratora» szerepelt. 37 évig folyt érte a harc, de még családi viták is következtek: Boldizsár magát helyeztette a birtokba. Tőle is vissza kellett pörölni a testvérek jogát,[3] úgy látszik, végül is György kifizette a testvéreit, a Buttlerok által a neoacquisitiók óta jogtalanul birtokolt ősi tag Györgyé lett, aki aztán újból Poroszló községnek adta bérbe s haláláig pontosan kapta a bérösszeget. Berceli birtokrészeit a «család javára» ajánlotta föl. Azóta meghalt apja, László és valószínűleg Zsigmond bátyja is, újabb osztozkodáskor azután maga cserélte el testvéreivel a szabolcsi földeket. Anyagi helyzete egyre javult. Ennek nemcsupán a rendezkedés és gazdálkodás a magyarázata, hanem az infláció is, amely a napoleoni háborúk folyamán mind magasabbra hajtotta az árakat. Az adósságokat lehetett törleszteni, sőt visszafizetgetni, bor, búza és gyapjú ára fölszökött és Debrecenben mindennek jó piaca volt.

1803-ban a vármegye ismét jelét adta megbecsülésének. A tisztújításkor második alispánnak jelölték.[4] Ez persze csak formaság volt: a vármegye főjegyzője, Kazinczy Dénes, a költő unokaöccse volt soron, őt is választották meg — de megtisztelés volt, valószínűleg Péchy alispán részéről érte, hogy jelöljék, tekintélyének bizonysága. A következő évben még nagyobb öröm érte. Amit a hagyomány szerint régóta sürgetett, végre elszánta magát László bátyjának hajadonfővel maradt leánya, Anna, hogy háztartása ve-

zetésére végképpen hozzá költözik.[5] *Az értelemnek keresésé*ben olvassuk Bessenyeinek e sorát: «akiben örömöm találnám, hozzám nem jön.» Széll Farkas ezt a sort — valószínűleg joggal — Annára vonatkoztatja. Ha ez igaz, akkor a vonzalom régibb és mélyebb volt, talán mindkettejükben. Bessenyeinek most teljesedett óhajtása. Széll szépítgeti, takargatja az elhatározást: «erkölcsi tekintetek nem szolgálhattak már akadályul», «ápolónak jött», «megosztá vele a magánosságot és rokon lelkével rideg tanyáját barátságos tűzhellyé varázsolta. Mindketten már öregek.» Sőt véniti is Annát, azt mondja — ő maga is ösmerte még — hogy az istenfélő aggleány csaknem száz éves volt, mikor meghalt.

Lehet, hogy Széll Farkas a rokonság kedvéért takargatta a dolgot, én csak azt állapíthatom meg, hogy adatai nem fedik egészen a valóságot. Bessenyei ekkor 57 éves volt és Anna nála 20 esztendővel fiatalabb — a Széll Farkas által összeállított családfa szerint 1767-ben született, tehát nem is volt olyan öreg: 37 éves volt. Kedvese volt-e, vagy lett-e Bessenyeinek, azt nem kutatom. Mindenképpen társa lett magános életének, gondozója házatájának és ápolója, nemcsak ki-kiújuló betegségében, hanem egész öregkorában. — Művelt és finomlelkű asszony volt, aki később nemcsak verseket, hanem prózai elmélkedéseket is írt.[6] 1815-ben írt verseit — ekkor már ismét Gáván lakott — Sárospatakon ugyanebben az évben ki is nyomatta; a pataki könyvtár 1821- és 1823-ból való írásait őrzi. *A tiszta és józan értelemnek cseppjei* az egyiknek címe s a test és lélek vitájáról szól. Írt-e már Bessenyei oldalán is valamit, költőnk gyönyörködött-e még húga dolgaiban, vagy mulatott-e rajtuk az öreg poéta, azt nem tudjuk.

Az udvarházból otthon lett. Pipaszó mellett beszélhetett költőnk Annának ifjúságáról, élményeiről, utazásáról. Gondtalan élete nyugalmát derű aranyozta be. Úgy tartja a hagyomány, hogy az öregedő Bessenyei gyakran hívott meg házához gyermekeket, eljátszadozott, eltréfálkozott velük — ezzel áltatta magát, vagy álmodta bele magát abba az elmúlt ábrándba, hogy család veszi körül. Pedig minden elmult körüle: ifjúság, hírért való vágyakozás, közéleti szereplés. Attól kezdve, hogy Anna odaköltözött, semmi további írásáról sem tudunk.

Megvolt az oka rá, amely végképpen elkedvetlenítse. Ismeretes, hogy a cenzúra, sok, a primás jóvoltából a királyig menő húzavona után a *Természet világá*nak kinyomatását végképpen nem engedte meg, a kancellária a munka elveit veszedelmeseknek ítélte, annyira, hogy 1804. október 8-iki rendelete szerint kéziratban való terjesztését is meg kellett akadályozni. Ezért utasították Péchy Imrét, a bihari alispánt, hogy Bessenyei Györgyre éber szemmel ügyeljen; a helytartó-tanács november 13-án küldte le az alispán-

nak a rendeletet. Föltehetjük, hogy Péchy bizalmasan tudtára is adta öreg barátjának az intézkedést. Bessenyei készen volt utolsó alkotásaival. Az imént még — láttuk — az volt a terve, hogy *A bihari remetét* és folytatását, *Az értelemnek keresését* Bánffy Györgynek, a népszerű erdélyi gubernátornak ajánlja: ez a mellett szól, hogy örök optimizmusával kiadásukra is gondolt, most ez az utolsó terve is összeomlott. Egyetlen Biharban írt munkája sem jelent meg nyomtatásban. A kancelláriai rendelet minden további reményétől is megfosztotta. Letette a tollat, nem írt többé semmit, A gazdaságának és otthonának élt. Már előző év végén elhatározta, hogy írásait a jövőnek megmenti. A sárospataki kollégium könyvtárára gondolt, mint ahogyan ifjúkorának kiadatlan kéziratait Pesten, a pálosoknál hagyta. 1803. augusztus 14-én kelt már emlegettem levele a sárospataki kollégium tanáraihoz. A Tariménes-részletet ekkor küldte el. De hozzátette: munkáinak minden részét elküldi majd a kollégium könyvesházába: «hadd lássák a maradékok, hogy volt a tudós társaságnak oly művelt fia is, ki iránta elkövetett atyai gondoskodásukat haláláig hálálni tudja»[7]

További esztendeiről alig van adatunk. 1806. január 19-én Szombathi Istvánhoz, a sárospataki iskola nagynevű tanárához ír levelet. Éppen nála van István bátyja, fiával, Andrással, velük küldi e sorokat s küldi a *Bihari remete* kéziratát. Szeretné a személyesen nem is ismert tanár véleményét hallani róla: «falusi nemes uraimék és rokonink között az én írásomnak kevés birái találthathatnak . . . approbációjára vágyakozom, arccal sem kívánván fordulni a községre, melynek okaimat megérteni, tudom, tehetsége nincs. Tudja az úr, hogy a bölcseség és igazság mindig bujdosóba laktak e világon és mindig kevés halandóktól ismertettek. . . .» Ezentúl már csak néhány atyafiságos sorát ismerjük. A közeli Ugrán lakó atyafiaival, Ugray Istvánékkal, mint már 1790 óta, most is összejár, 1806-ból van egy pompás hangulatú levele Ugray Józsefnéhez[8]) István bátyja látogatta meg Mária huguk fiával, Csoma Lászlóval együtt.

> Épen, mikor a kocsimat igazgattam, kenettem, és a tengerit törettem volna s a száraz halat készítettem — Ugraynéhoz készülhetett, azért írja ezeket — jöttek a nyakamra. A somfabotom felfogtam, hogy megverjem, hogy sem elébb, sem utóbb nem jönnek. De hogy még a féllábamra kevéssé sánta vagyok, kettőjökbe nem mertem beléfogni. A bátyám oly céllal jött, hogy majd egészséget ad nékem, maga jókarban lévén most, és már nyujtotta volna, hogy ihol van (itókáról lehetett szó), de mikor a szemembe tekintett, a zsebébe visszatette, azt mondván, hogy: jobb e nékem. Jó kedvemben majd megfojt a bánat, hogy kedves asszonynéném nincs az asztalomnál, annyi bennem a féleszűség és tréfa, hogy egészben meggyógyíthatnám. . . .

Ez az utolsó levele, amely megmaradt. A következő írása már a végrendelete. — Ebben az évben, távol Hunyadban, meghalt ifjúkorának hűséges és megértő barátja, Barcsay Ábrahám. 1809-ben eltemette Sándor bátyját is, akit a Paszab melletti Kelinc szigeten, «a szőke Tisza szigetes kebelében» — ahol Milton-fordítását is készítette — Zsigmond bátyja mellé hantoltak el.[9]) S ugyanazon év karácsonyán a Bécs melletti Bádenben meghalt Báróczi Sándor is. Bessenyei az egykori testőrírók közül utolsónak maradt. Már ekkor sokat betegeskedhetett. A következő év november 27-én, régebbi intézkedéseit megsemmisítve, megírja végrendeletét nyolc tanu jelenlétében, akik között Rhédeyék két tisztartóján kívül ott van a bakonszegi tanító (iskola-rector), Szabó Márton is, előttük «noha ágyában feküvén betegen, de friss és józan elmével találván, hathatós szóval szabadon és nyilván deklarálta» végakaratát.

Anyagi helyzetére jellemző, hogy évi 6000 forint biztos jövedelemről intézkedik. Az a kívánsága, hogy az örökösök ősi és szerzett birtokait ezután is közösen kezeljék, Csoma László unokaöccse intézze és évenkint adjon számot róla. Unokaöccsei, akár Bessenyei-, akár Rakovszky-ágon évi 200—500 forintot, Rakovszky Dániel 900 forintot, Csoma László évi 1500 forintot örököl. Ha valamelyikük a birtok közös kezelésébe nem egyezik bele, azt a többiek fizessék ki. Legszebben a végrendelet persze Anna hugáról emlékezik. «Irántam lankadás nélkül való hűségét tekintve», nekihagyja minden ezüstjét és butorát. Csoma László fizessen ki neki évenkint 500 forintot. «Bessenyei Anna hugomnak terhes betegségemben szűntelen mellettem való éjjeli és nappali fáradságáért hagyom és adom a sióhalmi vagy Szőke pusztájában levő egész részemet; az érte járó 500 forint árendát haláláig szedhesse, vagy pedig a fiúág tegyen le 10,000 váltóforintot, de akkor is az investált 3000 forintról szabadon disponálhasson.»[10] — Hogy utóbb ebből a végrendeletből is pereskedés lett, az szinte természetes.

Bessenyei halála után 25 esztendővel, 1836-ban a tiszai kerületi tábla Csoma Sándort (úgylátszik, Csoma László örökösét) és társait, Buttler Gábortól fölvett kölcsönök, ennek kamatai és a «fundamentális és oppositionális» per költségei fejében 13,820 frtban marasztalta el s a végrehajtást is elrendelte:[11] a tartozást a biharmegyei (pusztakovácsi, feketetóti, gyaraki, dalomi és kávásdi) osztatlan birtokban «bentmaradott» Bessenyei Boldizsár és Pál földeiből, az egésznek kétheted-részéből kell kielégíteni. Az ítélet miatt az örökösök most már kénytelenek voltak Bessenyei végakaratától eltérni s a birtokokat fölosztani.

Ez hosszú időn át s megint pörösködéssel történt. Végre 1841-ben, Váradolasziban Olsay Ferenc hites mérnök készített el-

fogadható tervet az osztályegyességre. Ez az *Osztálly Könyv*[12] minket azért érdekel, mert hiteles képét adja Bessenyei György birtokállományának.

Pusztakovácsi	642	hold	
Tótgyarak	802	«	
Erdő- és tótgyaraki szántó	48	«	
Dalmi erdő	156	«	
Feketetóti	13	«	ugyanitt 25 taksás
Kávásdi	195	«	« 12 « 18 telekkel

Ebből megállapíthatjuk, hogy Bessenyei bihari birtokai 1856 magyar holdra rúgtak, ezek egyrésze erdő volt, de az erdők jobban jövedelmeztek, mint a szántók. (A becslés a szántókra 2—3 frt., az erdőkre 4 forintot számít köböltermés árában évenkint). Ehhez járult a hevesmegyei Sévpuszta fele — mind e birtokokon a fölszerelés, és a feketetóti udvarház 1218, meg a kávásdi kúria 848 négyszögöles kertben.

Bessenyei tehát több, mint 2000 hold tehermentes birtokról végrendelkezett. Jogosan tekinthettük középbirtokosnak s jogosan állítottuk, hogy igazi anyagi gondjai sohasem voltak. Nem kell mondanom, hogy az örökösök a mérnöki tervet sem fogadták el és Csoma Sándor osztályosperében csak a Bach-korszak «cs. kir. orsz. törvényszéke» 1859-ben ítélkezett.

Első végrendelkezésekor, de egy alkalommal már jóval előbb is Bessenyeink súlyos beteg volt: mikor most új végrendeletét írja, visszavonja súlyos betegségében tett előbbi testamentomát. Valószínű, hogy veséjében egyre jobban elhatalmasodott ifjúkora óta hordozott baja — műtétről abban az időben még nem lehetett szó — s ez, vagy az ennek következtében beállott szívbaj ölhette meg 1811. február 24-én. Ugy intézkedett, hogy egyházi szertartás nélkül — Laczka Jánosnak naív a föltevése, hogy azért, mert a pusztán sem egyik, sem másik felekezetnek papja nem volt — kertjében hantolják el, kedves almafája alá. Csak tiszttartója és cselédsége vette körül a sirt. Van róla emlékezet, hogy rábeszélték: legyen újból református. De amint megtudta, hogy hat heti tanításban kell részesülnie, elállt ettől a szándékától.

Halálának híre csak hónapok mulva terjedt el, s akkor több nekrológ jelent meg róla, igy a *Hazai és külföldi tudósítások* 46. számában, június 8-án, a *Magyar Kurir* 50. számában, június 21-én, az *Annalen der Litteratur im österreichischen Kaisertume* 245. számában (augusztus), ahol talán Kazinczy emlékezett meg róla, s az *Allgemeine Litteraturzeitung*ban. — Sírja több mint 70 esztendőn át jeltelen volt, a föld szinéig süppedt, fölverte a gyom, 1880-ban

e gondatlanság miatt éles hirlapi viták zajlottak le, amelyek országszerte nagy port vertek föl. Ennek volt a következménye az országos gyüjtés sírjának megjelölésére. A sírt ráccsal vették körül s emlékkövet állítottak, leleplezésekor, 1883. június 10-én Gyulai Pál mondott emlékbeszédet. Pontosan félszázaddal később, 1943-ban Szabolcs megye magának követelte szülöttének hamvait. A nyiregyházai Bessenyei-körnek buzgólkodásából összegyűlt a szükséges pénzösszeg, Bessenyei György maradványait exhumálták, átvitték Nyiregyházára és ott temették el.

Kazinczy Ferenc azt írja a *Pályám emlékezeté*ben, hogy mikor 1776-ban Bécsben járt, meg akarta Bessenyeit is látogatni. «Keresém, de nem találám. Cseléde megnyitá szobáját s dolgozóasztalán írtam meg neki levelemet, pastellben festett képe előtt, mely asztala felett függe.»[13] Kazinczynak ez az emléke félszázad távolából csalóka lehet. Bessenyei íróasztala fölött valószínűleg nem a maga képe lógott. Kazinczy 1802-ben levélben kéri Bessenyeit, hogy küldje el neki képét. «Rézre metszeném s kevélykedni fognék, ha hazám ezt az áldozatot az én kezeimből vehetné.»[14] Bessenyei azonban tréfásan kitér a kérelem elől: «Irod, hogy a képemet küldjem el néked, de ez úgy eshetnék meg, ha kocsira ülnék. *Nem vagyok lerajzolva.* Én a képemet csak elevenen használom.»[15] Kazinczy nem nyugodott bele és költőnk halála után pár évvel is nyomozott «gárdistakori képe» után, s a Biharban lakó Kölcseyt kérte, tudakolja meg, «megvagyon-e még Kovácsiban s kitől kellene azt kölcsönkérni lemásolás végett.» Munkái 4. kötetének élére szerette volna tenni. Szemere Pál, Szentgyörgyi József hasztalanul érdeklődnek Rakovszkynál is, Debrecenben, nem jutnak nyomára.[16] — 1873-ban a M. Tud. Akadémia kapott Czirjék Imrétől egy testőrképet, amelyet Barabás Miklós restaurált:[17] Czirjék Mihályt, a testőrköltőt ábrázolta; a kép ma is látható a M. Tud. Akadémiában. Hogy-hogynem, a kép története feledésbe ment s a köztudat Bessenyei képének tartotta. Ez a kép volt a mintája annak a szobornak is, amelyet Kallós Ede készített, és 1897-ben, születésének 150. évfordulójára állítottak föl Nyiregyházán. — Bessenyei Györgynek azonban mégis maradt egy hiteles képe: az innsbrucki várban. Mária Terézia idejében ugyanis évenkint nagy udvari ünnepséget tartott a Szent István-rend káptalanja s erre testőröket is rendeltek ki. Ez ünnepekből való Greipel J. F. festménye Innsbruckban: «A Szent István-rend vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában.» Ezen a freskón látható Bessenyei is s ez a kép hiteles,[18] ennek másolatát adtuk e könyv élén.

10. UTÓÉLETE, IRODALMA

Komoly törekvéseit már a maga kora elismerte. Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám nagyon sokra tartották, bátyja, Sándor boldogan küldözgette szét megjelent munkáit, Kazinczy még megjelenése évében fordítja le az *Amerikanert*. Hogy Báróczi és ő közötte mi történt, miért élt bennük egymás iránt valami nemtörődömség, nem tudjuk. Pedig Barcsay Ábrahám, vagy a nagy Vay Miklós, a testőrségnél a szomorú sorsra jutott Székely László mindkettejüknek jó barátai voltak. Annyi bizonyos, hogy Bessenyei megelőzte fölléptével Bárócz it, sokkal tanultabb és nagyobb látókörű ember, igen nagy tehetség volt, célkitűzéseivel és eredményeivel, haladó szellemével, társadalmi reformtörekvéseivel és páratlan tevékenységével messze túlhaladta korát. A filozófiai gondolkodás megteremtésével és a nyelvfejlesztés tudatos elindításával úttörő volt, a műveltség középponti szerepének hangoztatásával a fejlődésnek nagy távlatokat nyitott. Nevét hamarosan ismerték s hiába próbálta a «kálvinista pápa» — Kazinczy nevezi igy Teleki Józsefet[1] — becsmérlőleg lekicsinyelni, írói tekintélye már országszerte megvolt. Ennek egy kis tükörképe a pálosok nagy tisztelettudása, amellyel köréje gyülekeznek, amellyel boldogan kürtölik át térését. Az elismerésnek irodalmi nyomai is először egy paulinusnál, Virág Benedeknél jelentkeznek. Virág nemcsak ismételten hangoztatja, hogy Bessenyei példája buzditotta őt az írásra, nemcsak a *Hunyadi László tragédiáját* önti át hiven hatos jambusokba, hanem állandóan érdeklődött további munkássága iránt is, olvasta a *Romának viselt dolgait* és nagyon szerette Bessenyei történelmi dolgozatait[2] s Bessenyei gondolatát hangoztatja Pyber Benedekhez 1803-ban irt levelében: «csak az ész és tudomány által tarthatjuk fel magunkat, mert vitézségünk által csak vesztegetjük magunkat.» Emlékezetének egy epigrammával is hódolt:

Amely tűz bennem még tart, s míg bennem az élet
Tartand, György teneked hálaadó köszönöm.
Nem vagy egünknek alatta s közöttünk; mert te halandó
Nem vagy már: élsz s ezt hirdeti versezetem.

Horányi Elek a *Memoria Hungarorum* stb.-ben már dicsérőleg nyilatkozik róla. Egyébként az ő tévedéséből került aztán Katona Istvánhoz, a *Historia criticá*ba s onnan tovább Beőthyhez az az adat, hogy költőnket Abaúj küldte a testőrséghez. Kimagasló dolog, hogy Bacsányi János, aki az akadémiai gondolatban is lelkes hive volt, már 1788-ban egy kisebb tanulmányt ír róla a *Magyar Museum*ba s büszke, hogy a pesti pálosoknál olvashatta kiadatlan műveit. Az a francia nyelven Kassáról levelező ismeretlen,

akinek kritikai leveleit Bessenyei közölte is, majd Bacsányi s végül Kazinczy sürgették, hogy dolgozza át munkáit úgy, hogy a cenzúra ne okvetetlenkedjék — mindez annak a jele, hogy az írót megbecsülték, munkáit szerették.

Kazinczy sohasem kereste közelebbi barátságát s nem melegedett vele össze. Ennek csak részben volt Bessenyei az oka. Az az érzésem, hogy az eléggé öntudatos, alkotásaira büszke Bessenyei, aki különben is magánéletében zárkózott volt, (azzá nevelte őt az udvari élet) s a magányt kedvelte (erre kényszerítette a fáradatlan munka), társadalmilag fölötte állt Kazinczyéknak. Az osztálykülönbség érzete megvolt köztük. Bessenyei valahogyan «főnemesnek» (ha nem is mágnásnak) érezte és számította magát. Kazinczyhoz a Bárócziak, Kis Jánosok, s legföljebb az erdélyi szegénymágnások álltak közel. Kazinczy részéről azonban más ok is volt, s ez a Bárócziért való rajongása. Mintájának túlbecsülése természetesen vonta maga után, hogy Bessenyeit meg kevesebbre tartotta. Mig Báróczi «édes szólása csudálgatásaiban felsikított», Bessenyei franciás s nem érzelmes izlését, néha éppenséggel rusztikus magyarságát nem szerette. Irásainak átdolgozására biztatja ugyan, de hátamögött a *Tariménes*ben csak «voltaire-i románkát, bolondok kefélését» látja. Kárörömmel újságolja barátainak, hogy a megyegyűlésben mulattak Bessenyei fölszólalásán. Érdemeit azonban igy is elismerte, hiszen munkáinak egyik kötetét az ő képével akarta diszíteni és állandóan emlegeti Bessenyei, Barcsay és Báróczi jelentőségét.

Úgy nézem, Bessenyei gondolatvilágának nem egy sugara villan föl Csokonai alkotásaiban, sőt benne élt költőnk közül legtovább Bessenyei világa. Ennek egyelőre még semmi filológiai bizonysága nincsen. Mégis, hadd idézzem Márton Józsefhez 1801-ben írt leveléből e sorokat:

> Teszek úgy, mint Bessenyei György, ama mind rendre, mind érdemre első magyar literátorunk, akiről a dolog ismérői nem tudják meghatározni, akkor volt-e nagyobb, mikor Bécsben a becsületnek s hazafiúságnak közpiacán tündökölt, vagy most, mikor Bakonszegen a mi horizonunk elsetétedését úgy nézi mint a földünk golyóbisa alá fordult, de azért teremteni meg nem szűnő nap.[3]

Csokonai — mint Virág — Bessenyeit nem ismerte, de mindaketten ismerték Bessenyei Sándort, aki társaságban szeretett forgolódni és sokfelé járt. Csokonai azonban azért is tudhatott többet költőnkről, mert debreceni volt: neki Bakonszeg (Pusztakovácsi ide tartozott) nem volt ismeretlen világ. A kutatás, véleményem szerint, meg fogja bizonyítani, hogy a század elejének Csokonai munkáin kívül is nem egy írói alkotásában visszhangzanak — hangosabban vagy halkabban — Bessenyei küzdelmeinek jelmondatai.

A reform-kortól kezdve Bessenyei már csak az irodalomtörténeté. Toldy Ferenc megmutatja jelentőségét, mindvégig emlegetik érdemeit, de az új osztályharc már nem a Bessenyeié, aki nem tudott elszakadni a feudális szemlélettől. Új elevenség csak akkor mutatkozik személye körül, mikor az *Ágis* centenáriuma elkövetkezik. Két munka nyitja meg a tudományos Bessenyei-irodalmat. Az egyik Závodszky (Széchy) Károly tanulmánya, első s eddig egyetlen Bessenyei-életrajzunk. Apránként kellett összeszedegetni s nagy szorgalommal gyüjtögette adatait. Ezek egyrésze már elavult, az életrajz ma már csak vázlat, Bessenyei munkálkodásában a nemzeti szempontokat nézi, de filozófiai és főként társadalmi tényezőkre nincsen még figyelemmel. Ez kora s az irodalomtörténet akkori szintjének hibája. — A másik munka a testőrség története volt, amelyet a fiatal Ballagi Aladár állított össze.[4] Széchynél jóval több és meszebbágazó forrást kutatott és dolgozott föl, munkája adatok dolgában ma is többnyire megbízható forrás. Az első, aki Bessenyei munkásságának egészét nagy látókörrel, gondos tanulmányozás alapján méltatta, Beőthy Zsolt volt. (1887.) Sok megállapítása ma már nem állja meg a helyét, főképpen a Voltaire-hatásnak az a túlzása, amely ebből a könyvéből az egész emberöltőnek a meggyőződése lett. Bessenyei irodalmi munkásságában nem láttak mást, mint Voltaire írásainak halvány visszfényét, ami mellett elismerték Bessenyei föllépésének és hatásának történelmi jelentőségét, a nélkül, hogy társadalmi, haladó szellemű tevékenységét méltányolták volna. Beőthy gondolatkörében mozog Márton József *Magyar Voltaire, magyar encyklopädisták* c. könyve is (1900), amely már némi figyelemmel van Bessenyei filozófiai szemléletére is. Huszonöt évvel később Császár Elemér foglalkozott több szempontból Bessenyeivel. Ő emelte ki nagy természetérzékét s mutatott rá akadémiai törekvéseinek gyökereire és francia példájára.

Életrajzi adatainak fölkutatása is folyt a század eleje óta. Az Irodalomtörténeti Közlemények sok levelét, több kisebb kiadatlan munkáját, vagy azok érdekesebb előszavát, ajánlását közölte — ebben Harsányi István volt igen buzgó — Szinyei Gerzson a pataki diákévekre, Zoványi Jenő Bessenyeinek a nagy protestáns küzdelmekben vitt szerepére vetett élesebb világot.

1919—21-ben jelent meg Eckhardt Sándor dolgozata, *Bessenyei és a francia szellem*. Ez a tanulmány hozott döntő változást a Voltaire-hatás megítélésében, ez vezetett el Locke-hoz és mutatta meg mindazokat a forrásokat, amelyeket Bessenyei filozófiájának, világnézetének, társadalomszemléletének kialakulásában közrejátszottak. Filológiailag sokban támaszkodtam tanulmányára, de nem minden eredményében osztozom. A további kutatásra jelen-

tősnek tartom, hogy Millot hatását mennyire kiemelte. Ezen a téren azt hiszem, még nem egy meglepetés vár a kutatóra, ha a részlettanulmányokat folytatja.

Külön kell megemlékeznem Széll Farkas szorgos munkálkodásáról is. A *Bessenyei-család* c., gyakran idéztem kötetében sok meglepő, új ismeretet közölt nemcsak a család történetéről, hanem Bessenyei életéről is, adatai a maguk nemében mind újak voltak és nélkülözhetetlenek lettek. A Bessenyeiekről — mint debreceni ember — leszármazottjaiktól még sok iratot, följegyzést gyüjtött össze, ezek — Waldapfel Józseftől szerzett tudomásom szerint — Prágába kerültek. Tudomásom van egy másik ládányi iratról is, de ezek még lappanganak. — Sokat, elsősorban egy igen jó Bessenyei-bibliografiát köszönhetünk Belohorszky Ferenc szorgalmas kutatásainak. A nyiregyházi Bessenyei Körben kifejtett tevékenységének egyik eredménye volt Bessenyei hamvainak Nyiregyházára való átvitele is.

1947-ben, a költő születésének valószínűleg századik évfordulójára jelent meg Vajthó László kis kötete, *Bessenyei* címmel. Bessenyei életének és egész munkásságának melegen és nagy lelkesedéssel alkotott keresztmetszetét adja ez a könyvecske, amely sem társadalmi szempontok kiemelésére, sem filológiai, sem világnézeti újságokra nem törekszik, de a maga feladatkörében igen jó alkotás.

Bessenyei összes műveinek kiadása a M. Tud. Akadémiának régi adóssága. A költő halála óta — néhány kis részletnek folyóiratokban való közlésén kívül — a század végéig egyetlen munkája sem jelent meg újból. A század utolsó éveiben Heinrich Gusztáv *Régi magyar könyvtára* (M. Tud. Akadémia) kezdte Bessenyei munkáit, köztük kiadatlan kéziratait is, tudományos formában közrebocsátani. Alkalomszerűen egy-két alkotása (*Versei*, *Hunyadi László*ja, *A bihari remete*) mások gondozásában is megjelent, mikor Vajthó László a tanuló-ifjuság bevonásával előbb különállóan, majd a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* keretében célul tűzte ki Bessenyei minden kéziratban maradt művének megjelentetését: a háború miatt nem került valamennyire sor. Fontos munkák, köztük *A méltóság keserve*, *Romának viselt dolgai*, *Az értelemnek keresése* még kiadásra várnak. A *Holmi* új kiadása megjelenőben van.

E munka írása közben Bessenyeinek két, nagyjelentőségű műve került elő. Bruckner János rendszeres kutatással találta meg *A természet rendjé*nek, Bessenyei egy, nagyobbrészében ismeretlen kéziratának másolatát. Pap Károly debreceni tanár tulajdonában van a *Tolerancia* eredeti kézirata, amelyet Vajthó László könyve is említ már. Mind a kettőnek kiadása folyamatban van. Mindez azonban nem pótolja egy teljes, tudományos, kritikai Bessenyei-kiadás hiányát.

Voltak még Bessenyeinek alkotásai, amelyeknek nyomuk veszett. A fentiekben több szó esett a *Kedvetlen okos* c. vígjátékáról s a *Podrokotz krónikája vagy a gorgonai zarándok* c. párbeszédes elbeszéléséről, amelyek a cenzúránál kallódtak el. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* nekrológja s nyomában Wurzbach említi egy *Dudásból lett doktor*, a címével Molière-re emlékeztető vígjátékát és egy *Sully élete* c. művét. Eckhardt is utal a *Sur le droit des Souverains et des nations* c. művére, amelyről a *Geschäfte der Einsamkeit* francia leveleiben van szó. Ugyanott emlegetnek egy *Essai philosophique sur la liberté de conscience* c. tanulmányt is — c'est un traité admirable — ez a lelkiismeret szabadságáról szóló műve is nehezen azonosítható valamelyik másüvé beillesztett dolgozatával.

Munkáit vagy másolatukat, mikor már kinyomatásukról szó sem lehetett, szivesen adogatta ismerőseinek. A *Tariménes*ről láttuk, hogy egy részét a zsákai papnak, Katona Mihálynak adta (ez ma a Múzeumban van), Sápi Sámuel udvari ref. papra bízta néhány kéziratát, hogy küldje el halála után Miller Jakab Ferdinándnak, volt cenzorának. Miller már akkor a Nemz. Múzeum könyvtárában volt s a kéziratok is ide kerültek. *Az ember szaporodásáról és fajáról* c. kis kézirata a M. Tud. Akadámia tulajdona, de ezidőszerint lappang.[5])

BESSENYEI ÉLETÉNEK ADATSZERŰ ÁTTEKINTÉSE

1. Ifjúsága (1747—1773).

1747. Valószínű éve születésének. (Bercel, Szabolcs megye.)
1755. A sárospataki kollégium diákja lesz.
1760. A poétai osztályból vagy annak elvégzése után apja hazaviszi.
1761. Egy évig otthon tanítóval tanulja az utolsó osztály anyagát.
1761—65. Otthon (tanulás dolgában) «parlagon hever». Részt-vesz a gazdálkodásban.
1764. január 3-án Sándor bátyja, május 1-én Boldizsár bátyja, végül:
1765. június 8-án ő maga is a testőrséghez kerül.
Összebarátkozik Barcsay Ábrahámmal, meglátogatja őt Orczy Lőrinc, megismerkedik Kollár Ádám Ferenccel.
1765—68. Szorgalmasan tanul és olvas.
Ismeretséget köt Grass Frigyesnével, Mária Terézia legbelsőbb komornájával.
A három Bessenyei-testvér gyakran együtt van őrségen, vagy vezényelve.
Sándor bátyjával és Naláczi Józseffel egy szobában laknak.
(Barcsay Ábrahám áttér a kat. vallásra és csapattiszt lesz.)
1767. Sándor bátyjával együtt át akarnak lépni hivatásos katonatisztnek, de apjuk nem engedi meg.
1769. július 1.-től szeptember 10-ig 15-ödmagával — köztük két szobatársával — mint testőrök a pármai hercegnőt Olaszországba kísérik; visszatérőben bejárják Felsőolaszországot. (Ala-Verona — Casalmaggiore — Torino — (Cremona?) — Milano — Padova — Velence — Görz — Trieste.) — Milánóban Orczy Lászlóval találkozik a színházban, Velencében valószínűleg megismerkedik Horányi Elekkel és Kreskay Imrével.

(Ezalatt Boldizsár bátyja kilép a testőrségből és hazamegy.)

1769—70. Első költői és írói próbálkozásai.
A testőrség nyelvmestereitől: Puffendorf Andrástól német, Daly Ferenctől francia, utóbb Ferray Miklóstól olasz nyelvleckéket vesz.
Kisebb szolgálati mulasztásokért kétízben megbüntetik.

1770. január 1-től március 26. Pestre vezénylik.
április végén — május elején egy hétig beteg.

1771. Beleszeret (?) Mlle Delphénbe.
november 29. — december 23. a pozsonyi testőrkülönítménynél.
december 8. Máriavölgyben jár, Szluha Demeternél.
Az év végén, vagy

1772. tavaszán meghal Mlle Delphen.
Négy munkája jelenik meg.
december első napjaiban bemutatja Mária Teréziának az *Ágis tragédiáját*, és kéri, hogy neki ajánlhassa. A királynő, aki a szolgálatból már ezelőtt is ismeri, nagyon megkedveli. Az év folyamán többször megfordul Beleznaiéknál. Megismerkedik Podmaniczky Lízivel. Egymásnak szánják őket.

1773. február 3—21. szabadságon van Pozsonyban és talán Pesten. Pozsonyból Máriavölgyben is jár.
(március 31. Sándor bátyja kilép a testőrségtől.)
szeptember utolsó napjaiban hevesen összetűz Haaz Ferdinánd testőrrel. A vizsgálat folyamán október 21-ig őt is fölmentik a szolgálattól.
december 10-én kilép a testőrségből. A Glacis-n lakást bérel és odaköltözik.
Grassné és Kollár az udvari könyvtárhoz szeretnék kineveztetni.
Beleznai megbízásából és Mária Terézia jóváhagyásával a protestáns ügyek ágense lesz, 2000 forint fizetéssel.

2. Az ágens (1774—1782).

1774. január 21-én Eszterházy Ferenc kancellár áskálódni kezd megbizatása ellen, Mária Teréziától beadványban kéri Bessenyeinek Bécsből való eltávolítását. Grassné kivédi a támadást.
Nyáron vesebaja jelentkezik, amely két éven át kínozza.

1775. A protestáns ügyekben, s különösen az egyeki súlyos ügyben sikerrel eljár. Az egyházkerületek, különösen a tiszántúli, mégis agyarkodnak ellene.
június 27-én bejelenti, de Beleznai kívánságára visszavonja lemondását.

1776. nyarán megjelenik a tanker. főigazgatóságokat megszervező rendelet. Állást foglal mellette és Beleznai főigazgatóságáért kardoskodik. Ezért szembekerül Teleki Józseffel és a protestánsok konzervatívabb szárnyával.

1777. A harc folyik. Támadása Teleki József ellen. Teleki följelenti Mária Teréziánál, de eredménytelenül.
Laczka Jánost magához fogadja.

1777—78. Protestáns harcok a *Ratio Educationis* körül.

1778. januárban Teleki és a debreceniek Beleznai pesti házában csak nélküle akarnak tárgyalni. Rövidesen Beleznai is cserbenhagyja. Ezzel bekövetkezik a szakítás Podmaniczky Erzsébettel is.
január végén fölkeresi Kreskay Imrét, tavasszal megalakítják a Hazafiúi Magyar Társaságot.
a cenzúra által kinyomatni nem engedett műveinek kéziratait a pálosok pesti «nagykönyvtárának» adja; onnan a pápai gimnáziumba kerültek.

1779. Laczka János hazamegy.
augusztus 16. áttér a kat. vallásra.

1780. január 29. Mária Terézia tb. udvari könyvtárőrré nevezi ki 2000 forint évi tiszteletdíjjal.
áprilisban bérmálkozik.
november 29. meghal Mária Terézia.

1781. áprilisban Révai Miklós kezébe jut a *Jámbor szándék*.
ősszel Kefala János tokaji szőllőtermelővel tokaji borról köt szerződést.
Grossinger (alaptalanul) szabadkőművesnek mondja.
ez év végén, vagy a következő év elején meghal Mihály bátyja, aki biharmegyei birtokai jórészét reáhagyja.

1782. február 10. meghal László bátyja is; új birtokelosztás.
tavaszán II. József megvonja évi 2000 forint tiszteletdíját. Ezentúl évi 586 forint nyugdíjat kap.
június 26. meghatalmazza István bátyját, hogy birtokainak jövedelmét a család adósságainak rendezésére fordítsa.
Ősszel elhagyja Bécset. Boldizsár bátyja Pestre érte megy.

3. Otthon (1782—1811).

1782—85. Bercelen gazdálkodik. Rendezni akarja a család anyagi helyzetét.
Visszaperli Sévet. — Mostohájával nem fér meg, azért
1785. tavaszán Feketetóra, Bihar megyébe költözik, birtokaira.
1785—87. Feketetóról vezeti gazdaságait.
1786. január 10. meghal apja 85. éves korában.
1787. tavaszán Pusztakovácsiba költözik át, ottmarad élete végéig. Utóbb Sándor bátyja is itt épít házat magának.
1788. Bacsányi cikket ír róla a Kassai Magyar Múzeumban.
1790. Biharmegye táblabírája lesz.
Újból dolgozni kezd.
1792—93. A cenzúra megtiltja a *Podrokoc krónikája* kinyomatását.
1793—94. Résztvesz a megyegyűléseken és háromízben úriszéken is.
Megismerkedik Kazinczy Ferenccel és Szentjóbi Szabó Lászlóval, összebarátkozik Péchy Imre alispánnal.
1794. február 10-én a diószegi megyegyűlésen nagy megtiszteltetés éri.
1795. Sándor bátyja elköltözik, négy éven át pereskednek.
1796—1804. újra szorgalmasan írogat.
1800. február 28. a cenzúra a *Természet világa* addig elkészült két fejezetének kinyomatását engedélyezi. Nem nyomatja ki.
1802. a vármegye másodalispánnak jelöli. Kazinczy Dénest választják meg.
Debrecenben nagy tűzvész. Bessenyei az elpusztult városrészekben.
a *Természet világát* benyújtja cenzúrára.
1804. Hozzáköltözik a 37 éves Bessenyei Anna (a családi hagyományok szerint «nagy szerelme»), Bessenyei László árvája.
október 8. a kancellária megtiltja a *Természet világa* megjelenését, sőt utasítja az alispánt, hogy figyeltesse Bessenyeit.
1806. január 19. levelet ír Szombathi István sárospataki tanárnak, kéziratairól küldözget a pataki könyvtárnak.
utolsó ismert levelei Ugrayékhoz.

1809. Meghal Sándor bátyja.
1810. november 27-én végrendeletét újra szerkesztve megírja. Intézkedik, hogy kertjébe temessék, egyházi szertartás nélkül.
1811. február 24-én meghal.

BESSENYEI MŰVEINEK KRONOLÓGIÁJA

I.

Keletkezésük időpontja.

(A cím után tett kérdőjel azt jelenti, hogy nem bizonyos, volt-e ilyen munkája. A zárójelbe tett kérdőjel azt mondja, hogy a *keletkezés időpontja* nem bizonyos, csak az én következtetésem.)

A kisebb költeményeknek és a *Holmi*nak nem minden része szerepel itt, mert ezeknél csak találgatásra volnék utalva.

1768—69.	körül: «próbára tett» fordítások németből. *(Cerim és Carites. — Parides és Rézus.)*
	Klopstock-fordítás?
	Epiktetes. Marcus Aurelius. Montesquieu. (?)
1770.	*Der Amerikaner.*
1770—71.	Estveli gondolat. (?) *Hunyadi László tragédiája*
1771.	*Galante Briefe.*
	Lettres Galantes?
	Young Éjtszakáinak egy részlete.
	Homeros Iliászából.
	Buda tragédiája.
	December közepén: Máriavölgy leírása.
	December végén: elveszett verseslevele Orczy Lőrinchez.
1771—72.	*Az embernek próbája.*
1772.	Február 3-án és március 20-án verseslevelek Barcsay Ábrahámhoz.
	Eszterházi vigasságok.
	Delfén.
	Hunyadi.
	Kisebb költemények: Orczy árnyékához. — Bessenyei György magához. — Leíró költemények. (?)
	Október—november (december 8-án készen van) *Ágis tragédiája.*
	Agiaris keserve.

1773. Május 1. verseslevél Orczy Lőrinchez.
A szent apostol Tamás mint ellenállhatatlan bizonysága a Jézus Krisztus istenségének.
Tudósítás. Előszó Zechenter Antalnak *A hitető Mahomet* c. Voltaire-fordításához. (?)
1774. December 15. Orczynak, verseslevél.
1774—76. között *Lukanus-fordítása.*
Elveszett verseslevelek Barcsay Ábrahámhoz.
Sur la droit des Souverains et des Nations. (Magyar nyelven.)
Essai philosophique sur la liberté de conscience. (Esetleg azonos az első *Holmi* IX. szakaszával.)
Egrinek. (Tolerancia) és a Tolerancia egy-két részlete.
Elveszett verseslevelek Barcsay Ábrahámhoz.
1775—77. Francia levélváltás kassai barátaival.
A magyar nemzetnek szokásairul, erkölcseirül, uralkodásának módjairul, törvényeirül s nevezetesb viselt dolgairul. (?)
Egész Európa formája a XI. században. (?)
1777. Január 30. A ceglédi plébánoshoz. (Tolerancia.)
Március 6. Reggel c. költeménye.
Gúnyverse Teleki József ellen.
Galant levelek.
Anyai oktatás. (?)
A mi Urunk Jézus Krisztusnak haláláról való gondolatok.
Futó gondolatok. (?)
Die Geschäfte der Einsamkeit.
Tudós társaság. (?)
A philosophus.
1778. *A törvénynek útja.* (?)
Hunyadi János élete és viselt dolgai.
Március—április. Az első (kéziratos) *Holmi.*
A *Tolerancia* többi része, különösen A budai Nagytársaság főtanítóihoz. (április)
Április 26—július 10. között a második *Holmi* (?) mindkét része: *A természet rendje.* — A világosítás. — Az úrvacsorának titka kenyérben stb.
Pariades megtérése ?
Magyarság.
1778—79. Irodalmi kritikái. (Holmi)
A magyar nézö.
A hármas vitézek.
1779. A harmadik *Holmi* eddig meg nem volt részletei s az

egésznek egybeszerkesztése.
A végén: Az ifjúságnak hanyatlása.
1780 körül *Lais vagy az erkölcsi makacs.*
1781. *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.*
1791—92. *Kedvetlen okos.*
Podrokoc krónikája vagy a gorgonai zarándok.
1794—96. *A méltóság keserve.*
1797—1801. *A természet világa.*
1801—1804. *Rómának viselt dolgai.*
1802. második felében: *Debrecennek siralma.*
1802—1803. *Az ember.* (Pope tankölt. új átdolgozása.)
1802—1804. *Tariménes utazása.*
első felében: *A társaságnak eredete és országlása.*
1803. *Beszéd az országnak tárgyárúl.*
A magyar nyelv kimíveltetése (?)
Az ember szaporodásárúl és fajárúl. (?)
1803—1804. *A bihari remete.* Ajánló-levele 1804. október 29. (Utólag?)
Sully élete. ?
Dudásból lett doktor ?
1804. *Az értelemnek keresése e világnak testében és határa annak ismeretében.*

II.

Életében megjelent művei.

1772. Hunyadi László tragédiája. (A Toldalékban versek.)
Eszterházi vigasságok. — Delfén.
Az embernek próbája. — (versek)
Ágis tragédiája. — Ágiaris keserve.
1773. Buda tragédiája.
«Tudósítás» Zechenter Antal Voltaire-fordítása *(A hitető Mahomet)* előtt. (?) É. n.
A Szent Apostol Tamás mint ellenállhatatlan bizonysága a Jézus Krisztus istenségének.
1774. Der Amerikaner.
1776. Lukanus első könyve.
1777. Anyai oktatás.
Bessenyei György Társasága. — Futó darabok.
A mi Urunk Jézus Krisztusnak haláláról való gondolatok.
Die Geschäfte der Einsamkeit.
A philosophus.

1778. Hunyadi János élete és viselt dolgai.
Magyarság.
1779. A magyar néző.
Galant levelek.
A holmi.
A hármas vitézek.
1788. Részletek a Hunyadiból a Kassai Magyar Museumban.
1790. Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.

OSZK

JEGYZETEK

OSZK

I. IFJUSÁGA

1. A Bessenyei-család

[1] A család történetét részletesen megírta Széll Farkas *A nagybesenyői Bessenyey-család története* c. könyvében. (Budapest, 1890.) A XVIII. század előtti adataim javarészét innen merítem, de főforrásai, az Orsz. Levéltárban levő periratok mind megfordultak kezemen. Széll Farkas a családnak félszázaddal ezelőtt élt tagjaitól sok írást gyüjtött össze, hagyatéka azonban Prágába került s abból csak azt használhattam föl, amit maga is közölt valahol. — Állítólag érdekes iratok voltak a tiszaberceli Horváth-család birtokában, tőlük Szabolcs vm. főlevéltárosa szerezte meg, de a második világháború miatt sem beosztásukra, sem földolgozásukra nem került a sor, s a láda, amelybe gyüjtötte őket, lappang. Szemtanúk szerint az iratokban költőnkre vonatkozó sok adat is van.

[2] Széll F. id. m. 95. l. jegyz., és Heves- és Külső Szolnok leírása. Eger, 1868. 97. l.

[3] A címer: Balra dőlt pajzsban karvassal és kesztyűvel felövedzett egyenes fennálló kar véres, egyenes kardot tart, a kar a kézszáron nyíllal átszúrva; sisakdísz: a pajzs szögletén koronás sisakból a kar; takarók: kék, ezüst. Kempelen, *Magyar Nemesi Családok* II. 174. l.

[4] Az 1759-ikire l. Testimoniales pro seniore Sig. Bessenyey super usu Juris Gladii, prout 1725 Sigismundo filio cond. Sigismundi data et facta etc. Szabolcs vm. lt. Fasc. 60. Nr. 309.

[5] Thököly levelét közli Széll F. id. m. 220. l.

[6] Bessenyei Zsigmondnak Károlyi Sándorhoz írt 70 levelében sok érdekes részlete van a hadjáratnak. A volt Károlyi-ltból Széll F. közli u. o. 221—275. l.

[7] Orsz. Lt. 4-es perek, 453—1758.

[8] 1751-ben azonban a Szabó-családdal, akik a pereskedést kerülni akarják, újabb «végleges» egyességet köt Bessenyei László, a legidősebb unoka 8000 frt. ellenében.

[9] Születését Széll F. id. m. 15. l. 1698-ra teszi. Bessenyei Zsigmond maga azonban egy felségfolyamodványában, amelyben egy pörének soronkívüli elintézését kéri, 1776-ban 75 évesnek mondja magát. «Ipsemet vero jam homo provectae Aetatis, Natus Annos 75 stb.» Orsz. Lt. Kanc. ir. 4611/1776. szept.

[10] Orsz. Lt. 4-es perek 348/1750.

[11] Orsz. Lt. Debreceni ker. tábla B/7.—1754. aug. 19.

[12] A nyolc fiú: László, Mihály, Zsigmond, István, Boldizsár, Sándor, György és Pál.

[13] A Bessenyeiek mindig pápista-ellenesek voltak. Bessenyei István 1668-ban kelt végrendeletében meghagyta feleségének, hogy fiukat «Pápisták között soha ne taníttassad, se ne neveljed». Széll F. id. m. 208. l.

[14] Ember Győző, *Magyar történelem 1711—1825.* Magyarország teljes gyarmatosítása. Egyetemi előadások. 1850—51. 40. l.

[15] Mód Aladár, *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért.* 1947. 52. l.

[16] *Holmi.* 1779. 220. l.

[17] U. ott, *A köznép.* 111—112. l.

[18] U. ott 89. l.

[19] U. ott 82. l.

[20] Bessenyei László szül. évét Széll Farkas helytelenül teszi 1722-re: hiszen maga mondja, hogy a sárospataki kollégiumból sietett ifjan 1745-ben Mária Terézia kibontott zászlói alá. Már pedig ekkor már 23 éves lett volna. Valóbbszínű, hogy 1728-ban született. Ez apja szül. évének is jobban megfelel; Györgynél így is közel 20 évvel idősebb volt.

[21] Levele atyjához, 1746. ápr. 11. Széll F. id. m. 276.

[22] «Boldizsárt . . . roppant nagysága és szinte három mázsát nyomó nehézsége miatt nem lehetett lóval győzni, különben is az igen nagy test hamar ráúnt a lovaglásra, azért elkéredzett s a becsület visszakísérte hazájába, még most is fentlévén emlékezete Bécsben az ő rendkívül való nagy testére nézve.» Bessenyei György élete, Laczka János által. Kiadta Ballagi Aladár, *A m. kir. testőrség története.* Bp. 1878., 428. l.

[23] U. ott, 421. l., Gonda Balázs adatai.

[24] Széll. F. id. m. 80. és 113. l.

[25] Boldizsárnak György kezével írt levele, Bécs, 1768. aug. 18., u. o. 88. l.

[26] Orsz. Lt. Kancell. iratok 1248/1780. sz.

[27] Valószínűleg az a Rakovszky Sámuel, akinek *Rendes élet módja* c., latinból fordított tanító-költeményét, Pest, 1776. Szinnyei József említi. Magyar Írók, XI. 532.

[28] Széll F. id. m. 80. l.

[29] Bessenyei György levele Pál öccséhez, Pusztakovácsi, 1789. július 7.: «Ha pénzemet megkaphatnám Bécsből, tehát küldök sőrére valót. A sertéseimet felhajtatom minden bizonnyal, és ha meghíznak, abban sem fogom tőled segedelmemet megvonni. Élelmükre valót küldök, meg ne ijedj valahogy előre tartásuktól, csak a vigyázásodat kívánom s azt is megjutalmazom stb.» Orsz. Széchenyi Könyvtár, Irod. Levelestár

2. Bessenyei György ifjúsága

[1] Clauser Mihály közlése, IK. 1932. 318. l. *Mikor született Bessenyei?* s u. ott Császár Elemér hozzászólása. — Toldy, *A magyar költészet kézikönyve,* 2. kiad. Bp., 1876. II. k. 9. l.

[2] Bessenyei Boldizsár 1740-ben, Bessenyei Sándor 1743-ban született.

[3] Szabolcs vm. lt., 1760. Fasc. 61. Nr. 179 «. . . ita conveniens

apprime foret, si Turmae inserendi *vigesimum superascent annum*».

[4] Hadi lt., Testőrs. irattár, 1765. VI. köteg 29. sz. «Georg Bessenyei, ein Hungerischer Edelmann *28* Jährigen Alters aus Percel dem Szabolszer Komitat gebürtig, ledigen Standes, reformirter Religion bittet . . . auf und angenohmen zu werden.»

[5] Megkerestem a bécsi *Verwaltungs-Archivot*, ahol a főudvarmesteri hivatal irattárát őrzik, hogy ott megvan-e Bessenyei eredeti kérvénye. Tagadó választ kaptam.

[6] *Die Geschäfte der Einsamkeit.* Wien, 1777. 73. l. «Agé de vingt-huit ans . . .» Vienne, le 12. Septembre 1775.

[7] «Én 13 esztendős koromba mintegy odahagytam a sintaxist . . . Otthon egy ember tanított mintegy esztendeig. Végre azt is elhagytam s hevertem négy esztendeig. Ezután Bécsbe jővén stb.» Holmi, 1779. 85. l.

[8] Az embernek próbája. RMK. 30. k. 103. l. (Harsányi kiad.)

[9] «Et vous ne faites pas attentions a ce, qu' a l'age de 23 ans je ne savais encore rien de votre langue, et qu'a l'age de 19 ignorant aussi l'allemand stb.» Die *Geschäfte der Einsamkeit* 77. l.

[10] *Holmi* 97. l. A következendőket is e könyv *Oskola* és *Belső nevelés* c. fejezeteiből veszem, de l. még Beöthy, *A magyar szépprózai elbeszélés.* 1887. II. 220. l., Széchy Károly egyetemi előadásait, *A franciás iskola*, 1905., és Szinyei Gerzson, *Adalékok Bessenyei tanulóéveihez.* Hon, 1873. 2. sz.

[11] Levele a sárospataki kollégium tanáraihoz, 1803. augusztus 14. Közli Szinyei Gerzson. Abafi, Figyelő I. 109. l.

[12] Szinnyei, Magyar Írók. XII. 189. l.

[13] Erre Beöthy Zsolt mutat rá a fenti *10.* jegyzetben id. helyen.

[14] Szinyei Gerzson tárcája, Hon 1873. 2. sz.

[15] A Lukanus-részletet is utóbb franciából fordította. A maga vallomása szerint (Holmi 85. l.) hibátlan deák orációt szerkeszteni és megírni soha életében nem tudott.

[16] *Az értelemnek keresése.* Orsz. Széchenyi Kvtár kézirattára, 5. l.

[17] Fent idézett levele a sárospataki professzorokhoz, 1803. augusztus 14.

[18] Holmi. 90. l.

[19] Az *egy* esztendőben nem vagyok egészen bizonyos. A *mint egy* után kimaradhatott egy szám (pl. mintegy *két* esztendeig). Éppen azért a Holminak ezt a legtöbbször hivatkozott helyét nem tartom döntő fontosságúnak Bessenyei születési évének megállapítására.

[20] Széchy Károly id. m. 286. l.

[21] Ballagi Aladár id. m. 89. l.

[22] Debreczy Sándor, A *Székely Nemzeti Múzeum* kézirattára. Debreceni Szemle, 1937. 138. l.

[23] Kérésemre néhai György Lajos szíves volt a kéziratot kinyomoztatni; Izsák József dr. nyomozásaiból és megállapítása szerint kiderült, hogy Kováts Pál az erdélyi, borosbocsárdi Bessenyei-család lelkipásztora és tanítója volt, a szabolcsi Bessenyeiekhez semmi köze nincs.

[24] Ballagi, id. h., — Závodszky (Széchy) Károly, *Bessenyei György.* Pest, 1872. 20. l.

[25] A vojtó-játék szabályairól beszél is a *Holmi*ban (297. l.); a testőrségnél is vígan űzték.

3. A testőrségnél

[1] Marx, *A tőke.* I. 770. és köv. lk.

[2] Engels, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.* 52. l.

[3] S. Sándor Pál, *A parasztság az eredeti tőkehalmozás korszakában.* 6. l.

[4] Ember Győző, id. m. 38. l. — Lukács Zsófia, *A szerződéses jobbágyak helyzete hazánkban a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig.* Bp. 1937.

[5] Mindezt részletesen l. Ember Győző id. előadásában.

[6] Mód Aladár id. m. 36. l. — Pach Zsigmond Pál, *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt.* Bp. 1950. 9. l.

[7] Marx, *A tőke.* I. 818. l. — L. minderről Pach Zs. P. most idézett dolgozatát is.

[8] Engels, *A német parasztháború.* 15. l.

[9] L. Báróczi Sándor *Feljegyzéseit* (László József fordításában), Bp. 1936. 33. l. Az 1764—65. országgyűlés törvénnyel ismerte el az alapítást. U. o. 41. l.

[10] A szervezéskor 120 főnyi testőrség létszámát utóbb 80 főre csökkentették, 1770-ben már csak 70 és 1778-ban csak 60 testőr szolgál.

[11] A Szabolcs vármegyéhez küldött írást — amelynek elküldésében, talán az egész fogalmazásban, Bessenyeinek keze is benne lehet — l. Szabolcs vm. lt. 1767. — Fasc. 68. Nr. 1460.

[12] U. ott Fasc. 64. Nr. 194.

[13] «. . . humillimi proponimus Excellentiae Vestrae Alexandrum Bessenyey de eadem, pro nunc ab obsequiis aulicis Exltmi Dni Comitis et Generalis Rudolphi Pálffy ab Erdőd constitutum . . .» U. o. Fasc. 64. Nr. 251.

[14] Pálffy Rudolf nagy befolyására vall, hogy az ő huszárezredéből válogatták az első testőröket. HKR. 1760. V. 6.—102/b. Hadi lt. I. k. V. 124. l.

[15] Az 1764. ápr. 9-i megyei közgyűlésnek jelentik be: «Generoso Alexandro Bessenyey de Eadem . . . Viennam proficiscenti in subsidium itinerariorum sumpticum Aur. Hollandici 16 ex Cassa Domestica numerandi determinantur.»

[16] Eszterházy kancellár válasza, 1763. okt. 29. u. o. Fasc. 64. Nr. 270.

[17] Hadi levéltár, Testőr-akták. *Dienstprotokoll,* 1764. 167. l.

[18] A vármegye föliratát a helytartó-tanácshoz, valamint előterjesztését Esterházy Miklós gárdakapitányhoz eredeti szövegében kiadta Széll Farkas, id. m. 278—279. l.

[19] Hadi lt. Testőr-akták, 1765. VI. fasc. 29. sz. Ez a fölterjesztés az, amelynek fogalmazója György korát, elhibázva, *28* évesnek írja. Az irathoz mellékelni kellett Bessenyei eredeti kérvényét. Ennek nyoma veszett. (L. fent.) — A darab száma egyébként: Inter originalia Nr. 142.,

Protocolli Primi fol. 256., Archivi Nr. 400. Egyik helyen sem találtuk. Az első lett volna a legfontosabb.

[20] Mindez pontosan megállapítható a *Dienst- u. Befehl Prothocoll*okból, amelyek ez évekből mind megvannak u. o..

[21] *Dienst- u. Befehl Prothocoll*, de u. o. *Strafprothocoll* is.

[22] Id. m. 25. l.

[23] Szabolcs vm. lt. 1767. Fasc. 68., Nr. 1460.

[24] «. . . fidelis, obediens et devotus ero, zelose serviam, etiam cum vitae meae discrimine et extrema necessitate tuebor, secenritati Earundem solertissime prospiciam . . . subordinationem praestabo . . . instructioni, regulis et statutis Praetorianae huic Turmae omni modo parebo . . .» Hadi lt., Test.-irattár 75. sz. kv., Prothocollum Primum.

[25] Dienst- u. Befehl Proth. 1763. október 24.

[26] «Tum in Aula, tum in Areibus ad delicias Aulicas structis, quum in ipsis aedibus, in quibus Aulam comitentes commorati fuerint, abstineant lusu compotatione, tabacae fumigatione.»

[27] Csak jegyzetben merem megemlíteni, hogy pl. lakószobáikban bizonyos edényeket nem volt szabad használni — nemcsak használták, de pl. Kolosváry testőr az ablakon az utcára öntötte ki.

[28] «Herumbreiten im Brader» — mondja a parancskönyv.

[29] «. . . zu ihrem eigenen Nutzen und Besten sich qualificiren möchten, wodurch sie nicht nur allein vor den Vorgesetzten Meriten erwerben, sondern ihr eigenes Glück dadurch um so viel leichter befördern werden können.» *Dienst- u. Befehl Proth.* 1768. nov. 24.

[30] Barcsay, *Arkádia leiratása.* (Költeményei. Szira Béla kiadása, 122. l.

[31] *Holmi.* 81—82. l.

[32] *Gazdálkodva éljünk.* Költ. id. kiad. 66. l.

[33] Baros Gyula, *Bessenyei Sándor szerelme.* IK. 1906. 59. l.

[34] Hadi lt., Testőrs. iratok. *Elenchus Conversorum* 1761—1780. — A° 1765 die 25. Augusti Calvini dogmate renunciavit orthodoxamque Romano-Catholicam fidem solemniter progressus est Perrill. et Grosus Dnus Abrahamus Barcsay Incl. Turmae Nobilium Hungarorum locumtenens.» — Nem igaz tehát Kazinczy értesülése, hogy Barcsay 1779-ben Bessenyeivel együtt tért át. — Barcsay átvétele a testőrség kápolnájában folyt le, úgylátszik, lehető titokban. Aki testőr a schönbrunni kápolnában tért át (Bendik Ferenc, Josinszky László, Kürthy András, Boér Farkas), azok szertartásánál Mária Terézia is jelen volt. — Bessenyei György viszont seholsem szerepel a convertáltak között.

[35] Nem éppen Bessenyei szobájában. Más 1762. júniusából van egy szokatlanul szigorúan hangzó (de aligha mindig teljesített) testőrségi parancs: «Niemand solle sich unterstehen im Zimmer zu rauchen».

[36] Hadi lt., Testőrs. irattár 1768. IX. fasc., 138. sz. *Einquartierungs Lista* der Kgl. Hung. Adel. Leib-Garde. 33. szoba: A(lexander) Bessenyei, G(eorg) Bessenyei, Nalatzi. A 24. sz.-ban lakik Boldizsár Mixich Miklóssal.

[37] Széll Farkas i. m. 94. l.

[38] *Holmi.* XXIII. rész. 296—303. l.

[39] Dienst- u. Befehl Proth. 1767. május 6.

[40] Csóka Lajos, *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám.* Pannonhalma, 1936. 88. l.

[41] *Dienst- u. Befehl Prothocoll.* 1764. Július 13-án mennek Pozsonyba, ahol a két Bessenyei szinte egész júliusban Amália kir. hercegnő mellett teljesít szolgálatot, Barcsay Ábrahám a királynőt kíséri kocsikázásán. — Szeptember 25-én tér vissza Bécsbe a különítmény.

[42] Bárótzi Följegyzései. Id. kiad. 46. l.

[43] Széll Farkas i. m. 88. l.

[44] A levelek nincsenek meg, de a családi írások kivonatából — amelyet csak Széll Farkas látott — derülnek ki az adatok. Id. m. 87. l.

[45] A Dienst- u. Befehl Prot. adatai alapján.

[46] Hadi lt. Testőrs. irattár, *Prothoc. Primum* 1766. 87. l., 335. sz.

[47] U. o. 1766. 7. köteg, 10. fasc. 84. 1.—473. sz.

4. Olaszországban

[1] Dienst- u. Befehl Prothocoll. Parancsok az 1764—1765. év id. napjain.

[2] A családi kivonatos iratjegyzék szerint, amely Prágában van, amelyből azonban Széll F. sok adatot merített, Bessenyei már 1768. november 4-én értesítette atyját, hogy a pármai hercegnével Olaszországba «el fognak menni». (Id. m. 94. l.)

[3] Hogy Bessenyei György Olaszországban járt, azt a régibb irodalom is tudta a *Holmi*nak ismert s alább még szóbakerülő, *Veneri* c. fejezete alapján. Toldy Ferenc *(A magyar költészet kézikönyve,* II. 12. l.) az út időpontját 1775-re tette, tőle vette Beőthy Zsolt is (id. m. II. 230. l.) s elfogadta Széchy Károly is (Závodszky, *Bessenyei György.* 1872. 26. l.), aki utóbb *(A franciás iskola,* 1905. 288. l.) már Széll Farkastól tudja, hogy Bessenyei a pármai hercegné kíséretében, 1769-ben járt Olaszországban. — Széll Farkas (id. m. 94. l.) csak abban téved, hogy az utazást 1769 tavaszára teszi, mert Bessenyei dec. végén *még* és május 30-án *már* Bécsben van. Az alábbiakból kiderül, hogy költőnk 1769. május 30-án is *még* Bécsben volt.

[4] A testőrökkel a borbélyon, fodrászon és szabón kívül 5 inas is megy; jellemző, hogy 3 a két parancsnokkal, 1—1 Nalátzival és Schmittel (akik bárók) — és egy sem a köznemesekkel. — A fodrász elvitele nagyon fontos volt. Egy 1767. szept. 5-én kiadott parancs megszabja, hogy egy tincsnek szabad «toupéval» s csak a félfület elfednie; ha egy testőrnek ettől eltérő a hajviselete, a fodrászt azonnal el kell bocsátani.

[5] *Prothocoll. Primum,* 1769. 523. l.

[6] Az utazás időtartamáról egy későbbi adat pontos felvilágosítással szolgál. 1771-ben Milánóba megy egy hasonló magyar testőrkülönítmény. Minthogy ez már jóval nagyobb — közel 40 fő — az útitervet mindenki nyomtatásban megkapja. (Hadi lt., Testőrségi iratok, XII. k. 1771. Personalien.) Ez az út is Mantova felé s onnan Cremonán át Milánóba visz: Mantováig tehát bizonyára egy az útjuk a pármai különítményével. — Az út *Bécs*ből Mantovába St. Pölten, Maria-Zell, Leoben, Klagen-

furt, Villach, Lienz, Innsbruck, Bozen, Trieste, Roveredo, Ala, Roverbello, *Mantova*, 1225 km, erre 16 napot szántak. A parancs az éjtszakázó helyeket is megadta, s 3 pihenő-napot rendelt. Nyilván ugyanezt a, még hintón is fárasztó utat tették meg Bessenyeiék is.

[7] Császár Elemér: *Bessenyei természetérzéke.* Bp. Szemle 1911. III. 52. l.

[8] Vajthó L. kiadása, Bp. 1930. 51. l.

[9] Dienst- u. Befehl Proth. 1769.

[10] *Holmi*, 92. l.

[11] A torinoi Museo Civico igazgatójának 1950. június 7-én kelt szíves levele szerint.

[12] Orczy László ekkor 19 éves volt, Bessenyei legalább 22.

[13] Belohorszky Ferenc, Bessenyei György Orczy Lászlóhoz. IK. 1933. 151. l.

[14] Siena, Bologna.

[15] *Kreskay Imre költői levelezése.* Hattyuffy Dezső kiadása. RMK. 1906. 6. l.

[16] IK. 1931. 61. l.

[17] Kiadta Harsányi István. U. o. 1923. 69. l.

5. Első írásai

[1] A családi oklevelek már említett kivonatából közli Széll Farkas, id. m. 90. l.

[2] Későbbi minősítésében nem szerepel.

[3] Ballagi Aladár id. m. 429. l.

[4] Hadi lt., Testőrs. irattár X. fasc. 598. sz.

[5] Boldizsárnak tudvalevőleg még *négy* bátyja van, László, Mihály, István és Zsigmond!

[6] Da meine jüngere zwei Brüder ferners annoch Ew. Majestät allerhöchsten Gardedienst bleiben und sich un Zukunft zu allerhöchsten *Feldkriegsdiensten widmen* . . . stb.

[7] A testőrség gazdasági hivatala által vezetett állománykimutatásokban 1772 után egy Puffendorf János szerepel András helyett. Ez lehet az öccse vagy fia is — s ez a valóbbszínű — de lehet a gazdasági hivatal elírása is. Az előbbi mellett szól, hogy az eset a francia nyelvmesternél is megismétlődik. Az állománylista, amely rendszeresített nyelvmesteri állásokról szól (betöltőik utóbb nyugdíjat is kaptak) megcáfolja azt az eddigi föltevést, hogy a testőröket a Theresianum tanárai tanították nyelvekre.

[8] Hasonló eset utóbb Kisfaludy Sándor Tasso-fordítása

[9] *Holmi*, 268—279. l.

[10] Schönaich drámáját nem tudtam megszerezni.

[11] Belohorszky Ferenc, *Bessenyei kisebb költeményei.* Nyiregyháza, 1931. 45—55. l.

[12] Egyetlen ismeretes példányát Weber Artur találta meg a Ráday-könyvtárban. *Der Amerikaner.* Wien, Kaliwoda, 1774. — Kiadta a RMK-ban, 1914.

[13] «Man muss lieben, um geliebet werden zu können.»

[14] Báróczi Sándor *Följegyzései a Magyar Nemesi Testőrség életéből.* Ford. László József. Bp. 1936., 56. l.

[15] Kazinczy levelezése. Váczy kiad. 3 : 55. l.

[16] Címlapja: *A holmi.* Béts, 1779. Impresszuma sincs. — Az itt felsoroltakra l. Belehorszky Ferenc, *Bessenyei és A filozófus.* Bp. 1929. — Belohorszky tette valószínűvé Bessenyei szerzőségét. A fentiekben az ő érvelését fogadtam el.

[17] Závodszky Károly, *Bessenyei György.* 1872. 195. l.

[18] Szinnyei, Magyar Írók. I. 1002. h.

[19] A *Geschäfte der Einsamkeit* függelékében.

[20] Torday Sámuelé 1772. és Sándor Istváné 1778.

[21] *Holmi*, 336. l. *A kifordított svéd grófné.* — Sándor István fodítását bírálja meg elég csufondáros hangon. A fordítót azonban nem nevezi meg.

[22] Eckhardt Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1919. 195. l.

[23] Müller Gyula, *A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században.* Bp., é. n. 21. l.

[24] Witzenetz, Julia, *Le theatre français de Vienne.* Szeged, 1932. 39. l.

[25] Weber Artur véleménye szerint is *(Podoc és Kazimir*, Bp. 1914. 16. l.) Bessenyei a német nyelvet «sok esztendei tanulás után sem tudta elsajátítani».

[26] Daly Ferencet is utóbb öccse, vagy inkább fia, Daly János váltotta föl. Az állománylisták és számadások szerint János 1794-ben vonult nyugalomba, évi 300 frt. nyugdíjat kapott.

[27] Eckhardt Sándor megállapítása szerint (id. h.) «nem bírta kifogástalanul a francia nyelvet, stílusában néhány grammatikai hiba is akad. Van számos nehézkes, és nem francia tollra való szerkesztése is». Ez persze csak francia fogalmazására vonatkozik.

[28] *Die Geschäfte der Einsamkeit.* 1777. 77. l. «. . . et vous ne faites pas attention à ce, qu'á l'age de 23 ans je ne savais *encore rien* de votre langue.»

[29] Vajthó László Bessenyei-könyvében, Bp. 1947. 21. l., fölteszi, hogy Bessenyei angolul is tudott; egyik nekrológja is így mondja ugyan — Vajthó innen vehette — de nem látom sehol, semmi bizonyítékát.

[30] A *Holmi*ban, és több helyt is.

[31] *Holmi.* 138., 143. l.

[32] Dienst- u. Befehl Prothocoll. 1770., 1771.

[33] Egyetemi könyvtár, kézirattár Ab. 185. III. sz. *Diarium V. Conventus Maria-Thallensis.*

[34] Bessenyei e magyar verseit l. Belohorszky id. kiad. 12—17. l.

[35] L. *Bessenyei György Társasága.* Vajthó kiad. 42—48. l.

[36] U. ott az *első* költemény.

6. A társadalmi harc és az udvari élet

[1] Bodnár Zsigmond, *Uránia, Kármán és Pajor.* 1880. 29, l.
[2] Barcsay Ábrahám költeményei. Vajthó-kiad. (Szira Béla), 27. l.
[3] Kazinczy, *Magyar Pantheon.* Abafi-kiad. 85. l.
[4] Kazinczy levelezése. Váczy-kiad. II : 244.
[5] Báróczi följegyzései. Id. ford. 37—40. l.
[6] Nevét franciásan Grasse-nak, mások Grace-nak, Kazinczy *Grász*nénak írja. Amit életéről tudhatunk, azt Csóka J. Lajos gyüjtötte össze *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám* c. munkájával kapcsolatban (Pannonhalma, 1936.).
[7] U. ott, 298. l.
[8] Kazinczy levelezése. A fent idézett helyen.
[9] U. ott, II : 528. l.
[10] Magyar Pantheon, id. kiad. 70. l.
[11] U. ott, 3. l.
[12] Csóka J. Lajos, *Bessenyei György és a bécsi udvar.* Pannonhalma, 1936.
[13] Grassné valóban azt írja róla 1772. december 4-én «als wann er mein eignes Kind wäre» és ismételten 1773. április 19-én Kollárnak: «. . . nehme mir die Freiheit Ihnen Bessenyei so anzuempfehlen in allen Gelegenheiten just so, als wenn er mein natürlicher Sohn wäre, denn eben so liebe ich ihn. Ich kenne viele Menschen, aber so in Allen ohne Ausstellung keinen, drum hat er auch meine Freundschaft so gewonnen. Er liebt seine Königin und sein Vaterland, liebt Gott und hat solchen vor Augen in seiner Religion: mit einem Wort, alle Ungarn sollen ihn besonders lieben. Er ist eine Zierde der Nation.» — Ez persze lehet elfátylazása is szerelmüknek, valóságos rajongás árad belőle. De érdekes, hogy pár hónappal az *Ágis* megjelenése után Bessenyeit már a nemzet ékességének mondja. Csóka id. m. 298. l.
[14] U. o. 299. l.
[15] U. o. 303. l.
[16] «Bei der Übergabe der Inspection und Dienst eine Saumsäligkeit von sich haben spüren lassen.» Dienst- u. Befehl Proth. 1771. dec. 28.

7. Bessenyei és az angol fölvilágosodás

[1] Fest Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban* Széchenyi István fellépéséig. 1917. 31., 32. l.
[2] *Két nagyságos elme költeményes holmija.* Révai kiad. 1787. 190. l.
[3] *Bessenyei György magához.* Költeményei, id. Belohorszky-kiadás, 79. l.
[4] Verseslevele 1772. márc. 20., Bessenyei György Társasága. Vajthó-kiad. 20—21. l.
[5] Ezzel a véleménnyel nagyjában megegyezik Fest Sándoré is, id. m. 84. l.
[6] Idézem egy részletét, amely a bűnös emberről szól:

Halvány ajakiról fojtó méreg csepeg
S a halál árnyéka párái közt lebeg.
Éles fogai közt undok csikorgással
A kétségbeesést rágja ordítással. Holmi, 353. l.

[7] *Holmi* 341—370. l. *Anglus Junknak 19-ik éjtszakája a jó erkölcsről.*
[8] Péczeli után 1801-ben Naláczi József, Bessenyeinek a testőrségnél szobatársa is kiadta Young-fordítását, *Young éjjelei vagy siralmi* címmel. Ő is franciából fordította.
[9] További magyar fordításairól — köztük részletesebben Pétzeli Józseféről, l. Fest S. id. m. 82—88. l.
[10] *Pope*-ról l. Lukács Móricz tanulmányát ÖM. 1894. I. 104. l.
[11] Harsányi István *Az embernek próbája* új kiadásának (RMK. 1912.) bevezetésében a bécsi 1761-iki jegyzetes kiadás mellett foglalt állást, de nem okolja meg, hogy miért. (9. l.)
[12] A Lukanus-fordítása elé, Barcsay Ábrahámhoz írt Ajánló-levelében.
[12b] *A holmi.* 1779. 331. l.
[13] *Az embernek próbája*, id kiad. 75. l.
[14] *Pályám emlékezete.* Abafi-kiad. 99. l. Kazinczy nyomán rajzolja őt Jókai a Rab Rábyban, ahol mint a nemesi ellenállás egyik vezetője szerepel. Ismeretesek azonban Révai költeményei, amelyek a haza árulójának bélyegzik.
[15] Név nélkül (sőt Pope neve nélkül is) «Bétsben nyomtattatott Kaliwoda Leopold betűjivel, 1772-ik esztendőben.
[16] Koszminszky, A középkor története. 324. l.
[17] *Bihari remete.* Széll F. kiad. 8. l.
[18] «Hogy Bessenyei kitől vette ezt a gondolatot, melyet ő maga másokénak mond — mondja Eckhardt Sándor —, nem sikerült megállapítanom.» Másutt Bessenyeinél sem szerepel többet. — *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1919. 214. l.
[19] Eckhardt Sándor idézett dolgozata, 212. l.
[20] Bessenyei és D'Holbach kapcsolatára v. ö. Bruckner János: *A materialista Bessenyei.* It. 1950. III. A dolgozat végső következtetésével nem értek egyet.
[21] *Holmi* 15., 16., 56. l.
[22] *Tolerancia* c. kéziratában, amely Pap Károly debreceni egyetemi tanár tulajdona. Én Vajthó László másolatát használhattam, mindkettejük szívességéből.
[23] Az egyeki ügyről utóbb még lesz szó.
[24] Bővebben Eckhardt Sándor id. dolg. 209. l.

8. Bessenyei és a franciák

[1] Jefimov, *Az újkor története.* 22. és köv. lk.
[1a] *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1920. 43. l.
[2] *Holmi.* 316—318. l.
[3] *A magyar széppróza elbeszélés.* 1887. II. 244—245. l.

[4] Márton József, Magyar Voltaire, magyar encyclopédisták. Nagyszombat, 1900. 97. stb. l.

[5] A *Holmi*nak XI., *Oskola* c. szakaszában Puffendorf, Montesquieu és Wolf mellett Voltaire-t meg különösképpen nem említi.

[6] Itt találkozott — mint említettem — Orczy Lászlóval.

[7] *Bessenyeinek.* Ányos Pál költeményei. Császár-kiad., 1904. 152. l.

[8] L. erről és az utána következőkről *Witzenetz* Júlia könyvét: *Le théâtre français de Vienne.* Szeged, 1932.

[9] Pintér Jenő, minden megokolás nélkül, 1767-re teszi. (*A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés.* 1931. IV. 367.) Ennek ellenemond, azonkívül, hogy semmi adatunk nincsen rá, az a körülmény is, hogy ebben az időben Bessenyei még nem ismerhette Voltaire-t.

[10] L. Gorzó Gellért, *Bessenyei-kéziratok a Ráday-könyvtárban.* IK. 1916. 85. l.

[11] Závodszky Károly id. Bessenyei-életrajzában (23. l.) még azt a Toldytól már ismert adatot is, hogy a *Hunyadi László*t előbb írta, elvetette. Szerinte az *Ágis* sikere Bessenyeit elkapatta, s «a hév, mely a legtöbb ifjúban megöli a türelmet, kibocsáttatta vele *Hunyadi László*ját, elsietve, készületlen, összezsugorítva.» — Több mint egy emberöltővel később, 1904—05-iki egyetemi előadásaiban is (id. kiad. 298—299. l.) ezt az «elsietett munkáját» Bessenyei «második darabjának» nevezi.

[12] Beőthy Zsolton kezdve (id. m. II. 245. l.) Pintér Jenőig (id. m. IV. 358.) mindenki úgy mondja, hogy az *Ágis tragédiájá*val lépett először a nyilvánosság elé.

[13] U. ott.

[14] *A magyar irodalom korszakai.* Irodt. 1949. 102. l.

[15] *Bessenyei György első drámája.* IK. 1916. 239. l.

[16] *Csóka J. Lajos* id. m. 298. l.

[17] Ez a sor úgy hangzik, hogy — «seine Tragoedie» és nem «seinen *Ágis*» — Kollár és Grassné tehát már tudnak a darabról és Bessenyei szándékáról, hogy azt Mária Teréziának ajánlja.

[18] Halász Gábor, *Két Bessenyei-dokumentum.* IK. 1933. 246. l.

[19] *Bessenyei György Társasága.* Vajthó-kiadás, 20. l.

[20] Csak egy év mulva, egyszerre kapja meg Bessenyei első köteteit Báróczitól. U. o. 26. l.

9. Első tragédiái

[1] Ezt már Gellert is hangoztatta, majd nyomában Joh. Jacob Engel, vígjátékainak bevezetésében.

[2] Rerum Hungaricarum Decad. Libri XLV.— A 3. könyv tárgyalja Czilley és a Hunyadiak történetét.

[3] Vajthó-kiad. 27. l.

[4] Öt felvonást ért persze rajta.

[5] *Hunyadi László.* Tragédia. Buda, 1817. A végén (60. l.) «Ezen tragédiát hatos Jambusokban írtam Bessenyei György munkájából, mely kijött Bécsben, 1772-dikben, Kaliwoda betűivel» — A szövegen

Virág alig változtatott. Egy kis párhuzam megmutatja simításait (I. felv. 4. jelenet. Gara nádor a leányához):

Bessenyei. Hunyadi Lászlónak jegybe engedtelek,
Mert, tudom, mindenkor igen szerettelek.
Szándékomban örök szerencséd reményltem,
De most megcsalattam, mit ekként nem véltem.
Akinek adtalak, megveszvén fegyvert vett
S a király rokona vérében gyilkos lett.

Virág. Téged, mivel mindenkoron szerettelek,
Hunyadi fiának jegybe adtalak, tudod,
Akkor szerencsédet reményltem vala;
De megcsalattam, amit ekként én ugyan
Nem véltem. Az, kinek kezet s gyűrűt adál,
Az eszeveszett, dühébe jött, s fegyvert kapott;
És a király rokona vérébe leve
Gyilkos.

Ebben a kötetben adta ki Virág Phaedrus-meséit is. — Virág Benedek több ízben nyilatkozott Bessenyeiről Kazinczynak. «Engem ennek a tisztelt hazafinak könyvei ébresztettek fel. A haza istene áldja meg!» — írja 1803-ban. (Kazinczy Lev., Váczy kiad. 3 : 55. l.) — «Sajnálom, hogy Barcsait nem láthattam, ismerhettem. . . . Bessenyei Györgyöt sem láttam; de ő az, akinek tolla s esze engem, hogy magyarul kezdenék írni, felébresztett.» 1811. (U. ott, 8 : 304. l.) — «Akkor hallám Virágtól azt is — írja 1815-ben Szemere Pál —, hogy neki a magyar írók között Bessenyeinek stylja tetszik leginkább.» (U. ott, 12 : 332. l.)

[6] «Írt éppen ezen Históriáról Bessenyei is egy rövid tragédiát, de mind azért, hogy az Aesopus szajkója szerint idegen tollakkal nem akarnám magamat felruházni, mind pedig, mivel az ő tragédiája nem is olyan, hogy a belőle szedett tollakkal igen fel lehetne magát cifrázni, *önként* semmi részben sem követtem», írja szó szerint az Előbeszédben.

[7] *Id. Teleki László irodalmi munkássága.* IK. 1899. 137. l.

[8] Voinovich idézi pl. Szilágyi Erzsébet védő szavait: «Gyilkos-e az, ki a vétkest megöli, gyilkos-e az, ki egész hazájáért egynek halálával bosszút áll, gyilkos-e az, aki szóval és cselekedettel erősen megsértődvén, haragjának föllobbant tüzében azt, aki sértette, megöli?»

[9] M. Tud. Akadémia kézirattára. M. Irod. Régi és új írók. 4-r., 132. m. sz.

[10] A *Hunyadi László tragédiájá*nak az Orsz. Széchenyi-könyvtárban levő példánya — Belohorszky Ferenc téves megállapítása szerint — az egyetlen ránk maradt példány. Megvan a M. T. Akadémia könyvtárában is. — Bessenyei nyomtatásban megjelent első művét újból kiadta Belohorszky, Nyiregyháza, 1935.

[11] Ezt bizonyítja a Ráday-könyvtárnak fent már említett kézirata és Gorzó Gellért id. cikke IK. 1916.

[12] *A magyar dráma története.* 1897. I. 118. l.

[13] *Rendszeres magyar irodalomtörténet.* 1921. I. 408. l.

[14] Nagyobbik «irodalomtörténeti rendszerezéséből» maga is kihagyta.

[15] Csaba a Ráday-könyvtár kéziratában Kaba. (Mint utóbb Aranyosrákosi Székely Sándornál is Chaba = Khába.) Viszont Kadichát a kiadások is meghagyják Kadocsa helyett Kadikának.

[16] Ezekhez a sorokhoz a Ráday-könyvtár kéziratában Bessenyei a következőket jegyzi meg: «Mikor ez verseket Atilla szájában írtam, gondolkozóba kellett esnem, hogy ellenem a magyar asszonyság pártot nem üt-e, mivel sokan közülök vélik vala talán rólam, hogy tulajdon igaz titkaimat asszonyi nemünkről Atillával akarom magyaráztatni. De mikor erről szólanék, egy barátom nevetve így felel: Haszontalanságon gondolkozol — úgymond — hiszen nagyobb részi az asszonyságnak csak azt fogja vélni, hogy azt valósággal Atilla beszélte, azért, mikor Te eszekbe sem jössz, őtet fogják kárhoztatni.»

[17] E jegyzet a második kiadásban nincs meg.

[18] Nálunk is jól ismerték. Bálintitt János fordítása 1784-ből, Szrogh Sámuelé 1792-ből való.

[19] Ezt a véleményét a Ráday-könyvtár kéziratában bővebben is megmagyarázza: «Alusba csak azt akarom mutogatni, hogy egy rossz s gonosz parasztvér mennyire viheti alacsonyságát, ha nagy rangra megyen. *Nem célom minden parasztról így gondolkozni*, csak az elfajultakról szólok, melyek legveszettebb teremtésekké lehetnek azok közt, kiket egy dühösödött természet kevergő gyomrának legkeserűbb sárjából kivethet. Egy régi nemből való nemes férfi, ha elvetemedik is, nemesebb (a) gonoszsága a paraszt veszettségnél, és egy régi igaz vér soha meg nem romolhat úgy, hogy az igazságon kívül való tévelygésében is, gyakran, nemes hibákat s jó dolgokat is néha ne cselekedjék; de egy gonosz *úrparaszt* ostoba bűnét szüntelen gorombább vétkekkel fedezi, s meg sem térhet hamar, hogy elveszhessék.» — Pope-tól tanulta azt a fölfogást, hogy «mindenki maradjon a maga helyén». Az idézett résznek azonban más forrása is van: a vidéki nemesség szörnyű rettegése a parasztforradalomtól. Bessenyeitől föl egészen Kisfaludy Sándorig, a mult század harmincas évéig, ennek irodalmi nyoma is van.

[20] A *Buda tragédiája* Orczy Lőrinchez írt ajánlásában.

[21] Egyetemi előadásaikban. L. Belohorszky alább id. dolgozatát.

[22] *Bessenyei Buda tragédiájának forrásai és keletkezése.* Debreceni Szemle, 1932. 423. l.

[23] Ismerve Beleznai Miklósné irodalompártoló áldozatkészségét (Kármánra és Urániájára gondolok), nem lehetetlen, hogy Bessenyei első, neki ajánlott művének nyomtatási költségeit ő fizette. Ugyanezt föltéteszem Niczky Kristófról is *Az embernek próbája* esetében azért is, mert utóbb a *Holmi* is egy testőrtársának édesapjában talál mecénásra.

10. Ágis tragédiája

[1] Az «Isten kegyelméből való királyok» és a népuralom ellentéte így szólal meg Bessenyeinél, a Locke-tanítványnál.

[2] Ballagi Aladár id. m. 430. l.

[3] *Ágis a világirodalomban.* EPhK. 1890., majd Ágis-kiadásának bevezetésében, RMK. 1899. 13. l.

[4] *Bessenyei György Ágis tragédiájának forrásai*, IK. 1943. 201. l.
[5] *A magyar dráma története.* I. k. 99. l.
[6] *Az áldozat.* Pásztorjáték 1 nyilásban. Elegyes versek. 1787. 193. l.
[7] *Az Ágis-kérdéshez.* EPhK. 1890. 100. l.
[8] Bleyer Jakab, *Gottsched hazánkban.* 1909. 28. l. — Bleyer Binder véleményét fogadja el.
[9] EPhK. 1895. 851. l.
[10] *A szépprózai elbeszélés.* II. 245. l.
[11] *Bessenyei mint drámaíró.* 1893. 51. l.
[12] *Az Ágis-kérdéshez.* EPhK. 1918. 168. l.
[13] Fent idézett dolgozatában, amelynek egyik jegyzetéből megtudjuk, hogy Elek az *Ágis tragédiájá*-ról egész monográfiát írt; ez azonban nem jelent meg.
[14] *Histoire du théâtre français depuis son origine jusqu'a présent.* 15 kötet. A 6., Bouscallal is foglalkozó kötet megjelenési éve 1647. (L. Elek id. dolgozatát.)
[15] Kazinczy Levelezése. Id. kiad. 11 : 166. 195. 310. stb. stb. l.
[16] U. ott 12 : 577 l. és 507. l.
[17] U. ott, 13 : 48. és 75. l.
[18] A kézirat a debreceni ref. kollégium könyvtárában van. R. 610. sz. 265. l., Laczka nevéhez Kazinczy jegyzete: «Ez a név Laczka Fő Fiscalis Urnak tulajdon kezével vagyon írva. Jász Berény, April 14. d. 1815. Kazinczy Ferenc.» — Laczka eredeti kéziratát az Orsz. Széchenyi-könyvtár őrzi. (Fol. Hung. 702., XIX. saec.) Érdekes, hogy *1837-ben* imprimálták; talán Bajzáék akarták kiadni?
[19] 1773-ban pl. «30 esztendő körülinek» mondja; 1780-ban hazaköltözteti; ágenssége idejét 10 esztendőre teszi, stb.
[20] *Holmi*, 297. l. Ágis szavainak 1—8. és 17—20. sorait idézi az első kiadás mondott lapjáról.
[21] *A magyar műfordítás története 1772—1831.* Bp., 1883. 23. l.
[22] Id. dolg., IK. 1943. 193—194. l.
[23] *Sallustius Crispus* Szent-Györgyi Gellért magyarázásával. Előrebocsátotta bevezetését az ismeretébe Jankovich Miklós. Buda, 1911.
[24] A *Buda tragédiájá*nak, amelyet Orczynak ajánlott, 1773 kora tavaszán kellett megjelennie. Ezt követhette Orczy levele, amelyben barátjának nevezi az ifjút — ez a levél, sajnos, nincs meg — s erre válaszol 1773. május 1-én Bessenyei verse, melynek a *Bessenyei György Társasága* csak néhány kikapott strófáját őrizte meg. (Vajthó-kiad. 12. l.) — Orczynak egyébként Bessenyei már 1771 végén verseslevelet irt — nincs meg — s Orczy Pestről 1772. január 10-én válaszol hasonlóval: «Versben írtál, versben adom válaszomat.» (u. ott, 5. l.)

11. A költő

[1] Legszínesebben Császár Elemér rajzolta meg ezt a képet, Bessenyei halálának százéves fordulójára. Bp. Szemle, 1911. III. 148. l.
[2] Keletkezésének dátumát is ösmerjük.

[3] Bessenyei kisebb költeményeit Belohorszky Ferenc adta ki, Nyiregyháza, 1931. — A kötetben nincs meg Kreskayhoz írt verseslevele, a *Holmi*ból a *Lélek próbálkozása* (149—154. l.), Sándor bátyjához írt búcsúzó verse (232—33. l.), a Young-fordításba ékelt költemény (350—358. l.) és újraköltései (Gyöngyösi, Aeneis). A *Tolerancia*ban: *Montezúma lelke ajakiról. Vallás, Jankó és Pista.*

[4] Ezt már Császár Elemér megállapítja: «Az irodalom Bessenyei szemében nem öncél». Id. dolg. 146. l.

[5] Inkább Orczy Lőrinc tekintélyének köszönhető, hogy a *Két nagyságos elme költeményes holmi*ját Révai megmentette. Barcsay és Ányos, Barcsay és Bessenyei között is hasonló levélváltás folyt; ennek kevés a nyoma.

[6] Mindhárom idézet a *B. Gy. Társaság*ából való.

[7] *Estveli gondolat.* Kisebb költ., id. kiad. 9. l.

[8] *Kisebb költ.* Id. kiad. 15. l.

[9] Vajthó László, *Bessenyei.* Bp. 1947. 16. l.

[10] *A Tiszának reggeli gyönyörűsége.* U. o. 27. l.

[11] *Bessenyei természetérzéke.* Bp. Szemle 1911. 418. sz. 51—52. l.

[12] *Az esztendő négy részeiről.* Kisebb költ. Id. kiad. 29. l.

[13] *A máriavölgyi tisztelendő paulinus atyáknak.* 1771 karácsonyán U. o. 12. l.

[14] *Báróczi életé*ben. M. Pantheon, Abafi-kiad. 68. l.

[15] *Pályám emlékezete.* Abafi-kiad. 36. l.

[16] *Hamvazó szerdára.* Költeményei, id. kiad. 106. l.

[17] *Ujólag való ébresztés.* U. o. 108. l.

[18] *A magyar néző.* Vajthó-kiad. 45. l.

[19] *Szerelem* és *Házasság* c. kis aforizmáit l. a Kisebb költ. id. kiad. 25. és 26. l. — Elég korán írta őket, mert már a *Hunyadi László* toldalékában jelentek meg.

[20] Witzenetz Júlia id. m. 26—27. l.

[21] Bécsben, 1772. 8—25. l.

[22] Ezek a részletek Báróczi Sándor *Följegyzései*ből ismeretesek. Id. kiad. 31. és 34—35. l. — Úgy látszik, Köpcsényben Báróczi is ott volt, megírja, hogy a herceg «a magyar testőrséggel szemben is igen nemesen és nagyúri módon viselkedett».

[23] A *Hunyadi László tragédiájá*nak már említett Tudosítása szerint.

[24] *Holmi* XLI. rész. 332—335. l.

[25] Elsőnek azért gondolom, mert a *Hunyadi*nak elsőül megjelent könyvének *Toldalék*ában ez az első vers, megelőzi a máriavölgyi pálosokhoz 1771 karácsonyán irottat is.

[26] A Hunyadi-dráma *Toldalék*ában, tehát elsőnek közölt költeményei elé Bessenyei ezt a Horatiusból vett jeligét írta:

Aut prodesse volunt, aut delectare poëtae,
Aut simul et jucunda et idonea dicere vitae.
De art. Poet. v. 333.

12. Utolsó éve a testőrségnél

[1] A *Hunyadi László tragédiájá*hoz mellékelt jelentésben írja. «Tudtára adatik a k. Olvasónak, hogy ha Hunyadi László előtte kedvességet találhat, úgy az auctornak reménysége szerint igen rövid idő alatt új munkáji fognak kiadattatni, ú. m. . . . Mátyás király uralkodásának kezdete és némely győzedelmei, hat szakaszba, versbe.» — Az eredeti kézirat nincs meg, de másolata, Bessenyei magakezével írt javításaival a pápai volt bencés gimnáziumban van, ahova a pálosok pesti kolostorából került. — Az eposz iratási idejét, érthetetlenül, 1780—82-re teszik (még Belohorszky Bessenyei-bibliográfiája is), van, aki annyit tud róla, hogy 1778 *előtt* készült; u. is egyik bejegyzése szerint 1778-ban adta Bessenyei a másolatot a pálosok könyvtárának.

[2] Nyomtatásban Vajthó László adta ki 1929-ben. — A *Hunyadi*nak ma is ismeretes kéziratát 1782 körül Bacsányi látta és lapozgatta a pálosok pesti könyvtárában. Erről emlékezve később néhány részletét le is másolta és kiadta a Kassai Magyar Múzeumban, 1788—89. évf. 115. l. — E részletek ellen tehát a cenzúrának nem volt kifogása. — Más kérdés, hogy Bessenyei György tudott-e e részletek kiadásáról, vagy csak utólag is értesült-e róla, látta-e.

[3] *Die Geschäfte der Einsamkeit.* 68—69. l.

[4] «Hat éneket ismerünk belőle kéziratban, mely 1468-ig viszi tárgyát» írja Beőthy Zs., id. m. II. 255. l.

[5] U. ott.

[6] Vajthó-kiadás, 59. l. — Jegyzetben azt is elmondja Bessenyei, hogy Janus Pannonius testét a papok, «mint pártütöttét, eltemetni a király miatt féltek, melyre nézve azt sokáig egy kápolnában, szurkos koporsóban tartották; mely dolgot Hunyadi megtudván, a papokat helytelen félelmekért keményen megdorgálta, s a püspök testét pompával eltemettette». V. ö. Kisfaludy Károly: *Barátság és nagylelkűség.* Kisfaludy [illegible] részletet Fesslerben találta; Bessenyei elbeszélését természetesen nem ismerhette.

[7] Tóth Emőke, *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom.* 1933.

[8] Széchy Károly, *A franciás iskola.* Egyetemi előadások. 1905. 319. l.

[9] Beőthy Zsolt, id. m. II. 256. l.

[10] Érdekes, hogy az ismeretlen író is, mint Pálóczi Horváth Ádám a maga eposzát, *Hunnias*nak nevezi a Hunyadi-eposzt.

[11] Mária Terézia életírójától, Arneth-től magánúton értesült Beőthy (id. m. II. 271. l.) a királynő egy leveléről, melyben leányának, Mária Krisztinának írja, hogy ne aggódjék levelei miatt, mert ezeket *vagy ő maga bontja fel, vagy Grassné.*

[12] *Följegyzései.* Id. kiad. 52. l.

[13] A pap nevének vagy legalább könyvének sem az eddigi kutatás, sem csekélységem nem tudott nyomára jutni.

[14] «Lábaihoz esvén Maga Méltóztatott felső akaratjának értésére tanítani» — mondja az előszó.

[15] «Ich zweifle gar nicht, dass die Übersetzung der Predigt gut ist; nur ersuche ich Ihnen (!), wann Sie es an I. M. zurückschicken, solches

zu bekleiden mit einem verdienten Lob vor mein besten Übersetzer- denn I. M. halten auf dero Worte vieles, und hat viele Gnad auch unserem besten Bessenyei, nun suchen wir unsere getreue Hungarn hervor. zubringen, wie wir nur immer können.» Levele Kollárhoz, 1773. ápr 16. — Csóka J. Lajos id. m. 299. l.

[16] Kollár fölterjesztéseit Mária Terézia «sajátkezű rájegyzéseivel» kiadta Halász Gábor *Két Bessenyei-dokumentum.* IK. 1933. 296. l.

[17] Csóka J. Lajos id. könyve 300—301. l. Ez a levél különösen hízelgően szól Bessenyeiről: Bessenyei megérdemli, hogy a királynő őt egyre jobban megismerje s ha ez Kollár által történik, még több keggyel lesz iránta. Elmondja, hogy igen sok öröme van ebben az ifjúban, mert kevés hozzá hasonló él ma, aki olyan szolídan gondolkodik, semmiféle kicsapongásban nem vesz részt, hű barát — «s még nem tudom, mennyi dícséreteset mondjak róla». Vannak hibái, de ezek olyan csekélyek, hogy sokáig kell keresni őket. Nemzetének is még nagy becsületére lesz. Sok embert ismer, de ilyen kifogástalant egyet sem, azért is ajándékozta meg barátságával. Nemzetének ékessége: «és nekem, a német magyarasszonynak különös örömem van benne» — mondja róla többek között.

[18] Az Egyetemi Könyvtár példánya (Ad. 4155.) valamikor a pesti pálosok könyvtáráé volt. Ők bizonyára Bessenyeitől kapták, talán a maga példányát hagyta ott egyéb írásaival.

[19] *Dienst- u. Prothocollbuch.* 1773. ápr. 15. «Se Fürst. Gnaden haben gestern abends mündlich sagen lassen, dass dem ... Alexander Bessenyei vermög Handbillett von Ihro Maytt.-Kayserin die Regimentsuniform anzulegen erlaubt und selben die Austretung von der Garde hiemit bewilliget worden.» — «Abgang Ult. Martii.» — Esterházy Miklós a következőket írja róla: «Binnen der neun Jahre hat er sich so verhalten, dass ihm alles Lobe einer besonders guten Aufführung, Dienstbeflissenheit und eifriger Anwendung im Dienste sowohl, als anderer nützlichen Wissenschaften beigelegt werden kann.» (Hadi lt., Testőrs.-iratok 14/a. k. 755. sz.)

[20] Haaz Ferdinánd ú. n. «újnemes» volt, apja imént, 1759-ben kapott címeres nemeslevelet. Bessenyei tudvalevőleg nagy ellenszenvvel volt a parasztból hirtelen lett nemesemberekkel szemben, lehet, hogy ez volt összeszólalkozásuk egy mozzanata. Nem bírta azért sem, mert Haaz összeférhetetlen természetű ember volt. Már július 2-án Kürthy testőrrel szólalkozott úgy össze, hogy szidalmaiért majdnem hadbíróság elé került; egy hétre rá a hainburgi dohányhivatal egyik tisztviselője jelenti föl gorombaságaiért. (Hadi lt. Testőrs.-irattár 192. sz. *Strafprotokoll.)*

[21] A parancs végén ezzel a címmel szokták közölni az újabb híreket.

[22] Hadi lt., Irattár, 14/a. kötet, 728. és 732. sz. Kérését persze most már nem teljesítették.

[23] Ballagi Aladár id. m. 431. l.

[24] Mindez a Hadi lt. parancskönyveiből és létszámváltozási kimutatásaiból.

[25] *Diarium V. Conventus Maria Thallensis.* Id. h. III. k. 1773.

május 24. Discessit V. P. Demetrius Szluha ex Maria Thall ad Maria Nostram pro conventuali patre.»

[26] A szent Apostol Tamás mint ellenállhatatlan bizonysága a Jesus Kristus istenségének, a keresztyén vallás igazságának a mai hitetlenek ellen, mely egy tanító-beszédben tartatott Prágában karácsony hava 12-ikén 1772. — Most pedig németből[1] magyarrá fordíttatott Bessenyei György által. Pozsonyban, Landerer Mihály betüivel. 1773. K. 8-r., 70. l.

II. AZ ÁGENS

1. A reformátusok szolgálatában

[1] Széll Farkas, *A Bessenyei-család.* 1890. 88. l.

[2] Orsz. Lt. Kancell. iratok 1248/1780.

[3] Orsz. Lt. Ötös perek, 6884. sz.

[4] 1783-ban halt meg s Kazinczy Ferenc (ma ismeretlen, elveszett) költeményt írt a halálról. Kaz. Lev., Váczy-kiad. 1 : 46. l. Tévedés azonban (u. o. 1.), hogy Kazinczy László az ő temetésén vett részt, hiszen leírásában az elhúnytnak vejét és unokát emlegeti.

[5] Beleznai Miklóst több irodalomtörténet grófnak emlegeti. Legalább is ekkoriban még nem volt az.

[6] Zoványi Jenő, *Bessenyei György* mint főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. 7. l.

[7] U. ott. Ráday Gedeon már ekkor megcáfolja a «véletlen találkozás» hírét.

[8] Zoványi elfogultságában — «családi összejövetelről» beszél — téved, hogy «egyik Szabolcsból, a másik Biharból, a harmadik Bécsből» — Boldizsár tudvalevőleg már évek óta nem testőr, otthon van Szabolcsban.

[9] Hogy ekkor már milyen bennfentes volt a királynőnél, bizonyítja egy későbbi levele, amelyben Sz. Király Györgytől, ha van neki, szép szőllőt kér: «küldje fel, becsületet lelünk Ő Felségénél; amennyire s amiben lehet, mutassuk talentumainkat az udvarnál minden részről, mert ez igen hasznos és felette szükséges is.» — Zoványi, id. m. 39. l. Bessenyei levele 1773. december 9.-ről.

[10] «. . . Georg v. Bessenyei, welcher bereits 8 Jahr lang bei der Garde dienet, und mit wessens *ausnehmend guten* Aufführung und Dienstbeflissenheit ich und die übrigen, der Garde Vorgesetzten *jederzeit* wohl zufrieden gewesend sind, sucht unterständigst an, um weilen er wegen weiterer Glücksbeförderung seinem Stande zu verändern sich bemüssiget sieht, von diesem adeligen Corps resignieren zu dürfen, weswegen er um seine Demission untertänigst gehorsamst bittet.» Hadi ltár, Testőrs. iratok, 14/a. kötet, 771. sz.

[11] U. ott, 784. sz.

[12] Ballagi Aladár id. m. 432. l.

[13] Zoványi id. m. 18. l.

[14] *Holmi*, 385. l.

[15] Orsz. Lt., Kancell. iratok 610/1774. sz.

[16] Orsz. Széchenyi-Könyvtár kézirattára. Az Excellenciás úrnak szóló levél tévesen úgy szerepel, mintha Bessenyei azt Ráday Gedeonhoz intézte volna, így közli az Abafi-féle *Figyelő* is, VII. k. (1879) 155—159. l.

[17] Csóka J. Lajos id. m. 308. l.

[18] Baráti körét, látogatóit is Laczka János sorolja föl. L. Ballagi Aladár id. m. és h.

[19] Teendőit is így fogta föl: «A magyarországi protestáns státus belső dolgainak folytatására rendeltettem, úgy mindazonáltal, hogy semmiben egyébben mozdulni ne merészeljek, csak azokban, melyek a Ven. Superintendentiális felső Kurátorunk által elvégeztetnek így vagy amúgy, és *nékem a felséges trónus elébe való vitele a végezés szerint parancsoltatik.*» Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, IV. évf., 1875. 46. l. *Bessenyei két levele.* — A királynő utasítása is úgy szólt, hogy «dolgozzék, nem instanciákban ugyan, hanem azoknak információjában». Zoványi, id. m. 20. l.

[20] Széchy (Závodszky) Károly tévesen *calentus*nak olvasta Laczka kéziratát. *Bessenyei György.* 1872. 25. l.

[12] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 32. l. *B. Gy. Orczynak.*

[22] Vajjon a *véremből* nem sajtóhiba-e *vesémből* helyett? A rím arra vall.

[23] *Die Geschäfte der Einsamkeit.* 74. l., szeptember 12-én panaszkodik «y joignant encore une maladie, dont *je suis tourmen jours et nuits*». — «agé de vingt-huit ans mon est déja devenu las de circuler dans mes veines; il devient épais et veut m'étouffer.»

[24] Harsányi István kiad. II. szakasz. VIII. fej., 149. l.

[25] Széll Farkas, *A bihari remete* 1894. Bevez. XVII. l.

[26] Tiszántúli Egyházker. Lt. XIV., 1775. 243. sz.

[27] Széll Farkas id. m. 133. l.

[28] A Pap Károly debreceni ny. egyetemi tanár birtokában levő már id. kéziratból.

[29] Zoványi Jenő id. m. 19—20. l.

[30] Beleznai levele Virág superintendenshez 1775. szept. 5. — Széll Farkas id. m. bevez. XVIII. l.

[31] U. ott, bevezetés, XV. l.

2. Beleznai és Teleki

[1] Széll Farkas, *A bihari remete.* Bevez. XX. 1. — Zoványi Jenő id. m. 27. l.

[2] Waldapfel József egyetemi előadásai, 1949—50. Kőnyomatos ívek.

[3] A levelet közli Széll Farkas id. m. és h.

[4] Kazinczy is azt tartja, hogy «mit nem nyerhetett volna a dolog, ha a pedánt Debrecen fel nem áldozta volna a maga eszelősködéseinek a közjót!» *Magyar Pantheon*, Abafi-kiad. 3. l.

[5] L. u. ott, de Domokosnak egy másik, négy nappal utóbb írt leveléből.

[6] Id. helyen 3. l. — Kazinczy alapjában — a debreceni maradiság iránti örökös haragjából — Beleznaival érez, akinél mint pataki diák, éppen 1772-ben, dec. 5-én az iskola nevében tisztelegni is járt. Szerinte is «Beleznait úgy nézték a protestánsok, mint valamely új Mózest».

[7] A gúnyverset egész terjedelmében Császár Elemér közölte először, IK. 1915. 479. l.

[8] Levele Szilágyi Sámuelhez, idézi Széll F., *A bihari remete*, bevez. XXV. l.

[9] A kérvény eredetiben az Orsz. Lt.-ban, Kancelláriai iratok 3110—1777. Ex. 17[a] Junii.

[10] Csóka J. Lajos id. m. 29. l.

[11] Széll Farkas id. m. és h.

[12] Tiszántúli egyházker. lt., Domokos L. levele Szilágyi Sámuelhez Pestről, 1778. febr. 1. — XVI. 286. sz.

[13] Mikor Beleznai az egyetemes főgondnoki tisztjéről lemondott, ezt a levelét Bessenyei Mihállyal iratta meg a kerületeknek. Ebben azonban azt is tudomásukra hozta, hogy Bessenyei Györgyöt «ezután is úgy kívánja protegálni, s úgy viseli gondját, hogy azoknak előle, kik róla azt tartották, hogy haszontalan szolga, magát a publikumra kötő, csak kenyérkereső, kellemetlen személy, elveszi őtet is, hogy senkinek se kenyerére, se munkálkodására nézve bajára és akadályára ne legyen» stb. Zoványi id. m. 32. l.

[14] Széll Farkas i. m. XXIX. l.

3. Bessenyei áttérése

[1] Harsányi István közleménye, IK. 1929. 243. l.

[2] Egy, a *Tolerancia* c. kéziratában ránk maradt levele pl. «Pilisen, a Méltóságos Generális Beleznai úr ő nagysága kastélyában, magánosságomban 1778-ban» kelt. — 1779. április 25. és 26-án Bugyiról ír leveleket Ányos Pálnak. IK. 1907. 356—57. l.

[3] V. ö. *A Pancsatantra és egyik magyar származéka.* IK. 1906. 72. l.

[4] Széll Farkas, *A Bessenyei-család.* 1890. 93. l.

[5] *Bessenyei Györgynek pápistává létele.* A Ráday-könyvtárból (Szemere-tér I. 39.) közli Harsányi István, IK. 1927. 243. l.

[6] Kazinczy, *Magyar Pantheon.* Abafi-kiad. 70. l.

[7] *A természet világa, vagy a józan okosság.* VI. kötés, IV. szakasz. Bokor József kiad. RMK. 1899., 312. l.

[8] U. ott. 325. l.

[9] Csóka J. Lajos id. m. 92. l.

[10] Id. m. 94. l.

[11] Ez nem a Beleznai pestmegyei Pilise.

[12] *Tariménes utazása.* Vajthó-kiad. 417. l.

[13] Kazinczy levelezése. 17 : 2. 1.

[14] Zoványi id. m. 36. l.

[15] Ballagi Aladár id. m. 435. l.

[16] Harsányi id. közlése, 244. l.

[17] A köztudomás szerint — Németh János is így mondta Kazinczynak, Toldy F. is így tudja a *Magy. költ. kézikönyvé*ben II. 15. l. — augusztus 15-én történt; az *Ephemerides Vindobonenses* aug. 20-iki száma azonban (l. alább Waldapfel József cikkét) augusztus 16.-ikát ír.

[18] Ballagi Aladár id. m. 435. l.

[19] Waldapfel József, *Bessenyei György áttérése.* IK. 1929. 227. l.

[20] *Költői levelezések Kreskay Imre irataiból.* Hattyúfalvy Dezső kiad. RMK. 1906. 66. l.

[21] U. o. 70. l.

[22] *Bessenyeinek* 1779. nov. 13. *Ányos Pál költeményei.* Császár kiad. 1907. 157. l.

[23] Még a körülményeket ismerő Toldy Ferenc is hajlandó Bessenyiben «katolikus hajlamokat» fölfedezni. (A magy. költ. története II. 15. l. — 1929-ben Közi-Horváth József a *Magyar Kultúrá*ban (382. l.) próbálta Bessenyei «visszatérését» magyarázgatni.

[24] Rhédei Ferenc levele, Piskolt, 1780. július 17. A jelzett helyen XVII. 308. sz.

[25] Grassné levele Kollár Ádámhoz, 1774. febr. 18. — Közölte Csóka J. Lajos id. m. 308. l.

[26] Csóka J. Lajos, *Bessenyei György és a bécsi udvar.* 1936. 13. l.

[27] U. az 1778. december 22-én. Csóka, Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. 1936. 320. l.

[28] Bessenyei kinevezési iratát is Csóka találta meg, a bécsi Staatsarchivban, Hofpartei-Prot. Nr. 36. alatt.

[29] Csóka J. Lajos, *Bessenyei* stb. id. h.

[30] Harsányi István id. közlésében, IK. 1927. 245. és 247. l.

4. Betegsége után

[1] Tiszántúli egyházker. lt. 1775. XIV. 243. sz.

[2] Ballagi Aladár id. m. 433. l. — Laczka János utóbb a jász-kúnok kapitánya lett s élete második felét Jászberényben töltötte. Ott találkozott, mint láttuk, Kazinczy Ferenccel.

[3] Barcsay 1742-ben, Bessenyei Sándor 1743-ban született.

[4] Holmi, 1779. 228. l.

[5] Mustra-piacon a *Musterung*ot, létszámellenőrzést érti.

[6] A palotaőrségnek mindig tartaléka is volt (Reserve). Az ide aznapra beosztottak persze ott pihenhettek is, csak nem hagyhatták el az őrszobát.

[7] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 28. l.

[8] *Magyar Pantheon.* Abafi-kiadás, 62. l.

[9] A Barcsayhoz intézett Ajánlásban mondja: «A magyarok hajdan Rómának, Rómába Scipiókat, Regulusokat, Trajanusokat, Caesarokat és Titusokat adhattak volna. Tégy diktátornak Rómába egy Hunyadi Jánost, s uralkodásra vagy kegyetlenségre való hajlandóság nélkül, védelme alatt fogod látni az egész világot.»

[10] *Die Geschäfte der Einsamkeit.* 1777. 82. l.

[11] «Je pense, qu'aucun auteur ne rassemble mieux à Msr. d'Young, que Lucain. L'imagination ardents e de ce poète romain semble ambraser tout l'univers et engloutir des regions de pansées; en faisant marcher César vers Pompée, il fait armer nos deux hémisphéres, l'un contre l'autre, et submerge le monde bouleversé dans l'immense étendue de son imagination . . .» U. ott, 78. l.

[12] A *Pharsaliát* az 1830-as években Sztrokai Antal fordította, de ő is csak mintegy feléig jutott. Teljes fordítás csak Baksay Sándoré.

[13] *Egy professorhoz.* Bessenyei Gy. társ., Vajthó-kiad. 38. l.

[14] Eckhardt Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1919. 194. l.

[15] *Hunyadi János élete és viselt dolgai.* Bessenyei György által. Bécsben, nemes Trattner Tamás udvari nyomtató és könyvtárosnál. 1778.

[16] Beőthy Zsolt. (id. m. II. k. 260. l.) Voltaire közvetlen hatását látja benne, hogy Bessenyei XII. Károly narvai győzelmével példálódzik.

[17] *Anyai oktatás.* Bécsben 1777. 8-r. 83. l. — Új kiadása Vajthó, Irod. ritkaságok. 1832.

[18] *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhilK. 1919. 195. l.

[19] Az ilyen, példákkal való magyarázásnak ellenképét találjuk meg negyedszázad mulva a *Természet Világá*ban, Bokor J. kiad. RMK. 1888. 358. l., ahol férfiak, Kunkoródi, Hasadi, Venedoszi, Tergenyédi és Kornyadi vonulnak föl éppen így.

5. Vígjátékai

[1] Ugyanezt mondja majd *A philosophus*ban is, és még szellemesebben utóbb a *Természet világá*ban:

Míg tudatlan voltál mindent jól értettél,
És addig tanultál, míg tudatlan lettél.

[2] Petz Gedeon idézi *Bessenyei és Destouches* c. értekezésében, EPhK. 1884. 774. l.

[3] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 20. l.

[4] Széchy (Závodszky) Károly is csak annyit enged meg, hogy Laczka segítségét a terv előzetes megbeszélésében látja. *Bessenyei György.* 1872. 116. l.

[5] *A philosophus.* Bécsben, 1977. 9-r., 145. l. — Újra kiadta, bevezetéssel, Gyulai Pál az Olcsó Könyvtárban, ahol újabb kiadásokat is ért. IV. kiadás, Budapest, 1914.

[6] Belohorszky Ferenc, *Bessenyei és A philosophus.* Budapest, 1929.

[7] Hogy a két Bessenyei, Sándor és György, a testőrségnél olaszul is tanult, azt minősítési táblázatuk árulja el. (IK. 1932. 318. l.) A testőrség irattárából megállapíthattam, hogy 1770-től kezdve olasz nyelvmesteri állást is rendszeresítettek; Bessenyei olasz nyelvmesterét Ferray Miklósnak hívták. Mindhogy a rendszeresítés rövid idővel a különítmény parmai útja után következett be, valószínűleg oki összefüggés is van a kettő között s talán a két Bessenyeinek is része van benne.

[8] Belohorszky id. m. több olasz filozófus-drámát sorol föl, de megállapítja, hogy egyik sem volt Bessenyei forrása.

[9] *Ellenőr* c. napilap, 1881. 407. sz.

[10] Petz értekezését l. fent. a 2. jegyzetben.

[11] *Irodalomtörténeti forrástanulmányok.* IK. 1913. 392. l.

[12] Bodnár Zsigmond, magyar irodalomtörténetében valóban a peleskei nótárius-típus első példáját látta Pontyiban. 1893. III. k. 96. l.

[13] Egészen téves utakon járt, persze a Bessenyei-kutatások kezdetén, Ballagi Aladár, aki Orczy hatásától eredezteti Pontyit: «Orczy sugalmazásával készült.» Id. m. 97. l.

[14] *A philosophus* id. kiadásában. 1814. 10. l.

[15] Pintér Jenő mégis utánamondja Petznek és Graggernak, hogy «még a korlátolt felfogású falusi nemesúr típusát is francia munka után alkotta». *Magy. irodtört.* Tudományos rendszerezés. 1931. IV. 369. l.

[16] Ballagi Aladár id. m. 95. l.

[17] Az előadás színlapja is megvan. Hasonmásban közölte Harsányi István, It. 1913. 40. l.

[18] Lugosi Döme, *Kelemen László és az első magyar játszószíni társaság.* Makó, 1927. 65. l.

[19] Idézi Lugosi, u. ott.

[20] Ballagi A. id. m. 434. l.

[21] A *Lais vagy az erkölcsi makacs* 1899-ben, Lázár Béla gondozásával jelent meg a RMK-ban.

[22] Orsz. Lt. Htt. Rev. Libr. 45—123., 14886. sz. a.

[23] U. o. okt. 9-én, 22.984. sz. a.

[24] Megpróbáltam a két illetékes bécsi levéltárban tudakozódni, hogy a fölterjesztett kéziratok, amelyek sorsáról november 5-én «Decretum aulicum» döntött (26.274. sz.) nem volnának-e fölkutathatók, de tagadó választ kaptam.

[25] 1811. június 8-iki (46.) szám.

6. Bölcselkedés.

[1] A mű előszavát helyettesítő rövidke *Tudósítás*ban így mondja el Bessenyei.

[2] A cenzúrát megjárt kézirat (az eredeti előszó nélkül) az Orsz. Széchenyi könyvtárban van. (202. fol. Hung.)

[3] *A mi Urunk Jesus Kristusnak haláláról való gondolatok,* melyek Bécsben francia nyelven kiadatván, magyarra fordíttattak Bessenyei György által. Pozsonyban, Landerer Mihály betűivel, 1777.

[4] Eckhardt S., *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1921. 29. l.

[5] *Die Geschäfte der Einsamkeit,* durch Hrn. Georg von Bessenyei. Wien, gedruckt bei Joseph Gerold, kaiserlichen Reichshofbuchdruckern. 1777.

[6] Eckhardt id. m. EPhK. 1919. 198. l.

[7] Engels, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.*

[8] *Tolerancia* c. kéziratában kétszer is; *Egrinek* c. levelében rövidebben, a *Biblia, pap* c. fejezetben a legrészletesebben:

«1095-ben érkezik végre a szép idő, ekkor egy barát, Kuku Péter zarándok, felindítja egész Európát, hogy menjenek Ázsiára s vegyék el fegyverrel a Szentföldet a pogányoktól. Felkél egész Európa, Kuku Péter eremita vezérlése alá adja magát negyvenezer ember, kik az úton pusztítanak s ölnek, szintén úgy, mint a többiek, ahol zsidót leltek, mind megölték Isten dicsőségére. Elpusztították a kereszténységet Jeruzsálemig, kiktől ők is mint rablók öldöstettek, úgyhogy Kuku Péter húszezer éhelholttal érkezett Jeruzsálemhez. . . . Ítéld ezt a közönséges vérontást, melyet a keresztény világ hétszer újra kezdett, nógattatván az egyházi szent szolgáktól. Úgy vedd fel, hogy ez a szörnyű pusztítás és vérontás a XIV. század rontotta a keresztény világot.»

[9] «A testőr tréfásan megjegyezte, hogy ha a sor őrá kerül, a császárnénak egy negyedóráig kell majd imádkoznia minden templomban, mert neki nincsen órája. . . . A Felséges Asszony három órát küldött ajándékba testőreinek, a negyedik ember nem kapott órát. Az t. i. kálvinista volt.» *Báróczi Följegyzései.* id. kiad. 56. l.

[10] Verses levele Kreskay Imréhez, *Költői levelezések*, id. kiad. 53. l.:

Oh ti házas papok! *kik által nem élek,*
Ne bánjátok, hogy ha nőtelen papokat
Tisztelek, *kik szépen viselik magokat.*

[11] Engels, *A német parasztháború.* 13. l.

[12] Waldapfel József egyetemi előadásaiban már céloz erre az 1779-iki *Holmit* illetően: «van . . . a gondolatmenetében egy bizonyos egység, a gondolatok között van kapcsolat, vannak komoly központi kérdések.»

[13] II. Montezúma, a mexikóiak császárja (1466—1520) a történelem szerint nem Cortez áldozata volt, hanem a hódítókkal szemben a papok által felbőszített tömegé, amely kődobással sebezte halálra. Így mondja el Raynal is (*(Histoire philosophique et politique*, 1771.), akinek Montezúmáról szóló részletét Őz Pál is lemásolta. (Széchenyi-könyvtár kéziratára, Oct. Hung 507. 28. l.) Már történeti források is úgy tudják. Honnan vette Bessenyei az eltérő történetet, nem tudtam megállapítani.

[14] A levél Sárospatakon is megvan a ref. kollégium könyvtárában; innen közölte már Ballagi Aladár, id. m. 422—429. l. — A két szöveg nem pontosan egyezik, a sárospataki kézirat helyenként valamivel bővebb. A szóbanforgó plébánost Belkovits Ivánnak hívták, 1772-ben lett ceglédi pap, utóbb, 1794-ben váci kanonok. (Pap Károly szíves közlése.)

7. A materializmus kérdése.

[1] *A bihari remete, vagy a világ így megyen* c. kötetben. Debrecen, 1894.

[2] Vajjon csak a X. szakasz töredék-e s azzal befejezte az első *Holmit*, azt nem tudom eldönteni.

[3] *A bihari remete.* Id. kiad. 130. l.

[4] Orsz. Széchenyi Könyvtár kézirattára, 508. Okt. Hung.

[5] A kinyilatkoztatást pl. kijelentésnek mondja, amivel Bessenyeinél nem találkoztam. «Mesés» és «igaz» vallás nem Bessenyei-fogalmak. Birtokosragjai — Bessenyeinek egész különleges tájhasználatától eltérően — a szokottak. Paine neve Bessenyeinél nem szerepel, stb. — Paine-nek *Droits de l'homme* c., 1791-ben megjelent könyve egész Európában nagyon népszerű volt s Eckhardt S. megállapítása szerint a kilencvenes években nálunk is kapkodták. (*A francia forradalom eszméi Magyarországon.* 1824. 112—115. l.) *The age of reason* c. művét francia fogságban írta, mikor girondista magatartásáért börtönbe zárták. — Ezt a könyvét Martinovics fordította magyarra. (Eckhardt, id. h.) Vajjon nem Martinovics fordítása van-e kezünkben, azt külön kutatásnak kellene eldöntenie.

[6] U. ott 21/b—36/a. lapokon. — Vajjon *Pariades* nevében nem *Parmenides* bölcsész neve visszhangzik-e? S Parmenio is nem ebbe a családba való-e?

[7] Eckhardt S. id. m. EPhK. 1919. 219. l.

[8] A művet fölfedező Bruckner Jánosnak is az a véleménye, hogy ez csak *talán* Bessenyei munkája.

[9] Néhány fejezet címe: Système de la nature. — Emberi öröm, nagyság, nyugalom. — Micsoda az isten, és hogy lehet róla gondolkozni vallás, hit, reveláció nélkül, csak természet szerint, philosophice. — Az emberi igazság, hit szerint. — A természetben, annak örökös rendire nézve, van-e ellenkezés, vagy nincs? — Minden ember irigy. — Az érzésnek, történeteknek, léleknek szabadsága okozzák, hogy az ember önnön hatalmában nincsen, és magáról önnön javát s gyönyörűségeit kivévén, semmiben másnak állandóságot nem ígérhet és nem fogadhat. — Lehet-e a természet felett való dolgokat hallomásból hinni? — A világnak teste miként függhet a maga nehézsége és könnyűsége között? — Min áll a Minden vagy ez a világ? — A világnak élete vagy lehellete. — Ez az erő micsoda? — Test, érzés — világ. Lélek, gondolat — világ. — Az emberi okoskodás fonala elszakad a keresés útján. — Az emberi természetnek változása és állhatatlansága — stb.

[10] Bruckner János, akinek érdeméből e munkát ismerjük, összevetette Holbach művével: egyetlen része sem átdolgozása ennek.

[11] *A materialista Bessenyei György.* It., 1950. III. f. 20. l.

[12] U. ott, 28. l.

[13] Szinyei Gerzson közlése (l. alább), a Ballagi Mór szerkesztette *Prot. egyházi és iskolai lapok*ban. 1874. 44—48. és 1875. 2. sz.

[14] Szinyei Gerzson szövege egy-két mondat különbségével egyezik a múzeumi másolat szövegével. A pataki kézirat Tóthpápai Zsigmond ajándékából került a kollégium könyvtárába (hogy mikor, azt Szinyei nem mondja meg) s már az adományozó megjegyezte a 4-edrét 10 levélnyi kéziratról, hogy az Bessenyei munkája arról: «milyen ítélettel lett légyen a catholica vallás hiedelmeiről». Nem derül ki Szinyei közléséből, hogy eredeti kézirat volt-e, vagy másolat. Egy *Collectio Tornallyaiana* c. kötetbe került. Sajnos — Bruckner Jánosnak

Sárospatakról szerzett értesülése szerint — a kézirat lappang, vagy elveszett.

[15] U. ott, 1875. 55. l.

[16] Toldy Ferenc másolati példánya a M. Tud. Akadémia kéziratárában. 115. l.

[17] Ismert példája, utóbb *Az értelemnek keresésé*ben is találkozunk vele.

[18] Szintén megismétlődik *Az értelem keresésé*ben.

[19] Id. m. EPhK. 1919. 206. l.

[12] U. o. 214. l.

[10] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. *(Futó gondolatok.)* 66. l.

8. A Holmi egyéb kérdései.

[1] *Bihari remete* stb. id. kiad. 158—159. l. Ilyen kihagyott rész: «A pásztorok látván, hogy juhaik marakodnak, a lármában magoknak bárányokat szerzettek. Három-négy sujtha ágyasa is volt némelyiknek szolgáló képibe a felesége mellett, kikkel a püspököktül fogva az utolsó plébánusig csak éldegéltek, mert az ember apostoli hivatalban is hajlandó az ilyen szentdávidi buzgóságos erőtlenségekre.»

[2] A *Holmi* címe Eckhardt Sándort a francia *Mélanges* címre emlékezteti. Id. dolg. EPhK. 1919. 214. l.

[3] Kapronczai Ádám levele 1779-ből. L. az Elektra Vajthó-kiadását 65. l.

[4] *A szegény parasztnéphez beszéd.* 1756. L. Toldy, A magyar költészet kézikönyve. 1876. II. 53. l.

[5] *Generális Beleznainak.* U. o. II. 73. l.

[6] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 17. l.

[7] Bokor János kiadása. RMK. 1898. 141. és 205. l.

[8] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 23. l.

[9] *Magyarországnak törvényes állása.* Vajthó-kiad. 1941. II. 29. l.

[10] *Holmi.* 1778. 117. l.

[11] *A törvénynek útja.* Vajthó-kiad. 1831. 18. és 21. l.

[12] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 66. l.

9. Magyarság.

[1] *A magyar nemzetnek szokásairól* stb. (L. a szövegben.) Első könyv, első száz. Bessenyei György által. — M. Tud. Akadémia kéziratára, Régi és új írók 4-r. 17. sz. II. k. Toldy által a M. T. Akadémia részére két másoló által készíttetett két másolat. Az eredetit a pápai gimnázium őrzi.

[2] U. ott, 69—81. l.

[3] *A magyar szépprózai elbeszélés.* 1887. II. k. 262.

[4] Id. kézirat 81—99. l., Vajthó-kiadás 1931.

[5] Eckhardt S. id. m. EPhK. 1922. 27. l.

[6] *A bihari remete* (Debrecen, 1894.) bevezetésében, XXVIII. l.

[7] *Magyarság. Magyar néző.* Vajthó-kiad. 1932. 61—67. l.

10. Az Akadémia terve.

[1] Csóka J. Lajos id. m. 99. l.
[2] Császár Elemér, *Bessenyei akadémiai törekvései.* 1810. 48. l.
[3] Kreskay, *Költői levelezések.* Id. kiad. 38. l.
[4] Ez a verse nincsen meg, de megvan Bessenyei verses felelete *Ányos Paulinus*nak, IK. 1907. 353. l. s Ányos viszonválasza 1778. nov. 4., Költeményei, Császár Elemér kiad. 1907. 141. l.
[5] *Tolerancia* c., kéziratban maradt kötetében.
[6] Orsz. Lt., Acta Paulinorum, 1582. Fasc. 3., Nr. 191/3.
[7] Kreskay id. m. 8. l.
[8] U. ott, 64. l.
[9] *Statuta Patriae Hungaricae et Transilvanicae Societatis.* IK. 1899. 169. l.
[10] Még világosabban szól a latin (ott 17. pont): Cum vero Societatis conatus circa res adspectabiles versetur, misterio nullus locus relinquitur.
[11] *A Horányi Elek tervezete.* IK. 1899. 173. l.
[12] Császár Elemér id. m. 64. l.
[13] *Romának viselt dolgai.* Orsz. Széchenyi Könyvtár, 56. Quart-Hung. 1., Második kötés 1802. 115. l.
[14] *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* Kiadta Révai Miklós, Bécs, 1790. — Vajthó-kiad. 1931.
[15] Csaplár Benedek, *Révai élete.* 1881. II. 17. l.
[16] Az *Amaltheahoz* gyüjtött anyag megvan az Orsz. Széchenyi-Könyvtárban. (Quart-Hung. 1310.)
[17] Waldapfel József, Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1935. 91. l.
[18] Levele Péczeli Józsefhez, 1790. június 22., Csaplár Benedek id. m. III. 171. l.
[19] U. ott, III. 176. l.
[20] *Jámbor szándék.* Vajthó-kiad. 11 l.
[21] Levele Péczeli Józsefhez, 1790. aug. 30., Csaplár Benedek id. m. III. 175. l.
[22] *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról.* KMM. 1788. és Toldy F. kiad. 1865. 172. l.
[23] Levele Ráday Gedeonhoz. Csaplár Benedek id. m. III. 204. l.
[24] U. ott, III. 273. l.
[25] Erről részletesebben l. Waldapfel id. m. 93. stb. l.
[26] *Magyarországnak törvényes állása.* Vajthó-kiad. 1941. I. k. 85—86. l.
[11] Császár Elemér id. m. 76—77. l.

III. OTTHON.

1. Bécstől Biharig.

[1] Orsz. lt. Tabulares, 5—5097. sz.—1791. szept. 2. — L. Széll Farkas id. könyvét is, 96. l.

[2] A pöriratok jegyzékében Bessenyei Györgynek igen sok eredeti levele (originales missiles Georgii Bessenyei) szerepel, a mellékletekből, sajnos, valamennyi hiányzik.

[3] Gragger Róbert, *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone.* Berlin, 1923. 35. stb. l.

[4] Eckhardt Sándor, *Magyar rózsakeresztesek.* Minerva 1922. 208. l.

[5] *Midőn B. H.* (báró Hompesch) *a Dunát és Balatont általúszta volna:*

Több vizét megúsztad mostani hazádnak,
Jeles példát adtál polgártársaidnak.
— — — — — — — — — — — — — — —
Vajha ezen példa a magyart intené,
Hogy úszna hazája veszélyen keresztül,
Ne nézné romlását s kész bilincsét restül.

Lehetetlen e sorokból célzást is ki nem olvasni a weimari ügyre. *Barcsay Ábrahám költeményei.* Vajthó-kiad. 47. l.

[6] Gragger Róbert id. m. 54—55. l.

[7] Abafi L., *Geschichte der Freimaurerei.* 1893. IV. k. 218. l.

[8] U. ott, III. k. 281. l.

[9] U. ott I. k. 110. és 256. l. A további adatok is Abafi műve nyomán.

[10] L. a *Barcsay Ábrahám meghurcoltatása* c. cikket. IK. 1936. 403. l.

[11] Harsányi István 1782-re teszi. IK. 1927. 245. l.

[12] *Bessenyei Györgynek.* Toldy F., A magyar költészet kézikönyve. 1876. II. k. 78. l.

[13] Harsányi István, *Bessenyei György áttérése.* IK. 1927. 244. l.

[14] A birtokainak adminisztrációjára szóló meghatalmazást teljes egészében közli Széll Farkas, *A Bessenyei-család* c. id. munkájában, 85—86. l.

[15] Pl. *Tariménes utazásának* (Vajthó-kiad.) 181. l. a zálogjogról közöl érdekes részleteket. — Szól a «perelkedésről» a *Természet világá*ban is. (Bokor-kiad. 1898.) 275. l.

[16] 1782. január 20-án már nincsen életben. Orsz. lt. Tabulares 5—6684. sz.

[17] Ifj. Bessenyei Zsigmond halálának dátumára seholsem akadtam.

[18] Orsz. Széchenyi-Könyvtár, Irodalmi levelestár.

[19] Id. m. 99. l. jegyzetében. Nem utal rá, hogy honnan jegyezte ki; valószínűleg azokból a családi iratokból, amelyeket Prágában őriznek.

[20] U. ott részletes kimutatás, amely szerint Boldizsárral közösen

1. A Fekete-Kőrösmenti földek jövedelme.	
Erdőbér, hamuhuta, dézsma-gabona	1100.—
2. Pusztakovácsi jövedelme.	
Termés, széna, juhászat	1420.—
3. Berceli jövedelem.	
Dézsma, malom, kocsma.....	760.—
4. Ilosva (egy kúria és 33 jobbágy)	200.—
	3480.—

Ezenfelül 40 marha, 300 sertés, 90 juh, 10 ló. — A birtokokon 134 jobbágy és taxás van. — Az állatokból való jövedelemmel s azzal a körülménnyel is számolva, hogy az ilyen osztálytervezetbe leszorított, in pejus árakat szoktak fölvenni, egy-együkre több mint 2000 forintot számolhatunk.

[21] Rakovszky Dániel, debreceni főjegyző, Bessenyei idősebbik nővérének, Juliannának és Rakovszky Sámuel berceli ref. papnak a fia jegyezte föl ezeket; a kocsit Isaszegig maga is elkísérte. L. Széll Farkas i. m. 98. l.

[22] Waldapfel József, *Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához.* IK. 1930. 86. l.

[23] Szilágyi István, *Bessenyei György levele.* IK. 1912. 120. l. — A levéy Lővey Istvánnak szól. Bessenyei Istvánnak is, Pálnak is Lővey-leány a felesége; Pálról szó is van a levélben. Kelte 1784. szeptember 4.

[24] Zsák J. Adolf, Bessenyei György levelei. IK. 1900. 346. l.

[25] «Nem hagynám üresen én is már ujságimtúl Apámuramat, de mihaszna, mert az Boldizsár bátyám tehetsége mindég tovább terjed azoknak a dolgoknak kibeszélésébe, melyek itt Bécsben történnek, az én pennámnál. . . . Azért azokrul hallgat az én írásom, mert nem is írhatok olyan történetet, amely bátyámuramnál tudva nem volna, hacsak azt nem írom, hogy a lábom viszket.»

[26] Mindez és a következők az Orsz. Ltár, Tabulares, 5—6884. sz. alatt őrzött periratcsomóból.

[27] 1797-ben Feketetóton 27 jobbágya van 30 telekkel, még 30 telke, — bír egy «curiam, ubi residebat idem dominus (Mihály) et nunc Georgius Bessenyei.» Kávás on 23, Feketegyőrösön 38 telke van. A többiről nincsen adatom.

[28] Ez az irat s a még következő per adatai Orsz. Ltár, Tabulares. Debreceni ker. tábla B. 128.

[29] 47 öl tapasztása à 1.12 = 53 frt, faanyag 30 frt, 150 fenyő-deszka 15 krajcárjával 33.45 frt, vasalás 11.24 frt, 9 ónba foglalt ablak 63 frt, vályog 22.40 frt. Összesen 213.05 frt.

2. A közéletben és újból íróasztalnál.

[1] *Bécs, 6. Martii 1777. 9 órakor reggel.* Bessenyei György társasága. Vajthó-kiadás 30. l.

[2] Bihar vm. ltára 1789. 195. sz. — 3785.

[3] U. ott 1795. 80. sz. — XXVII. 60. Fasc. 1., 63. sz.

[4] Zsák J. Adolf, *Bessenyei György levelei.* IK. 1900. 344 l. — Az Ugray-család a Lövey- és Gyulai-családokba történt beházasodás által került a Bessenyeiekkel atyafiságba.

[5] Ember Győző id. előadásai. 84—85. l.

[6] U. o. 91. l.

[7] Bihar vm. lt. 1790. Prot. Nr. 474. «Georgius Bessenyei Judriae Cottus. Bihar. renumeratur.»

[8] Kazinczy levelezése. Váczy-kiadás, 2 : 319 l.

[9] Erről részletesebben l. Benda Kálmán dolgozatát, *Kazinczy Ferenc ismeretlen levelei 1794-ből.* It. 1949. 318. l.; ahonnan én is anyagomat veszem.

[10] May István, *Bessenyei és Szentjóbi Szabó Bihar vármegye közgyűlésén.* IK. 1940. 383. l. — Benda szerint Szabó László is tagja volt a közgyűlésnek. A fentiek szerint ez nem valószínű: a fiatal író valószínűleg mint tb. aljegyző ment velük az alispán kíséretében.

[11] Orsz. lt. Httan., Rev. libr. 1793. 48—3., 49. 1—2.

[12] Benda Kálmán id. dolg. It. 1949. 324. l.

[13] Kassai Magyar Museum I. k. 106—113. l.; újra közölte Toldy Ferenc, *Bacsányi János költeményei, válogatott prózai írásaival egyetemben.* Pest, 1865. 172—181. l.

[14] Kazinczy levelezése, Váczy-kiadás 2 : 28. l.

[15] Mindez Orsz. Lt., Helytt. Rev. libr. 1782—45. 1—5. sz., Prot. 22614., 25854., 28636., 1793—25., 7. sz. 22.984. — A kancell. iratok számait Waldapfel József is idézi IK. 1930. 89. l. — 14439/1792. és 8924/1793.

[16] Megkerestem a bécsi Staatsarchivot (Reichsarchiv), a Nationalbibliothek kéziratosztályát és a Verwaltungsarchivot, hogy a kézirat nem volna-e ott föllelhető, mindenünnen nemleges választ kaptam.

[17] Waldapfel József, *Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához.*

[18] Hegedűs Géza, *Egy vadember tapasztalatai.* Bessenyei György vidám írásai. Bpest, 1946.

3. A természet világa.

[1] *A méltóság keserve.* Eredeti kézirata a M. Tud. Akadémia kéziratárában. Régi és újabb írók, 4-r., 34. sz. 91. l.

[2] *Barcsay Ábrahám meghurcoltatása.* IK. 1936. 403. l.

[3] *A magyar szépprózai elbeszélés.* 1887. II. k. 285. l.

[4] Waldapfel József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből.* 1935. 125. l.

[5] *A méltóság keserve,* id. kézirat, 85. l. Szövegében:

> Mutasd az életnek sajkáját Teleki,
> Amelyet nagy elméd részedre lele ki.

Ehhez fűződik Bessenyeinek a szövegben idézett jegyzete.

[6] Beőthy Zsolt *A természet világá*nak iratási idejét 1794—1801-re teszi. Így olvasható a Széchenyi-Könyvtár Quart. Hung. 149. ill. 151. sz. kéziratán (az előbbin az első, az utóbbin a második évszám. Azonban — minthogy *A méltóság keservé*nek eredeti kéziratán (l. fenn) az 1796. évszám

áll, nyilvánvaló, hogy 1794-ben *ezt* kezdte írni, a kész anyagot — mint látni fogjuk — utóbb beledolgozta *A természet világába.*

[7] Závodszky Károly, *Bessenyei György.* 1872. 195. l.

[8] *A természet világa vagy a józan okosság.* Bokor József kiadása. RMK. 1898. 15. l.

[9] *Verseghy Ferenc kiadatlan tanítóköltemény.* IK. 1941. 71. és 170. l.

[10] Id. kiadás. 14. l. és 257. l.

[11] U. ott 76. l., jegyzés.

[12] Eckhardt S., *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1820. 20. l.

[13] U. o. 24. l., Bokor id. kiad. 20. l.

[14] *A méltóság keserve.* Id. kézirat, 159. l. — Harsányi István, Bessenyei *A méltóság keserve* c. kéziratos poémájának előbeszédei és utószava. IK. 1927. 251. l.

[15] . . . De mit akar ezzel? — ha ezt mondják rólad,
Odavagy s sebtiben hullott le a tollad —
mondja más helyütt.

[16] Id. m. 24. l.

[17] Waldapfel József, *Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához.* IK. 1930. 92. l.

[18] Levele Ányos Pálhoz. IK. 1807. 355. l.

[19] L. Waldapfel id. h.

[20] Széll Farkas, *A Bessenyei-család.* 1894. 103. l.

4. Közjáték.

[1] A kéziratban maradt, 1330 verssorra terjedő munkát Harsányi István adta ki: *Bessenyei György Debretzennek siralma c. eddig kiadatlan poémája.* IK. 1923. 54. l. Ugyanott közli a tűzvész irodalmát is.

[2] *A szélhez.* Összes művei, Harsányi-Gulyás kiad. I. k. 401. l.

[3] Csokonai levele Széchenyi Ferencnéhez. U. o. II. k. 727. l.

[4] Ember Győző id. előadásai 34. l.

[5] Pach Zs. Pál, *Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon.* II. Századok, 1950. 132. l.

[6] *Az embernek próbája.* Harsányi István kiad. RMK. 1912. 143. l. jegyzet.

[7] Orsz. Széchenyi-Könyvtár, Quart. Hung. 136. sz.

[8] Bessenyei két fordítása között, 1798-ban jelent meg Pápai Istváné: *Popenak az emberről való levelei.* Ennek, Harsányi tudomása szerint (id. kiad. 13. l.) egy példánya sem ismeretes.

[9] U. ott, 104. l.

[10] Ferenczi Zoltán, *Bessenyei Sándor Milton-fordítása.* IK. 1915.

[11] Bayer József, *Shakespeare drámái hazánkban.* 19. I. k. 11. l.

[12] Harsányi id. kiad. 164. l.

[13] *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiad. 28., ill. 20. l.

[14] Harsányi id. kiad. 186., ill. 194. l.

5. Róma története. Egy röpirat terve.

[1] *Romának viselt dolgai.* Orsz. Széchenyi-Könyvtár kézirata, 56. Qaurt. Hung. 1. Második kötés, 1802. 115. l.

[2] Pallós István, *Millot és Bessenyei.* 1934. 10. l.

[3] Id. kézirat ajánlása. Közli Belohorszky Ferenc, IK. 1933. 151. l.

[4] Vajthó-kiadás, 17. l.

[5] U. o. 54. l.

[6] Okolicsányi volt az, aki valamikor *A Jézus Krisztus haláláról való gondolatok*nak azt az előszavát is törölte a kéziratból, melyet Bessenyei azután a *Tolerancia*ban hagyott ránk.

[7] Mindezt a legkisebb részletekig és helyes megvilágítással tárgyalja Császár Elemér Verseghy-életrajza, Bp. 1903. 85—110. l.

[8] *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1919. 199. l.

[9] *Romának viselt dolgai.* Id. kézirat, 56/2. r. 71. l.

[10] Belohorszky az ajánló-levél keltét 1803-ra teszi, a munka befejezésének idejére. Ez a «több tíz esztendejénél» — Orczy Lőrinc 1789-ben halt meg — inkább 1801 második felére utal, amikor az olvasóhoz írt előszó is kelt.

[11] Az Orsz. Széchenyi-Könyvtár mindkét kéziratában, a teljesben és a 2708. Quart. Hung. sz. töredékben megvan. Kiadta Belohorszky Ferenc IK. 1933. 145. l.

[12] Pallós István id. dolgozata sok becses megállapítása mellett és címe ellenére sem tárgyalja Millot átfogó hatását Bessenyeire, pedig Eckhardt Sándor már éreztette azt.

[13] Eckhardt Sándor találóan nevezi «pittoreszknek» e hasonlatot. I. m. EPhK. 1919. 200. l.

[14] Id. kézirat I. k. 74. l.

[15] Kazinczy levelezése. Váczy-kiadás, 8 : 304. l.

[16] Tudományos Gyüjtemény. 1920. III. füzet 32—44. l.

[17] Kiadta Belohorszky Ferenc. IK. 1934. 291. l.

[18] Bessenyei e szerint folytatni akarta Millot átdolgozását Mária Terézia koráig. Ez persze csak terv maradt. 1796 óta folyamatosan 1903-ig megjelent Gvadányi József világtörténete, mely nem a Bessenyei szellemében, de Millot nyomán készült, majd folytatása Kis János, végül Sikos István tollából. (I—VI., VII—VIII., IX. kötet.) Ennek nem lehetett hatása Bessenyeire, mert a római történet régen megjelent, mikor ő hozzáfogott, s vagy nem ismerte azt, vagy ismerte, de nem kellett neki: ebben nem ismerhetett az ő kedves Millot-jára.

[19] Virág verset is írt hozzá: *Mihálykovics Józsefnek, Jászberénybe.* Virág B. poétai munkái. Toldy F. kiadása, 1863. 165. l.

6. Tariménes utazása.

[1] Levele Barcsay Ábrahámhoz, 1772 első negyedéből. (Barcsay válasza március 24. kelt.) *Bessenyei György társasága.* Vajthó-kiadás. 1941. 17. l.

[2] Vértes O. András, Bessenyei *Amerikanerj*ének mintája. EPhK. 1935.

[3] Kazinczy levelezése. Id. kiad. 2 : 495. l.
[4] U. ott, 2 : 487. l.
[5] Szinyei Gerzson adta ki. Abafi, Figyelő. I. k., 1876. 109. l.
[6] Eckhardt, *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1921. 27. l.
[7] Császár, *A magyar regény története.* 1939. 2, 55. l.
[8] *A magyar szépprózai elbeszélés.* II. k. 325. l.
[9] *A franciás iskola.* Egyet. előadások, 1905. 343. l.
[10] Vajthó László, *Bessenyei György.* Bp. 1947. 84. l.

7. A társadalom keletkezése és a magyar társadalom helyzete.

[1] L. erről Eckhardt, *Bessenyei és a francia gondolat.* EPhK. 1921. 23. és 25. l.
[2] Holmi 1779. 298. l. *Monteskiő.*
[3] Id. m. 1777. 80. l. Vous y réunissez ces deux droits; il est vrai, vos raissonemens et votre imagination penetrent bien loin dans la nature et dans la foi; mais votre traité ressembleroit à la republique de Platon, etc.
[4] Két kézirata van: Orsz. Széchenyi-Könyvtár 1451. Quart. Hung. és a sárospataki példány, amelyet Bessenyei küldött oda. Utóbbit kiadta Horváth Cyrill a Sárospataki Füzetek 1904. évf.-ban, 103., 179. és 237. l.
[5] Eckhardt id. dolg. EPhK. 1921. 29. l.
[6] U. ott.
[7] Itt mondja el Bessenyei ismert eseteit az úriszékről: «engemet húsz esztendő elfolyása alatt, mióta a nemes vármegye gyűléseit, törvényszékeit járom, . . . háromszor hívtak el dominális székekre, csak azért, hogy *soha többet egybe se hívjanak.* Ettem, ittam, oly gorombasággal hálálván meg a jóakaratot, hogy a gazda ügyét igazságtalannak találjam».
[8] Id. dolg. 1921. 26. l.
[9] *Description de tuttes les parties* du Globe terrestre. Párizs, 1755. A *Magyar Nézőben* is idézte. Magyarorsz. törv. állása, Vajthó-kiadás, 102. l. V. ö. még Eckhardt id. dolg. EPhK. 1921. 28. l.

8. A bihari remete.

[1] *Jegyzés* A bihari remetéhez. Toldy Ferenc másolati példánya, M. Tud. Akadémia kézirattára. Régi és újabb írók, 4° 35. sz. I. k. Széll Farkas kiadása (Debrecen, 1894.) a jegyzést nem közli. (Orsz. Széchenyi-Könyvtár, Quart. Hung. 156. sz.)
[3] U. ott, külön kötetbe kötve, 4/, 35. sz. II. k. (Orsz. Széchenyi-Könyvtár, Quart. Hung. 150. sz., 2. kötet.)

9. Az alkonyat.

[1] Bokor József kiadása. RMK. 1898. 321. l.
[2] Bihar vm. lt. Prot. Nr. 474/1790. 3. l. Bessenyei Georgius Judriae Cottus Bihar. renumeratur.

[3] Waldapfel József közlése IK. 1930. 87. l.
[4] Bihar vm. lt., Acta Congregationis XXXII. k. 1227/a. sz. Bessenyei Georgius candidatur pro subst. V. Comite.
[5] Széll Farkas, *A Bessenyei-család*, 1894. 100. l.
[6] Gulyás József, *Bessenyei Anna és Boldizsár versei*. IK. 1930. 99. l.
[7] Szinyei Gerzson közlése, Abafi, Figyelő I. 1876. 109. l.
[8] Zsák J. Adolf, *Bessenyei levelei*, IK. 1900. 350. l.
[9] Ballagi Aladár, *A testőrség története* 1878. 230. l.
[10] A végrendeletet szószerint közli a Sárrét c. lap 1880. évi 51. számában (Berettyóújfalu, december 18.)
[11] Bihar vm. lt., Vegyes iratok. Cs. 2. (V. T. I., B—Z.) Egyességlevelük, aláírásukkal és pecsétjükkel.
[12] U. o. Vegyes iratok. Cs. 1. (V. T. I., B—1.) *Osztálly Könyv* a Tekintetes Bessennyei Család Puszta Kovácsi, Erdő- és Tót Gyakaraki, Dalmi, Fekete Tóti, 's Kávásdi Rész Birtokainak.
[13] *Pályám emlékezete*. Abafi-kiad. 1879. 36. l.
[14] Kazinczy levelezése. Váczy-Harsányi kiad. 21 : 44. l.
[15] U. ott, 2 : 48a l.
[16] U. ott, 11 : 166., 195., 316. l.
[17] Akadémiai Értesítő, 1873. 168. és 174. l.
[18] Laczkó Géza—Szalai Sándor, *A magyar irodalom Pantheonja*. Budapest, 1841.

10. Utóélete és irodalma.

[1] Kazinczy levelezése. Váczy-kiad. 5 : 432. l.
[2] Zsilinszky Mihály, *Virág Benedek mint történetíró*. Századok, 1890. 210. l.
[3] Csokonai ÖM. (Harsányi-Gulyás) II. k. 674. l.
[4] Széchy Károly, Ballagi Aladár, Beőthy Zsolt munkáit gyakran idéztük.
[5] Ballagi Aladár, *A testőrség története*. 1878. 120—121. l. szerint sok kézirata semmisült meg, vagy kallódott el. Az általa fölsoroltak jórésze azonban megkerült. A pálosoknak adott kéziratokat Horányi is elveszetteknek mondja.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

I.*

Abafi Lajos 261, 406, 411
Academia Augusta 239
Academie Francaise 246
Acsády Ignác 220, 224, 312
Afflisio, d', bécsi színigazgató 73
agnoszticizmus 71
Akadémia 151, 195, 213, 227, 228, 234, *238–256*, 259, 275, 314, 315, 339 354, 361, 365, 366
Ala, tiroli község 40, 385
Alambert, d' 292
Allgemeine Litteraturzeitung 360
Almásy bihari főispán 274
Amade László 18, 19, 41
Amszterdam 61
Amyot Jakab 94
Anaxagoras 353
II. András 113–117, 180, 197, 220, 230, 236, 275
Anna, angol királynő 62
Annalen der Litteratur 360
Antoninus 317
Anzeigen 239
II. Apafi Mihály 12
Apáczai Csere János 255
Apollonius históriája 238
Aranka György 262
Arany János 79, 88
– – *V. László* 79
Aranyosrákosi Székely Sándor 391
Aristides 337
Arneth 394
államtanács, osztrák 27
Ányos Pál 104, 113, 148, 156, 240, 241, 243, 250, 295, 389, 393, 398, 405, 409
Athén 293

Bacsányi János 244, 250, 251, 275, 295, 362, 363
– – *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról* 275
Baden, Bécs mellett 38, 359
Bajza József 392
Bakonszeg, Bihar vm. 269, 270, 298, 363
Baksay Sándor 400
Ballagi Aladár 133, 171, 364, 380, 381, 385, 391, 395–399, 401, 402, 412
Ballagi Mór 403
Balzac 253
Barclay John, *Argenis* 243
Barcsay Ábrahám 20, 31, 33, 34, 36, 38–40, 47, 52, 54, 55, 59, 60, 67, 70, 71, 89, 103, 104, 108, 120, 122, 132, 133, 146, 152–155, 157, 186, 196, 213, 221, 223, 241, 249, 250, 252, 255, 260–262, 269, 280, 306, 316, 339, 356, 359, 362, 363, 383, 384, 387, 388, 390, 393, 399, 410
– – áttérése 34
Barcsay-család 9
Barcsay György 208
Barcsay Péter 208, 212
Barkóczy Ferenc egri, majd esztergomi érsek 34, 215
Barna János romhányi plébános 192
Baros Gyula 383
Baróti Szabó Dávid 330
Batthyány Ignác egri nagyprépost, erdélyi püspök 69, 133, 134, 152, 190
Bayer József 81, 94, 409
Bayle Pierre 85
Báji Patay Sámuel 144, 259, 266
Bálintitt János 391
Bánffy György erdélyi gubernátor 296, 348, 354, 358

* A *Bécs* és a *Mária Terézia* címszókat, minthogy ezek mindúntalan szerepelnek, a mutatóból kihagytam.

Bányay István sárospataki tanár 22
Báróczi Sándor 31, 36, 41, 55, 56, 60, 103, 153, 154, 184, 197, 216, 247–250, 261, 262, 275, 294, 331, 359, 362, 363, 382, 389, 402
– – följegyzései 48, 55, 70, 382, 384, 386, 387, 393
– – *Védelmezett magyar nyelv* 248
Báthoryak 11
Báthory András 11
Báthory István 11
Báthory Gábor 11.
Bek Pál 260
Beleznai János Miklós 19, 126
Beleznai Miklós 53, 66, 80, 101, 125–132, 134–147, 149, 159, 185, 220, 221, 240, 242, 244, 249, 259, 262–264, 396, 398
Beleznai Miklósné, Podmaniczky Anna Mária 74, 80, 126, 144, 159, 161, 273, 274, 391
Belkovits Iván ceglédi pap 402
Belohorszky Ferenc 87, 308, 309, 365, 385, 386, 390, 391, 393, 394, 400, 401, 410
Benczúr József 239
Benda Kálmán 408
Bendik Ferenc testőr 338
Beniczky Péter 286
Beöthy Zsolt 49, 72, 74, 94, 114, 231, 280, 281, 305, 308, 325, 329, 362, 364, 381, 384, 389, 394, 400, 408, 412
Bercel, Szabolcs m. 10–15, 19, 20, 23, 36, 105, 108, 152, 263, 268, 269, 302, 355, 356, 407
Berczeli-család 10
Berczeli Ilona 10
Berettyóújfalu 264, 269, 298
Berlin 260, 328
Bernát testőr 30
Besenyő, Nagybesenyő, Heves vm. 9, 10, 13, 264, 322
Bethlen Gábor 188
Bécsi Városi Bank 27
Bécsújhely 40
IV. Béla 113, 180
Binder Jenő 94, 392
Biró László testőríró 348
Bleyer Jakab 392
Bocskay István 188
Bodmer J. J. 46
Bodnár Zsigmond 387, 401
Boér Farkas testőr 383
Boileau 294
Bokor József 282, 285, 292, 294, 398, 400, 404, 408, 411
Bolingbroke Henry 62, 63
Bonaparte 279, 309
Bonfini Antonio 34, 79, 87, 154, 159, 184, 229, 240, 310
Borgia Cézár 241
Born Ignác 261
Bornemisza Péter, *Elektra* 214, 404
Bossuet Jacques 34
Bouscal francia drámaköltő 95, 97, 392
Bozen 385
Bónis Ferenc, Tolcsvai 125, 266, 268
Bő, Heves vm. 9
Brescia 42
Brodarics István 229
Bruckner János 198, 200, 201, 365, 388, 403
Brunsvick József bihari főispán 273
Brüsszel 300
Buda 240, 241, 248, 274, 341
Bugyi, Pest m. 125, 127, 135, 137, 143, 186, 240, 398
Buttler-család 356
Buttler Gábor 359

Caligula 339
Caraffa 12
Casal-Maggiore 40–42
Cellarius szókönyve 22
cenzúra 175, 181, 192, 214, 232, 274, 281, 295, 309, 343, 354
Cicero 22, 23, 178, 235
Clarke 177, 178, 181, 185, 195
Clauser Mihály 380
Codrus 22, 84
comedie larmoyante 78
Congrève 62
Contarini 288
Corneille 74
Cornides Dániel 247
Corpus Iuris 230, 235, 236
Correggio 42
Coucoupêtre 184, 402
Cremona 42, 384
Cronegk J. Fr. 84
– *Codrus* 84
Cyrus 183
Czirjék Imre 361
Czirjék Mihály testőr 361

Csaplár Benedek 243, 405
Csáki Imre kanonok 274
Csáktornya 10

Csász, Heves vm. 9
Császár Elemér 87, 107, 239, 245, 329, 364, 380, 385, 392, 393, 398, 399, 405, 410, 411
Csepcsányi Gábor 251
Csetőháza, Heves vm. 14
Csokonai Vitéz Mihály 198, 223, 298, 316, 363, 409, 412
– *Estve* 223
Csoma-család 19
Csoma József 19
Csoma Klára, ifj. Bessenyei Zsigmondné 264
Csoma László 358, 359
Csoma Sándor 359, 360
Csóka J. Lajos 57, 142, 384, 387, 389, 395, 397–399, 405

Dalom, Bihar vm. 268, 359, 360, 412
Daly Ferenc 50, 386
Daly János 386
Danczkay József testőr 262
Debrecen 18, 19, 21, 113, 135, 137, 138, 269, 298, 302, 311, 340, 355, 356, 361, 397
Debreczy Sándor 381
Decsy Sámuel 248
deizmus 36, 71, 99, 100, 177, 183, 203, 208, 211, 253, 278, 302, 348
Delphin, Mlle 109, 111, 311
Demokritus 293, 296
Dengelegi-család 11
Descartes 182, 195
Destouches Philippe 74, 170
– – *Le fausse Agnès* 170. — *Le philosophe marié* 166. — *Les philosophes amoureux* 165. — *L'homme singulier* 166, 170
determinizmus 302
Diderot Denis 200
Diószeg, Bihar vm. 269, 273, 274
Dobai Székely Sámuel 239
Dobozy-család 273
Dobozy Mihály 126
Dolovicsényi testőr 262
Dombrády Anna, Bessenyei Lászlóné 19
Domokos Lajos 136, 138, 142, 143, 273, 356, 398
Don Quijote 334
Donatello 42
Dormánháza, Heves vm. 9
Dózsa György 272
Döbrentei Gábor 95
Dugonics András 215, 241, 248, 249, 281
– *Etelka* 249, 316 – *Trója veszedelme* 215
Duholoczky-család 272
Durazzo, bécsi színigazgató 73

Eckhardt Sándor 72, 95, 160 161, 181, 206, 209, 292, 307, 308, 335, 339, 348, 364, 366, 386, 388, 400, 401, 403, 404, 406, 409–411
Ecseg, Békés vm. 10
Eger 10, 13
Egger Mária 153
Egyek, Bihar vm. 133, 152, 217
Elek Oszkár 94, 97, 392
Ember Győző 380, 382, 408, 409
encyklopedisták, francia 72
Engel Joh. Jac. 389
Engels 382, 401, 402
Eötvös József 338
Eperjes 275
Ephemerides Vindobonenses 399
Epicurus 68, 203
Erdődi Lajos 187, 192
Erdőgyarak, Bihar vm. 268, 359, 360, 412
Erdőtelek, Heves vm. 9
Eszterháza 110
Eszterházy Ferenc kancellár 30, 73, 129, 131, 382
Eszterházy József országbíró 248, 329
Eszterházy Miklós testőrkapitány 41, 110, 111, 120, 121, 129, 382
Euripides 46

Faludi Ferenc 215, 228, 294
Fejér Antal 243
– – *Mátra hegyei közt mulatozó nimfák* 243
Feketegyőrös, Bihar vm. 268
Feketetót, Bihar vm. 125, 268, 272, 274, 356, 359, 360, 407, 412
Felbarcsa, Borsod vm. 10
I. Ferdinánd 229
Ferdinand, spanyol infáns, pármai uralkodó hg. 40
I. Ferenc 273, 314, 336, 338, 342
Ferenczi Zoltán 409
Ferray Miklós 400
Fessler Ignác Aurél 95, 394
Fest Sándor 387, 388
Fénelon François de Salignac 195, 215

Finánczy Ernő 142
Finta József testőrőrmester 40, 41, 125
Fischer von Erlach 147
Fogacs, Heves vm. 10
Forgács Miklós 260, 330
Formey 178, 181, 182, 185, 195
Frangepán Ferenc 125
Freigeisterei 36, 66, 119, 120

Gaál József 107
Gáti István 248
Gáva, Szabolcs vm. 19, 263, 267, 357
Gellert Chr. F. 50, 389
– – *Das Leben der schwedischen Gräfin* 50
Giskra 159
Glosius Sámuel 243
Goethe 260
Gonda Balázs 380
Gorzó Gellért 389, 390
Gottsched 46, 78, 94, 97
Gotzig cenzor 295
Gönczy István 267
Görbed, Bihar vm. 271
Görög Demeter 248, 251
Görz 41
Gragger Róbert 171, 401, 406
Grass Frigyesné 56–58, 75, 88, 101, 109, 111, 118–122, 127, 129, 132, 142, 144–147, 149–151, 161, 174, 180, 184, 185, 244, 245, 262, 263, 387, 389, 394, 399
Greipel J. F. festő 361
Grossing(er) Ferenc Rudolf 260–262
Guastalla 19
Guignes, de 87
Gulyás József 407, 412
Gvadányi József 242, 410, 412

Gyarmatosítás 27
Gyöngyös 10
Gyöngyösi István 18, 84, 113, 169, 213, 238, 254, 281, 393
– – *Kemény János* 18, 214
György Lajos 381
Győr 248
Győrffy József 316
Gyulai-család 408
Gyulai Pál 171, 361, 400

Haaz Ferdinánd, testőr 120, 121, 129, 217, 231, 395
Habsburgok 138
Hadi és más nevezetes történetek 248
Hadik András 126, 329
Halász Gábor 389, 395
Haller-család 273
Haller József 271, 279, 308
Haller László 215, 238, 254
– – *Telemakus bujdosása* 215
Hallifax, *Avis d'un père à sa fille* 160, 161, 163
Harsányi István 61, 364, 385, 388, 397–399, 401, 406, 409, 412
Hattyuffy Dezső 385, 399
Haupt- und Staatsaktion 78, 83
Hazai és külföldi tudósítások 176, 360, 366
Hazafiúi Magyar Társaság 195, 213, 234, 242, 244
Hegedűs Géza 279, 354, 408
Heinrich Gusztáv 94, 365
Heltai Gáspár 159, 184, 229, 230
Helvetius 294
IV. Henrik, francia király 115, 231
Herakleitos 293, 296
Hébert bécsi színigazgató 73
Hét bölcsek könyve 238
Hobbes Thomas 59, 67, 145, 158, 178, 182, 195, 203, 206, 237, 240, 333
Holbach d', Paul 69, 145, 148, 178, 195, 200, 203, 204, 388, 403
– *Système de la nature* 69
Holberg, *Klimius Miklós* 316
Homeros 112
Hompesch 260, 406
Horatius 393
Horányi Elek 43, 44, 87, 234, 242–244, 250, 362, 405, 412
– – *Memoria Hungarorum* 242, 362
Horia és Kloska 315
Horváth Ádám, pálóci 394
Horváth Ádám, pálóci, biharmegyei birtokos 19, 125, 268, 271
Horváth-család, tiszeberceli 379
Horváth Cyrill 411
Howard 288
Hoym sziléziai miniszter 260
Hörnigk osztrák közgazdász 27
Hunyadi Ferenc, *Trója veszedelme* 238
Hunyadi János 22, 77, 113, 114, 155, 160, 182, 227, 275, 291
Huss János 187, 188
Hübner 308
Hymesd, Zemplén vm. 242
Hypatia 237

Ibrahim szolnoki pasa (XVI. sz. végén) 11
Ibrány, Szabolcs vm. 11
Ibrányi-család 11, 14
Ibrányi István testőr 29
idea innata 67, 217
Ilosva, Bereg vm. 407
Ilosvay Mária, Bessenyei Zsigmondné 14
Ilosvai Selymes Péter 238
Innsbruck 385
Izsák József 381

Jankovich Miklós 97, 392
Janus Pannonius 115, 394
Jaquet geográfus 236
Jászberény 95
Jefimov 388
Jelky András 302
Jenisch 285
jobbágykérdés 86, 219, 230
Jornandes 311, 338
Josinszky László testőr 383
Jókai Mór, *Rab Ráby* 388
I. József 236
II. József 15, 28, 31, 40, 85, 145, 151, 189, 224, 244–246, 248, 250, 259, 261, 262, 266, 267, 269, 271, 272, 312, 336
Judit asszony históriája 238
Julius Caesar 63, 86, 154, 333
Jungfer Justel 55, 56

Kaliwoda Lipót nyomdász 88, 89, 302, 388
Kallós Ede szobrász 361
kanördögök 16, 17
Kaprinay István 239
Kapronczai Ádám 404
Karthago 311
Kassa 12, 248, 296, 362
Kassai Magyar Museum 250, 275, 362, 394, 408
Kassai Magyar Társaság 103
Katona István 241, 362
– – *Historia critica* 362
Katona Mihály zsákai lelkész 317, 366
Kaunitz V. A. kancellár 30, 50, 73, 329
Kazinczy Dénes 274, 356
Kazinczy Ferenc 47, 49, 50, 55–58, 65, 66, 95, 96, 108, 118, 142, 144–148, 154, 155, 176, 198, 251, 260, 262, 273–275, 279, 297, 313, 315, 317, 318, 330, 331, 361–363, 383, 388, 390, 392, 396, 397–399, 408
– – Marmontel-fordítása 198
– – *Pályám emlékezete* 66, 361, 393, 412
– – Levelezése 386, 387, 390, 392, 396, 408, 410–412
– – *Magyar Pantheon* 387, 397–399
Kazinczy László 396
Kállay István testőr 29
Kálmán király 229, 230
Kálvin János 187, 188, 292, 297
Kármán József 244, 273, 387, 391
– – *Fanny hagyományai* 316
III. Károly 16, 37
Károlyi Sándor 12–14, 236, 379
Kávásd, Bihar vm. 268, 359, 360, 412
Keczer-család 11
Kefala János tokaji szőlőbirtokos 259
Kelemen László 171
Kelinc-sziget 359
Kemény Simon önfeláldozása 159
Kempelen 379
Kenderes 10
Kenézlő, Zemplén vm. 11
Kerekes Sámuel 248
Kereskedelmi Igazgatóság, osztrák 27
Keszler József 170
kezdeti tőkehalmozás 26
Kézai-krónika 87
Kis János 56, 317, 363, 410
Kisfaludy Károly 114, 171, 314
Kisfaludy Sándor 385, 391
Kispereg 134
Kisszeben 12
Kisvárda 12
Klagenfurt 384
Klopstock 47
Kocsonya Mihály házassága 231
Koháry István 238
Koháry János bécsi színigazgató 50, 73
Kollár Ádám Ferenc 33, 36, 38, 53, 56–58, 70, 75, 76, 89, 101, 102, 118–120, 127, 132, 135, 142, 145–147, 149–151, 154, 157, 176, 186, 217, 221, 222, 232, 239, 244, 245, 251–253, 255, 261–263, 312, 317, 329, 387, 389, 395, 399
– – *De originibus et usu* stb. 37
Kolosváry testőr 383

Komárom 248
Kondé Miklós püspök 311
Konfucius 199, 226, 236
Kossuth-leány Bessenyei István felesége, 1672 körül 12
Koszminszky 388
kotynyelesség 218
Kovács János krónikája 229
Kováts Pál erdélyi lelkész 25, 381
Kónyi János 154, 167, 169, 176, 214, 215, 240
Kölcsey Ferenc 225, 227, 247, 361
Körösladány, Bihar vm. 298
Közi-Horváth József 399
Kőtelek, Heves vm. 9
Krajnyik László testőr 125
Kreskay Imre 43, 44, 104, 148, 229, 240–244, 247, 250, 385, 393, 402, 405
Kürthy András testőr 383, 395

Laczka János 19, 45, 94, 95, 97, 121, 128, 129, 133, 134, 147, 151, 152, 154, 171, 177, 260, 262, 315, 360, 380, 392, 397, 399, 400
Laczkó Géza 412
I. Lajos l. Nagy Lajos
II. Lajos 113, 180
IX. Lajos francia király 115
XIV. Lajos 236
Landerer Mihály 88, 309
Lányi püspök, referendárius 274
V. László 9.
László József, K., 382, 386
László (Nápolyi) 9
Lázár Béla 77, 94, 401
Lázár János, *Florinda* 214
Lázár János tokaji kereskedő 15
Leibniz 68, 177, 182
Leoben 384
Lessing 84, 165
– – *Der junge Gelehrte* 166
Le Tourneuz 60
Lipcse 61
II. Lipót 39, 273, 336
Lisszabon 301, 302
Locke 34, 36, 51, 59, 63, 67–69, 71, 72, 105, 142, 145, 157, 158, 168, 177, 178, 180, 182, 185, 195, 204, 206, 217, 226, 233, 238, 240, 253, 292, 325, 332, 333, 335, 338, 345, 348, 351, 364, 391
Lorántffy Zsuzsanna 12, 17
Losonczy Anna 11
Lővey-család 19, 408
Lővey István 267, 407
Lővey Klára, id. Bessenyei Zsigmondné 13
Lucretius 203, 209, 292, 294, 353
Lugosi Döme 401
Lukanus 154—156
– *Pharsalia* 154, 400
Lukács György 253
Lukács Móric 388
Lukács Zsófia 382
Luther Márton 187, 188, 292, 297
Lykurgos 22
Lyon 61

Madarassi Ferenc cenzor 296, 297
Magyar Hírmondó 171, 248
Magyar Kurír 360
Magyar Tudós Társaság 248, 251
Makó Pál exjezsuita 142
Malebranche 157, 178, 182, 206, 209, 345, 353
Mantova 40, 42, 43, 384, 385
Marcus Aurelius 213
Marivaux 74
Marmontel J. Fr. 74
– *Contes Moreaux* 154
Martines, bécsi udv. könyvtárőr 150, 151
Martinovics Ignác 279, 281, 354, 403
Martinovics-pör 143, 274, 279, 280, 308
Marx 205, 382
materializmus 68, 145, 194, 200, 201, 203–206, 211, 253, 348
Matolai Bernát Sámuel, testőr 261
Maupertuis 345
May István 408
Mária Amália 30, 484
Máriavölgy, Pozsony m. 51, 52, 108, 121
Márk comes 9
Márton József 364, 389
Márton József szótáríró 363
Mátyás király 9, 16, 22, 28, 113–116, 197
Mendelssohn 84, 274
– – *Phaedon* 274
Metastasio 120
Mihalkovics József 95, 315, 410
Mihály vajda 11
Mikes Kelemen 294
Miksa hg. 149
Milano 41, 43, 44, 73, 269, 384
Miller Jakab Ferdinánd 175, 273, 276, 356, 366

Millot 36, 49, 59, 62, 72, 86, 95, 180, 184, 187, 229, 236, 238, 280, 286, 307–312, 322, 343, 365, 410
Miltiades 225
Milton 59, 235, 270, 305, 359
Mirabaut, d'Holbach álneve l. Holbach
Miskolczi Farkas 274
Misztótfalusi Kis Miklós 255
Mixich Miklós testőr 383
Mohács 314
Molière 74, 171, 176
– *Medicin malgré lui* 74, 176 — *Misanthrop* 165
Molnár Elek 43
Molnár Gergely debreceni latin grammatikája 22
Molnár János 215, 227
Monfalcone 41
Montesquieu 34, 36, 51, 65, 72, 86, 179, 213, 217, 222, 233, 235, 253, 312, 316, 332, 335, 337, 389
– *Esprit des lois* 233, 332
– *Lettres Persanes* 49, 316
Montezuma 402
Mód Aladár 380, 382
Módling 38
Müller Gyula 386

Nadányi-család 271, 272
Nagybesenyő, Heves vm. l. Besenyő
Nagy Frigyes 72, 213, 327, 329
Nagy Konstantin 308
Nagy Lajos király 10, 22, 77, 113, 159, 180, 197, 227, 275
Nagy Sámuel ágens 129, 132, 134, 135
Nagy Sándor király 63, 86, 183, 241
Nagyszalonta 125, 264, 268
Nagyvárad 269, 273, 281, 296
Naláczi József 36, 39, 40, 51, 60, 103, 248, 275, 383, 384, 388
Nádasdy Ferenc hadvezér 329
neoacquistica (újszerzeményi) commissio 26
Nero 86, 178, 339
Neukirch Benjamin, *Galante Briefe* 50
Newton 59, 61, 67, 168, 182, 195
„népkönyvek" 18, 168, 238
Niczky Kristóf 65, 66, 137, 324, 329, 391
Nikomédia 13
Noverre, balletmester 109, 311
Nyéki Németh János 143, 144, 147, 399
Nyéki Vörös Mátyás, *Tintinnabulum* 238
Nyíregyháza 361

Okolicsányi Pál cenzor, utóbb püspök 177, 308, 410
Olsay Ferenc mérnök 359
Olvasztó Gábor testőr 125
Orczy Antal 34
Orczy-család 14
Orczy József 249
Orczy László 42, 43, 132, 296, 309, 313, 385, 389
Orczy Lőrinc 14, 34, 36, 37, 43, 50, 52, 53, 55, 59, 61, 67, 70, 80, 81, 89, 101, 103, 104, 113, 126, 132, 137, 213, 214, 220, 222, 224, 225, 230, 243, 244, 249, 252, 260, 262, 263, 307, 309, 313, 316, 362, 391–393, 401, 410
– – *A fehér tatárok országa* 213, 221, 316 — *A szabadságról* 213, 244
országgyűlés, 1764—65-iki 37, 38, 54
– – 1790—91-iki 248, 275, 290, 313
Ovidius 23, 220
ősiség 284
Őz Pál 402

Pach Zsigmond Pál 382, 409
Padova 42
Paine Tamás 198, 403
– – *The age of raison.* — *Vizsgálódás a mesés és az igazi vallásról* 198, 403
Pajor Gáspár 274, 387
Palissot, *Comédie des philosophes* 166, 170, 181
Pallós István 410
pantheizmus 36, 70, 71
Pap Károly 186, 365, 388, 397, 402
parasztmozgalmak 26, 272, 279
Parfait Ferenc és Kolos 95
Parma 19, 40, 41, 43
Parmenides 403
Paszab, Szabolcs vm. 11, 14, 105, 359
Pálffy János 236
Pálffy János testőrkapitány 30, 38
Pálffy Lipót testőrkapitány 30
Pálffy Rudolf tbk. 29, 382
Pápa 52
Pápai István 409
Páris ítélete, balett 109
Párizs 110, 236

Pergen 338
Pero-lázadás 26, 222
Pest 51, 125, 127, 128, 140, 143, 152, 171, 201, 213, 241, 244, 246, 249, 250, 262, 268, 307
Pesti Magyar Játszó Társaság 171
Pesti Magyar Társaság 251
Pethő Gergely, Gersei, krónikája 229
Petőfi 21, 106–108
– *A puszta télen* 107
Petz Gedeon 170, 400, 401
Péchy Imre alispán, utóbb septemvir 270, 273, 274, 281, 283, 284, 295, 296, 356–358
Péczeli József, id. 61, 250, 305, 388, 405
Pièces fugitives 158
Piemont 42
Pilis, Szabolcs vm. és Pest vm. 143–145, 186, 192, 240
Pintér Jenő 81, 308, 389, 401
Planum erigendae sociatatis l. Révai
Platon 69, 108, 178, 312, 353
Plautus 249
Plutarchos 94, 95, 97
Podmaniczky Anna Mária, l. Beleznainé
Podmaniczky Erzsébet (Lizi) 126, 144, 145, 149, 161
Podmaniczky Judit, Orczy Lőrincné 126
Pope Sándor, 20, 51, 59, 61–66, 71, 115, 155, 180, 195, 238, 240, 294, 299, 302–305, 311, 388, 391
– – *Essay on man* 21, 61, 63, 302, 306, 307
– – fordítások 20
Poroszló, Heves m. 356
Portogruaro 41
Pozsony 38, 51, 52, 213, 243, 262
Pragmatica sanctio 14, 273
Pray György 43
Prága 119
Prileszky Eszter 34, 153
Puffendorf András 45, 47, 385
Puffendorf János 385
Puffendorf Sámuel 34, 45, 338, 389
Pusztakovácsi, Bihar vm. 42, 172, 266, 268, 269, 272, 274, 298, 359–361, 363, 380, 407, 412
Pyber-család 271, 272
Pyber Benedek 362
Pythagoras 353

Radó Antal 97
Radvánszky János 34, 153
Radvánszky Jánosné 153
Rakamaz, Szabolcs vm. 11, 105, 168
Rakovszky Dániel 19, 298, 317, 355, 359, 361, 407
Rakovszky Sámuel lelkész 19, 380,407
Rakovszky Sámuel 48-as ezredes 19
Ratio Educationis 136, 141–144, 234
Raynal 402
Rácz Sámuel orvosprofesszor 242, 243
Ráday Gedeon, id. 18, 56, 134, 137, 138, 191, 248, 250, 262, 396, 397, 405
Ráday Pál, ifj. 273
Rájnis József 227
Rákos mezeje 339
Rákóc, Ugocsa m. 14
Rákóczy-család 11
II. Rákóczy Ferenc 12–14, 22, 336
I. Rákóczy György 12
Regéc, Zemplén vm. 23
Reviczky András testőr 29
Révai Miklós 94, 148, 242, 245, 247–250, 275, 313, 388, 393, 405
– – *Antiquitates* 313
– – *Magyar Amalthea* 248, 405
– – *Planum erig. soc.* 250, 275, 313
Rhédei-család 359
Rhédei Ferenc ref. gondnok 149, 399
Rhédei Lajos 149, 274
Riedl Frigyes 74, 87
Rietaller Mátyás cenzor 175, 276, 308
Robinet 72, 204, 206, 237, 292, 346
Robinson Crusoe 334
Rohan francia követ 110
Rollin 308, 309, 343
Romulus 308, 313, 314
Rousseau 72, 105, 119, 142, 169, 178, 203, 220, 292, 321, 332, 335, 338, 346, 351
– *Contrat social* 292, 332 — *Discours* 292 — *Uj Héloiz* 46
Roverbello 385
Roveredo 385
Róbert Károly 9
Róma 27, 155, 225, 260, 283, 286, 312, 314, 334
Rózsa Géza 95
Rudnyánszky testőr 30

S. Sándor Pál 382
Sajnovics János 338
Salamon és Markalf 238

Sallustius 392
Sambucus 229
Saurau 338
Sándor István, *Svédi grófné* 215, 386
Sándor Lipót nádor 248
Sápi Sámuel lelkész 366
Sárkány Dávid sárospataki tanár 22
Sárospatak 17, 18, 20, 22–24, 36, 184, 187, 201, 207, 229, 235, 322, 330, 357, 402, 404
sárospataki főiskola és tanárai 17, 21, 23, 77, 281, 310, 317, 329, 332, 381
Schmittel báró 384
Schönaich Kristóf 46, 385
– –, *Zarine* 46
Schönbrunn 325
Schwinghamer Teréz l. Grassné
Scipio 241
Sedaine, *Le philosophe sans le savoir* 166
Seneca 178
Sév puszta, Heves vm. 9, 264, 266, 277, 356, 360
Shaftesbury 63, 253
Shakespeare 59, 84, 94, 305
–, *Hamlet* 84
Siegwart, Miller regénye 47
Sikos István 410
Simai Kristóf 251
Societas litteraria 239, 241, 245
Sonnenfels József 33, 70, 73, 77, 85, 94, 109, 166
Soóky István testőr 262
Soós István ref. főgondnok 126
Sokphokles 214
Sopron 70
Spectateur, le 235
Spectater, the 235
Spinoza 178, 203, 204, 206
Stuart Jakab 62, 325
Swift 62, 316

Szabadkőművesség 261, 262
Szabó András egri lakos 13, 284
Szabó Márton bakonszegi tanító 359
Szacsvay Sándor 59
Szaitz Leó 308
Szalai Sándor 412
Szalók, Heves vm. 9
Szalók-nemzetség 9
Szathmáry-Király György ref. főgondnok 126, 128, 396
Szathmáry-Paksi István debreceni tanár 22
Szathmáry-Paksi Mihály, id. és ifj., sárospataki tanárok 21, 22
Szatmári béke 26, 236
Szemere Pál 361, 390
Szentgyörgyi Gellért 392
Szentgyörgyi József 361
Szentírás 235
Szent István 229, 230, 235, 338, 339
Szentjóbi Szabó László 273 279 408
– –, *Mátyás király* 273
Szent Péter 312
szenzualizmus 310
Szerdahelyi György 241
Széchenyi Ferenc 262
Széchenyi Ferencné, Festetics J. 409
Széchenyi István 238, 317, 387
Széchy (Závodszky) Károly 133, 196, 212, 281, 308, 329, 364, 381, 386, 389, 394, 397, 409, 412
Székely Antónia 145
Székely László testőr-őrmester 36, 145, 197, 261, 262, 362
Széll Farkas 16, 19, 145, 196, 212, 266, 267, 357, 365, 379, 380, 382–384, 396–398, 406, 409, 411, 412
Szilágyi Bálint 271
Szilágyi István 407
Szilágyi Mihály 113, 114
Szilágyi Sámuel superintendens 135, 136, 138, 142, 149, 330, 356, 398
Szinnyei József, Magyar Irók 380, 381, 386
Szinyei Gerzson 23, 201, 364, 381, 403, 411, 412
Szira Béla 383, 387
Szlávy György, ifj. sárréti főszolgabíró 274, 279, 356
Szlávy János 279
Szluha Demeter pálos 43, 47, 52, 103, 104, 121, 148, 240, 241, 396
Szluha Ignác testőr 36, 40, 51, 52, 121
Szombathi István sárospataki tanár 358
Szopek József 289, 340
Szőkepuszta, Heves vm. (Sév?) 9, 359
Szrogh Sámuel 391
Sztrokai Antal 400

Tankerületi főigazgatóságok 136, 139
Tasso-fordítás (Kisfaludy Sándor) 385
Tárkány, Heves vm. 9
Teleki Ádám Cid-fordítása 96, 215

Teleki József 137–144, 148, 185, 248–250, 255, 362
Teleki László, id. 80, 390
– –, *Hunyadi László fővétele* 80
Teleki Mihály erdélyi kancellár 11, 12
Teleki Sámuel erdélyi kancellár 271, 273, 274, 281, 348
Tepely, Heves vm. 9
Terpes, Heves vm. 9, 14, 36
Ters tyánszky Dániel 142, 231, 239
testőrök viselkedése 32
testőrség, magyar nemesi, megalakítása 28
Tékozló fiú 238
Thomas francia költő 220
Thomson 294
Thököly Imre, 12, 13, 379
Thuróczi-krónika 87
Thurzó György 11
Tihanyi ev. köznemes 143
Timár, Szabolcs vm. 11
Titus 178, 337, 347
Tokaj 12, 14, 17, 21, 23, 25, 108, 152
Tokaji vár 11
Tokody György gimn. igazgató, cenzor 175
Toldy Ferenc 20, 133, 239, 348, 364, 380, 384, 399, 404, 408, 410, 411
tolerancia 48, 67, 180, 187, 365
Torday Sámuel 386
Torino 41, 42, 108, 269, 385
Tótgyarak 360, 412
Tóth Emőke 394
Tóthpápai Zsigmond 403
Törő parasztforradalma 26, 222
Trainnus 178
Trattner 247
Trautsohn-család 23
Trieste 41, 385
Tripartitum 17, 18, 22, 26, 220, 222, 224, 254
Tudományos Gyüjtemény 313, 315, 410
Tűry László 262

Udvari könyvtár, bécsi 33, 149–151
Ugra, Bihar vm. 358
Ugray-család 272, 408
Ugray István 358
Ugray Józsefné 358
Ungnád Kristófné 11
Uránia 274, 391
urbáriumok 16, 37, 54
utilitarizmus 65
úriszék 174, 222, 253, 337
Úrményi József 142, 232

Vaisette József 236, 339
Vajthó László 330, 332, 365, 385, 386, 388, 393, 394, 411
Van Swieten Gerhard 33, 36, 37, 56, 70, 71, 145, 150, 317, 329
Van Swieten Gottfried 150
Vay-család 137
Vay Miklós 132, 329, 362
Váczy János 396
Váradi, Bessenyei tiszttartója 271
Váradolaszi 359
Veckhelius János lelkész 135
Vedres István 248
Velence 41, 43, 74, 152, 269
Venaria reale (Veneri) Torino mellett 42, 44, 108
Vencsellő, Szabolcs vm. 11, 168
Vergilius 62, 109, 213
Verona 41, 42, 44
Versailles 236
Verseghy Ferenc 242, 285, 307–309
– – *A világnak közönséges története* 307
Vetéssy László tbk. 19
Vértes O. András 49, 410
Vierthaler, *Philos. Geschichte der Völker* 285
Virág Benedek 80, 241, 313, 315, 362, 363, 390, 410
– –, *Hunyadi László* 362
– –, *Phaedrus-meséi* 390
Virág Mihály superintendens 143, 397
Vitéz János 115
Voinovich Géza 80, 390
vojtó-játék 135, 382
Voltaire 36, 49, 57, 59, 61, 71, 72, 74, 77–79, 84–86, 105, 113, 115, 145, 156, 162, 177, 178, 180, 182, 185, 187, 192, 195, 198, 199, 203, 204, 206, 213, 217, 225, 226, 229, 231, 236, 238, 240, 253, 292, 294, 297, 302, 305, 307, 310, 317, 322, 335, 356, 364, 389, 400
– *A hitető Mahomet* 49, 74, *Hármas vitézek* 156, *Alzire* 49, 74, 316 *Candide* 316, *Essai sur les moueurs* 184, 231, *Henriade* 115, 356, 394, *L'ingenu* 49, 316, 329, *XII. Károly* 159, 160, *Lissabon* 302, *Mérope* 74, *Oedipe* 74, 84, *Semiramis* 84, *Zaire* 74, 305
Vörösmarty Mihály 324

Waldapfel József 148, 267, 277, 278, 295, 316, 365, 397, 399, 402, 407–409, 412
Weber Artur 385, 386
Weér Györgyné (XVII. sz.) 11
Weér Judit, Teleki Mihályné 11
Wesselényi-család 11
Wesselényi-mozgalom 12, 125
Winstanley 66
Witzenetz Júlia 386, 389, 393
Wolf Chr., a filozófus 34, 158, 178, 235, 389
Wolfgang osztr. tbk. 12
Wurzbach 366

Young Eduard 51, 59–62, 64, 66, 71, 105, 155, 180, 213, 294, 305, 393
– –, *Éjtszakák* 59

Zápolya János 10, 229
Závodszky l. Széchy Károly
Zenon 344
Zichy Károly 308
Zokoly-család 10
Zolnai Béla 95, 96
Zoroaster 236
Zoványi Jenő 126, 127, 146, 364, 396–398
Zrínyi Miklós, a költő 18, 238
Zrínyi Miklós, a szigeti hős 10
Zrínyi Péter 125
Zuschauer, der 235
Zwingli 197

Zsadány, Heves vm. 14
Zsák J. Adolf 407, 408, 412
Zsigmond király 9.
Zsilinszky Mihály 412

II. BESSENYEIEK

Bessenyei András 11, 358
– Anna (XVII. sz.) 11
– Anna 306, 355–357, 359
– Anna versei 357
– Boldizsár (XVII. sz.) 11, 12, 15
– Boldizsár testőr, költőnk bátyja 19, 30, 31, 33, 38, 40, 45, 70, 120, 127, 152, 259, 264, 266, 267, 277, 356, 380, 383, 385, 396, 406
– Boldizsár, ifj. (1836) 359
– György, Eger kapitánya (XVI. sz.) 10, 11, 242
– György (XVII. sz.) 11
– György Bereg vm. alispánja 30
– György, ifj. 251
– István (1600 körül) 11
– István (1672) 12, 380
– István, költőnk bátyja 19, 263, 264, 355, 358, 407
– János (XIV. sz.) 9
– Julianna, Rakovszky Sámuel ref. lelkész felesége, költőnk testvérnénje 19, 317, 355, 407
– Klára 12
– László (XIV. sz.) 9
– László (1710 körül) 13
– László, költőnk legidősebb testvérbátyja 15, 18, 19, 44, 127, 264, 306, 356, 378, 380
– Mária, Csoma Józsefné, költőnk testvére 19, 358
– Mihály alnádor (XV. sz.) 9
– Mihály ecsedi várnagy (1600 körül) 11
– Mihály (XVII. sz.) 12
– Mihály, Szabolcs vm. alispánja, (1658) 12
– Mihály, költőnk testvérbátyja 19, 38, 44, 70, 125, 126, 127, 132, 134, 140, 144, 148, 149, 264, 266, 268, 269, 272, 277, 308, 407
– Pál, költőnk testvéröccse 19, 20, 264, 284, 355, 380, 407
– Pál testőr, utóbb a debreceni district. tábla jegyzője 30
– Sándor testőr, költőnk testvérbátyja 18, 20, 24, 29, 30, 33, 34, 36, 38, 40, 44, 45, 55, 58, 70, 103, 120–122, 125, 132, 152, 153, 186, 196, 264, 266, 269, 270, 284, 305, 355, 359, 362, 363, 380, 382, 383, 393, 395, 399, 400
– Zsigmond, kuruc ezredes, költőnk nagyatyja 12, 13, 16
– Zsigmond, költőnk atyja 14–18, 70, 264, 267–269, 379
– Zsigmond, költőnk testvérbátyja 19, 264, 355, 356, 359, 406

III. BESSENYEI GYÖRGY MŰVEI

A bihari remete 280, 331, *343–348*, 358, 388, 397, 402–404
A hármas vitézek (Voltaire) *156*
Allocutio (l. Jámbor szándék)
A magyar nemzetnek szokásairól *229–231*, 404
A magyar nyelv kimíveltetéséről 315
A méltóság keserve 151, 196, *281–286*, 292–295, 365, 408
Anyai oktatás *160–163*, 400
A philosophus 50, *166–172*, 175, 176, 240, 249, 307, 331, 386, 400
A társaságnak eredete 325, *332*, 335,
A természet rendje (?) *200–204*, 209, 212, 213, 221, 277, 294, 365
A természet világa 84, 109, 196, 209, 224, 280–283, *285–296*, 298, 302, 303, 305, 307, 309, 311, 312, 316, 317, 331, 340, 343, 348, 355, 357, 398, 400, 408, 409
A törvénynek útja 223, *232*, 404
A világosítás (sárospataki «holmi») *207–208*
Az ember 20, *303–304*
Az embernek próbája 46, 53, *61–66*, 75, 76, 81, 88, 102, 103, 105, 115, 133, 156, 196, 213, 235, 240, 294, 303, 307, 388, 391
Az ember szaporodásáról és fajáról 366
Az értelemnek keresése 24, 63, 203, 209, 312, 343, *348–355*, 358, 365, 381, 404
Az országnak tárgyáról *314–315*
Ágiaris keserve *97–100*, 180
Ágis tragédiája 20, 54, 57, 74–76, 88, *89–102*, 111, 117–119, 155, 159, 179, 223, 231, 235, 295, 303, 304, 311, 312, 332, 364, 387, 389, 391, 392

Bessenyei György társasága 103, *157*, 209, 240, 386, 387, 389, 392, 397, 399, 400, 404, 407, 410
Buda tragédiája 74, 76, *81–88*, 93, 96, 98, 102, 112, 122, 187, 251, 318, 391, 392

Cerim és Carites 46, 213

Debrecennek siralma 44, *298–302*, 304, 409
Delfén *109–110*, 111
Der Amerikaner *47–49*, 101, 122, 136, 181, 316, 362
Dudásból lett doktor 176, 366

Egész Európa formája *231*
Essai philosophique sur la liberté de conscience 366
Eszterházi vigasságok 75, 76, 80, 81, *110–111*

Futó darabok 103, *158*, 180, 213, 240

Gálánt levelek 49, *164–166*, 167, 168, 170
Galante Briefe 164, 166
Geschäfte der Einsamkeit 49, 66, 69, 74, 118, *177–181*, 182, 185, 186, 195, 198–200, 277, 291, 295, 305, 332, 366, 381, 386, 394, 397, 399, 401

Holmi 16, 18, 20, 36, 45, 48, 50, 67, 69, 96, 103, 134, 142, 153, 158, 186, 187, 195–200, *209–228*, 230, 232, 234, 239, 259, 275–277, 280, 282, 284, 294, 332, 353, 365, 380, 384–386, 388, 391–393, 402, 404
– keletkezése 186
Homeros-fordítása 76, *112*, 113, 213
Hunyadi-eposz 76, 77, *113–118*, 176, 181, 275, 394
Hunyadi János életrajza 77, 144, *159*, 184, 240, 400
Hunyadi László tragédiája 20, 53, 66, 74–76, *77–80*, 81, 82, 87, 93, 94, 96, 102, 103, 105, 113, 127, 241, 389, 390, 393, 394

Iliász-fordítás 112

Jámbor szándék (Allocutio) 65, 228, *245*, 248, 250, 251, 259, 275, 276, 313, 314, 405
Jézus Krisztus haláláról való gondolatok *146*, 192, 208, 401, 410

Kedvetlen okos *175–176*, 276, 277, 366
Klopstock-fordítása? 47
költeményei:
– A lélek 105
– A máriavölgyi atyáknak 393

– A Tiszának reggeli gyönyörűsége 106, 393
– Az esztendő négy részeiről 393
– Az ifjúságnak hanyatlása 228
– Bessenyei György – magához 387
– elvészett verseslevele Orczy Lőrinchez 104
– Estveli gondolat 112, 393
– gúnyverse Teleki József ellen 139–141
– Házasság 393
– Jankó és Pista 194, 278, 393
– Montezúma lelke alakiról 393
– Szegénység 105
– Szerelem 109, 393
– Vallás 190, 393

Lais, vagy az erkölcsi makacs *172–175*, 217, 401
Lettres Galantes 50
Lukanus-fordítás 34, *154–156*, 235, 275, 293, 294, 330, 381, 388

Magyar néző *235–238*, 259, 307, 393, 404
Magyarországnak törvényes állása 280, *336–342*, 404, 405
Magyarság 84, *234–235*, 239, 242, 259, 307, 404

Pariades megtérése? *198*
Parides és Rézus 46, 199
Podoc és Kazimir (l. Der Amerikaner)
Podrokoc krónikája 175, *276–278*, 280, 281, 291, 308, 316, 323, 329, 366
prózai műveiből részletek:
– A budai nagytársaság főtanítóihoz *192*, 241
– A hitben való erőltetés 134
– A legjobb törvény módjáról 198
– A magyar nyelv fölemelkedéséről 227, 234
– A térítésnek lelke, istene 197
– A világosítás 195, 202
– Az emberi szabad akarat 197
– Az ország nagyjairól 159
– Belső nevelés 381
– Bessenyei a szívével 158, 225
– Bessenyei György és a lelke 225
– Bornemisza Elektrájáról 214
– Egrinek (Batthyány Ignáchoz?) 70, 134, 190, 402
– Emberi érdem, szabadság, rabság 227
– Emberi öröm, nagyság, nyugodalom 209
– Hajdani haza 213
– Hazafiúság 227
– Kotnyelesség 218
– Köznép 219
– Lapis Philosophiae 210
– levele a ceglédi plébánoshoz 191–192
– Lélek és a test 210
– Magyar kezdet 212
– Materia universalis 210
– Mély okoskodás és írás 226
– Monteskiő 411
– Montezúma és Kortéz 189, 190
– Mozgás 68, 210
– Oskola 381, 389
– Pennacsata 216
– Próbára fordított magyarság németből 45
– Régi magyarság 197, 212, 214
– Système de la nature 200
– Testben van csak próba, igazság 197
– Veneri 42, 44, 213, 325, 384
– Vér, tűz 209, 210

– Young-fordítás 388

Románok viselt dolgai 42, 280, 294, 296, 298, *306–314*, 317, 343, 362, 365, 405, 410

Sur la droit des Souverains et des Nations 332, 366

Szent apostol Tamás 54, 57, 76, 122, 146, 176, 396

Tariménes utazása 41, 71, 146, 149, 181, 199, 201, 278, 280, 286, 297, 307, *316–332*, 337, 338, 343, 358, 363, 366, 398, 406
Tolerancia 71, 103, 134, *186–194*, 198, 200, 207, 212, 273, 277, 284, 294, 388, 398, 402, 405, 410
Tudós Társaság *181–184*, 186, 189, 195, 198, 275

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK

TARTALOMJEGYZÉK

I. IFJÚSÁGA

1. A Bessenyei-család 9
2. Bessenyei György ifjúsága 20
3. A testőrségnél 26
4. Olaszországban 40
5. Első írásai 44
6. A társadalmi harc és az udvari élet 53
7. Bessenyei és az angol fölvilágosodás 59
8. Bessenyei és a franciák 71
9. Első tragédiái 76
10. Ágis tragédiája 89
11. A költő 103
12. Utolsó éve a testőrségnél 118

II. AZ ÁGENS

1. A reformátusok szolgálatában 125
2. Beleznai és Teleki 136
3. Bessenyei áttérése 143
4. Betegsége után 154
5. Vígjátékai 164
6. Bölcselkedés 176
7. A materializmus kérdése 194
8. A Holmi egyéb kérdései 212
9. Magyarság 229
10. Az Akadémia terve 238

III. OTTHON

1. Bécstől Biharig 259
2. A közéletben és újból íróasztalánál 272
3. A természet világa 280
4. Közjáték 297
5. Róma története. Újabb röpirat terve 306
6. Tariménes utazása 316
7. A társadalom keletkezése és a magyar társadalom helyzete 332
8. A bihari remete 343
9. Az alkonyat 355
10. Utóélete, irodalma 362

Bessenyei életének adatszerű áttekintése 367
Bessenyei műveinek kronológiája 372
Jegyzetek 377
Név- és tárgymutató 413

Hasonmások 91, 265, 349

OSZK